

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Katalin Misad
Zoltán Csehy

SPECULUM VARIETATIS

JAZYKOVÝ A LITERÁRNY MANAŽMENT
V MULTIKULTURÁLNO M PRIESTORE
A (PSEUDO)IDENTITA TEXTOV

NYELVI ÉS IRODALMI MENEDZSELÉS,
MULTIKULTIRÁLIS TEREK,
(PSEUDO)IDENTITÁS ÉS SZÖVEG

2014
Univerzita Komenského v Bratislave

© Univerzita Komenského v Bratislave, 2014

Redigovoli

Katalin Misad a Zoltán Csehy

Recenzenti

Lajos Cs. Nagy a József Jankovics (Budapest)

Szerkesztette

Misad Katalin és Csehy Zoltán

Lektorálta

Cs. Nagy Lajos és Jankovics József (Budapest)

A címlap Will Urley művenék felhasználásával készült.

ISBN 978-80-223-3602-4

Előszó

Az alábbi kötetbe sorolt írások túlnyomó része a Nyelvi és irodalmi menedzselés multikulturális térben elnevezésű, 1/0233/11-es számú VEGA-projekt keretein belül készült. A kutatócsoport három éve, 2011-ben kezdte meg működését, és az azóta eltelt időben több eredményes publikációt, szimpóziumot a projekt tárgyához is köthető tanácskozást tudhat maga mögött. Ahogy a cím is utal rá (Speculum veritatis – A változatosság tükre), a sokféleség, a multikulturális többszólamúság szellemében szerkesztődött ez a kötet is, mely a nyelvi és irodalmi menedzselés, illetve a multikulturalizmus témaköre mellett kiemelten kezeli az identitás, illetve a szövegidentitás, a hitelesség, a hamisítás, a szerzői önreprezentáció kérdését is. Nagy örömmel kapcsoltuk be a kutatásba más intézmények munkatársait külföldről és belföldről egyaránt, illetve adtunk teret más, a mi projektünkkel rokon, hasonló tárgyú tanácskozások keretein belül készült dolgozatoknak is, hiszen (nemzetközi) tudományos párbeszéd nélkül igazi konfrontáció sincs. Az itt közölt dolgozatok mindegyike lektorált, jelentős részük korábbi változatát pedig megvittattuk szakmai tanácskozások és szimpóziumok keretei között. Bízunk benne, hogy a sokirányú megközelítésmód hozzájárul a téma mind komplexebb és árnyaltabb felfogásához.

A szerkesztők

Predslov

Väčšina štúdií nachádzajúcich sa v zborníku je výsledkom výskumu, ktorý prebiehal na Katedre maďarského jazyka a literatúry FiF UK v rámci trojročného vedeckého projektu VEGA s názvom Literárny a jazykový manažment v multikulturálnom priestore (č. 1/0233611). Názov zborníka (Speculum veritatis – V zrkadle mnohotvárnosti) svedčí jednak o rôznych aspektoch skúmanej problematiky, ale aj o úspešnej teamovej práci medzi spolupracovníkmi a internými doktorandmi katedry, ktorí danú tému skúmali predovšetkým z pohľadu identity a hodnovernosti vybraných textov, ďalej z aspektu sebaaprezentácie skúmaných autorov. Do výskumu sa zapojili aj vedci pôsobiaci v zahraničných a domácich inštitúciách, ktorí sú uznávanými odborníkmi literárnej a jazykovej vedy. Ich účasť na záverečnej konferencii projektu bola veľmi dôležitá, nakoľko za najvhodnejšiu formu vierohodnej konfrontácie vedeckých názorov považujeme práve (medzinárodný) vedecký dialóg. Všetky štúdie nachádzajúce sa v zborníku boli podstúpené na lektorovanie ľuďom, ktorí sú uznávanými odborníkmi v oblasti literárnej vedy a jazykovedy, navyše pôvodné verzie štúdií boli prediskutované na odborných sympóziách súvisiacich s projektom. Sme presvedčení o tom, že mnohotvárnosť pohľadov na skúmanú problematiku prispeje ku komplexnému chápaniu základných i diskutabilných otázok literárneho a jazykového manažmentu.

Redaktori zborníka

I.
**Nyelvi és irodalmi menedzselés
multikulturális térben***

* A tanulmányok az 1/0233/11 számú, Jazykový a literárny manažment v multikulturálnom priestore megnevezésű VEGA-projekt keretében készültek a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

A NYELVMENEDZSELÉS-ELMÉLET KÉT KÉRDÉSÉRŐL²

Annotáció: Dolgozatomban újra szeretném gondolni a nyelvmenedzselés-elmélet két fontos kérdését. Az egyik az, hogy mennyire érdemes tágra vagy szűkre vonni a nyelvmenedzselés-elmélet „illetékességi körét”, azaz a jelenségeknek mely körével lenne célszerű az elmélet kereteiben foglalkozni, mit kellene és mit nem kellene ebben a keretben nyelvi problémának tekinteni. A másik kérdés az, hogy a nyelvalakítás folyamatát milyen szakaszokra célszerű bontani, figyelembe véve a társadalmi, gazdasági, politikai, környezeti, egészségi, pszichés, tanulási, társas kapcsolati stb. problémák kezelésével kapcsolatos szakirodalmat és más ide vonható területeket, pl. a tervezésemleleteket, döntésemleleteket, illetve a kreatív gondolkodással és tevékenységekkel kapcsolatos elméleteket és módszertani eljárásokat.

Kulcsszavak: nyelvmenedzselés-elmélet, alkalmazott nyelvészet, probléma, nyelvi probléma, nyelvalakítás, folyamatmodell

1. BEVEZETÉS

A nyelvmenedzselés-elméletet (Language Management Theory) Björn H. Jernudd és Jiří V. Neustupný dolgozta ki az 1970-es években mint a nyelvtervezés-elmélet egyik sajátos ágazatát, továbbfejlesztett változatát (l. pl. Jernudd 1993; Nekvapil 2000, 2006, 2009; Neustupný–Nekvapil 2003; Neustupný 2002a; magyarul Szabó Mihály 2007; vö. még Sherman 2007). Eleinte „nyelvkorrektció-elméletként” (Language Correction Theory) emlegették; magát a „nyelvmenedzselés” (language management) műszót Jernudd és Neustupný (1987) használta először egy konferencián, a kanadai Québecben. Az elméletet megalkotói ma a nyelvtervezés komplexebb alternatívájának tartják. A nyelvmenedzselés-elmélet egyik erénye valóban

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írásom alapjául szolgáló kutatások az 1/0233/11 számú, Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore megnevezésű VEGA-projekt keretében folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén a Slovenčina v kontexte viacjazyčných spoločnstiev na Slovensku című APVV-projekt támogatásával (a szerződés száma APVV-0869-12).

az, hogy átfogó jellegénél fogva úgy tekinthető, mint amely magába foglalja mind a nyelvművelést mint a standard nyelvváltozat továbbfejlesztésére és terjesztésére irányuló szervezett tevékenységet (vö. Nekvapil 2007, 2010), mind pedig a nyelvtervezést mint a szervezett menedzselés egyik jellegzetes válfaját.

A nyelvmenedzselés (nyelvalakítás) olyan tevékenység vagy tevékenységsorozat, melynek során hétköznapi beszélők vagy szakemberek feltárják, elemzik és kezelik a nyelvi problémákat.³ Míg a hétköznapi beszélők konkrét élethelyzetekben rendszerint ún. egyszerű nyelvalakítást végeznek, melynek célja „online” vagy „offline” megoldani a résztvevőknek egy szűk körét vagy akár egyetlen embert érintő problémát, addig a szakemberek, pl. a nyelvészek az ún. szervezett nyelvalakítás keretében „offline” kezelnek olyan problémákat, amelyek nagyobb embercsoportokat érintenek (pl. Nekvapil 2006: 96; 2009: 2; Nekvapil–Nekula 2006: 310–311). A nyelvtervezés és a nyelvművelés a szervezett nyelvalakítás két eltérő formájának tekinthető. Amint az elmélet korábbi neve („nyelvkorrektció-elmélet”) is mutatja, az elmélet a hétköznapi beszélők nyelvalakító tevékenységéből indul ki, ami kedvezőnek tekinthető, ha arra gondolunk, hogy így ellensúlyozza az „idősebb testvér”, a nyelvtervezés-elmélet fordított kiindulását, ám – amint alább látni fogjuk – vannak bizonyos hátrányai is. Ezek azonban könnyen kiküszöbölhetők.

A nyelvmenedzselés egyaránt irányul konkrét nyelvi diskurzusoknak és magának a nyelvi rendszernek a megváltoztatására. Természetesen a nyelv, ill. a különféle konkrét nyelvváltozatok rendszere csak diskurzusokon keresztül befolyásolható, ám a nyelvmenedzselésnek nem feltétlenül célja konkrét esetekben, hogy befolyásolja a nyelvi rendszert, vagyis nyelvi változásokat idézzon elő; valamely konkrét diskurzus befolyásolása kizárólagos célja is lehet a nyelvmenedzselésnek (pl. egy szöveg stilisztikai átfűlésével a legtöbb embernek nem az a célja, hogy „nyelvünk egészségét fejlődését elősegítse”, hanem csupán annyi, hogy jól megfogalmazott szöveget adjon ki a kezéből). Ebben a nyelvmenedzselés eltér a nyelvtervezéstől, melynek célja mindig a nyelvi rendszernek, pontosabban a nyelvi rendszer bizonyos elemeinek, olykor formáinak a megváltoztatása.⁴

Szemben a nyelvtervezéssel, a nyelvmenedzselés szakemberei nem korlátozzák tevékenységüket a nyelv standard változatára; a

³ Tágabb értelemben a nyelvmenedzselésbe nemcsak a nyelvi rendszer megváltoztatására irányuló törekvések tartoznak, hanem a diskurzusok megváltoztatására irányuló törekvések is.

⁴ Az alábbiakban ott, ahol hangsúlyozni szeretnénk, hogy a nyelvalakítás a diskurzusok alakítását is magába foglalja, az egyszerűbb „nyelvalakítás” helyett a „diskurzus- és nyelvalakítás” kifejezést használjuk. A diskurzusalakítás és a nyelvalakítás fogalmára l. Lanstyák 2007.

nyelvalakításnak legitim célja lehet elvileg bármely olyan nyelvváltozat megváltoztatása, amelyben az adott probléma jelentkezik. Az elméletnek ez a vonása a kisebbségi kétnyelvűség szempontjából is fontos, ugyanis a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt a nemstandard változatok fontosabb szerepet játszanak, mint a többségi társadalmakban.

A nyelvi problémákról és azok kezeléséről szóló alkalmazott nyelvészeti és nyelvalkítási szakirodalomban számos olyan fogalom, distinkció, módszertani eljárás stb. található, amely hasznosítható volna a nyelvmenedzselés-elmélet számára is. Nem kevésbé így van ez az általában vett problémák kezelésével kapcsolatos, rendkívül kiterjedt irodalommal, melynek művelői közt a legkülönbélebb tudományágak, ill. szakterületek szakemberei megtalálhatók, a filozófusoktól, pszichológusoktól, szociológusoktól és politológusoktól kezdve a közgazdászokon, informatikusokon, matematikusokon stb. keresztül az ökológusokig, tervezőmérnökökig és városépítészekig.⁵ Az alábbi írásban olvasható gondolatok megfogalmazására az utóbbi hónapokban folytatott alkalmazott nyelvészeti és más, nem nyelvészeti tudományágakat, ill. szakterületeket érintő szakirodalmi kalandozásaim, valamint a VEGA-kötetben való publikálás (kellemes) kényszere inspiráltak.

A nyelvmenedzselés-elmélet rendkívül széles merítése, valamint a nyelvi jelenségek sokarcúsága nemcsak lehetőségessé, hanem kívánatossá is teszi, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet kitekintsen az alkalmazott nyelvészet különféle területeire, valamint az általában vett nyelvi problémákkal foglalkozó tudományágakra, ill. szakterületekre, megismerje ezek eredményeit, s felhasználja őket saját elméleti és módszertani eszköztárának gazdagítására.

2. NYELVI PROBLÉMA

A nyelvmenedzselés-elmélet központi fogalma a “nyelvi probléma”. A szokásos meghatározás szerint a nyelvi probléma nem más, mint egy adott beszédhelyzetben érvényesülő nyelvi normától való, negatívan értékelt

⁵ Érdekes, hogy ebben a gazdag irodalomban a nyelvi problémákra nem találtam utalást. Az egyik munka állítása szerint pl. a „social problem solving” (társas problémamegoldás) nevű irányzat – szándéka szerint – minden olyan problémával foglalkozni kíván, amely az embernek a társas környezetben való működését befolyásolja. A nyelvről azt gondolnánk, hogy nagyon is ilyen, mégis hiába keressük a társas problémák négy típusa közt: 1. személytelen problémák (pl. pénzihiány; ellopott javak); 2. személyes (intrapersonális) problémák (érzelmi, viselkedési, kognitív vagy egészségi problémák); 3. személyközi (interperszonális) problémák (pl. házassági konfliktusok; családi viták); 4. közösségi vagy társadalmi problémák (pl. bűnözés, faji diszkrimináció) (I. D’Zurilla–Nezu–Maydeu-Olivares 2004: 11).

eltérés (l. pl. Nekvapil 2006: 97). Ezzel a megközelítéssel jómagam kezdetől fogva elégedetlen voltam (l. pl. Lanstyák 2010: 26–27), mivel az legfőljebb olyan „ideális” beszélőközösségekben, ill. olyan beszédhelyzetekben követhető, amelyekben a beszélők nyelvhasználatá az interakció minden résztvevője által egyformán elfogadott és értelmezett, stabil normán alapul. Ilyen közösségek szigorúan véve nem léteznek; a valós közösségek közül az ún. központosult közösségek közelítenek hozzájuk; ilyenek általában a modern nemzetállami közösségek.⁶ Más a helyzet a kisebbségi közösségekkel, amelyek inkább ún. szórt közösségek.⁷ Az ilyenekben – pl. a szlovákiai magyar beszélőközösségben, akárcsak a többi Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőközösségben – aligha indulhatunk ki a nyelvi probléma fenti meghatározásából, s hasonló lehet a helyzet más kontaktushelyzetekben is.

A normaszempontú meghatározással kapcsolatos problémák miatt a nyelvi problémát a következményei felől láttam reálisabban megközelíthetőnek, s olyan nyelvi vonatkozású eseményként határozta meg, amely a verbális kommunikáció során vagy ahhoz kapcsolódóan jelentkezik, a beszélőnek és/vagy a hallgatónak kellemetlen érzést okoz, a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget, hátráltatást idéz elő, vagy akár meg is hiúsítja a kommunikációt az érintett nyelven, nyelvváltozaton, a beszélőt és/vagy a hallgatót pedig arra kényszerítheti, hogy olyan kódolási, ill. dekódolási stratégiákat alkalmazzon, melyeknek a „bevetése” nem állt szándékában.

Mindkét meghatározás közvetlenül csak a nyelvi problémák egyik típusára, a szemtől szembeni kommunikáció folyamán, „itt és most” bekövetkező ún. eseti problémákra vonatkozik, melyeknek a kezelése is gyakran történik „online”, a kommunikációs folyamat során. Ezekbe a meghatározásokba nem férnek bele sem a sok konkrét hasonló jellegű egyedi probléma általánosításából (elméleti konstruktumként) létrejövő ún. típusproblémák, melyeknek a kezelése mindig „offline” történik, sem a még be nem következett, hanem a jövőben fenyegető problémák, az anticipált problémák, melyek a jelenben még nem is kezelhetők, legfőljebb „óvintézkedések” tehetők megelőzésük érdekében.⁸

⁶ *Központosultak* (focused) azok a közösségek, amelyekben létezik egy nagy tekintélyű standard változat, melyet széles körben elfogadnak és elismernek, s amely kellően elkülönül más nyelvváltozatoktól (Trudgill 1992/1997: 43–44; 2003: 49–50).

⁷ *Szórtak* (diffuse) azok a közösségek, amelyekben nincs stabil nyelvi normarendszer. A standard nyelvváltozat – ha egyáltalán létezik – kisebb szerepet játszik, közvelegként valósul meg, a hétköznapi beszédben gyakran keveredik más nyelvváltozatokkal, a nyelvi normák nem mindig stabilak, ugyanabban a helyzetben egymással szembenálló nyelvi normák is érvényesülhetnek (Trudgill 1992/1997: 76; 2003: 38).

⁸ A nyelvi problémáknak ezekre a típusaira l. pl. Lanstyák 2010.

Ezen a nehézségen egy olyan meghatározás bevezetésével próbáltam segíteni, amelyhez az általában vett probléma egyik meghatározásából indultam ki. Mivel ebben akaratlanul összezsúsztottam az egyéni és a közösségi dimenziót az eseti és a típusproblémák közötti különbségtétellel, ezt most korrigálva az általában vett – azaz nem kifejezetten nyelvi – „eseti problémát” olyan körülményként vagy körülmények összességéként határozhatnám meg, amely akadályozza az embert valamely célja elérésében, a „típusproblémát” pedig olyan körülményként vagy körülmények összességéként, amely akadályoz egy embert vagy egy egész beszélőközösséget valamely célja elérésében. Ezekből a meghatározásokból kiindulva az „eseti nyelvi problémáról” azt mondhatnánk, hogy az olyan körülmény vagy körülmények összessége, amely akadályozza a beszélőt valamely nyelvi vonatkozású céljának az elérésében, vagyis abban, hogy minél hatékonyabban használjon egy vagy több nyelvet, ill. nyelvváltozatot céljai elérésére.⁹ A „típusproblémát” ennek megfelelően olyan körülményként vagy körülmények összességéként határozhatjuk meg, amely akadályoz egy embert vagy egy egész beszélőközösséget valamely nyelvi vonatkozású céljának az elérésében.

Nemrégiben rá kellett ébrednem, hogy még ez a megközelítés sem alkalmas arra, hogy mindazon jelenségek körét kijelölje, amelyekkel érdemes a nyelvmenedzselés-elmélet keretében nyelvi problémaként foglalkozni. Am az alapkérdés ez: mi a nyelvi vonatkozású tevékenységeknek az a köre, amelyet érdemes a nyelvmenedzselés-elmélet hatókörébe vonni? Amíg erre a kérdésre nem kapunk választ, addig nincs esélyünk arra, hogy a „nyelvi problémát” átfogóan és amellett kellő részletességgel meghatározzuk.

3. A NYELVMENEDZSELÉS-ELMÉLET HATÓKÖRE

Első körben azt a kérdést kell magunknak föltennünk, hogy mi (legyen) a nyelvmenedzselés-elmélet és az alkalmazott nyelvészet viszonya általában, ill. a nyelvmenedzselés-elmélet és az alkalmazott nyelvészet egyes területeinek a viszonya. Köztudomású, hogy az alkalmazott nyelvészet középpontjában a nyelvi probléma és annak megoldása áll (Davies–Elder 2004:1–4, 11; Davies 2007: 158). Ugyanez a helyzet a nyelvmenedzselés-elmélettel is, pedig nyilvánvaló, hogy a kettő nem azonos. Mi akkor

⁹ A végső cél többnyire nyelven kívüli, bár olykor maga a nyelvhasználat is lehet a nyelvi interakció fő célja; ez a diskurzustípus a „small talk” típusú társalgás, azaz (a szó eredeti értelmében vett) csevegés.

pontosan a különbség az alkalmazott nyelvtudomány és a nyelvmenedzselés-elmélet közt? Mi lenne köztük az ideális munkamegosztás? (Már ha egyáltalán szükség van munkamegosztásra.)

Második körben azt a kérdést tehetnénk fel, hogy milyen mértékben kellene a nyelvmenedzselés-elméletnek azokkal a területekkel foglalkoznia, amelyek a kritikai alkalmazott nyelvészet, kritikai diskurzuselemzés és más (nyelvészeti és nyelvészetten kívüli) kritikai megközelítések hatókörébe tartoznak (ezekre l. pl. Quang 2007: 42–49; Pennycook 2004, 2011; Wodak 2008; vö. még Mäntysalo 2002: 417; Jackson 2003: 215). E megközelítések lényege, hogy tárgyilagosan és kritikusan elemzik a nyelvi jelenségek és azok társadalmi és politikai meghatározói közt fennálló viszonyt, feltárva mindazokat az eseteket, amikor a nyelvi rendszer, ill. a nyelvhasználat nemcsak tükrözi az adott társadalomban meglévő hatalmi viszonyok közti egyenlőtlenséget, hanem hozzá is járul ezek fennmaradásához, ezzel – egyebek közt – lehetetlenné téve vagy megnehezítve számos nyomasztó nyelvi vagy nyelvi vonatkozású probléma megoldását.

A nyelvi problémák társadalmi és politikai meghatározóinak kritikai elemzése, a mögöttük meghúzódó hatalmi viszonyok elemzése annyira nélkülözhetetlennek tűnik a hatékony nyelvalkítás szempontjából, hogy nehéz elképzelni egy olyan nyelvmenedzselés-elméletet, amely ezektől teljesen távol akarná tartani magát. Valójában a nyelvmenedzselés-elmélet „kritikaisága” annyira nyilvánvaló kellene legyen, hogy nincs is rá szükség, hogy a „kritikai” jelzővel lássuk el, mivel egy „nem kritikai nyelvmenedzselés-elméletnek” nem sok haszna volna, főleg ha az a szervezett nyelvalkítás körébe tartozó, erős társadalmi és politikai meghatározottságú, komplex nyelvi problémákkal is foglalkozni kíván.

A fenti két kérdésre adott választól függ az, hogy milyen szélesre vonjuk a „nyelvi problémák” körét, ami pedig – mint jeleztük – előfeltétele annak, hogy a „nyelvi problémák” fogalmát úgy definiálhassuk, hogy meghatározásunk teljesen lefedje azoknak a jelenségeknek a körét, amelyekkel a nyelvmenedzselés-elmélet foglalkozni kíván.

1. Az első lehetőség az, hogy a „nyelvi problémák” körét azokra az esetekre korlátozzuk, amikor a nyelvi diskurzusok vagy a nyelvi rendszer megváltoztatására irányuló erőfeszítéseknek „tisztán” nyelvi, ill. kommunikatív indítékai vannak, azaz a nyelvalkító beavatkozások célja az, hogy javuljon a kommunikáció minősége, ill. megszűnjenek a kommunikáció hatékonyságát hátráltató tényezők.¹⁰ Természetesen a

¹⁰ Az ide vonható nyelvalkítási eljárások közé tartozik többek között a standardizálás, szókincsbővítés, nyelvújítás (nyelvi reform), terminológiaegységesítés, nyelvmegegyezés

„tisztn” határozót nem vehetjük túlságosan komolyan, mivel a nyelvi diskurzusok vagy a nyelvi eszközök megváltoztatása nagyon sok esetben nem végső cél, hanem csak eszköz valamilyen nem nyelvi célnak az elérésére. Például az ember azt gondolhatná, hogy a standard nyelvváltozat megteremtése „tisztn” nyelvészeti és kommunikációs indítékú tevékenység, pedig tudjuk, hogy a valódi indíték nagyon gyakran a nemzetépítés vagy a politikai függetlenség elérése.

A nyelvi problémáknak ez a köre van leginkább összhangban a „nyelvi probléma” hagyományos meghatározásával, ahogyan azt a nyelvmenedzselés-elméletből ismerjük: ezek nemegyszer valóban megragadhatók a beszélők nyelvi normáitól, kommunikációs normáitól, valamint kulturális normáitól (elvárásaitól) való, negatívan értékelt eltérésként (még ha nem is mindig egyszerű vagy egyáltalán lehetséges ezeket a normákat vagy elvárásokat meghatározni). Az ilyen problémák közt vannak „tisztn” nyelvek (különösen azok az egyedi problémák ilyenek, amelyeket az egyszerű nyelvalakítás kereteiben szokás kezelni); mások (főleg a szervezett nyelvalakítás keretében kezelt komplex nyelvi problémák) nem tekinthetők pusztán nyelveknek, mivel sikeres kezelésükhöz számos, a nyelvészetten kívül álló területen van szükség beavatkozásokra. Például a szókincsbővítés esetében nem elegendő az új szavakat és kifejezéseket létrehozni, hanem ezeket el is kell terjeszteni a nyelvalakítás folyamatának implementációs szakaszában (vö. Hübschmannová–Neustupný 2004). A terjesztéshez elengedhetetlenül szükséges, hogy ne csak a nyelvbe, hanem a nyelven kívüli világba is történjenek célzott beavatkozások; ez az, amit Neustupný és a nyelvmenedzselés-elmélet más képviselői „kommunikációmenedzselésnek” és „társadalmi-gazdasági menedzselésnek” neveznek (l. pl. Neustupný 2002b: 434; Neustupný–Nekvapil 2003: 186 and *passim*; Nekvapil 2009: 8–9).

2. A „nyelvi probléma” fogalmát kiterjeszthetjük azokra a társadalmi, politikai, kulturális, oktatási stb. problémákra, melyeknek a kezeléséhez elengedhetetlen, hogy a diskurzusokban vagy ennek következtében a nyelvi rendszerben változások jöjjenek létre, a valódi cél azonban egyértelműen nem nyelvi és nem kommunikációs. Ilyen például a nyelvi alapú diszkrimináció csökkentése a „politikailag korrekt” beszéd által (pl. a *roma* szó elterjesztése a *cigány* helyett, a *fogyatékkal élő* a *fogyatékos* helyett) vagy – hogy egy egzotikusabb példát hozzunk – néhány patkányszerű

elősegítése nyelvi eszközökkel, nyelvélénkítés, stilisztikai egyszerűsítés, a nyelvközi kommunikáció nyelvi lehetőségeinek megteremtése (vö. Bianco 2004: 749).

ausztráliai erszénes állat nevének megváltoztatása annak érdekében, hogy megmentsék a kihalástól.¹¹

Jómagam határozottan támogatnám, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet a nyelvi problémáknak ezzel a válfajával is foglalkozzon. Emellett szól az az érv, hogy az ilyen problémakezelésben ugyanolyan egyértelmű a diskurzusalakító, ill. nyelvvaltoztató szándék, mint a szűkebb értelemben vett nyelvi problémáknál, amelyekkel az előző pontban foglalkoztunk.¹² Bár ezek alapvetően nyelven kívüli (társadalmi, politikai, kulturális, oktatási stb.) problémák, van egy fontos nyelvi összetevőjük, s ennek megváltoztatása a szakemberek szerint hozzájárulhat az adott nyelven kívüli probléma megoldásához vagy enyhítéséhez. Minden olyan problémakezelő szándékot a nyelvmenedzselés-elmélet keretén belül érdemes számon tartani, amelyben jelen van a diskurzusalakító, ill. nyelvvalakító szándék. Bár az ilyen problémák alighanem ritkán nyilvánulnak meg a nyelvi és kommunikációs normáktól (elvárásoktól) való eltérésként, a velük való foglalkozásnak mindenképpen része a nyelvvalakítás, még ha ez csupán eszköz is valamely más cél elérésére. E problématípusnak a státusza a nyelvmenedzselés-elméletben jelenleg bizonytalan.

Egy másik érv az ilyen problémáknak a nyelvmenedzselés keretében történő kezelése mellett a nyelvi vonatkozású társadalmi, politikai, kulturális, oktatási stb. problémák rendkívüli fontossága. Amint tudjuk a kritikai diskurzuselemzés és más hasonló kritikai megközelítésű szakterületek eredményeiből, a nyelv és a nyelvhasználat számottevő mértékben hozzájárul a társadalmi igazságtalanságok létrejöttéhez és fenntartásához. Igaz, a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése vagy enyhítése nem nyelvészeti cél, mivel azonban a problémakezelésnek nyelvi összetevői is vannak, a(z alkalmazott) nyelvész szakember közreműködése a legtöbb esetben legalábbis kívánatos. A nyelvmenedzselés-elmélet megfelelő keretnek tűnik az ilyen problémák kezelésére is, még akkor is, ha a diszkriminatív nyelvi formákat a beszélők nem érzik normasértőnek.

¹¹ Ezeket azért fenyegeti kihalás, mert egykori, őshonos ausztráliai nyelvű nevüket annak idején külső hasonlóság alapján egy olyan névre cserélték, amelyekben az angol *rat* 'patkány' vagy *mouse* 'egér' szó szerepel. Például a *Mesembriomys gouldii* faj angol neve: *black-footed tree rat*, ami szó szerint a. m. „fekete lábú fapatkány” (ahol a *fa* nem arra utal, hogy fából volnának, hanem arra, hogy kedvenc tartózkodási helyük a fák). Az ilyen típusú nevek nemcsak hogy biológiai szempontból hibásak (ezek a fajták nem rokonai a patkánynak vagy az egérnek), hanem az emberekből ugyanolyan „vérszomjas” magatartást váltanak ki, mint az igazi patkányok és egerek. A kezdeményezők az eredeti nevek visszaállításával ennek a magatartásnak a megváltoztatását remélik elérni (Fill 2007: 198–199).

¹² Az egyértelműség kedvéért a két csoport terminológiailag is megkülönböztethető: az előző csoportba tartozó problémák „nyelvi problémák”-nak nevezhetők, az utóbbi csoportba tartozók „nyelvi vonatkozású problémák”-nak.

3. Elméletileg fennáll annak a lehetősége is, hogy a nyelvi problémakezelés tárgykörébe utaljunk *minden* metanyelvi tevékenységet, azt is, amely nem diskurzus- vagy nyelvalakító szándékkal történik. A nyelvmenedzselés-elmélet szakembereinek munkáiban gyakran jelenik meg a „metanyelvi tevékenység” (ang. „behaviour toward language”), mint ami szemben áll a szokványos „nyelvhasználattal” (újabban lásd pl. Sloboda et al. 2010: 95–6; Nekvapil 2011: 880); igaz, nem egészen világos, hogy a szerzők mire is gondolnak pontosan. Például Nekvapil és Nekula (2006: 310) a „behaviour toward language” kifejezést a „metanyelvi tevékenységek” (“metalinguistic activities”) szinonimájaként használják, s olyan tevékenységeket értenek rajta, melyeknek a célja „diskurzus létrehozása és befogadása” (“the activities aimed at the production and reception of discourse, that is, metalinguistic activities”). A „diskurzus létrehozását és befogadását” célzó tevékenység ellentmondásos megfogalmazásnak látszik ebben a kontextusban, mivel ez leginkább a szokványos spontán beszédtevékenységre utalna, csakhogy az nem metanyelvi tevékenység. A „metanyelvi tevékenység” viszont nem csupán a diskurzus- és nyelvalakító tevékenységeket foglalja magába, hanem a diskurzus- és nyelvalakító szándék nélküli nyelvi reflexiót, a nyelvi kérdéseken való gondolkodást, azok tanulmányozását, az azokról való beszédet és írást is.

Ellentmondásmentes megfogalmazását annak, hogy mit jelent a “behaviour-toward-language” kifejezés, a 3. Nemzetközi Nyelvmenedzselési Szimpózium felhívásában olvashatjuk. Ebből kiderül, hogy a “behaviour-toward-language” kifejezésen a nyelvre és a nyelvhasználatra irányuló figyelem különböző formáit és megnyilvánulásait kell érteni („any sort of *behaviour toward language*, in other words, *the various forms and manifestations of attention devoted to language or its use*.”). A „nyelvre és a nyelvhasználatra irányuló figyelem” kétségtelenül magába foglalja a diskurzus- és nyelvalakítási szándékot teljesen nélkülöző metanyelvi tevékenységeket is.

Az idézett megállapítás alapján tehát mindenféle metanyelvi tevékenység beletartozhatna a nyelvmenedzselés-elmélet tárgykörébe, beleértve a nyelvi kérdésekről való, diskurzus- és nyelvalakító szándékot nélkülöző gondolkodást és beszédet is. Ha ez így volna, akkor a nyelvmenedzselés-elméletnek foglalkoznia kellene – egyebek közt – az „igazságügyi nyelvészet” tárgykörébe tartozó olyan kérdésekkel, mint amilyen pl. egy zsaroló levél nyelvi elemzése a levélíró személyének megtalálása céljából vagy annak a nyelvi elemzésen alapuló megállapítása, hogy egy kijelentés rágalmozásnak (azaz bűncselekménynek) minősül-e vagy sem (vö. Gibbons 2004, 2007). Ezek kétségtelenül nyelvi vonatkozású problémák, ám nem igénylik a diskurzusokba vagy a nyelvi rendszerbe való beavatkozást, sőt ezt

gyakorlatilag kizárják. (Senkinek sem jutna eszébe elvárni a nyelvésztől, hogy írja át a zsaroló levelet úgy, hogy ne legyen zsaroló, vagy fogalmazza át a rágalmozó kijelentést úgy, hogy ne legyen rágalmozó, s még kevésbé jutna eszébe valakinek arra törekedni, hogy a nyelvben olyan változások jöjjenek létre, melyek következtében nyelvileg lehetetlenné válik zsaroló vagy rágalmozó diskurzusok létrehozása.)

Ha mindenféle metanyelvi tevékenység a nyelvmenedzselés tárgykörébe tartozna, akkor eljuthatnánk odáig, hogy a leíró nyelvtanok és szótárak készítése is nyelvmenedzselő tevékenységnek minősülne.¹³ Mivel ilyesmire senki sem gondol, úgy tűnik, a diskurzus- és nyelvvalakító szándékot nélkülöző metanyelvi tevékenységek kizárhatók a nyelvmenedzselés-elmélet tárgyköréből. Valójában soha nem is foglalkoztak a nyelvmenedzselés szakemberei az elmélet keretében ilyen tevékenységekkel, ezért csak annyi volna a teendőjük, hogy az elméleti meghatározásokat hozzáigazítsák a gyakorlathoz, és mellőzzék vagy pontosabban körülhatárolják a „behaviour-toward-language” fogalmát.

A nyelvi vonatkozású jelenségeknek mint nyelvi problémáknak ezzel a legtágabb körével is foglalkozik az alkalmazott nyelvészet, méghozzá eléggé hangsúlyosan. Amint fentebb említettük, az alkalmazott nyelvtudománynak szintén a nyelvi (vonatkozású) problémák állnak a középpontjában, azokat is beleértve, melyeknek a kezeléséhez nincs szükség diskurzus- vagy nyelvvalakításra. Célszerű tehát a nyelvmenedzselést úgy határolni el az alkalmazott nyelvészettől, hogy az előbbibe csak a diskurzus- és nyelvvalakító indítékú tevékenységek tartozzanak bele, míg az utóbbiba a diskurzus- és nyelvvalakító szándék nélküli tevékenységek is.

4. A NYELVALAKÍTÁS FOLYAMATA

A nyelvmenedzselés-elmélet egyik fontos jellemzőjének szokták tekinteni azt, hogy a nyelvi problémák kezelését hangsúlyozottan folyamat

¹³ Természetesen a nyelvmenedzselés jelen van az ilyen munkák létrehozásakor is, mert közben a szerzőknek sokféle nyelvi problémát kell megoldaniuk, pl. szövegüket nyilvánvalóan többször is végig kell javítaniuk nekik és munkájuk olvasószervezőinek nemcsak tartalmi, hanem terminológiai vagy stilisztikai szempontból is, ami diskurzusalakító foglalatosság. De itt nem maga a nyelvi kérdések kutatása, az azokon való gondolkodás és azok leírása a nyelvmenedzselés tárgya, hanem a leírt szöveg mint olyan, tartalmától függetlenül válhat nyelvmenedzselés tárgyává, s történhetnek a szövegbe terminológiai vagy stilisztikai beavatkozások. S azt is érdemes megjegyezni, hogy a leíró nyelvtanok és szótárak elkészültük és megjelenésük után a nyelvmenedzselés segédeszközeivé válhatnak, a bennük foglaltak alapul szolgálhatnak pl. a más diskurzusokba való normatív célzatú beavatkozásokhoz.

jellegűnek tekinti. A nyelvmenedzselés-elméletben a folyamat kezdőpontja a potenciális nyelvi probléma mikroszintű létrejötte. Az a jelenség, amely később problémának minősülhet, az elmélet követői szerint (0) az adott helyzetben érvényesülő normától vagy elvárásoktól való eltérés („deviation”). Ha az interakció egy vagy több résztvevője (1) az eltérést észleli („noting”) és (2) negatívan értékeli („evaluation”), a potenciális nyelvi probléma valóságossá válik. Ha egy vagy több résztvevő kész arra, hogy kezelje a problémát, (3) cselekvési terv jön létre („adjustment design”), amelyet aztán ahhoz, hogy a nyelvalakítási folyamat sikeresen végbemenjen, (4) kivitelezni kell („implementation”) (l. pl. Jernudd–Neustupný 1987: 78–80; Nekvapil 2006: 97; 2009: 3–4; Nekvapil–Nekula 2006: 311–312).

Bár a használt terminológia világosan mutatja, hogy a nyelvalakítási folyamatnak ezek a szakaszai eredetileg mikroszinten lettek elkülönítve, az elmélet követői úgy tekintik, hogy ugyanezek a szakaszok különböztethetők meg makroszinten is (Nekvapil–Nekula 2006: 311). Ugyanakkor az egyszerű és a szervezett nyelvalakítás „egy kalap alá vétele” azzal a veszéllyel jár, hogy nem vesszük észre, a kettő közt e tekintetben mennyire lényeges különbségek vannak. Bár az azonos kezelésmód indítéka méltánylandó (annak hangsúlyozása, hogy a szervezett nyelvalakításnak az egyszerű nyelvalakításra kell épülnie), mégis talán helyesebb lenne ezt a modellt egy összetettebbel helyettesíteni, amely inkább a szervezett nyelvalakítás valódi fázisait tükrözné, azzal, hogy ezek némelyikét az egyszerű nyelvalakítás folyamata szempontjából irrelevánsnak vagy kevésbé jellemzőnek lehet tekinteni. Szemben a mostani helyzettel, amikor ennek az ellenkezője történik: egy egyszerű modell van használatban, melyből a szervezett nyelvalakítás felől nézve rendkívül fontos mozzanatok hiányoznak, ugyanakkor a négy fázis közül a szervezett nyelvalakítás felől nézve túl van hangsúlyozva, nevezetesen az „eltérés észlelése” és az „eltérés értékelése” (l. alább).

Tudni kell, hogy a folyamat jelleg, amelyet a nyelvmenedzselés-elméletben használt folyamatmodell erényének tartanak, nemcsak a nyelvmenedzselésre jellemző, hanem mindenfajta problémakezelésre, ahogyan ez kiderül az általában vett problémák megoldásával, a tervezéssel és a döntéshozatallal kapcsolatos szakirodalomból.¹⁴ Ezekben nagyon sok

¹⁴ Ezeknek a szakterületeknek az irodalmára a továbbiakban az egyszerűség kedvéért összefoglalóan mint „problémakezelési irodalomra” fogunk utalni, de hangsúlyozni kell, hogy itt egymástól nagyon eltérő megközelítésekről van szó. Azok az irányzatok, melyeknek a problémák kezelése áll a középpontjában, önmagukban sem egységesek. Például a szakirodalom egy részére jellemző, hogy inkább „problémamegoldásról” beszél, s ritkán tér ki a problémakezelés egyéb válfajaira (l. pl. D’Zurilla et al. 2004; Restrepo–Christiaans

folyamatmodellt találunk, amelyek számos részletben különböznek is egymástól, de mégis legtöbbjükben ugyanazok a lényegi elemek ismétlődnek. A lényegi elemek tekintetében nem volna nehéz összehangba hozni a nyelvalkítás fázisait az általában vett problémák kezelésének legfontosabb fázisaival.

4.1. A nyelvalkítási folyamat szakaszai

A problémakezelési irodalomban található folyamatmodellek általában ugyanúgy több fázisra tagolják a problémakezelés folyamatát, mint a nyelvmenedzselés-elmélet, viszont a nyelvmenedzselés-elmélet folyamatmodelljének első két fázisát, az „észlelést” és az „eltérés értékelését” nem tartalmazzák. Ez nem azért van, mintha a nyelvi problémák kezelése lényegileg más fázisokból állna, mint a más jellegű problémák kezelése; a különbségek nem lényegesek: azt mondhatjuk, jelentős mértékben konvenció kérdése, hogy a problémakezelés folyamatát milyen szakaszokra tagoljuk. Mivel az egyes fázisok megnevezése és mások névtelenül hagyása azzal jár, hogy a megnevezett fázisok jól láthatóvá, a meg nem nevezettek pedig kevésbé láthatóvá vagy láthatatlanná válnak, nem szerencsés fontos fázisokat névtelenül hagyni. A névtelenségük miatt láthatatlanná tett fázisok megnevezése, amelyre főleg a szervezett nyelvalkítás esetében volna szükség, hozzájárulhatna ahhoz, hogy a problémakezelés folyamatát jobban átlássuk és megértsük, s többet foglalkozzunk a folyamatnak azokkal a szakaszaival, amelyek eddig névtelenségük miatt kevésbé voltak szem előtt.

2004; Vidal 2005; Robertson–Tinline 2007; Paucar–Caceres 2008; Agrawal–Subramanian–Kapoor 2010; Dane et al. 2011); más munkákban, főleg az újak egy részében, ellenkező a helyzet: a szerzők kerülik a „problémamegoldás” kifejezést, és inkább „a problémát okozó helyzet kezeléséről” vagy „javításáról” beszélnek (l. pl. Jackson 2003; Ulrich–Reynolds 2010), jelezve, hogy az összetett problémákra általában nincs végleges megoldás (egyébként is egy rétegzett társadalomban a különféle társadalmi rétegek a problémák más-más kezelését gondolják megfelelőnek, így egységes megoldás nem is lehet). Más irányzatok a hangsúlyt a tervezésre teszik, amelyre viszont nagyon gyakran épp azért van szükség, hogy egy nem megfelelőnek érzett helyzet (azaz problémás helyzet) megváltozzon, így ezekben is központi szerepet játszik a problémakezelés (vö. Hirt 2002; Mántysalo 2002, 2005; Watson 2003; Baptista 2005; Klein 2007; Abukhater 2009; Marcucci et al. 2010; Innes 2013). Megint más irányzatok nem annyira a problémakezelés folyamatát vizsgálják, mint inkább a döntéshozatalét (l. pl. Eisenhardt–Zbaracki 1992; Hansson 1994/2005; Fülöp 2005; Siew 2008). Mivel azonban döntéseket leggyakrabban épp problémák kezelése kapcsán, azok „megoldása” vagy enyhítése érdekében kell hozni, ezt az irodalmat is bevonhatjuk a „problémakezelés” kategóriájába. Ide értjük továbbá a kreatív gondolkodással és a formatervezéssel, ill. egyéb kreatív tevékenységgel kapcsolatos irodalmat, mivel ezekben a folyamatokban is fontos szerepet játszik a problémamegoldás.

A továbbiakban a problémakezelési folyamat egyes szakaszaival kapcsolatosan foglalom össze a más problémakezelési elméletek megismerésének tanulságait.

Észlelés

Amint főntebb céloztam rá, a nyelvvalakítási folyamat első két szakasza, az adott beszédhelyzetben érvényesülő normáktól, ill. elvárásoktól való eltérés „észlelése” és „értékelése” inkább az egyszerű nyelvvalakítás szempontjából fontos, a szervezett nyelvvalakításra ezek a megfogalmazások – szó szerint véve őket – rá se illenek. Ezenkívül ezeknek a fázisoknak a szervezett nyelvvalakításban betöltött szerepe összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a másik két fázisé és mint azoké a fázisoké, amelyek ugyan kétségtelenül jelen vannak a nyelvvalakítás folyamatában is, mégis hiányoznak a nyelvmenedzselés-elméletben szokásos folyamatmodellből. Úgy tűnik, hogy az észlelés és az értékelés kérdésének a különféle problémakezelési elméletek kevés figyelmet szentelnek; ennek az egyik oka az lehet, hogy a probléma létrejöttét a problémakezelés „pre” szakaszának tekintik. Pedig a probléma létrejötte nagyon is része az egész problémakezelési folyamatnak, hiszen maga „a normától való eltérés” (ahol valóban van ilyen eltérés), annak az észlelési és értékelési módja hatást gyakorolhat a probléma reprezentációjára, továbbá a problémaelemzésre és végső soron a megoldási javaslatok kidolgozására és megvalósítására is.

„A normától” való eltérés észlelésével kapcsolatosan fölmerül a kérdés, hogy ez hogyan értelmezendő a sok egyedi probléma általánosításaként létrejött, a szervezett nyelvvalakítás tárgyát képező típusproblémák esetében. Ilyenkor legfőbb az „ideális állapottól” való eltérésről, de nem „a normától” való eltérésről lehet beszélni, mivel makroszinten a normakérdés másképp vetődik föl, mint mikroszinten. Ilyen szempontból inspiratívak lehetnek azok a problémakezelési elméletek, amelyek a problémára a „rés” metaforájával utalnak: a probléma ilyen felfogásban nem más, mint egy „rés” (néha a inkább „szakadék” szó volna a találób) a fennálló és a kívánatos helyzet közt (vö. pl. Rittel–Webber 1973: 165; de Vries 1993: 4; Simonsen 1994; Isaksen 1995: 151; Vidal 2006: 75; Robertson–Tinline 2007: 5; Nickols 2012: 1). Ez a metafora lényegileg ugyanazt fejezi ki, mint a típusprobléma esetében az „ideális állapottól” való eltérés, csak szemléletesebb.

A pszichológiai indíttatású problémakezelési szakirodalom nagyon sokat foglalkozik a probléma reprezentációjának kérdésével, amely a probléma észleléséhez is kapcsolható, ám azon jelentősen túlmutat (l. pl. Hansson 1994/2005; Dunbar 1996, 1998; Jackson 2003: 186; Dorst 2010). A

probléma reprezentációjáról a nyelvmenedzselés-elmélet szakirodalmában tudtommal nincs szó, pedig természetesen minden nyelvi probléma reprezentálódik valahogy, a reprezentáció pedig kihat a probléma értelmezésére, elemzésére és a problémakezelési javaslatok kidolgozására is: „Valószínű, hogy amilyen mértékben tévesek a reprezentációk, olyan mértékben téves az összes későbbi gondolat is” (Anderson 2002: 63). Az egyszerű nyelvalakítás keretében legalább egy formában (mondjuk a beszélő gondolataiban) reprezentálódik a nyelvi probléma, a szervezett nyelvalakítás keretében pedig többféleképpen is. A problémák szükségszerűen reprezentálódnak azoknak a tudatában, akik észlelték és negatívan értékelték őket; ehhez legtöbbször különféle érzelmek is kapcsolódnak reprezentációként, a kíváncsiságtól, meglepetéstől és izgalomtól kezdve az aggodalmon, szomorúságon, félelmen, frusztráltságon keresztül a haragig és felháborodásig.

Az egyszerű nyelvalakítás esetében lehetséges, hogy a problémának nem is alakul ki más reprezentációja a gondolatban és az érzelmin kívül. Persze előfordulhat, főleg ha a problémában többen érintettek, hogy azt az interakció résztvevői megbeszéljék egymással, s ezzel létrejön a probléma verbális reprezentációja. A verbális reprezentáció kiegészülhet – vagy bizonyos esetekben akár helyettesíthető is – arckifejezéssel és gesztusokkal, amelyek szintén az egyszerű eseti probléma lehetséges reprezentációi. További lehetséges reprezentáció a probléma írásba foglalása vázlat vagy akár alaposabb leírás formájában, akár azért történik, hogy az érintett jobban megértse, akár azért, hogy pl. imélben segítséget kérjen valakitől. Az egyszerű nyelvalakítás esetében más reprezentációs típusokkal kevésbé számolhatunk. A problémakezelést már az egyszerű nyelvalakítás során is befolyásolhatja az, hogy a probléma milyen módon reprezentálódott. Ha például a probléma csak gondolatilag és érzelmileg reprezentálódott, nagyobb a valószínűsége annak, hogy a problémakezelés is spontán és érzelmek által befolyásolt, kevésbé racionális folyamat lesz, mint ha írásbeli reprezentációja is létrejött.

A szervezett nyelvalakításban a típusprobléma legjellemzőbb és legáltalánosabb reprezentációja alighanem az írásbeli. Az írásbeli reprezentáció tartalmazhatja az alább említett problémaelemzés eredményeit; az írásos reprezentációt kiegészíthetik (olykor esetleg helyettesíthetik) az ábrák, diagramok, táblázatok segítségével történő grafikus reprezentációk. Némely problémakezelési elméletben még az egyszerű rajzok is megjelennek, és – amint azt számos kutatás bizonyítja – rendkívül fontos szerepet játszanak magában a megoldásban is (l. pl. Jackson 2003: 186–187, 191). A nagyobb szabású problémakezelési folyamatokban a nyelvi problémák filmek vagy számítógépes multimédiás eszközök révén is

reprezentálódhatnak. Mivel minden reprezentációs típusnak megvannak a maga előnyei és hátrányai, a fontos és nagy anyagi és más befektetéssel járó problémákat többféleképpen is szokás reprezentálni (Dorst 2010: 133–134).

Bár a nyelvi probléma reprezentációja kétségtelenül része a nyelvalakítás folyamatának, mégsem nagyon lehet annak egyik fázisaként azonosítani, mivel nemcsak az „észlelés” fázisában van jelen: a probléma elsődleges, az „észlelés” fázisában történő reprezentációja után újabb és újabb reprezentációk jöhetnek létre az elemzési és a későbbi szakaszokban. A reprezentáció tehát véleményem szerint fontos összetevője a nyelvalakítási folyamatnak, így ha nem is azonosítható a nyelvalakítási folyamat egyik fázisaként, magába az elméletbe mindenképpen szükségesnek látom beépíteni.

Értékelés

Ahhoz, hogy a normasértés nyelvi problémának minősüljön, szükséges, hogy az érintettek negatívan értékeljék. Az „értékelés” mozzanata a nyelvmenedzselés-elméletben fontos szerepet játszik, nyilván azért, mert a nyelvmenedzselés-elmélet folyamatmodellje az egyszerű beszélők hétköznapi élete során történő egyszerű nyelvalakításra épül. Ha egy helyzetet nem értékelnek az érintettek negatívan, nem beszélhetünk nyelvi problémáról. Valójában a nem nyelvi problémáknál is nyilvánvalóan szükség van a fennálló állapotok negatív értékelésére, de ez a mozzanat a problémakezelési elméletekben nem jelenik meg hangsúlyosan, ill. nem a probléma észlelési szakaszához kapcsolódik.

A modernebb problémakezelési irodalom némely irányzata alapján az értékelés kapcsán fontos lenne hangsúlyozni, hogy az értékelés – különösen a sok embert érintő típusproblémák esetében – nem feltétlenül egységes. Társadalmi csoportok és egyének nagyon eltérően értékelhetik ugyanazt a helyzetet („eltérés”), s ezért előfordul, hogy már az is az adott helyzetben érdekelt személyek és csoportok közötti egyezkedés eredménye, hogy egy helyzet egyáltalán problematikusnak minősül, és létrejön a kezelésére irányuló akarat.

Ezt a fázist érdemes lenne „problémaazonosításnak” („problem identification”) nevezni, ami megfelelő lenne mind az egyszerű, mind a szervezett nyelvalakítás számára, és nem okozna zavart a tény, hogy az alább említett „ellenőrzés”-nek is gyakori megnevezése az „értékelés”.

Problémaelemzés

Az, amit az értékelés kapcsán elmondtunk, a problémakezelési szakirodalomban a problémakezelésnek ahhoz a szakaszához kapcsolódik,

amelyet általában „problémaelemzésnek”, a „probléma meghatározásának”, a „probléma azonosításának”, a „probléma megfogalmazásának” vagy a „probléma strukturálásának” neveznek (l. pl. de Vries 1993; Geoghegan–Renard–Brown 2004: 11; Restrepo–Christiaans 2004; Paucar–Caceres 2008: 7–8; Agrawal–Subramanian–Kapoor 2010; Nezu–Nezu–D’Zurilla 2013: 6; vö. még Nicolini 2012). Véleményem szerint egy ilyen fázisra a nyelvmenedzselés-elmélet folyamatmodelljében is szükség volna, főleg – de nem kizárólag – a szervezett nyelvalkítás vonatkozásában. Ezt az „eltérés értékelése” fázis után, a „cselekvési terv kidolgozása” fázis elé kellene beiktatni.

E fázis megjelenítése azt a tényt fejezné ki hangsúlyosan, hogy a laikus beszélők, ill. a szakemberek, miután „a normától való eltérést” vagy a fennálló és az ideális helyzet közötti rést vagy szakadékot észrevették,¹⁵ s azt negatívan értékelték, rendszerint sort kerítenek a probléma elemzésére is. Elképzelhetetlen például, hogy az olyan összetett és a társadalom jelentős részét érintő nyelvi és kommunikációs problémák esetében, mint amilyeneket mondjuk a gyarmati sorból felszabadult országokban a soknyelvűség vagy a standardizált nemzeti nyelv (nyelvek) hiánya okoz, úgy lehetne a probléma „észlelése” és „negatív értékelése” után megoldást javasolni, hogy előtte szakemberek sokasága nem elemzi alaposan a probléma minden aspektusát, beleértve a nem nyelvi (társadalmi, kulturális, vallási, gazdasági, oktatási stb.) összetevőit. Sokszor már az is alapos elemzést igényel, hogy egyáltalán kiderüljön, hogy egy összetett nyelvi probléma az érintettek mely csoportjai, ill. a társadalom mely rétegei számára jelent gondot, és hogy a probléma melyik társadalmi réteg számára mennyire súlyos (vö. Hunter 2007: 37; Ayoub–Batres–Naka 2009: 230; Devaney–Spratt 2009: 638).

Ahhoz, hogy a problémát világosan látni lehessen, nem elegendő a „rés” vagy a „szakadék” egyik oldalán található jelenlegi állapotokat elemezni, hanem szükséges a „résen” vagy „szakadékon” túli, még nem létező „ideális” állapotot is elképzelni, s felmérni, hogy az elképzelésekből reálisan mi valósítható meg, figyelembe véve az anyagi, időbeli, ideológiai és más korlátokat. Vagyis már magát a problémaelemzést is a lehetséges célokra való tekintettel érdemes elvégezni (vö. Rittel–Webber 1973: 161). Ez nem annyira egyszerű ügy, mint amilyennek tűnhet, főleg a népes és rétegzett közösségeket vagy egész országokat, nemzeteket érintő nyelvi problémák

¹⁵ A típusproblémák kezelése esetében előfordulhat, hogy a szakemberek nem maguk észlelik az „eltérést” vagy a „rést”, ill. „szakadékot”, hanem másoktól szereznek tudomást arról, hogy az adott beszélőközösség vagy nyelvközösség más tagjai „eltérést”, „rést” vagy „szakadékot” vettek észre, és negatívan értékelték.

esetében, amelyek az egyes társadalmi rétegeket más-más mértékben érintik, s így az ezekhez a rétegekhez tartozó emberek jelentős mértékben különbözhetnek abban, hogy mit tekintenek jó megoldásnak (ha egyáltalán igényelnek a problémára megoldást).

Nyilvánvaló, hogy ezt a problémaelemző folyamatot nem célszerű sem „a nyelvi normától való eltérés értékelése”, sem a „cselekvési terv kidolgozása” szakaszba beleérteni, bár kétségtelen, hogy mindkettővel összefügg. A problémaelemzés abból indul ki, hogy „a normától” való eltérést¹⁶ az érintettek vagy azok egy része negatívan értékeli, de ez önmagában csak egyetlen aspektusa a problémának. (Ne tévünk most ki arra a kérdésre, hogy „a norma” megismerése egy rétegzett társadalomban külön elemzés tárgya lehet, amely nélkül a probléma nem is értelmezhető.) A „cselekvési terv kidolgozásával” a problémaelemzés úgy függ össze, ahogyan azt már fentebb jeleztük: ahhoz, hogy a problémát elemezhessük, már előre látnunk kell bizonyos mértékben a célokat, a célok pedig leginkább a cselekvési terv keretében fogalmazhatók meg. (Vannak modellek, amelyekben a célkitűzés külön fázisként szerepel a problémakezelés folyamatában.)

Mivel tehát a „problémaelemzés” nem „suvasztható be” sem az „értékelés”, sem a „cselekvési terv kidolgozása” fázisba, célszerű lenne a kettő között önálló fázisként beiktatni. Esetleg megfontolható még egy olyan megoldás, hogy a „problémaelemzés” fázisát az „értékelés” helyett vezetnénk be, az értékelés pedig a „problémaelemzés” első lépése lenne. Ez ellen szól, hogy az értékelésnek a nyelvmenedzselés-elméletben kulcsszerepe van, hiszen ennek segítségével dől el, hogy egyáltalán van-e probléma vagy nincs. Ugyanakkor az „értékelés” szakaszának megszüntetésével modellünk kompatibilisebbé válna a szokásos problémakezelési folyamatmodellel.

A fentiek alapján világos, hogy a szervezett nyelvalakításnak a problémaelemzés nélkülözhetetlen összetevője. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyszerű nyelvalakításban a problémaelemzés egyáltalán nem volna jelen, még ha esetleg a „probléma átgondolása” címke jobban is illik rá, mint a „probléma elemzése”. Nyilván nem az olyan problémákra kell itt gondolni, mint egy-egy nyelvbotlás és annak kijavítása; az ilyen javítások többnyire automatikusan következnek be, s a beszélőnek „igazi” problémát nem okoznak. Az ilyen, „negatívan értékelt eltérések a nyelvi normától” jó esetben is a „probléma” kategória perifériáján helyezkednek el; a legtöbb problémakezelési elméletben valószínűleg nem is minősülnének „problémának”. Vannak azonban olyan, az egyszerű nyelvalakítás körébe

¹⁶ A típusproblémákra gondolva a dolgok normális menetétől való eltérésről beszélhetünk.

tartozó nyelvi problémák is, amelyek alapos átgondolást igényelnek, pl. egy többnyelvű társaságban annak megszervezése, hogy mindenki megértsen mindenkit; egy szöveg kijavíttatása valakivel nyelvi szempontból; a nyelvtanulás során jelentkező problémákkal való megbirkózás stb.

A nyelvalakítási folyamat részletesebb leírásában helyet kaphatna az „adatgyűjtés” vagy „információszerzés” is, akár önálló fázisként, akár a „problémaelemzés” egyik lépéseként (l. pl. Eisenhardt–Zbaracki 1992: 18; de Vries 1993: 3; Hansson 1994/2005: 10). Amint Wang és Ahmed (2002: 6) megállapítják: „Már csak ahhoz, hogy megértsük és meghatározzuk magát a problémát, óriási mennyiségű információt kell feldolgozni”. Ha már a meghatározásnál tartunk: módszertani szempontból lenne fontos, hogy a folyamatban megkülönböztessük a „probléma meghatározását” is mint a „problémaelemzés” fázisának utolsó lépését. Az elemzés ugyanis akkor hasznosítható a cselekvési terv kidolgozásában (és annak első lépéseként a célok megfogalmazásában), ha a probléma lényege világosan áll az elemzők előtt.

Cselekvési terv kidolgozása

Ami a cselekvési tervet illeti, annak megnevezésére az angol terminológiában az „adjustment design” kifejezés használatos, amely véleményem szerint eléggé problematikus. Az angol *adjustment* jelentése ebben a kontextusban ’hozzáigazítás’, ami nem tűnik túlságosan megfelelőnek a szervezett nyelvalakítás olyan bonyolult folyamatainak a jelölésére, mint pl. egy holt (vagy haldokló) nyelv felélesztése vagy átfogó nyelvi reformok bevezetése, egy korábban standardizálatlan nyelv standardizálása és kodifikálása, új írásrendszer bevezetése egy korábban más írásrendszert használó nyelv számára vagy írásrendszer bevezetése egy olyan nyelv számára, melynek korábban nem volt írott változata stb. A magyar „cselekvési terv” angol megfelelője, az „action design” talán alkalmasabb lenne mindkét folyamat jelölésére.

A szervezett nyelvalakítás keretében a „cselekvési terv kidolgozása” nem egyszerű feladat. A fázis első lépéseként feltétlenül érdemes elkülöníteni az előbb említett célkitűzést. A célkitűzés sem egyszerű feladat, ha a probléma több, ellentétes érdekű társadalmi réteget is érint, hiszen nem szokatlan az a helyzet, amikor az egyes társadalmi rétegek diametrálisan eltérő nyelvi célokat szeretnének megvalósítani. A legtöbb problémakezelési elmélet alternatív megoldásokkal is számol (l. pl. Eisenhardt–Zbaracki 1992; D’Zurilla–Nezu–Maydeu-Olivares 2004: 16; Baptista 2005: 12; Vidal 2006; Robertson–Tinline 2007: 5; Agrawal–Subramanian–Kapoor 2010; Nezu–Nezu–D’Zurilla 2013: 6, 13), a döntésemélet pedig tulajdonképpen ezekre

épül (Anderson 2002; Fülöp 2005; Fülöp–Roth–Schweik 2005; Siew 2008). Az alternatív megoldások számbavételének szándéka teljesen érthető, hiszen a való élet problémái nemegyszer olyan bonyolultak, hogy nincs egyetlen „üdvözítő” megoldásuk, s az egyes megoldások rangsorolása sem egyszerű, mivel minden kezelési alternatívának meg lehet a maga előnye és hátránya.

A problémakezelési elméletek egy részének tanulsága szerint az összetett problémák könnyebben megoldhatók, ha összetevőikre bontjuk föl őket (l. pl. de Vries 1993: 6; Vidal 2006: 72).¹⁷ Ezt lehet, hogy már a problémaelemzési szakaszban célszerű megtenni, de ha ott nem történt volna is meg, a cselekvési terv kidolgozásakor ez a feladat halaszthatatlanná válik. Ugyanakkor vigyázni kell arra, hogy a szétválasztás ellenére az egyes részproblémáknak a kezelése a többiekre való tekintettel történjen, mivel ezek egy egységes rendszert alkotnak, melynek elemei összefüggnek egymással (vö. Jackson 2003: 4–5). Mivel a probléma felbontása nem kapcsolható stabilan a problémakezelési folyamat valamely pontjához, nem látszik szükségesnek azt önálló „fázisnak” tekinteni, inkább olyan eljárásnév érdemes kezelni, amely a folyamat különböző fázisaiban kaphat helyet.

Költségtervezés

A nagyszabású projektek esetében külön lépés a felhasználható anyagi és más források számbavétele és felhasználhatóságuk elemzése. Ezt azonban talán nem célszerű külön fázisként számon tartani, főleg azért, mert a költségek, azon belül az anyagi ráfordítás kérdése a nyelvalkítási folyamat más szakaszaiban is megjelenik. Először mindjárt a problémaelemzés során, mivel nemegyszer a probléma fennállásának is ára van, a probléma megoldatlanságának következményei is pénzbe kerülhetnek (banális példa: nyelvtudás hiánya tetemes fordítási költségeket vonhat maga után, nem beszélve a nyelvtudás hiánya miatt esetleg bekövetkező nem nyelvi jellegű anyagi vagy más károkról). Szintén foglalkozni kell a költségekkel az utolsó, a jelenlegi nyelvmenedzselés-elméletből hiányzó visszacsatolási fázisban, ahol fontos megvizsgálni, hogy a problémakezelésbe befektetett anyagi és más eszközök mennyire térültek meg, ill. mennyit sikerült megtakarítani azzal, hogy nincs többé szükség a korábbi probléma következményeinek a kezelésére.

A nyelvmenedzselés-elmélet szakemberei tudatában vannak a nyelvalkítás gazdasági vonatkozásainak: ahogy azt már fentebb említettük,

¹⁷ Az ún. redukcionizmusra mint hagyományos tudományos módszerre és bírálatára l. Jackson 2003: 4; vö. még Devaney–Spratt 2009: 638.

az elmélet követői a szűkebben vett nyelvvalakítás mellett hangsúlyozzák a kommunikációs és társadalmi-gazdasági folyamatok alakításának fontosságát is. Érdeemes itt megemlíteni, hogy a menedzselésnek e három típusa nem választható el egymástól: „nincs olyan ügy, amely eredendően ’szociológiai’, ’nyelvi’, ’politikai’ vagy ’gazdasági’ volna, hanem csaknem minden ügynek van szociológiai, nyelvi, politikai és gazdasági dimenziója” (Grin 2007: 273). A nyelvvalakítás gazdasági vonatkozásaihoz hasznosnak látszik felhasználni a gazdaságtan egyik területének, a nyelvi gazdaságtannak a kutatási eredményeit.

Kivitelezés

A cselekvési terv kivitelezése stabil összetevője a legtöbb problémakezelési elméletnek. Még a lélektani kiindulású megközelítések szakirodalmában is találtam utalást a „problémamegoldás” (a mi fogalmaink szerint inkább a cselekvési terv) és a „kivitelezés” (implementáció) megkülönböztetésének fontosságára (D’Zurilla–Nezu–Maydeu-Olivares 2004: 12–14; Nezu–Nezu–D’Zurilla 2013: 6, 9, 13). A nagyszabású összetett problémák tetemes anyagi és szellemi ráfordítással járó kezelése esetében alapvető fontosságú a kivitelezés folyamatának szüntelen monitorozása. A kivitelezési munkálatok egy részét sok esetben egészen más személyek vagy szervezetek végzik, mint a probléma azonosítását, a problémaelemzést és a cselekvési terv kidolgozását (pl. a standard nyelvvaltozatot nyelvészek dolgozzák ki, annak elterjesztésében viszont a törvényhozás, az oktatás és a média játszik fő szerepet). Ugyanakkor a monitorozásban kulcsszerepet játszanak a problémakezelési folyamat kezdeményezői (vagyis akik észlelték és azonosították a problémát), továbbá a problémaelemzők és a cselekvési terv kidolgozói, hiszen ők látják át a legjobban, hogy a kivitelezés során a valósul-e meg, amit elgondoltak és elterveztek.

Ellenőrzés

A különféle problémakezelési elméleteket tanulmányozva az is feltűnik, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet kevés figyelmet szentel az alakítási folyamat értékelésének, ill. ellenőrzésének. Nagyon sok problémakezelési modell tartalmaz értékelési szakaszt (l. pl. Jackson 2003; D’Zurilla–Nezu–Maydeu-Olivares 2004: 16; Geoghegan–Renard–Brown 2004: 11; Baptista 2005: 12; Robertson–Tinline 2007; Agrawal–Subramanian–Kapoor 2010; Dorst 2010: 134; Hélie–Sun 2010: 995). Ennek hiányát a nyelvmenedzselés-elméletben szintén az magyarázhatja, hogy az elmélet a hétköznapi beszélők apró-cseprő nyelvi problémáiból indul ki, ahol az értékelésnek nincs olyan nagy jelentősége, mint a nagyszabású szervezett

nyelvalakítási projekteknel. Ez utóbbi esetben a változtatások különféle anyagi, társadalmi, kulturális, politikai, gyakorlati következményei miatt nagy szükség van az elvégzett munka folyamatos megfigyelésére és értékelésére annak különböző szakaszaiban (vö. Isaksen–Treffinger 2004: 78, 92; Ricento 2007: 227–229; Dorst 2010: 134). Értékelendő a problémaelemzés éppúgy, mint a cselekvési terv kidolgozása és kivitelezése. A cselekvési tervet különösen akkor fontos értékelteni, ill. ellenőriztetni (lehetőleg) pártatlan szakemberekkel, ha az több alternatív javaslatot tartalmaz (vö. Hansson 1994/2005; Anderson 2002; Fülöp 2005). Az értékelés a nyelvvalakítási folyamat bármely szakaszában megteremti a visszacsatolás és a korrekció lehetőségét (vö. Peet 1992: 75, 78).

Végül az egész nyelvvalakítási folyamat végbemenetele után szükség van egy végső ellenőrzésre, annál is inkább, mert a legtöbb összetett nyelvi problémát – lévén szó ún. gonosz problémáról¹⁸ – nem igazán lehet „megoldani”, legfeljebb „enyhíteni”, s már önmagában annak megállapítása is, hogy a nyelvvalakítás mennyire volt sikeres, komoly elemző munkát igényel, az eredményesség ugyanis az ilyen típusú problémák esetében egyáltalán nem nyilvánvaló. Az értékelés ilyenkor visszacsatolás is az adott probléma további kezelésére irányuló újabb problémakezelési folyamathoz vagy olyan új problémakezelési folyamatokhoz, amelyek az adott probléma megoldásának negatív következményei miatt válnak szükségessé.

Lehetséges, hogy ezt a végső értékelést, ill. ellenőrzést érdemes lenne különállónak, a cselekvési terv kivitelezését követő problémakezelési fázisnak tekinteni, annak ellenére is, hogy az értékelés, ill. ellenőrzés a folyamat többi szakaszában is jelen van. A lezajlott nyelvvalakítási folyamat alapos értékelése nélkül ugyanis nem lehet megítélni annak sikerességét, s azt sem, hogy szükség van-e további beavatkozásokra. Ezt a végső ellenőrzést pedig bajosan lehet a kivitelezési szakasz részének tekinteni, hiszen a kivitelezést követően kerül rá sor.

A nyelvvalakítási folyamat e fázisának a neve „visszacsatolás” („feedback”) lehetne, így nem okozna zavart az, hogy a folyamatban már van egy értékelési fázis, s ráadásul ez a megnevezés kellően hangsúlyozná a problémakezelési folyamat lezáratlanságát: a szervezett nyelvvalakítás összetett problémái közt aligha találunk olyat, amit bármikor is megnyugtatóan „ad acta” lehetne tenni (vö. pl. Rittel–Webber 1973: 162; de

¹⁸ A „gonosz” vagy „rosszul strukturált” problémák fogalmára l. Rittel–Webber 1973; l. még pl. de Vries 1993; Whelton–Ballard 2002; Christis 2005; Restrepo–Christiaans 2004; Song 2005; Vidal 2006; Hunter 2007; Klein 2007; Ayoub–Batres–Naka 2009; Devaney–Spratt 2009; Marcucci et al. 2010; Howard–Melles 2011.

Vries 1993: 6; Whelton–Ballard 2002; Jackson 2003: 188; Devaney–Spratt 2009: 638; Innes 2013: 19). Egyébként a nyelv alakítás folyamatának értékelésével az egyszerű nyelv alakítás során is számolnunk kell, főleg a végeredmény értékelésével. Ez azokból az esetekből látszik, amikor a beszélők elégedetlenek a problémakezelés eredményével, és új cselekvési terv kidolgozásába és megvalósításába fognak.

4.2. Átfedődés és ismétlődés

Bár a nyelvmenedzselés-elmélet folyamatmodellje lineáris jellegű, meg kell jegyezni, hogy az egyes fázisok közt természetes dolog az átfedődés, s nemcsak az egymást közvetlenül követő fázisok vonatkozásában, hanem a távolabbiakéban is (vö. Restrepo–Christiaans 2004). Amint említettük, a probléma elemzését a célok ismeretében lehet megfelelően elvégezni (persze „megfelelően” a projekt egésze szempontjából, nem valamiféle objektív tudományos szempontból); abban sincs semmi szokatlan, ha pl. már a probléma elemzését is befolyásolják a leendő akcióterv bizonyos elemei, ill. még inkább a kivitelezés gyakorlati követelményei. Arról pedig, hogy a végső értékelés (ellenőrzés) várható szempontjai milyen erőteljesen befolyásolhatják már a probléma elemzését is, s még sokkal inkább az akcióterv kidolgozását és kivitelezését, bizonyára senkit sem kell meggyőzni, aki valaha dolgozott ki olyan kutatási tervet, melynek sikeres teljesítéséről később számot kellett adnia. Leginkább a probléma észlelésének és azonosításának van stabil helye, bár a döntéseméleti irodalom tanúsága szerint az is előfordul, hogy a menedzserek előre elkészített „megoldási javaslatokkal” várják, hogy előjőjön valamilyen probléma, amelyhez majd a már meglévő akciótervüket fel tudják használni (Fülöp–Roth–Schweik 2005: 2).

Az átfedődésen túl a folyamatos vagy a végső értékelés függvényében egyes fázisok megismétlésére is sor kerülhet, módosított formában, sőt negatív végső értékelés esetében akár az egész problémakezelési folyamat is újraindulhat.

5. A NYELVALAKÍTÁSI FOLYAMAT KIEGÉSZÍTETT ÉS JAVÍTOTT MODELLJE

A fenti kiegészítések és javítások alapján azt mondhatjuk, hogy a nyelv alakítási folyamat legalább hat fázisból és legalább három további összetevőből áll; ez utóbbiak a nyelv alakítási folyamat több fázisához is kapcsolódnak. A hagyományos modell módosításának kettős célja van:

egyrészt, ahogy azt már jeleztük, szükségesnek látjuk a folyamat fontos, eddig „láthatatlanná” tett összetevőit kiemelni, másrészt hasznosnak látszik a modellben használt terminusokat nagyobb mértékben összhangba hozni az egyéb problémakezelési elméletek terminológiájával, ezzel is elősegítve ezen elméletek hasznos fogalmainak, distinkcióinak és módszertani eljárásainak a nyelvmenedzselés-elmélet keretében való (jövőbeli) alkalmazását.

5.1. A nyelvalakítási folyamat fázisai

0. „A normától való eltérés létrejötte” („deviation”). Mikroszinten fennáll vagy létrejön a normától való eltérés, ill. fennáll vagy létrejön valaminek a hiánya. Makroszinten fennáll vagy létrejön az ideális állapottól való eltérés, ill. fennáll vagy létrejön valaminek a hiánya.
1. „Az eltérés észlelése” („noting”). Mikroszinten az érintettek észlelik a normától való eltérést, ill. észlelik valaminek a hiányát. Makroszinten a szakemberek tudomásul veszik az ideális állapottól való eltérést, ill. azt, hogy az érintettek hiányolnak valamit.
2. „A probléma azonosítása” („problem identification”). Mikroszinten az érintettek negatívan értékelik a normától való eltérést, ill. valaminek a hiányát. Makroszinten a szakemberek tudomásul veszik, hogy az érintettek az eltérést negatívan értékelik, ill. azt, hogy hiányolnak valamit, amire érzésük szerint szükségük lenne.
3. „A probléma elemzése” („problem analysis”). Mikroszinten az érintettek (többnyire) gondolkoznak a problémán, elemzik (a maguk módján). Makroszinten a szakemberek elemzik a problémát, s a folyamat záró lépéseként megfogalmazzák annak meghatározását. A tulajdonképpeni elemzést a nem triviális problémák esetében makroszinten adatgyűjtés előzi meg.
4. „Cselekvési terv kidolgozása” („action design”). Mikroszinten az érintettek elgondolnak (esetleg kidolgoznak) egy cselekvési tervet (többnyire csak egyet). Makroszinten a szakemberek kidolgoznak egy vagy több cselekvési tervet. E fázis első lépése a nyelvalakítás céljainak megfogalmazása. Több cselekvési terv esetében szükségszerű lépés még az egyik terv kiválasztása is.
5. „A cselekvési terv kivitelezése” („implementation”). Mikroszinten az érintettek megvalósítják a cselekvési tervet. Makroszinten a szakemberek megvalósítják a (kiválasztott) cselekvési tervet.
6. „A kivitelezés értékelése” vagy „A kivitelezés ellenőrzése” vagy „Visszacsatolás” („evaluation” vagy „verification” vagy „feedback”).

Mikroszinten az érintettek értékelik a cselekvési terv végrehajtását; amennyiben megfelelőnek tartják, a folyamatot befejezettek tekintik. Makroszinten ugyanezt végzik el a szakemberek. Az értékelés eredményei visszacsatolásként szolgálnak egy vagy több további nyelvalakítási folyamathoz.

5.2. A nyelvalakítási folyamat metakomponensei¹⁹

1. „A probléma reprezentációja” („representation”). Először a második szakaszban, a probléma azonosítása (az eltérés negatív értékelése) során kerül rá sor, aztán a problémaelemzés szakaszában és később is.
2. „Monitorozás” („monitoring”). A nyelvalakítási folyamat állandó nyomon követése és ellenőrzése a problémaazonosítás szakaszától a cselekvési terv megvalósításáig. Elsősorban a szervezett nyelvalakítás során van nagy jelentősége, de jelen lehet – más formában – az egyszerű nyelvalakításban is.
3. „A probléma lebontása” („decomposition” vagy „reduction”). A komplex probléma lebontása kisebb problémákra. Elsősorban a szervezett nyelvalakításra jellemző, de az egyszerű nyelvalakítás szintjén is jelentkezhet olyan probléma, melynek több, önállóan kezelhető összetevője is van. A lebontást már a problémaelemzés szakasza is előkészítheti elméleti szinten, majd a cselekvési terv ennek megfelelően több probléma viszonylag önálló kezelésével számol, s a folyamatnak ez a „több szálón” való futása a kivitelezési szakaszra is jellemző, s természetesen a nyelvalakítás eredményének értékelését is befolyásolhatja.

6. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban a nyelvmenedzselés-elmélet két kérdését jártam körül anélkül, hogy határozott válaszokat adtam volna rá.

Az egyik kérdés az volt, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet a nyelvi vonatkozású problémáknak mennyire tág körével kellene foglalkozzon, azaz milyen mértékben kellene a nyelvmenedzselés-elmélet hatókörébe tartozó problémáknak átfedődni azokkal a problémákkal, melyeknek a kezelése és kutatása alkalmazott nyelvészeti tevékenységnek minősül. Felhívtam a

¹⁹ A „metakomponens” műsót a kreatív problémamegoldás elméletének („Creative Problem Solving”) egyik változatából kölcsönöztem, l. Isaksen–Treffinger 2004: 92. Az elméletben a metakomponensek közé tartozik többek között a folyamatos (újra)tervezés és a monitorozás (i. h.).

figyelmet a nyelvmenedzselés szakirodalmában található ellentmondásos megfogalmazásokra, melyek alapján a nyelvmenedzselés hatókörét nem lehet egyértelműen meghatározni. A fennálló gyakorlat és a célszerűség is azt sugallja, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet hatókörébe utaljunk minden olyan nyelvi vonatkozású tevékenységet, amelyekben megnyilvánul a diskurzusok létrejöttébe, ill. magába a nyelvi rendszerbe való beavatkozás szándéka. Azaz egyfelől ne csak azokkal a problémákkal foglalkozzanak a nyelvmenedzselés szakemberei, melyek kezelésének kifejezetten nyelvi vagy kommunikációs célja van (azaz pl. a könnyebb kommunikációt vagy egy-egy nyelvnek vagy nyelvváltozatnak mint önmagában való értéknek a megmentését szolgálják), hanem azokkal is, melyeknek a célja nyelven kívüli (pl. az emberek gondolkodásának és cselekvésének valamilyen társadalmi, politikai ideológia mentén való befolyásolása).

A másik kérdés, amivel foglalkoztam, az volt, hogy milyen szakaszokra célszerű osztani a nyelvalakítás folyamatát. Felhívtam a figyelmet arra, hogy a jelenlegi folyamatmodell erősen magán viseli annak a nyomait, hogy az egyszerű, nem pedig a szervezett nyelvalakítás volt a kiindulópontja, az eseti problémák kezelésére épül, nem pedig a típusproblémákéra. A szervezett nyelvalakítás, ill. a típusproblémák kezelése szempontjából érdemesnek látszik a jelenlegi négy szakaszt (észlelés, értékelés, cselekvési terv kidolgozása, cselekvési terv kivitelezése) további kettővel kiegészíteni (problémaelemzés, ellenőrzés). Két meglévő szakasznak az angol nevét a szervezett nyelvalakítás, ill. a típusproblémák kezelése szempontjából érdemes lenne megváltoztatni („evaluation” → „problem identification”; „adjustment design” → „action design”); magyarul az előbbi szakasz neve „problémaazonosítás” vagy „a probléma azonosítása” lehetne. Ezenkívül érdemes lenne három olyan összetevőt is a folyamathoz kapcsolni, amelyek nem tekinthetők a folyamat „fázisainak”, mivel a folyamat különböző pontjain is szerepük van, de mégis fontos szerepet játszanak benne: ilyen a probléma reprezentációja, a nyelvalakítási folyamat ellenőrzése, valamint az összetettebb eseti és típusproblémák esetében a probléma lebontása.

7. HIVATKOZÁSOK

- ABUKHATER, Ahmed Baha' El-Deen 2009. Rethinking Planning Theory and Practice: A glimmer of light for prospects of integrated planning to combat complex urban realities. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management* 2/11.
- AGRAWAL, Sangeeta–Subramanian, KR–Kapoor, S 2010. Operations Research – Contemporary Role In Managerial Decision Making *International Journal of Research and Reviews in Applied Sciences* 3/2, 200–208.

- AYOUB, Nasser–Batres, Rafael–Naka, Yuji 2009. An approach to wicked problems in environmental policy making. *WSAES Transactions on Environment and Development* 5/3, 229–239.
- BAPTISTA, Idalina 2005. Is There a Theory of Collaborative Planning We Can Talk About? Paper presented at the 46th AESOP Conference “The Dream of a Greater Europe”, July 13–17, 2005, Vienna, Austria.
http://www.wteamup.pt/docs/Baptista_AESOP2005.pdf
- BIANCO, Joseph Io 2004. Language Planning as Applied Linguistics. Davies, Alan and Elder, Catherine eds., *The Handbook of Applied Linguistics*. Malden, USA etc.: Blackwell Publishing Ltd. 738–762.
- CHRISTIS, Jac 2005. Theory and Practice of Soft Systems Methodology: A Performative Contradiction? *Systems Research and Behavioral Science* 22, 11–26.
- DANE, Erik – BAER, Markus – PRATT, Michael G. – OLDDHAM, Greg R. 2011. Rational Versus Intuitive Problem Solving: How Thinking “Off the Beaten Path” Can Stimulate Creativity. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts* 5/1, 3–12.
- DAVIES, Alan – Elder, Catherine 2004. General Introduction. Applied Linguistics: Subject to Discipline? Davies, Alan and Elder, Catherine eds., *The Handbook of Applied Linguistics*. Malden, USA etc.: Blackwell Publishing Ltd. 1–15.
- DAVIES, Alan 2007. *An Introduction to Applied Linguistics. From Practice to Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd. (2nd edition.)
- DEVANEY, John – SPRATT, Trevor 2009. Child abuse as a complex and wicked problem: Reflecting on policy developments in the United Kingdom in working with children and families with multiple problems. *Children and Youth Services Review* 31, 635–641.
- DORST, Kees 2010. The Nature of Design Thinking. Dorst, Kees. – Stewart, Susan – Staudinger, Ilka – Paton, Bec – Dong, Andy szerk., *Interpreting Design Thinking: Proceedings of the 8th Design Thinking Research Symposium (DTRS8)*. Sydney, Australia: Faculty of Design, Architecture & Building, University of Technology. (DAB Documents.) 131–139.
- DUNBAR, Kevin 1996. How scientists think: Online creativity and conceptual change in science. Ward, T.B. – Smith, S.M. – Vaid, S. szerk., *Conceptual structures and processes: Emergence, discovery and Change*. Washington DC: APA Press. 461–493.
- DUNBAR, Kevin 1998. Problem Solving. Bechtel, William–Graham, George szerk., *A companion to Cognitive Science*. London, England: Blackwell, 289–298.
<http://www.utsc.utoronto.ca/~dunbarlab/pubpdfs/probsolv2.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 8.)
- D’ZURILLA, Thomas J. – NEZU, Arthur M. – MAYDEU-Olivares, Albert 2004. Social Problem Solving: Theory and Assessment. Chang, Edward C.–D’Zurilla, Thomas J.–Sanna, Lawrence J. szerk., *Social Problem Solving: Theory, Research, and Training*. Washington, DC: American Psychological Association. 11–27.
- EISENHARDT, Kathleen M. – ZBARACKI, Mark J. 1992. Strategic Decision Making. *Strategic Management Journal* 13, 17–37.

- FILL, Alwin 2007. Language contact, culture and ecology. Hellinger, Marlis and Pauwels, Anne eds., *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 177–207.
- FÜLÖP, János 2005. Introduction to Decision Making Methods. Paper developed for the BDEI3 Workshop.
<http://academic.evergreen.edu/projects/bdei/documents/decisionmakingmethods.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 5.)
- FÜLÖP, János – ROTH, David – SCHWEIK, Charles 2005. What is meant by “decision-making” in the context of eco-informatics? Laboratory of Operations Research and Decision Systems, Computer and Automation Institute, Hungarian Academy of Sciences Center for Public Policy and Administration, University of Massachusetts, Amherst, Department of Natural Resources Conservation and Center for Public Policy and Administration, University of Massachusetts, Amherst.
<http://academic.evergreen.edu/projects/bdei/documents/decisionmakingsummary.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 7.)
- GEOGHEGAN, Tighe – RENARD, Yves – BROWN, Nicole A. 2004. *Guidelines for Participatory Planning: A Manual for Caribbean Natural Resource Managers and Planners*. Caribbean Natural Resources Institute.
- GIBBONS, John 2004. Language and the Law. Davies, Alan and Elder, Catherine eds., *The Handbook of Applied Linguistics*. Malden, USA etc.: Blackwell Publishing Ltd. 285–303.
- GIBBONS, John 2007. Forensic linguistics. Hellinger, Marlis and Pauwels, Anne eds., *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 429–457.
- GRIN, Francois 2007. Economics and language policy. Hellinger, Marlis – Pauwels, Anne szerk., *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 271–297.
- HANSSON, Sven Ove 1994/2005. *Decision Theory: A Brief Introduction*. Stockholm: Department of Philosophy and the History of Technology Royal Institute of Technology (KTH).
<http://home.abe.kth.se/~soh/decisiontheory.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 21.)
- HOWARD, Zaana – MELLES, Gavin 2011. Beyond designing: roles of the designer in complex design projects. *OZCHI 2011. Proceedings of the 23rd Australian Computer-Human Interaction Conference*. Canberra, Australian Capital Territory, Australia. 152–155.
- HUNTER, Boyd 2007. Conspicuous Compassion and Wicked Problems. *Agenda* 14/3, 35–51.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – NEUSTUPNÝ, J Jiří V. 2004. 'Terminological' processes in north-central Romani. *Current Issues in Language Planning*, 5/2, 83–108.
- INNES, Judith 2013. *A Turning Point for Planning Theory?: Overcoming Dividing Discourses*. Berkeley: University of California, Institute of Urban and Regional Development. (Working Paper 2013-2.)

- <http://www.iurd.berkeley.edu/publications/wp/2013-02.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 20.)
- ISAKSEN, Scott G. 1995a. CPS: Linking creativity and problem solving. Kaufmann, G. – Helstrup, T. – Reigen, K. H. eds., *Problem solving and cognitive processes: A festschrift in honour of Kjell Raaheim*. Bergen-Sandviken, Norway: Fagbokforlaget Vigmostad–Bjorke AS. 145–181.
- ISAKSEN, Scott G. – TREFFINGER, Donald J. 2004. Celebrating 50 years of Reflective Practice: Versions of Creative Problem Solving. *The Journal of Creative Behavior* 38/2, 75–101.
- JACKSON, Michael C. 2003. *Systems Thinking: Creative Holism for Managers*. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- JERNUDD, Björn H. and NEUSTUPNÝ, Jiří V. 1987. Language planning: for whom? L. Laforge. ed., *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Québec: Les Presses de L'Université Laval. 71–84.
- JERNUDD, Björn H. 1993. Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. In: Jahr, Ernst Håkon szerk., 1993. *Language conflict and language planning*. Berlin: Mouton de Gruyter. 133–142.
- LANSTYÁK István 2007. A szervezett nyelvalakítás válfajai. Mészáros András összeáll., *Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum. 141–162.
- LANSTYÁK István 2010. A nyelvi problémák típusai. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/1, 23–48.
- MARCUCCI, Daniel – RUSSELL, March – SMITH, BETSY – WAINGER, Lisa 2010. *Five concepts in planning theory useful to coastal management*. Shifting Shorelines: Adapting to the Future, The 22nd International Conference of The Coastal Society, June 13–16, 2010. *Wilmington, North Carolina*. http://nsgl.gso.uri.edu/coastalsociety/TCS22/papers/Marcucci_papers.pdf (Utolsó letöltés: 2013. október 20.)
- MÄNTYSALO, Raine 2002. Dilemmas in Critical Planning Theory. *Town Planning Review* 73/4, 417–436.
- MÄNTYSALO, Raine 2005. Approaches to Participation in Urban Planning Theories. Zetti, Iacopo–Brand, Shira eds., *Rehabilitation of urban areas: Brozzi and Le Piagne neighbourhoods*. Florence: University of Florence. 23–38.
- NEKVAPIL, Jiří 2000. Language Management in a Changing Society. Sociolinguistic Remarks from the Czech Republic. Panzer, B. szerk., 2000. *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*, Frankfurt am Main: Peter Lang. 165–177.
- NEKVAPIL, Jiří 2006. From language planning to language management. *Sociolinguistica*, 20, 92–104.
- NEKVAPIL, Jiří 2007. Kultivace (standardního) jazyka. *Slovo a slovesnost* 68/4, 287–301.
- NEKVAPIL, Jiří 2009. The integrative potential of Language Management Theory. Nekvapil, Jiří and Sherman, Tamah eds., *Language Management in Contact Situations*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang.
- NEKVAPIL, Jiří 2010. Language Cultivation in Developed Contexts. Spolsky, Bernard – Hult, Francis M. szerk., *The Handbook of Educational Linguistics*. Oxford: Wiley – Blackwell.

- NEKVAPIL, Jiří 2011. The History and Theory of Language Planning. Hinkel, Eli ed., *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning*. Volume II. New York – London: Routledge 871–887.
- NEKVAPIL, Jiří – NEKULA, Marek 2006. On Language Management in multinational companies in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning*, 7/2–3, 307–327.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. 2002a. Sociolinguvistika a jazykový management. *Sociologický časopis* 38/4, 429–442.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. 2002b. Language and Power into the 21st Century. Paper presented for the conference Language and Empowerment, organized by The Malaysian Association of Modern Languages, April 11–13, 2002 at the Petaling Jaya Hilton, Kuala Lumpur.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. – Nekvapil, Jiří 2003. Language Management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning* 4, 181–366.
- NEZU, Arthur M. – NEZU, Christine Maguth – D'ZURILLA, Thomas J. 2013. *Problem-Solving Therapy. A Treatment Manual*. New York: Springer Publishing Company.
- NICKOLS, Fred 2012. Forget About Causes, Focus on Solutions. The Questionable Quest for Causes.
http://www.nickols.us/forget_about_causes.pdf (Utolsó letöltés: 2013. október 20.)
- NICOLINI, Davide 2012. *Practice Theory, Work, and Organization: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- PAUCAR-CACERES, Alberto 2008. Operational research, systems thinking and development of management sciences methodologies in US and UK. *Scientific Inquiry*. 9/ 1, 3–18.
- PEET, John 1992. *Energy and the Ecological Economics of Sustainability*. Washington: Island Press.
<http://www.hawaii.edu/publichealth/ecohealth/si/course-ecohealth/readings/Peet-Ch5.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 22.)
- PENNYCOOK, Alastair 2004. Critical Applied Linguistics. Davies, Alan–Elder, Catherine eds., *The Handbook of Applied Linguistics*. Malden, USA etc.: Blackwell Publishing Ltd. 784–807.
- PENNYCOCK, Alastair 2011. Critical and alternative directions in applied linguistics. *Australian Review of Applied Linguistics* 33/16, 1–16. (Accessed September 21, 2013.)
<http://www.nla.gov.au/openpublish/index.php/ara/article/view/2049/2463>
- QUANG, Vo Dai 2007. Critical applied linguistics: concerns and domains. *Journal of Science, Foreign Languages*, 23/1, 34–51.
- RESTREPO, John – CHRISTIAANS, Henri 2004. Problem Structuring and Information Access in Design. *Journal of Design Research* 4/2,
<http://home.fa.utl.pt/~franc/del/ext01/restrepo.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 20.)
- RICENTO, Thomas 2007. Models and approaches in language policy and planning. Hellinger, Marlis – Pauwels, Anne szerk., *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 211–240.
- ROBERTSON, Susannah – TINLINE, Gordon 2007. Effective Problem Solving. Robertson Cooper Ltd.

- http://www.canon.dk/Images/Problem_sovling_report_and_evaluation-v1_0_tcm81-612892.pdf (Utolsó letöltés: 2013. augusztus 31.)
- SHERMAN, Tamah 2007. Language Management on the Front Lines: A Report from Dunajská Streda Language Management Workshop. In: Hidehiro Muraoka ed., 2007. *Interdisciplinary Studies of Language Management in Contact Situations*. Chiba University. 67–77.
- SEW, Tuck Fatt 2008. *Transferable Decision-making Procedure for Integrated Flood Management. A theoretical approach to the micro studies of human decision-making and decision makers heuristics*. Freiburg: Institut für Forstökonomie.
- SIMONSEN, Jesper 1994. *Soft Systems Methodology. An Introduction*. Computer Science. Roskilde University.
<http://www.jespersimonsen.dk/Downloads/SSM-IntroductionJS.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 22.)
- SLOBODA, Marián – SZABÓ-Gilinger, Eszter – VIGERS, Dick – ŠIMIČIČ, Lucija 2010. Carrying out a language policy change: advocacy coalitions and the management of linguistic landscape. *Current Issues in Language Planning* 11/2, 95–113.
- SONG, Hae-Deok 2005. Motivating ill-structured problem solving in a web-based peer-group learning environment: A learning-goal perspective. *J. Educational Computing Research* 33/4, 351–367.
- SZABÓMIHÁLY Gizella 2007. A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvvalakítésben. Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelv művelésről*. Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 52–67.
- TRUDGILL, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- TRUDGILL, Peter 2003. *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- ULRICH, Werner – REYNOLDS, Martin 2010. Critical systems heuristics. Reynolds, Martin – Holwell, Sue eds., *Systems Approaches to Managing Change: A Practical Guide*. London: Springer. 243–292.
- VIDAL, René Victor Valqui 2005. The Art and Science of Problem Solving. *Investigação Operacional* 25, 157–178.
- VIDAL, René Victor Valqui 2006. Operational Research: a multidisciplinary field. *Pesquisa Operacional* 26/1, 69–90.
- VRIES, Erica de 1993. Stretching the initial problem space for design problem solving: Browsing versus searching in network and hierarchy structures. *OCTO-report* 93/02. Eindhoven: Department of Philosophy and Social Sciences, Eindhoven Univ. of Technology.
<http://alexandria.tue.nl/repository/books/398140.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 7.)
- WANG, Catherine L. – AHMED, Pervaiz K. 2002. Tapping Into The 'softness' Of Soft Systems. *Working Paper Series No. WP001/02*. University of Wolverhampton, Wolverhampton Business School, Management Research Centre.

http://www.wlv.ac.uk/PDF/uwbs_WP001_02_Wang_Ahmed.pdf
(Utolsó letöltés: 2013. október 22.)

- WATSON, Vanessa 2003. Conflicting Rationalities: Implications for Planning Theory and Ethics. *Planning Theory and Practice* 4/4, 395–407.
- WHELTON, Michael – BALLARD, Glenn 2002. Wicked problems in project definition. *Proceedings of the International Group for Lean Construction 10th Annual Conference*, Brazil, August 2002.
<http://www.leanconstruction.org/media/docs/WickedProblemsinProjectDefinitionIGLC10.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. október 14.)
- WODAK, Ruth 2008. The contribution of critical linguistics to the analysis of discriminatory prejudices and stereotypes in the language of politics. Koller, Veronika – Wodak, Ruth eds., *Handbook of Communication in the Public Sphere*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 291–315.

Mesembriomys gouldii

Közvetlen forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Black-footed_Tree-rat.jpg

Eredeti forrás: "Mammals of Australia", Vol. III Plate 4 Part of the 3

Volumes by John Gould, F.R.S.

Summary

On Two Questions of Language Management Theory

The paper deals with two crucial questions concerning Language Management Theory. The first one is how to delineate the scope of Language Management Theory. One of the tasks to start with is to clarify the relationship between Language Management Theory and Applied Linguistics in general as well as between Language Management Theory and the particular fields of Applied Linguistics. Another question is to what extent should Language Management Theory be occupied with territories overlapping with Critical Applied Linguistics, Critical Discourse Analysis and other critical approaches within and outside linguistics. The author suggests that Language Management Theory should deal with all language problems as well as with all language

related extralinguistic problems the management of which requires intervention into the discourses or consequently into the language system itself.

One of the important characteristics of Language Management Theory is the emphasis on the processual character of the management of language problems. The process starts on micro level with the rise of the potential problem, which manifests itself – according to the proponents of the theory – in a deviation from the norms or from the expectations of the participants of the interaction. If one or more participants note the deviation and if they evaluate the deviation negatively, the potential problem becomes an actual problem. If one or more participants are willing to manage the problem, they plan an adjustment, which then needs to be implemented. The author shows that it is rather difficult to apply this model, which is based on simple management, within the framework of the organized management, especially when the language problems dealt with are complex. The author suggests to supplement the model with some more phases (at least two: problem analysis and monitoring) as well as some metacomponents (at least three – representation, decomposition and verification – but probably much more).

The paper is a by-product of the author's investigation of various strategies employed throughout the world in the process which may be labelled as language management (even if in most cases it is actually not labelled this way).

A SZLOVÁK NYELV OKTATÁSÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSEI A SZLOVÁKIAI MAGYAR TANNYELVŰ ISKOLÁKBAN²

Annotáció: A nyelvtanításban folyó minőségi oktatómunka iránti igény egyre nagyobb hangsúlyt kap az oktatási intézményekben. Ez alól nem mentesülnek a szlovákiai magyar tannyelvű iskolák sem, ahol az elvárások nem kis hányada éppen a szlovák nyelv oktatására vonatkozik: egyrészt – az esélyegyenlőség elvére hivatkozva – az oktatási minisztérium fogalmazza meg őket, másrészt a szülőktől és a tanulóktól érkeznek. A tanulmány a szlovák nyelv mint ún. speciális célnyelv oktatását befolyásoló tényezők áttekintésére vállalkozik, miközben a kommunikatív nyelvoktatás követelményeit tartja szem előtt.

Kulcsszavak: szlováknyelv-oktatás, oktatási programok, tantervek, tankönyvek, személyi és tárgyi feltételek

1. BEVEZETÉS

A szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekben folyó szlováknyelv-oktatás színvonala körüli vita több évtizedre tekint vissza. Időnként – általában az éppen aktuális politikai-társadalmi helyzetet tükrözve – jobban előtérbe kerül, máskor elhalkul. Az viszont tény, hogy akár a többségi nemzethez tartozó oktatási szakemberek, politikusok vagy laikusok mondanak róla véleményt, akár a szlovákiai magyar kisebbséghez kötődő szakértők, pedagógusok, szülők fejtik ki vele kapcsolatos nézeteiket, általában ugyanaz a végeredmény: az államnyelvnek a magyar iskolákban történő oktatása többnyire nincs összhangban a kommunikatív kompetencia követelményeivel, s ennek következtében – elsősorban a többségében magyarul lakta településeken – igen szerény eredményesség jellemzi. A szlovák nyelv és irodalom tantárgy oktatásával hivatalból foglalkozó

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás alapjául szolgáló kutatások az 1/0233/11 számú, *Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt keretében folytak.

szakemberek, szakmai csoportok és intézmények szerint a szóban forgó tárgynak az egyes iskolatípusokra vonatkozóan előírt óraszámai elegendők a szlovák nyelv kellő szintű elsajátításához (Misad 2009: 166–169). Véleményünk szerint azonban téves lenne azt feltételezni, hogy a sikeres nyelvtanításhoz/nyelvtanuláshoz elegendő az ideális óraszám megállapítása. Az eredményes nyelvtanításnak ennél jóval több nélkülözhetetlen feltétele van: pl. a megfelelő tanterv, a jól felépített tananyag, az adekvát tankönyv, a kommunikatív elvű módszerek alkalmazása, a nyelvi tartalom többértékű közvetítése, az alapkészségek fejlesztése és – nem utolsósorban – a lehető legjobban megszerkesztett tanóra. A tanulmány a továbbiakban azokat az oktatási dokumentumokat, oktatásszervezési szempontokat, didaktikai aspektusokat stb. tekinti át, amelyek minden kétséget kizáróan befolyásolják a magyar iskolákban folyó szlováknyelv-oktatás színvonalát (Misad 2012: 28).

2. A SZLOVÁK NYELV HELYE A NEMZETISÉGI OKTATÁSBAN A SZLOVÁK OKTATÁSI DOKUMENTUMOK ALAPJÁN

Szlovákiában a nemzetiségi oktatás a többségi oktatás integráns része, amely tartalmában nem, csak az oktatás nyelvében különbözik az államnyelven folyó oktatástól. A szlovák nyelv helyét és szerepét a kisebbségi nyelvű oktatásban az a jellegzetesen államnemzeti felfogás határozza meg, hogy a jogegyenlőség és esélyegyenlőség alapja a mindenki számára közös államnyelv. A hatályos oktatási dokumentumok is ezt a szemléletet tükrözik: a kisebbség számára is az államnyelvet tekintik kiindulópontnak, bennük a legnagyobb hangsúlyt a szlovák nyelvnek és kultúrának mint nemzeti örökségnek az elsajátíttatása kapja.

2.1. A 2008. évi 245. számú közoktatási törvény

Az új közoktatási törvény – a többi oktatási dokumentumhoz hasonlóan – nemzetiségi szempontból semlegesnek tekinthető (vö. Szabómihály 2011: 283). Megfogalmazásából kitűnik, hogy a többségi nyelvű oktatásszervezés és oktatásirányítás alapelvei és szempontjai a nemzeti kisebbségek számára is kötelező érvényűek, s hogy az államnyelvvvel kapcsolatos iskolai követelmények szinte azonosak³ a szlovák és a nem szlovák anyanyelvűek számára. A hatalom a kisebbségek anyanyelvének oktatására irányuló – csak látszólag támogató – álláspontját a törvény 12. szakaszának 5. bekezdésében

³ A különbség csak az oktatás nyelvére vonatkozik, pl. ha a tanulmányok ideje alatt az oktatás nyelve a magyar volt, akkor ez lesz a vizsga nyelve is.

deklarálja. Ennek értelmében a kisebbséghez tartozó tanulók a következő két modell szerint részesülhetnek anyanyelvi képzésben: 1. anyanyelvük az adott iskola/osztály tannyelve; 2. az adott iskolában anyanyelvüket tantárgyként tanulhatják, illetve néhány tantárgyat (pl. a zenei nevelést, a képzőművészeti nevelést stb., vagyis az ún. nevelési tantárgyakat) az anyanyelvükön tanulhatnak (lásd Zákon o výchove a vzdelávaní).

2.2. Az állami oktatási program

Az állami oktatási program – amely mindig a hatályos közoktatási törvényhez igazodik – a szlovák nemzeti oktatás alapjául szolgáló célokat és elveket tartalmazza, továbbá meghatározza azokat a képességeket és készségeket, amelyeket az egyes oktatási szinteken meg kell szerezniük a tanulóknak (lásd Štátny vzdelávací program).

Az államnyelv oktatása a közoktatási törvény értelmében már az óvodában megkezdődik. A vonatkozó állami oktatási program szerint az óvodai nyelvi nevelés célja többek között az, hogy a gyermek még az iskolába lépés előtt elsajátítsa a standard szlovák köznyelv alapjait. Ebből a megfogalmazásból kitűnik, hogy a program a szlovák óvodák számára készült, ennek ellenére a magyar óvodákban is e program szerint haladnak, természetesen a nyelvi gyakorlatokat a magyar anyanyelvhez igazítják (vö. Misad 2009, Szabó Mihály 2011). A törvény s a program rendelkezéseire hivatkozó módszertani levél azonban előírja, hogy a kisebbségi nevelési nyelvű óvodákban is kötelező az államnyelv oktatása, mégpedig a korábbi gyakorlattól eltérően nem napi 20 percben, hanem a foglalkozások integráns részeként, játékos formában (lásd Metodický list).

Az alapiskolában első osztálytól kezdve kötelező tantárgy a szlovák nyelv. Az állami oktatási program szerint az 1–2. osztályban csak szóbeli oktatás folyik, melynek célja a hangzó beszéd megértése, illetve a tanult témákról párbeszédes formában történő beszélgetés. A szlovák nyelven való írás és olvasás, valamint az alapvető nyelvtani kategóriák elsajátítása a 3. osztályban kezdődik. A 4. osztályban a kommunikáción és a fogalmazáson van a hangsúly, ez a következő készségeket foglalja magába: hallás utáni értés, olvasás, beszélt és írott nyelvi szövegek alkotása. Az alsó tagozatban összesen mintegy 1000 szlovák szót kell megtanulniuk, és aktívan használniuk a tanulóknak (lásd Štátny vzdelávací program ISCED 1). A felső tagozatban folyó szlovák oktatás elsődleges célja szintén a kommunikációs készségek fejlesztése. A 9. osztály befejezésekor a tanulóknak képeseknek kell lenniük a szlovák nyelv aktív használatára, ismerniük kell a szlovák nyelvtan alapjait, s az elsajátított ismereteket szó- és írásbeli kommunikációs helyzetekben egyaránt tudniuk kell alkalmazni. A

szlováknyelv-oktatás mellett ezen az oktatási szinten megkezdődik a szlovák irodalom oktatása is (lásd Štátny vzdelávací program ISCED 2).

Középfokon az előző szinteken szerzett kommunikációs készségek fejlesztését írja elő a program. A tantárgy legfontosabb összetevője továbbra is a kommunikáció és a fogalmazás marad, miközben a fő hangsúly a szó- és írásbeli szövegalkotási készségek továbbfejlesztésére és megszilárdítására helyeződik át (lásd Štátny vzdelávací program ISCED 3).

2.3. Az iskolai oktatási program

Az iskolai oktatási program (Školský vzdelávací program) olyan konkrét oktatási intézményhez kötődő helyi program, amely az állami oktatási program alapján készül, de kiegészül az adott iskola körülményeihez igazodó ún. regionális tananyagtartalmakkal. Jó esetben minden oktatási intézmény a saját prioritásaira, szakirányultságára, lehetőségeire és hagyományaira építve dolgozza ki, miközben figyelembe veszi a helyi közösség igényeit is.

A program a szlovák nyelvet nem anyanyelvként oktató nemzetiségi iskolák számára lehetővé teszi, hogy – a kötelező tartalmi követelményeket figyelembe véve – helyzetüknek, szükségleteiknek megfelelően kialakítsák a szlovák nyelv oktatására vonatkozó programrészt. Ez azt jelenti, hogy az egyes tanintézmények részben maguk határozhatják meg a szlováknyelv-oktatás célját, követelményeit, időkereteit, a különféle nyelvi szinteket, az oktatás tartalmát, illetve annak az oktatási folyamatban való megvalósítását, valamint a nyelvtanítási módszereket.

2.4. A központi kerettantervek

A Szlovákiában készült kerettantervek – a magyarországiaktól eltérően – csupán az egyes tantárgyakra vonatkozó óraszámokat határozzák meg, mégpedig a következő bontásban: minimális óraszám/tantárgy/tanév, választható óraszám/tantárgy/tanév, maximális óraszám/tantárgy/hét.

A központi kerettantervek értelmében a kisebbségi tannyelvű alapiskolákban a szlovák nyelv (és irodalom) tantárgy órakeretei a következők: 1. osztály: 4–5 óra, 2–7. és 9. osztály: 5 óra, 8. osztály: 4 óra. A gimnáziumokban a szlovák nyelv és irodalom tantárgyat heti 3 órában oktatják, a nyelv és kommunikáció-, illetve az irodalomórák aránya 2:1. A szakképző iskolákban heti 2 szlovákóra van, az egyik nyelv- és kommunikációóra, a másik irodalomóra (lásd Rámcový učebný plán pre základné školy s vyučovacím jazykom národnostných menšín, vö.

Szabómihály 2011: 305, Kelemen 2012: 20–21). (Megjegyzés: Az új közoktatási törvény egyben elrendeli, hogy a nemzetiségi oktatási intézményekben a szlovák nyelvet azonos óraszámban kell tanítani, mint az adott kisebbség anyanyelvét. Mindössze a nyelv és kommunikációórák, illetve az irodalomórák arányában mutatkozik különbség: míg a szlovák nyelv és irodalom tantárgy esetében a nyelv és kommunikáció kétharmados súllyal képviselteti magát, addig a magyar nyelv és irodalom esetében az irodalomoktatásra jut magasabb óraszám.)

3. A SZLOVÁKNYELV-OKTATÁS SPECIFIKUMAI A KISEBBSÉGI OKTATÁSI INTÉZMÉNYEKBEN

Akár anyanyelv-, akár idegennyelv-oktatásról beszélünk, a nyelvoktatás elsődleges célja mindkét esetben ugyanaz: felkészíteni a nyelv használóját arra, hogy sikeresen részt tudjon venni a kommunikációs folyamatban. Az anyanyelv és az idegen nyelv tanítása közötti fő különbség mindemellett abban rejlik, hogy az idegen nyelv oktatásának elsősorban nem rendszerbe foglalt ismeretek egymás utáni elsajátíttatására kell irányulnia, hanem egy adott nyelv – esetünkben a szlovák – használatának a megismerésére, megértésére és mielőbbi közvetlen alkalmazására. Az adekvát ismeretek elsajátítása nélkül természetesen nem lehet nyelvet tanulni, a rendszerbe foglalt ismeretek azonban még nem biztosítják a nyelv megtanulását. Akkor vajon mitől lesz/lehet sikeres a nyelvtanulás?

Az egyik lényeges összetevő az, hogy az idegen nyelv tanulásakor a tanuló nem először találkozik nyelvi rendszerrel, illetve nyelvhasználattal, hiszen anyanyelve révén már jelentős ismeretekkel és képességekkel, valamint kommunikációs készséggel rendelkezik. Így a szlovák nyelv oktatásakor is építhetünk a tanuló általános nyelvi ismereteire és kommunikációs tapasztalataira: anyanyelve és a tanult idegen nyelv összevetésén alapuló kontrasztív elemzések segítségével pedig segíteni tudjuk őt abban, hogy tudatosítsa az anyanyelvétől eltérő idegen nyelvi jelenségeket, s hogy a valós idegen nyelvi kommunikáció során alkalmazni tudja ezeket.

A másik meghatározó összetevő a nyelvtanulás közege: nem mindegy, hogy a tanuló forrásnyelvi (esetünkben magyar) vagy célnyelvi (esetünkben szlovák) környezetben sajátítja el a szlovák nyelvet, hiszen az iskolai nyelvoktatás mesterséges környezete és a természetes idegen nyelvi közeg nagymértékben különböznek egymástól. Az iskolában a kommunikáció témáját a pedagógus határozza meg (általában a tankönyvi szövegek alapján), az iskolán kívül a tanulóknak előre nem látható szituációkban kell kifejtene gondolatait, véleményét. Az órán a tanár felszólítására szólal meg

a nyelvtanuló, míg az életben az információszerzés, a közlés fontossága készíti a kommunikációra. A tanteremben az esetek többségében azonos anyanyelvű diáktársak és tanár előtt szerepel a tanuló, míg természetes helyzetben különböző anyanyelvű beszélők részvételével folyik a kommunikáció, akik a társalgás nyelvét vagy anyanyelvként, vagy idegen nyelvként sajátították el.

4. A SZLOVÁK NYELV OKTATÁSÁNAK MÓDSZERTANI VONATKOZÁSAI A SZLOVÁKIAI MAGYAR TANNYELVŰ ISKOLÁKBAN

A szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekben mintegy nyolcvan éve folyik a szlovák nyelv oktatása. Azóta a tantárgy koncepciója több ízben változott: az oktatási minisztérium egyszer második anyanyelvként, másszor idegen nyelvként vagy ún. másodnyelvként kezelte⁴. A tantárgy értelmezésétől függően változtak az oktatási módszerek is: a második világháború utáni évtizedekre jellemző fordító-grammatizáló módszert a múlt század nyolcvanas éveiben a kommunikatív nyelvoktatás irányába való elmozdulás követte (vö. Szabó Mihály 2011: 307, Misad 2012: 20).

A fentiek következtében a szlovák szakos pedagógusokban folyamatosan felmerülnek a szlovák nyelv oktatásának szemléletére, módszereire irányuló kérdések. Többjükben megfogalmazódik az a kérdés is, hogy taníthatják-e Szlovákiában – melynek a pedagógus is, a tanuló is állampolgára – idegen nyelvként a szlovákot (lásd Kelemen 2012: 40). Tény, hogy Szlovákia különféle nyelvtörvényekkel biztosítja a szlovák nyelvnek az országban beszélt kisebbségi nyelvekkel szembeni elsőbbségét, dominanciáját, csakhogy a kérdést ez esetben nem társadalmi-politikai, hanem szakmai-terminológiai szempontból kell megközelíteni. Eredetileg az egyes nyelvközösségek saját nyelvüket csupán anyanyelvként művelték, s csak újabb kori irányzat az, hogy tudatosan idegen nyelvként is szemlélik. Ennek következménye, hogy az alkalmazott nyelvészetben, illetve a nyelvdidaktikai szakirodalomban megfogalmazódott az *anyanyelv – idegen nyelv* oppozíciója, ami azt jelenti, hogy a szakemberek felismerték azokat a különbségeket, amelyek egy bizonyos nyelvnek anyanyelvként és nem-anyanyelvként folyó oktatása között fennállnak. Ennek az oppozíciónak máig érvényes alapja az, hogy az

⁴ Az *idegen nyelv* és a *másodnyelv* terminusok használata a jelenleg hatályos oktatási dokumentumokban sem következetes: míg az állami oktatási programnak a nemzetiségi oktatás céljait felsorakoztató fejezetében a „speciális célnyelv” kifejezés jelenik meg, addig a szlováknyelv-tanítás módszertanára vonatkozó fejezetben a tantárgynak „az idegen nyelv” aspektusából történő oktatását ajánlja a dokumentum.

anyanyelv a kommunikáció első(dleges) eszköze, elsajátítása igen fiatal korban és abban a nyelvközösségben megy végbe, ahonnan a beszélő származik; míg az idegen nyelv (vagyis a nem-anyanyelv) a kommunikáció másodlagos vagy kiegészítő eszköze, melynek megtanulása – kivételes esetektől eltekintve – az anyanyelv elsajátítása után történik. Ebből pedig az következik, hogy annak a szlovákiai magyar tanulónak a számára, aki a szlovák nyelvet intézményesen, magyar tannyelvű alap- vagy középiskolában tanulja/sajátítja el, a szlovák idegen nyelv.

Az idegen nyelv fogalmával csaknem párhuzamosan – részben pszicholingvisztikai megfigyeléseknek, részben szociolingvisztikai tényeknek köszönhetően – jelenik meg a szakirodalomban a *második nyelv* terminus, mellyel hármass opozícióvá bővül az eredeti szembeállítás, mégpedig: *anyanyelv – második nyelv – idegen nyelv*. Ebben a hármassban az anyanyelv az első nyelv szinonimája, a második nyelv pedig az idegen nyelv egyenértékese. De akkor mi hívta életre a második nyelv és az idegen nyelv fogalmának kettéválását? A második nyelv műszóval eredetileg a célnyelvi (esetünkben a szlovák) környezetben tanult nem-anyanyelvet jelöljük, az idegen nyelv terminussal pedig a nem célnyelvi környezetben tanult nem-anyanyelvet (Szépe utalása nyomán Gingras 1977, Szépe 1991: 155–158). E szerint a felfogás szerint a magyar iskolába járó tanulók második nyelvként sajátítják el a szlovákot, mégis különbséget kell tennünk a pozsonyi magyar tannyelvű oktatási intézményt, illetve – például – a dunaszerdahelyi magyar tannyelvű alap- vagy középiskolát látogató tanulók szlováknyelv-elsajátítása között, hiszen eltérő nyelvi környezetben tanulják a többségi nemzet nyelvét. A pozsonyi tanulók valóban második nyelvként, hiszen az iskolán kívül napi rendszerességgel használják a szlovák nyelvet; a dunaszerdahelyi tanulók azonban többnyire idegen nyelvként, hiszen domináns magyar környezetben élve nem használják rendszeresen (vagy egyáltalán nem használják) az államnyelvet, a hivatalokban, boltokban stb. az anyanyelvükön is megértetik magukat, s a szlovákkal inkább csak későbbi tanulmányaik során vagy domináns szlovák környezetben található munkahelyen kerülnek napi kapcsolatba. Nyelvdidaktikai szempontból azonban mind a pozsonyi, mind a dunaszerdahelyi magyar anyanyelvű tanulónak idegen nyelvként kellene oktatni a szlovák nyelvet. Ehhez azonban nem elég egyetlen mondatba sűríteni a nemzetiségi iskolákban folyó szlováknyelv-oktatás módszerére való ajánlást, ellenkezőleg: az állami oktatási intézményeknek olyan összevető szemléletű, a nyelvi kreativitásra épülő tankönyveket, módszertani kézikönyveket és egyéb tansegédleteket kellene a kisebbségi oktatási intézmények rendelkezésére bocsátaniuk, amelyek segítenék a többségi nyelv oktatását/elsajátítását. A szlovák szakos pedagógusoknak pedig tudatosítaniuk kellene, hogy a hangsúlyt a kommunikatív kompetenciára kell

helyezniük, továbbá hogy a hagyományos leíró szemléletet fel kell váltania az idegennyelv-oktatásban eredményesnek bizonyuló kontrasztív, illetve funkcionális nyelvszemléletnek. Míg a kontrasztív szemlélet segíti a tanulókat anyanyelvük és a tanult idegen nyelv egyes nyelvi-nyelvhasználati jelenségeinek megértésére, ugyanakkor felhívja figyelmüket az ezeket érintő hasonlóságokra, illetve eltérésekre, addig a funkcionális megközelítés egyértelművé teszi a tanulók számára azokat a logikai-nyelvtani kategóriákat, amelyek alapján konkrét beszédhelyzetekben a mondanivalójukat rendezik, ugyanakkor megismerteti velük azokat a szabályszerűségeket és eljárásokat, amelyek alapján a tanult nyelv szavait megnyilatkozásokká fűzik össze.

5. A SZLOVÁKNYELV-TANKÖNYVEK ÁLLAPOTÁRÓL

A Szlovákiában jelenleg használt tankönyveknek – beleértve a nemzetiségi iskolákban használt szlováktankönyveket is – a 2008-as közoktatási törvényből kiinduló állami oktatási program rendelkezéseihez kellene igazodniuk. Az oktatási minisztérium eredeti elképzelései szerint az új tankönyveknek és egyéb segédleteknek legkésőbb 2012 végéig el kellett volna készülniük, ezzel szemben még mindig hiányosak az egyes tantárgyakhoz kapcsolódó tankönyvjegyzékek (lásd Edičný a expedičný plán učebnic).

A magyar iskolákban használt szlováknyelv-tankönyvek közül egyedül az alapiskola alsó tagozata számára készült tansegédlet teljes, a tankönyvcsomag⁵ egyes részei azonban nem az új közoktatási törvényt követően, hanem közvetlenül előtte készültek, ezekben az állami oktatási program ajánlásai csak a soron következő kiadásokban jelennek meg. Az Ypsilon névre keresztelt tankönyveket nemcsak a pedagógusok bírálják, a tanulók és a szülők is „tanulhatatlan”-nak tartják. Ennek oka egyrészt a segédlet nyelvtanközpontúsága, másrészt igényes szóanyaga, amely nem veszi figyelembe, hogy a magyar iskolába járó tanulók elsődlegesen magyarul szocializálódtak, s a szlovák nyelvvel túlnyomórészt csak az iskolában kerülnek kapcsolatba (Kelemen 2012: 46, vö. Szabó Mihály 2011: 303).

A felső tagozatban korábban használt Ypsilon c. tankönyvek nagy részét felváltották az állami program ajánlásain alapuló új tankönyvek⁶, egyedül a

⁵ HALÁSZOVÁ–KOVÁCSOVÁ: Slovenský jazyk pre 1. (2., 3., 4.) ročník základnej školy s VJM. Bratislava: Terra.

⁶ DÖMÉNYOVÁ a kol.: Slovenský jazyk pre 5. (6., 7., 8.) ročník ZŠ s vyučovacím jazykom maďarským. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

9. osztály számára nem készült még el az új segédlet. A tankönyvcsomag pozitívumának a beszédfejlesztő gyakorlatokat tartják a pedagógusok, az egyes témakörökön belül használt szó- és kifejezőképesség azonban véleményük szerint gyakran nem felel meg a tanulók életkori sajátosságainak. Negatívumként jelölik meg, hogy a tankönyvi szövegeket szinte kivétel nélkül az életszerűség hiánya jellemzi, s nem értenek egyet a véleményük szerint egyébként is túlméretezett nyelvtani anyagnak a nyelvhasználatot figyelmen kívül hagyó, csupán elméleti alapú feldolgozásával sem (Kelemen 2012: 83).

A magyar tannyelvű gimnáziumok és szakképző iskolák között szlováknyelv-tankönyvet⁷ használnak, az 1–2. osztályban nyomtatott, a 3–4. osztályban elektronikus formában. A segédletek az esetek többségében nem felelnek meg a sikeres idegennyelv-oktatás követelményeinek: ami a nyelvtani részt illeti, szinte csak elméleti ismereteket közölnek, ezek gyakorlati alkalmazásával azonban nem foglalkoznak, a kommunikációs kompetencia fejlesztésére szolgáló szövegeket követő gyakorlatok pedig nem a szövegértést vizsgálják, hanem pusztán a tanulók emlékezetét tesztelik (Kelemen 2012: 85–86), pl.: „*O koľko dolárov klesli príjmy v týchto štátoch a v ktorom roku?*”, „*Koľko percent z príjmov ročných produktov predstavuje export v uvedených krajinách?*”, „*O koľko dolárov vzrástla cena ropy pod vplyvom zníženia celosvetovej produkcie?*”, „*Koľko kubických metrov kameňa obsahuje najväčšia pyramída?*”, „*Koľko ton váži najväčšia pyramída?*” (magyarul: Melyik évben és mennyivel csökkent ezekben az országokban a bevétel?, A szóban forgó országokban hány százalékát képezi az exportból származó bevételeknek az olajtermékekből származó bevétel?, Hány dollárral emelkedett az olaj ára a világ össztermelésének csökkenése által?, Hány köbméter kőből épült a legnagyobb piramis?, Hány tonnát nyom a legnagyobb piramis?, Hány méterrel volt eredetileg magasabb a legnagyobb piramis?).

6. A SZLOVÁKNYELV-OKTATÁS SZÍNVONALÁT BEFOLYÁSOLÓ TOVÁBBI TÉNYEZŐK

A szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekkel kapcsolatban leggyakrabban megfogalmazott általános kívánalom a minőségi oktatás, a tanulókat ugyanis csak színvonalas oktatással lehet megtartani a kisebbségi

⁷ Elena RÉPÁSSYOVÁ: Slovenský jazyk pre 1. (2., 3., 4.) ročník stredných škôl a 5. (6., 7., 8) ročník osemročných gymnázií s VJM. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

iskolákban. A gyermeküket magyar iskolába írató szülők véleménye szerint az egyik legfontosabb követelmény a szlovák nyelv „megfelelő” szintű tanítása/elsajátítása (vö. Lampl 1999: 82, Szabó Mihály 2011: 311). Az államnyelv oktatásának színvonalát a korábbiakban bemutatott összetevőkön kívül az alábbi tényezők befolyásolják:

6.1. Tanszemélyzet

A magyar oktatási intézményekben a szlovák nyelvet túlnyomórészt magyar anyanyelvű pedagógusok tanítják, inkább csak a szlovák és magyar közös igazgatású iskolákban van példa arra, hogy szlovák anyanyelvű tanárok oktatják a szóban forgó tantárgyat.

Az Állami Pedagógiai Intézet legutóbbi felmérése alapján az alsó tagozatban szlovák nyelvet tanító pedagógusok 86,68 %-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, ebből 86,98 % alsó tagozatos, illetve ún. kiemelten szlovák szakos alsó tagozatos pedagógus; 10,94 % pedig alsó tagozatos, illetve ún. kiemelten más szakos alsó tagozatos pedagógus (a fennmaradó kevesebb mint 3 % nem pedagógiai irányultságú diplomával rendelkezik) (lásd Halászová 2004: 28–29). A felső tagozatban a szlovák nyelvet és irodalmat oktató pedagógusok 92,83 %-a szerzett diplomát, 12,53 %-uk azonban nem szlovák szakon, ezért szakképesítés nélküli tanerőnek számítanak (lásd Bernáthová 2004: 30). A gimnáziumokban a szlovák nyelvet és irodalmat oktató pedagógusok 98,28 %-a végzett szlovák szakot, a szakképesítés nélküliek számaránya ezekben az oktatási intézményekben mindössze 1,72 %. A szakképző iskolákban 93,50 %-ban szakképzett pedagógusok oktatnak, a képzés nélküliek aránya 6,50 % (lásd Varga 2004: 25).

A felmérés alapján készült értékelés szerint a szlovák nyelvet és irodalmat oktató pedagógusok csak minimális mértékben kapcsolódnak be az oktatási intézményeken kívül folyó tevékenységekbe. Az alsó tagozatban szlovák nyelvet oktató tanítók közül mindössze ketten láttak el módszertani tanácsadói feladatokat, egy pedagógus sem vállalt tankönyvszerzői megbízást, senki sem kapcsolódott be a az alsó tagozat 1–4. évfolyama számára készített tanterv, illetve oktatási standard munkálataiba, és senki sem folytat publikációs tevékenységet (lásd Halászová 2004: 28–29). A felső tagozatban a szlovák szakos pedagógusok 4,72 %-a lát el módszertani tanácsadói feladatokat, s 1,65 %-a rendelkezik tankönyvszerzői tapasztalatokkal (lásd Bernáthová 2004: 30). A középiskolákban szlovák nyelvet és irodalmat oktató pedagógusoknak az oktatási intézményen kívüli aktivitására való utalást nem találtunk.

6.2. Pedagógusképzés és-továbbképzés

A magyar tannyelvű iskolákban szlovák nyelvet (és irodalmat) oktató pedagógusok nagy része magyar nyelv és irodalom–szlovák nyelv és irodalom, illetve alsó tagozatos tanító szakirányt végzett a hazai egyetemek valamelyikén.

Szlovákiában legrégebben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészkarán és a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán képeznek szlovák szakos pedagógusokat a magyar tannyelvű oktatási intézmények számára. A szlovák nyelv és irodalom szakhoz kapcsolódó tárgyak oktatása mindkét esetben az illető intézmény szlovák tanszékén folyik, értelemszerűen szlovák nyelven. A képzés legnagyobb hiányossága, hogy a szlovák nyelv és irodalom tanításának módszertanát csak az anyanyelv aspektusából sajátítják el a pedagógusjelöltek. A komáromi Selye János Egyetemen mindössze öt évvel ezelőtt alakult meg a szlovák nyelv és irodalom tanszék, azóta ebben az intézményben is képeznek szlovák szakos pedagógusokat a magyar iskolák számára. Az Eperjesi Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Intézetében a 2012/2013-as tanévtől lehet magyar nyelv és irodalom–szlovák nyelv és irodalom szakirányt tanulni.

A magyar anyanyelvű szlovák szakos pedagógusok továbbképzéséről a múlt rendszerben, illetve a rendszerváltást követő években az ún. módszertani központok nemzetiségi oktatásra szakosodott szervezeti egységei gondoskodtak. Ezeket az utóbbi tíz évben fokozatosan leépítették, a nyugdíjba vonult munkatársak helyére már nem vettek fel újakat, a még aktív korúakat pedig olyan szervezeti egységekhez helyezték át, amelyek már csak részben foglalkoznak nemzetiségi oktatással, vagy egyáltalán nem arra szakosodnak. A magyar iskolákban oktató pedagógusok továbbképzését 1989 után egy szakmai szervezet, a Szlovákiai Magyar Pedagógusszövetség vállalta fel, fő feladatának azonban nem a többségi, hanem az anyanyelv oktatásának segítését tartja, így módszertani szakmai programjai is az anyanyelvi nevelés támogatására irányulnak. A magyar oktatási intézményekben szlovák nyelvet és irodalmat oktató pedagógusok egyetlen továbbképzési lehetőséggel élhetnek: bekapcsolódhatnak a többségi iskolákban működő pedagógusok számára meghirdetett továbbképzési programokba, ezek azonban a szlovák nyelv és irodalom oktatásának csupán anyanyelvi, nem pedig idegen nyelvi vonatkozásaival foglalkoznak.

6.3. Tárgyi feltételek

A szlováknyelv-oktatás tárgyi feltételeit az Állami Pedagógiai Intézet kérdőíves vizsgálatában részt vevő magyar iskolák, illetve ezek szlovák szakos pedagógusai egyhangúlag nem megfelelőnek vagy éppen csak kielégítőnek tartják. Az alsó tagozatra vonatkozólag az iskoláknak

mindössze 3,22 %-a rendelkezik nyelvi laboratóriummal, 8,06 %-a pedig szaktanteremmel. A felső tagozatot is működtető oktatási intézmények 9,5 %-ában van nyelvi laboratórium, 20,86 %-ában szlovák nyelvi szaktantermet alakítottak ki, 39,13 %-a pedig hordozható fülhallgatókkal rendelkezik (lásd Bernáthová 2004: 311). Ezzel szemben a vizsgálatba bekapcsolódó középiskolák egyikének sincs nyelvi laboratóriuma, s csak 10 %-ukban található nyelvi szaktanterem (lásd Varga 2004: 28). A szlovák nyelv oktatásához szükséges segédeszközöket minden vizsgált oktatási intézmény elavultnak ítélte meg: az alsó tagozatban a mágneses falitáblán, régi magnófelvételeken s az alternatív tankönyvsomaghoz tartozó Pexeso játékon kívül nem rendelkeznek más kiegészítő anyaggal (lásd Halászová 2004: 30), a felső tagozatban mindössze 21,73 %-ban áll a tanulók rendelkezésére speciális segédeszköz (lásd Bernáthová 2004: 31), a középiskolákban pedig kivétel nélkül csak elavult, használhatatlan segédanyag található (lásd Varga 2004: 28). S bár csaknem minden oktatási intézménynek van diákkönyvtára, az ott található kiadványok – főként a szak- és az ismeretterjesztő publikációk – nagy része elavult, új könyveket pedig anyagi eszközök hiányában nem tudnak vásárolni. A szlovák nyelvi órákon jól hasznosítható gyermek- és ifjúsági lapokat, esetenként szakfolyóiratokat csak akkor rendel meg az iskola, ha a tanulók meg tudják fizetni. A nehéz szociális körülmények között élő gyermekek szülei azonban ennek a követelménynek nem tudnak eleget tenni, ezért a tanórákon csak a legszükségesebb esetben használják ezeket a segédeszközöket: az alsó tagozatban a Včielka, a Bobi, a Vrabček, a Slniečko és a Fifík a leggyakrabban forgatott gyermeklap; a felső tagozatban a Slniečko, a Zornička, az Ohník, a Kamarát és a Fifík; a középiskolákban pedig a Rebrík és a Dotyky c. folyóiratokat használják kiegészítő segédanyagként a tanulók.

A pedagógusok számára fenntartott kézikönyvtárak állománya szintén elavult, nagyrészt használhatatlan. Az oktatási intézmények a szűkös anyagi keretre hivatkozva évente legfeljebb egy-két szakkönyvet tudnak vásárolni, s mindössze 16,52 %-uk rendel meg pedagógusai számára egy-egy példányban a Slovenský jazyk a literatúra v škole vagy a Pedagogická revue c. szaklapokat (vö. Halászová 2004: 30, Bernáthová 2004: 31, Varga 2004: 28).

7. VÉLEMÉNYEK A SZLOVÁK NYELV OKTATÁSÁRÓL

A magyar iskolákban folyó szlováknyelv-oktatás színvonalára vonatkozó véleményekből az Állami Pedagógiai Intézet 1999 és 2001 között végzett átfogó felmérése, illetve az azóta született eredmények alapján válogatunk (lásd Bernáthová 2004, Halászová 2004, Varga 2004, Kelemenová 2012, Véghová 2012).

7.1. Pedagógusok

Az alapiskola alsó tagozatának 1. osztályában szlovák nyelvet oktató pedagógusok 83,87 %-a megfelelőnek tartja a jelenlegi tanterveket, ill. az ún. oktatási standard útmutatásait (a 2. osztályban a pedagógusok 85,48 %-ának, a 3. és a 4. osztályban pedig 82,26 %-ának ugyanez a véleménye). Ugyanakkor a megkérdezettek 64,52 %-a szerint az érvényben lévő szlováknyelv-tanterveket át kellene dolgozni, sőt többféle változatot kellene készíteni, amelyek figyelembe vennék, milyen nyelvi környezetben (domináns magyar stb.) folyik a nyelvoktatás (lásd Halászová 2004: 34). Az elemzésből annak ellenére hiányzik az alsó tagozatban használt tankönyvekre való utalás, illetve azok véleményezése, hogy a 3. és 4. osztályban oktató pedagógusok minden lehetséges fórumon (pl. módszertani napok, szemináriumok) megnevezik a túlzottan terjedelmes tananyag, valamint a nem adekvát tankönyvi szövegek és nyelvtani fejezetek okozta problémákat.

Az alapiskola felső tagozatában a kérdőívet kitöltő szlovák szakos pedagógusoknak mindössze 31 %-a választott az oktatási programra vonatkozó kérdésre (ebből 50 % meglegedését fejezte ki, 15 % szerint egyértelműbbé kellene tenni a módszertani utasításokat, 12 % szerint a szóban forgó pedagógiai dokumentum maximalista, 4 % szerint a dokumentumban pontosan meg kellene jelölni az egyes évfolyamokban elsajátítandó követelményeket, további 4 % pedig a program három különböző variánsának a kidolgozását javasolja – lásd Bernáthová 2004: 35). A felső tagozat egyes évfolyamaiban használt szlováknyelv-tankönyvek mindegyikével kapcsolatban kritikusak a szlovákokat oktató pedagógusok, mind a korábbi, mind az újabb tankönyveket túlzottan igényesnek tartják. Az utóbbiak szerintük sok felesleges idegen kifejezést tartalmaznak, az egyes nyelvtani fejezetek pedig minden logikai rendszer nélkül követik egymást bennük (lásd Bernáthová 2004: 42).

A gimnáziumban oktató szlovák szakosok részéről elsősorban ideiglenes jellege miatt érte bírálat a tantervet, mely szerintük csak részben van összhangban a középiskolai szlovákoktatás céljaival. A szakképző iskolák pedagógusai a tantervet általában megfelelőnek tartják, azt azonban kifogásolják, hogy nem minden esetben veszi figyelembe az egyes oktatási intézmények szaknyelvi szempontból speciális helyzetét. A gimnáziumi tanárok szerint a tankönyvi szövegek gyakran inadekvátak és nem törekednek a kommunikatív kompetencia előtérbe helyezésére, a szlovák irodalomtankönyvek pedig túlságosan igényesek (pl. a Nadrealisti, a Katolícka moderna stb. c. fejezetek). A szakképző iskolák pedagógusai új tankönyveket sürgetnek, szerintük a mostaniak vagy túl igényesek, vagy

mára elavulttá váltak. Szerintük olyan tankönyvekre lenne szükség, amelyek igazodnak az egyes szakmák speciális követelményeihez (lásd Varga 2004: 30–31).

7.2. Tanulók

A megkérdezett tanulók a következőképpen vélekednek az iskolai szlováknyelv-oktatás színvonaláról: az alapiskola alsó tagozatában az adatközlők mindössze 65 %-a (lásd Halászová 2004, 26) állítja, hogy a szlovákóra kizárólag szlovák nyelven zajlik, a felső tagozatban ugyanezt csak a tanulók 37 %-a (lásd Bernáthová 2004: 27) vallja, a középiskolások vonatkozásában nincs erre utaló adat. A kisiskolások jelentős része a szlováknyelv-órákon csak olvas, esetleg a munkafüzetben dolgozik (lásd Halászová 2004: 26). A felső tagozatosok 74 %-a szerint a szlovák nyelv és irodalom órákon túlsúlyban van a nyelvtan, ezt követi a szlovák nyelvű szövegek olvasása, valamint az olvasmányok feldolgozása (65 %; lásd Bernáthová 2004: 27). A középiskolások szerint a szlovákórákon nagyrészt elméleti ismereteket sajátítanak el, mindössze 15 %-uk vallja, hogy a tanórák hozzájárulnak szlovák nyelvi kommunikációs készségeik fejlesztéséhez (lásd Varga 2004: 25).

Az alsó tagozatosok csaknem 40 %-a otthon egyáltalán nem készül a szlovákórákra, s több mint 50 %-ának segítségre lenne szüksége ahhoz, hogy megbirkózzon a tanóra való felkészüléssel (lásd Halászová 2004: 26). A felső tagozatban a tanulók 44 %-a rendszeresen készül a szlovákórákra, viszont csak 29 %-a végzi el otthon az írásbeli feladatokat, 17 %-a pedig egyáltalán nem készül sem a nyelvi, sem az irodalomórákra (lásd Bernáthová 2004: 27). A középiskolások 60 %-a otthon egyáltalán nem tanul szlovákot, 36 %-a szerint elegendő, ha az iskolában odafigyelnek a pedagógus magyarázatára, 20 %-a pedig közvetlenül a szlovákóra előtti szünetben olvassa el a tananyagot, illetve oldja meg (vagy másolja le) az írásbeli feladatot (lásd Varga 2004: 25).

Az alsó tagozatban a tanulók 23,65 %-a csak a tanórákon beszél szlovákul, 52,92 %-a ritkán ugyan, de más környezetben is, 19,35 %-a pedig sehol sem szólal meg szlovák nyelven (lásd Halászová 2004: 26). A felső tagozatosok 52,5 %-a csak a szlovákórán használja a nyelvet, 17,55 %-a pedig otthon, a családban is. A fennmaradó csaknem 30 % a tanórán kívül (pl. utcán, boltban, illetve szlovák anyanyelvű barátaival való kommunikációja során) is beszél szlovákul (lásd Bernáthová 2004: 26).

A kisiskolások 81,17 %-a saját bevallása szerint szereti a szlováknyelv-órákat, azt azonban nem tudják megítélni, meg vannak-e elégedve a szlováktudásukkal (lásd Halászová 2004: 26). A felső tagozatban mindössze

a tanulók 16 %-a érzi úgy, hogy nagyon jól beszél szlovákul, 47 %-a jónak, 24 %-a pedig átlagosnak tartja szlováknyelv-tudását (lásd Bernáthová 2004: 26). A felmérésben részt vevő középiskolások a szlovákórákon elért eredményeiket általában a „jó” érdemjeggyel értékelik. 60 %-uk jónak vagy átlagosnak ítéli meg szlovák nyelvi kommunikációs készségét, 15 %-uk saját bevallása szerint gyengén beszél szlovákul, 3 %-uk pedig csak néhány szót ért vagy egyáltalán nem ért szlovákul (lásd Varga 2004: 24).

8. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány a szlovák mint specifikus célnyelv oktatásának összetevőivel foglalkozik. Az államnyelvnek a magyar tannyelvű iskolákban folyó oktatásával kapcsolatban megfogalmazott elvárások mind az oktatásügyi minisztérium, mind maguk a tanintézmények, mind pedig a szülők irányából ugyanazok: az oktatási folyamatban nagyobb hangsúlyt kell kapnia a magasabb színvonalú, kommunikációközpontú szlováknyelv-oktatásnak, hogy a szlovákiai magyar fiatalok jó eséllyel tudjanak elhelyezkedni a szlovákiai munkapiacra. Az ezt biztosító követelmények, illetve ezek jelenlegi állapotának áttekintése arról tanúskodik, hogy újra kell értelmeznünk a szlovák mint ún. második nyelv oktatásának egész folyamatát: át kell értékelnünk az állami oktatási programból kiinduló iskolai programokat, és sokkal erőteljesebben kell megragadnunk a bennük rejlő lehetőségeket; meg kell találnunk, és meg kell tanulnunk alkalmazni a leghatásosabb nyelvoktatási módszeregyütteseket; minőségi taneszközöket (tankönyveket, iskolai szótárakat stb.) kell készítenünk, s meg kell teremtenünk az eredményes nyelvoktatáshoz elengedhetetlenül szükséges személyi és tárgyi feltételeket.

Hivatkozások

- BERNÁTHOVÁ Alžbeta 2004. *Úroveň vyučovania slovenského jazyka a literatúry v ZŠ a SŠ s vyučovacím jazykom maďarským II. časť. Úroveň vyučovania slovenského jazyka a literatúry na 2. základnej škole s vyučovacím jazykom maďarským*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.
- Edičný a expedičný plán učebníc. <https://edicnyportal.iedu.sk/sk/o-portali> (Letöltés: 2013. március 20.)
- GINGRAS, Rosario C. 1977. *Second-Language Acquisition and Foreign Language Teaching*. Arlington: Center for Applied Linguistics.
- HALÁSZOVÁ Anita 2004. *Úroveň vyučovania slovenského jazyka a literatúry v ZŠ a SŠ s vyučovacím jazykom maďarským I. časť. Úroveň vyučovania slovenského jazyka na 1. stupni základnej školy s vyučovacím jazykom maďarským*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.

- KELEMENOVÁ, Zuzana 2012. *Vyučovanie slovenského jazyka na školách s VJM so zvláštnym zreteľom na učebnice SJ používaných na druhom stupni ZŠ. A slovak nyelv oktatása a magyar tannyelvű iskolákban, különös tekintettel az alapiskolák felső tagozatában használt szlováknyelv-tankönyvekre.* Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- LAMPL Zsuzsanna 1999. Asszimilációs folyamatok – iskolaválasztás és anyanyelvhasználat. In Uő: *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról.* Pozsony/Bratislava: Madách-Posonium. 59–108.
- Metodický list na osvojovanie štátneho jazyka v materských školách s vyučovacím jazykom národnostných menšín.* http://www.ksubb.sk/files/Metodicky_list.pdf (Letöltés: 2013. március 17.)
- MISAD Katalin 2009. A szlovák nyelv oktatásának helyzete a szlovákiai magyar tannyelvű alap- és középiskolákban. In Uő: *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok.* Dunaszerdahely: Liliium Aurum. 159–175.
- MISAD Katalin 2009. Államnyelven (is) a magyar óvodákban? *Új Szó*, 62. évf. 101. sz.
- MISAD Katalin 2012. A szlovák nyelv oktatásának problémái a hazai magyar tannyelvű oktatási intézményekben. *Katedra*, XIX. évf. 3. sz. 28.
- MISAD Katalin 2012. Idegen nyelvként oktassuk-e a szlovákot? *Katedra*, XIX. évf. 6. sz. 20.
- MISAD Katalin 2012. A funkcionális nyelvtan szerepe a második nyelv/idegen nyelv oktatásában. *Katedra*, XIX. évf. 7. sz. 20.
- Rámcový učebný plán pre základné školy s vyučovacím jazykom národnostných menšín.*
<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-2-stupen-zakladnych-skol-ISCED-2/Ramcove-ucebne-plany.alej>
(Letöltés: 2013. március 18.)
- Rámcový učebný plán pre gymnáziá so štvorročným a osemročným štúdiom s vyučovacím jazykom národnostných menšín.*
http://www.statpedu.sk/files/documents/svp/gymnazia/rup3_vjnog.pdf (Letöltés: 2013. március 18.)
- Štátny vzdelávací program pre materské školy (ISCED 0).*
<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-materske-skoly-ISCED-0.alej> (Letöltés: 2013. március 17.)
- Štátny vzdelávací program pre 1. stupeň základných škôl (ISCED 1).*
<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-1-stupen-zakladnych-skol-ISCED-1.alej> (Letöltés: 2013. március 17.)
- Štátny vzdelávací program pre 2. stupeň základných škôl (ISCED 2).*
<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-2-stupen-zakladnych-skol-ISCED-2.alej> (Letöltés: 2013. március 17.)
- Štátny vzdelávací program pre gymnáziá (ISCED 3A).*
<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-gymnazialISCED-3a.alej> (Letöltés: 2013. március 17.)

- SZABÓMIHÁLY Gizella 2011. A magyar nyelvű oktatás Szlovákiában a rendszerváltozás után. In Bartha Csilla–Nádor Orsolya–Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 135. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 219–316.
- SZÉPE György 1991. A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése. In Giay Béla (vál.): *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 145–184.
- VARGA Jozef 2004. *Úroveň vyučovania slovenského jazyka a literatúry v ZŠ a SŠ s vyučovacím jazykom maďarským III. časť. Úroveň vyučovania slovenského jazyka a literatúry na stredných školách s vyučovacím jazykom maďarským*. Bratislava, Štátny pedagogický ústav
- VÉGHOVÁ, Gabriela 2012. *Dvojazyčnosť – škola – výber vyučovacieho jazyka. Kétnyelvűség – iskola – nyelvválasztás*. Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- Zákon o výchove a vzdelávaní (školský zákon) č. 248/2008 Z.z.*
http://www.uips.sk/sub/uips.sk/images/PKvs/z245_2008.pdf

Zhrnutie

Štúdia sa zaoberá jednotlivými zložkami vyučovania štátneho jazyka na školách s vyučovacím jazykom maďarským na Slovensku. Autorka sa v nej snaží poskytnúť vierohodný obraz o úrovni, ale aj o problémoch vyučovania učebného predmetu slovenský jazyk a literatúra na základných a stredných školách s VJM, pričom vychádza z výsledkov monitorovania úrovne ovládania slovenského jazyka žiakmi týchto škôl. Analýza výsledkov sa však netýka len vedomostí, zručností a návykov žiakov, ale zaujíma sa aj o využívanie progresívnych metód vo vyučovaní slovenského jazyka a literatúry na školách s VJM, ďalej o vzťah žiakov a pedagógov k dotyčnému predmetu. Ďalším objektom analýzy je skúmanie stavu platných pedagogických dokumentov a zisťovanie personálnych a materiálnych podmienok, ktoré môžu mať vplyv na vyučovanie slovenského jazyka na národnostných školách.

KÉTNYELVŰSÉG, NYELVHELYESSÉG ÉS NYELVI IDEOLOGIA SZLOVÁKIAI MAGYARNYELV-TANKÖNYVEKBE²

Annotáció: Tanulmányomban a szlovákiai magyarnyelv-oktatás két kulcsfontosságú területével foglalkozom: az oktatási standard és a használatban lévő magyarnyelv-tankönyvek elemzésével mutatok rá arra, hogy a szlovákiai magyar tantervelű középiskolák diákjai milyen metanyelvi vélekedésekkel találkozhatnak az anyanyelvoktatás során. Különös figyelmet szentelek arra, hogy a tankönyvek mennyire alkalmazkodnak a diákok a kétnyelvűségi helyzetéhez, és ebből kifolyólag a tankönyvekben előforduló nyelvi ideológiák közül a nyelvi standardizmusra és a nyelvi pluralizmusra térek ki részletesebben. Ezen témakörök elemzése azért is nagyon fontos, mivel a metanyelvi vélekedések kihatnak a nyelvhasználatra, és ezáltal a nyelvi változásokra is.

Kulcsszavak: anyanyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvhelyesség, nyelvi ideológia

1. BEVEZETÉS

Kisebbségi helyzetben az anyanyelvi oktatás különös jelentőséggel bír. Ezzel a sokat hangoztatott kijelentéssel általában senki sem vitatkozik, arra viszont, hogy a kisebbségi körülmények között a nyelvoktatásban – éppen különös jelentősége és helyzete miatt – más célok kerülnek előtérbe, már kevésbé gondolnak, és sajnos ez sok esetben éppen azokra érvényes, akiknek leginkább tudatosítaniuk kellene ezt a tényt: a pedagógusokra és a tankönyvszerzőkre. Kétnyelvű közegben az anyanyelvoktatás céljaként „az anyanyelv már ismert beszélt nyelvi regisztereinek megerősítését, kiteljesítését, s újabbaknak (a standard nyelvvaltozatnak, a különféle

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) nappali doktorandusza.

² Az előadás és a tanulmány alapjául szolgáló kutatások az 1/0233/11 számú, *Literárny a jazykovedný manažment v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt támogatásával folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. Az egyes részkutatások elvégzéséhez az Edutus Főiskola Collegium Talentum nevű ösztöndíjprogramja is hozzájárult.

szaknyelveknek stb.) alapos elsajátíttatásáért“ (Lanstyák 1996: 11) kell kitűznünk. A tankönyvszerzők nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tényt, hogy a kétnyelvű tanulók más nyelvi környezetben élnek, mint egynyelvű társaik, ehhez pedig a tankönyv szemléletének is igazodnia kellene.

Szlovákiában a 2008. évi közoktatási törvény és a hozzá kapcsolódó oktatási dokumentumok értelmében a magyar nyelv és irodalom tantárgy heti órakerete a gimnáziumok esetében 3 tanóra. Ebből 1 tanórán kellene nyelvtanórát tartani, de sajnos a tanárok nagy része ezen az órán is irodalmat tanít, mivel a nagy mennyiségű tananyagot heti két órába nem tudja besűríteni. Ha nyelvtanórát tartanak, akkor elsősorban helyesírással, nyelvhelyességgel vagy leíró nyelvtannal foglalkoznak. Tanárokkal beszélgetve azt tapasztalom, hogy a beszélt és írott nyelv „helyes“ változatának elsajátíttatását tartják legfontosabb feladatuknak, „helyes“ nyelvhasználatnak pedig azt, amely a standard nyelvváltozat normájához alkalmazkodik, és mentes a nyelvhelyességi hibáktól. A felvázolt körülmények között különösen nagy jelentőséggel bírnak a jól megszerkesztett, szemléletmódjukban a tudományos állásponthez közeledő, tartalmukban pedig a kétnyelvűségi helyzethez alkalmazkodó tankönyvek.

A már említett oktatási reform folyamányaként Szlovákiában 2009-ben új magyarnyelv-tankönyv jelent meg a gimnáziumok és szakközépiskolák 1. osztálya³, majd 2012-ben a 2., 3. és 4. osztály számára⁴. Korábban egy egykötetes magyarnyelv-tankönyvet⁵ használtak a gimnáziumok és szakközépiskolák mind a négy osztályban, de az egyes évfolyamok tananyagához külön gyakorlókönyv⁶ tartozott. Jelen tanulmányban a gimnáziumok számára készült új tankönyveket vizsgálom, miközben a didaktikai szempontok helyett arra helyezem a fő hangsúlyt, hogy az új kiadványokban milyen szemléletbeli változások figyelhetők meg egyes konkrét témakörök esetében.⁷

2. MIBŐL INDULHATNAK KI A TANKÖNYVEK SZERZŐI?

A 2008-as oktatási reform következményeként új kerettantervek (Rámcové učebné plány) születtek a magyar nyelv és irodalom nevű tantárgy

³ Misad Katalin–Simon Szabolcs–Szabó Mihály Gizella 2009. *Magyar nyelv a gimnázium és a szakközépiskolák I. osztálya számára*. Pozsony: Slovenské pedagogické nakladateľstvo

⁴ Csicsay Károly–Uzonyi Kiss Judit 2012. *Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák II., III., IV. osztálya számára*. Pozsony: TERRA vydavateľstvo, s.r.o.

⁵ Kovács László 1997. *Magyar nyelv a középiskola 1–4. osztálya számára*. Pozsony: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

⁶ Kovács László 1997. *Magyar nyelv. Gyakorlókönyv a középiskola 1., 2., 3., 4. osztálya számára*. Pozsony: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

⁷ Régebbi szlovákiai magyarnyelv-tankönyvek és tankönyvtervezetek elemzéséhez l. Simon 2006, Misad–Simon 2009.

oktatására vonatkozóan is, majd 2011-ben ezeket módosították. A gimnáziumok tanterveiben (ISCED-kódjuk 3A⁸) a nyelvi és irodalmi tantárgyak (anyanyelv és irodalom, idegen nyelvek és kisebbségi tannyelvű iskolák esetében a szlovák nyelv és szlovák irodalom is) a Nyelv és kommunikáció c. részterülethez tartoznak, melyben a *kommunikáció* szó reményre ad okot, azt gondolhatjuk, hogy ebben a részben a nyelvtanítás funkcionális megközelítésének is fontos szerep jut majd, de a magyar nyelv oktatására vonatkozó állami oktatási programból (Štátny vzdelávací program, ISCED) kiderül, hogy a *kommunikáció* szó valószínűleg az idegennyelv-órákkal szembeni elvárásokra utal. Túlzás lenne azt állítani, hogy a program összeállítói teljes mértékben figyelmen kívül hagyták volna a funkcionalitást, a leíró jellegű, elméleti tananyag azonban még mindig szinte teljesen uralja a 3. és részben a 2. és 4. évfolyam oktatási standardjának tartalmi felépítését.

Az egyes tantárgyakra vonatkozó oktatási standard a tananyag tartalmi felépítésének meghatározása után megfogalmazza azokat a készségeket, amelyeket a tanulóknak optimális esetben meg kell szerezniük az adott évfolyamban. A célok megjelölése két területet érint: egyrészt a *nyelvi kommunikáció*, másrészt pedig a *kommunikáció és fogalmazás* témaköreit. A célok részletes elemzésébe nem bocsátkozom, egy nagyon fontos összefüggésre azonban szeretnék rávilágítani, mégpedig a 3. osztályos tananyag és a hozzá kapcsolódó készségfejlesztési elvárások példáján. Az egész tanév folyamán morfológiával és szintaxissal foglalkoznak a diákok, ami a tananyag tartalmi felépítését illeti. A Nyelvi kommunikáció részben felsorolt 23 elsajátítandó készség közül – a 3 helyesírásra vonatkozó kivételével – szinte mindegyik a tananyag elméleti szintű ismeretére összpontosít, például: a toldalékok fajtáinak megnevezése, a névszói és igei toldalékok fajtáinak megismerése és megnevezése, a szóalkotás módjainak, az összetett mondatok fajtáinak megismerése, mondatok elemzése és ágrajz készítése.⁹ A 3. osztályos tananyag esetében is ugyanazok a szemléletbeli követelmények, mint a többi évfolyamban: pozitív kapcsolat kialakítása az anyanyelvhez, az írásbeliséghez és az írott szövegekhez, valamint az írásbeli munkák esztétikai minőségének hangsúlyozása. A Kommunikáció és fogalmazás részben olyan készségek fejlesztését írja elő a standard, melyek a többi évfolyamban is szinte szóról szóra ismétlődnek, mintha ezek nem is lennének összefüggésben a tananyaggal, ráadásul a pedagógusnak a tananyag tartalmi felépítésétől függetlenül kellene fejlesztenie őket. Néhány

⁸ A szlovákiai oktatási rendszerről l. Szabó Mihály 2011.

⁹ Vö. a Magyarországon tapasztaltakkal: „Metanyelvi tárgyú diskurzusokban (pl. anyanyelvi órán, ahol egyes nyelvi jelenségeket tárgyalnak) elsősorban egyes nyelvi elemekről konstruált ideológiák azok, amiket a tanuló megismer, nem a (számára esetleg ismeretlen) nyelvi elemek használati módja” (Szabó 2012: 101).

példa a sok közül: a kommunikációs folyamatok tényezőinek megismerése, az alapvető kommunikációs szabályok tiszteletben tartása, információ nyújtása önmagáról és a mindennapi tevékenységéről stb.

Az oktatási standardban található célok között akadnak olyanok is, melyek a mindennapi élethelyzetekben hasznosítható kommunikációs készségek elsajátítását segítik, és a nyelvet a társas szemlélet nézőpontjából közelítik meg. Nézzünk közülük néhányat:

- Kifejezőmód alkalmazkodása (verbálisan, non-verbálisan) a kommunikációs folyamatok tényezőihez különböző konkrét kommunikációs helyzetekben¹⁰ (ISCED 3A: 8);
- A nyelv működésének ismerete kétnyelvű közegben (ISCED 3A: 7);
- A standard és nem standard szavak ismerete, és azok megkülönböztetése a szövegben (ISCED 3A: 11);
- Saját nyelvjárásuk jellemzése (ISCED 3A: 11);
- A nyelvi stílusok kommunikációs jelentőségének és funkciójának ismerete (ISCED 3A: 21).

Az oktatási standard részletes áttanulmányozása során az derült ki számomra – és ezt az általam fent feltüntetett példák is alátámasztják –, hogy bár a tanulók készségeire és szemléletére vonatkozó célok tükröznek némi funkcionális szemléletet, a tananyag tartalmi felépítése még mindig nagyrészt a leíró nyelvészeti témakörökre épül. Főként a tanári leleményességen múlik, hogyan tudja a sok elméleti, leíró jellegű tananyag mellé besűríteni a gyakorlatban is használható fontos nyelvi készségek fejlesztését. A továbbiakban azt vizsgálom, hogyan segítenek ebben a tankönyvek.

3. A KÉTNyelVŰSÉG ÉS A HATÁRON TŰLI NYELVVÁLTOZATOK MEGJELENÉSE A SZLOVÁKIAI MAGYARNYELV-TANKÖNYVEKBEN

A kisebbségi magyarnyelv-oktatásnak abból kellene kiindulnia, hogy a tanulók kétnyelvű közegben élnek, illetve hogy az általuk elsajátított anyanyelvváltozat különbözik a magyarországi beszélőktől – erősen hat rá az adott ország többségi nyelve, és jellemző rá a nyelvjárási jelleg is. Ennek a nyelvi helyzetnek a figyelembevételével a tankönyveknek és a pedagógusoknak egyaránt erre a nyelvváltozatra építve, hozzáadó és nem felcserélő módszerekkel kellene az anyanyelvváltozatuktól eltérő nyelvváltozatok használatát megtanítani, illetve a saját anyanyelvváltozat

¹⁰ Az ISCED 3A részeit a tanulmány szerzője fordította, mivel a dokumentum csak szlovák nyelven elérhető.

jellemző jegyeit tudatosítani. A következőkben azt próbálom bemutatni, hogy ez a szemléletmód hogyan jelenik meg az egyes tankönyvekben.

A tankönyvek elemzése során arra a következtetésre jutottam, hogy a Kovács-féle tankönyvben a standardközpontú szemlélet dominál, a szerző csupán egy-egy rövid fejezetben foglalkozik a kisebbségi nyelvhasználat jellegzetességeivel, illetve a standardtól eltérő, más nyelvváltozatokkal, és homályosan utal a nyelven belüli változatosságra. A megállapítást a következő példák illusztrálják:

„A magyar nyelv használata tehát nem egységes az egész nyelvterületen, az egész magyarul beszélő közösségben. A ma magyarul beszélők különféle nyelvváltozatokat használnak. Ezek a nyelvváltozatok leírhatók, körülhatárolhatók. A nyelvváltozatokat a nemzeti nyelv fogalma kapcsolja össze” (Kovács 1997: 34).

Az idézett szövegrészben a szerző a nyelv belső változatosságáról beszél, közben megjelenik a nemzeti nyelv fogalma is, ehhez azonban nem fűz magyarázatot. Egy másik – *Az egységes nyelvváltozatok* című – fejezetben pedig a következőket írja a standard nyelvváltozatról:

„A magyar standard az irodalom, az oktatás, a tömegtájékoztató, a hivatalos érintkezés nyelve. Gyakorlatban főképp az iskolázottabb rétegek beszédével azonosítható. A magyarul beszélők a magyar nemzeti nyelv legigazibb reprezentánsaként fogadják el, s beszédtevékenységük mintájának, modelljének tekintik” (Kovács 1997: 38).

A fejezet címe és a fent közölt részlet a diákok felé a következő információkat közvetíti: (1) a standard nyelvváltozat egységes, nem keveredik más nyelvváltozatokkal, (2) ez egy magasabb rendű, azaz a „legigazibb” nyelvváltozat, mely egyben követendő példa, (3) ennek használata a műveltség, iskolázottság jele (a szerző implicit módon ezzel arra utal, hogy más nyelvváltozatok használata a műveletlenséghez kapcsolódik).

Mivel a szlovákiai magyar tanulók nagy része gyakran szembesül azzal, hogy nem a standard magyar nyelvet¹¹ használja a mindennapokban – hanem egy regionális köznyelvi vagy nyelvjárási változatot, méghozzá kontaktusjelenségekkel tűzdelve –, a fent leírt elképzelés azt az érzést keltheti bennük, hogy az általuk használt nyelvváltozat alacsonyabb rendű. Így önbecsülésük, nyelvi magabiztosságuk csorbát szenvedhet, ez pedig arra készítheti őket, hogy anyanyelvváltozatukat megpróbálják felcserélni a standard magyar nyelvváltozatra. Mivel a tanulók szemében saját

¹¹ A standard nyelvi kultúráról l. Milroy 2001.

nyelvváltozatuk presztízse csökken, ezért ez akár a nyelvcserét is elősegítheti.

A kétnyelvűség mibenléte csak a gyakorlókönyv egyik részfeladatában jelenik meg egy kérdés formájában: „Milyen körülmények között lehet valaki kétnyelvű? Gyűjts példákat!” (Kovács 1997a: 11). Ebből arra következtethetnek a diákok, hogy valamilyen ritka, marginális jelenségről van szó, annak ellenére, hogy valószínűleg az osztály minden tanulója kétnyelvű. Ugyanez a helyzet a kisebbségi nyelvváltozatokkal is, melyeknek mindössze egy kb. kétoldalas fejezetet szentel a szerző (Kovács 1997: 38–40), a későbbiekben pedig – l. a szókészletről szóló részt – egy bekezdés erejéig foglalkozik velük (Kovács 1997: 137). A következő kijelentés a hivatali nyelvváltozat kapcsán merül fel:

„A hivatalos stílus a szlovákiai magyarok nyelvhasználatában nagyon ritka, amennyiben néhány műfajban megvalósul, szlovakizmusok terhelik.” (Kovács 1997: 170)

A szerző a probléma megállapításán kívül nem foglalkozik tovább a szlovákiai magyar hivatali nyelvhasználat kérdésével, sőt a gyakorlókönyv vonatkozó fejezete sem tartalmaz ehhez kapcsolódó feladatokat (Kovács 1997d: 19–24).

Amint azt az idézett példák is bizonyítják, a korábbi években használt tankönyv szemléletmódja nem tükrözi a kétnyelvűségi kutatások eredményeit. A tanulmány további részében azt vizsgálom, vajon új tankönyvekben tapasztalhatunk-e változást.

A gimnáziumok és szakközépiskolák 1. osztálya számára néhány éve készült új tankönyv több olyan fejezetet is tartalmaz, amely a kétnyelvűséghez és a kisebbségi léthez kapcsolódik. A kétnyelvű beszélőközösségekről szóló fejezetben (1: 25–30¹²) a szerző kiemeli, hogy:

„A két- vagy több nyelv ismerete tehát nem különlegesség, sőt a világon valószínűleg több az olyan ember, aki a mindennapi életben több nyelvet használ, mint az olyan, aki csak az anyanyelvét ismeri.”

A szövegrészben a szerző azt fejt ki, hogy a kétnyelvűség nagyon is természetes helyzet, a fejezet többi részében pedig ismerteti a kétnyelvűség különböző típusait, és felteszi a kérdést, hogy vajon létezik-e „ún. perfekt, azaz tökéletes nyelvtudás” (1: 25), majd egy tipikus kétnyelvűségi helyzetet mutat be egy nagyon jellemző szlovákiai példán, amely azt szemlélteti, miben különbözik a kétnyelvű beszélő nyelvtudása az egynyelvűétől:

¹² Ezt a jelölést az új tankönyvek esetében alkalmazom. Az első számjegy arra utal, hányadik osztály tankönyvéről van szó, a kettőspont után pedig az oldalszám következik.

„Például a Bodrogekben élő mérnök ismeri a helyi magyar nyelvjárást, de a szlováknak nagy valószínűséggel csak a köznyelvi nyelvváltozatát sajátította el. Otthon a családban magyarul beszél, viszont szlovák egyetemet végzett, ezért a munkájával kapcsolatos szakkifejezéseket elsősorban szlovákul ismeri. Mérnökünk mind a két nyelvet használva kiválóan elboldogul az életben, bár olykor a szlovákban ragozási hibát vét, a magyarországi kollégákkal beszélve esetleg megértési problémái vannak.” (1: 26)

Az idézett szövegből a diákok számára világossá válik, hogy a kétnyelvű beszélő esetében hogyan kapcsolódnak az általa beszélt nyelvek az egyes nyelvhasználati szinterekhez, és a szerző felhívja a figyelmüket arra, hogy hasonló „nyelvi-nyelvhasználati problémák azonban mind az egynyelvűek, mind a vegyes családból származó kétnyelvűek esetében előfordulnak” (1: 26). A további fejezetekben külön kitér a szlovákiai magyarság nyelvhasználatára, valamint a nyelvi emberi jogok részben nagy figyelmet szentel a szlovákiai magyarság számára biztosított nyelvi jogoknak, és ezekhez gyakorlati tudnivalókat is társít (pl.: A tankönyvben található egy magyar és szlovák kérelemmint a családi és utónév magyaros formára történő átírásához). Ez a rész elsősorban azért fontos, mert sokan amiatt nem élnek nyelvi jogaikkal, mert nincsenek tisztában azzal, hogy milyen lehetőségeket biztosít számukra a törvény, így azonban már a középiskolában megtanulhatják, hogyan és milyen szintereken használhatják anyanyelvüket.

A 2., 3. és 4. osztályos tankönyvek az oktatási standardnak megfelelően nagyrészt leíró nyelvtani tananyagot tartalmaznak. Ezek a fejezetek a standard nyelvváltozat nyelvi szerkezetéből indulnak ki. A szerzők csak a 2. osztályos tankönyv szókészletről szóló részében foglalkoznak különböző nyelvváltozatokkal (nyelvjárások, szleng, szaknyelv stb.), a nyelvi norma fogalma mégis csak a standard változat kapcsán kerül elő:

„ – a nyelvi norma spontán fejlődött ki. Évszázadokon keresztül nemzedékek sora a magasabb szintű nyelvhasználat érdekében a nyelv különböző rétegeiből jórészt tudatosan választotta ki és rögzítette

– a kiválasztott normaelemek egységes nyelvi normarendszerré állnak össze. Ez a normarendszer a követendő nyelvi eszmény“ (2: 64).

A szerző nem tartja ugyan egységesnek ezt a normát, hisz a standardba bekerülhetnek más nyelvváltozatokból származó elemek is, a fent idézett részben mégis a standard normarendszerét nevezi követendő eszménynek.¹³

¹³ Ez a szemléletmód ellentétben áll az 1. osztályban használt tankönyv többnormájú szemléletével.

A határon túli magyarok által használt kontaktusváltozatról *A magyar szókészlet változása* című fejezetben esik szó – a szókészletben megjelenő kölcsönszavakra térnek ki. A direkt kölcsönszavakra adnak meg néhány példát, majd a tükörfordításokra térnek ki, melyeket „rosszul lefordított kifejezéseknek” neveznek, majd olyan – a szlovákiai magyar regionális köznyelvben gyakran használt – szavakat sorol a tankönyv, mint a *műszaki igazolvány* ’forgalmi engedély’ vagy *természetiskola* ’erdei iskola’ (2: 72). Ezzel valójában megbélyegzi a diákok nyelvhasználatát, ez pedig nyelvi bizonytalansághoz vezethet, melynek leküzdése (az oktatási standard szerint is I. ISCED 3A: 8) az iskolai anyanyelvoktatás egyik legfontosabb feladata lenne.

A 3. és a 4. osztályosoknak szánt tankönyvekben a kétnyelvűség vagy a szlovákiai magyar nyelvhasználat semmilyen formában sem jelenik meg, a nem magyarországi nyelvi környezetre csupán néhány szlovákiai reália (pl. Új Szó) vagy település neve utal.

A 2., 3. és 4. osztály számára készült új tankönyvekre jellemző, hogy nagy mennyiségű elméleti tananyagot tartalmaznak, a szerzők az egyetemi tankönyvekből indulnak ki¹⁴, és a funkcionalitást szinte teljesen figyelmen kívül hagyják – főként, ami a leíró nyelvtani részeket illeti. A nyelvhasználat gyakorlati kérdései csak olyankor kerülnek szóba, ha nyelvhelyességi vagy stilisztikai kérdésekre hívják fel a diákok figyelmét.

4. NYELVHELYESSÉG ÉS NYELVHASZNÁLATI MÍTOSZOK¹⁵ A MAGYARNYELV-TANKÖNYVEKBE

Az általam készített nyelvi interjúk és magánbeszélgetések során több magyartanár is azt nevezte meg az egyik legfontosabb feladatának, hogy kijavítsa a diákjai nyelvhasználatában jelentkező nyelvhelyességi hibákat. A vizsgált tankönyvekben is megjelennek nyelvhelyességi kérdések.

A Kovács-féle tankönyvben minden különösebb indoklás, valamint a beszédhelyzet, ill. nyelvváltozat meghatározása nélkül találhatók tiltások olyan szóalakok használatára nézve, amelyek a tanulók nagy részének anyanyelvváltozatához tartoznak. Az igéssel foglalkozó tananyagrészen a szerző óva int az olyan „terpeszkedő kifejezések” használatától, mint például

¹⁴ Például több helyen utalnak a Magyar grammatikára (Keszler Borbála szerk. 2000. Magyar grammatika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó).

¹⁵ Vagy más néven nyelvhelyességi babonák, olyan nyelvi tévhitek, melyek konkrét nyelvi jelenségre vonatkoznak. Ezek a hétköznapi beszélők által is ismertek, és általában valamilyen általánosabb nyelvi mítoszon alapulnak (Lanstyák 2007: 164).

a befolyást gyakorol vagy kifizetést eszközöl (Kovács 1997: 85), s felsorolja az igeragozás legfontosabb nyelvhelyességi szabályait:

„– A feltételes mód jelen idejének egyes szám 1. személyű anyai ragozása alakjában mindig **-né** a módjel: *adnék*.

– Ne helyettesítsük a *-t* végű igék kijelentő módú alakjait felszólítókkal, vagyis kerüljük a suksükölést! stb.” (Kovács 1997: 88).

A kisebbségi nyelvhasználat is megjelenik a nyelvhelyességi kérdések között – az igerakötők esetében a tankönyv helytelennek minősíti a *kiszed* használatát ’beszed’ jelentésben (pl. gyógyszer). A új tankönyvek is foglalkoznak néhány nyelvhelyességi kérdéssel, ezeket szintén a kontextusból kiragadva, főként a leíró nyelvtani tananyag kiegészítéseként tárgyalják. Kiderül, hogy a „legsúlyosabb hibának a suksüközés számít” (2: 87), de szó esik a nákolás jelenségéről (2: 87) és a páros testrészek egyes számban való használatáról is (3: 16).

5. NYELVI STANDARDIZMUS ÉS PLURALIZMUS¹⁶ A VIZSGÁLT TANKÖNYVEKBEN

A tanulmány ezen részében a nyelvi standardizmus és pluralizmus ideológiák mentén mutatom be a vizsgált tankönyveknek a dolgozatban tárgyalt jellegzetességeit.

A Kovács-féle tankönyv kitér a különböző nyelvváltozatok bemutatására, ezek azonban nem illeszkednek szervesen a tankönyv domináns ideológiájához. A szerző a nyelvváltozatokkal foglalkozó részekben ezeket nem ítéli el, többé-kevésbé objektíven írja le azokat, sőt a kisebbségi nyelvhasználatot bizonyos beszédhelyzetekben és stílusértékben (pl. társalgási stílus) természetesnek tartja. Ez a személet azonban a tankönyvnek csak nagyon kevés fejezetében kísérhető nyomon. A tankönyvíró az esetek többségében általánosságban szól a magyar nyelvről, ill. szabályszerűségeket és nyelvhelyességi szabályokat fogalmaz meg anélkül,

¹⁶ A *nyelvi standardizmus* „az a meggyőződés, hogy a standard nyelvváltozat kiemelkedő szerepű, a műveltség megszerzésének elengedhetetlen eszköze, a nyelv legfontosabb változata, a helyesség zsinórmértéke, a társadalmi előrehaladás pótolhatatlan eszköze, s ezért minden embernek elemi érdeke, hogy azt elsajátítsa és használja.” A *nyelvi pluralizmus* „az a meggyőződés, melynek hívei a nyelvi és nyelvváltozati sokféleséget a nyelv lényegi tulajdonságának tartják, pozitívan értékelik és támogatják, a (nyelvközi és nyelven belüli, külső és belső) nyelvi változatosságot előnyben részesítik a nyelvi egységgel szemben” (Lanstyák 2011: 55–56).

hogy konkretizálná, melyik nyelvváltozatról is van szó. Néhány megállapításból (l. feljebb) arra következtethetünk, hogy a szerző a standard nyelvváltozatról beszél ezekben az esetekben, ennek a nyelvváltozatnak a magyar nyelvvel való azonosítását azonban annyira természetesnek véli, hogy nem tartja szükségesnek ezt megindokolni. Az új oktatási standard alapján íródott tankönyvek közül az elsőkben a nyelvi pluralizmus ideológiája dominál. Több fejezetet szentelnek a kétnyelvűségnek és a kisebbségi nyelvhasználatnak, melyekben a diákok nyelvi helyzetének természetes voltát hangsúlyozzák.

A 2., 3. és a 4. évfolyam számára készült tankönyv felépítése és szemléletmódja nagyon hasonló a Kovács-féle tankönyvhöz: a tankönyv szemléletében a leíró jelleg érvényesül, és az elméleti tananyag mennyisége még az előző kiadványét is meghaladja. Néhány témakörben marginálisan említést tesznek a határon túli nyelvváltozatokról, azonban a standard nyelvváltozatot tartják a követendőnek – a magyar nyelvre vonatkozó megállapításait Kovácshoz hasonlóan nem kötik nyelvváltozathoz, és valószínűleg ebben az esetben is végig a standardról van szó.

6. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban megpróbáltam rövid áttekintést nyújtani a szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban folyó anyanyelvoktatás két fontos tényezőjéről: az oktatási standard és a használatban lévő magyarnyelv-tankönyvek nyelvszemléletéről. Nem tértem ki didaktikai kérdésekre, inkább néhány példán keresztül mutattam be a legjellemzőbb tendenciákat, valamint arra világítottam rá, mennyire különböző szemléletmódok és nyelvi ideológiák hatnak a diákok metanyelvi gondolkodására. Ezek a vélekedések közvetett módon nyelvhasználatukra is kihatnak, továbbá hatással lehetnek arra is, hogy a későbbiek folyamán mit tekintenek majd nyelvi problémának, és ezek megoldására milyen stratégiát választanak. Éppen ezért nagyon fontosnak tartom a témakör további, részletes elemzését és az eredményeknek az oktatási gyakorlatba való beépítését.

Hivatkozások

- LANSTYÁK István 1996. Anyanyelvi nevelés határon innen és túl. In Csernicsekó István–Váradai Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 11–16.
- LANSTYÁK István 2007. A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvmuvelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 154–173.

- LANSTYÁK István 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó. 13–57.
- MILROY, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 530–555.
- MISAD Katalin–Simon Szabolcs 2009. Nyelvi ideológiák és nyelvhelyességi babonák egy szlovákiai magyarnyelv-tankönyvben. In Borbély Anna–Vančoné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi Konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet–Gramma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar–Tinta Könyvkiadó. 255–262.
- SIMON Szabolcs 1996. Nyelvváltozatok a szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák számára írt magyarnyelv-könyvekben. In Csernicskó István–Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 17–27.
- SZABÓMIHÁLY Gizella 2011. A magyar nyelvű oktatás Szlovákiában a rendszerváltozás után. In Bartha Csilla–Nádor Orsolya–Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 279–316.
- SZABÓ Tamás Péter 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos” – a javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda.
http://www.gramma.sk/kiadvanyok/sztp_jav.pdf (Letöltve: 2013. január. 10.)
- Štátny vzdelávacie program, Maďarský jazyk a literatúra – Príloha ISCED 3A
http://www.statpedu.sk/files/documents/svp/gymnazia/vzdelavacie_oblasti/madarsky_jazyk_literatura_isced3a_titul.pdf (Letöltve 2013. március 14.)

Tankönyvek

- CSICSAY Károly–UZONYI Kiss Judit 2012. *Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák II. osztálya számára*. Bratislava: TERRA vydavateľstvo, s.r.o.
- CSICSAY Károly–UZONYI Kiss Judit 2012. *Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák III. osztálya számára*. Bratislava: TERRA vydavateľstvo, s.r.o.
- CSICSAY Károly–UZONYI Kiss Judit 2012. *Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák IV. osztálya számára*. Bratislava: TERRA vydavateľstvo, s.r.o.
- KOVÁCS László 1997. *Magyar nyelv a középiskola 1–4. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo
- KOVÁCS László 1997a. *Magyar nyelv gyakorlókönyv a középiskola 1. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo
- KOVÁCS László 1997b. *Magyar nyelv gyakorlókönyv a középiskola 2. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo

- KOVÁCS László 1997c. *Magyar nyelv gyakorlókönyv a középiskola 3. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo
- KOVÁCS László 1997d. *Magyar nyelv gyakorlókönyv a középiskola 4. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo
- MISAD Katalin–SIMON Szabolcs–SZABÓMIHÁLY Gizella 2009. *Magyar nyelv a gimnázium és a szakközépiskola 1. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo

Zhrnutie

Štúdia podáva krátky prehľad o dvoch dôležitých faktoroch vyučovania maďarského jazyka na stredných školách s vyučovacím jazykom maďarským na Slovensku – o Štátnom vzdelávacom programe a o jazykových postojoch v učebniciach používaných na hodinách maďarského jazyka. Didaktickými otázkami som sa v štúdiu nezaoberala, sústredila som sa len na charakteristické tendencie a na to, aké rôzne jazykové postoje a ideológie vplývajú na metajazykové myslenie žiakov. Tieto mienky sprostredkovane majú vplyv aj na používanie ich materinského jazyka, a bezprostredne rozhodujú aj o tom, čo pokladajú žiaci za jazykový problém a aké stratégie si zvolia na ich riešenie. Práve preto pokladám za veľmi dôležité dôslednú analýzu tejto tematiky ako aj využitie výsledkov skúmania v pedagogickej praxi.

MÉSZÁROS ANDRÁS¹

A MAGYAR HÍRMONDÓ A FELVILÁGOSODÁS VISZONYRENDSZERÉBEN²

Annotáció: Az alábbi tanulmány a Magyar Hírmondó című folyóirat szerepét és helyét méri fel a magyar felvilágosodás történetében. Ráth Mátyás szerepe a nyelvújítás, illetve a nyelvi öntudat, valamint a nyelv szerepének felértékelődése felől értelmeződik. Az írás nagy figyelmet szentel az ún. Hungarus-tudat alakulás- és bomlás-történetének is.

Kulcsszavak: Magyar Hírmondó, felvilágosodás, Rát Mátyás, Hungarus-tudat.

*„...ebben a Városban nem léssen
Nemzetre és Vallásra való tekintet,
hanem tökéletes Tolerantia léssen...”*

Ez a mottó a Magyar Hírmondó kétszeres szerkesztőjétől, Barczafalvi Szabó Dávidtól származik, aki második szerkesztői megbízásának végén a lap 1876. évi, utolsó számához egy levelet csatolt. Ebben – egyebek között – arról is írt, hogy Pozsony művelt emberei közé kerülhet mindenki, aki a kultúra gazdagításához vagy saját alkotásaival, vagy pedig anyagi támogatással hozzájárul. Ez a levél arról is tanúskodik, hogy a 18. század végi Pozsony még olyan város volt, ahol békésen megfértek egymás mellett az első német, magyar és szlovák nyelvű lapok. Ugyanakkor ez volt az a korszak, amikor kiteljesedik, de fokozatosan bomlani is kezd az a Hungarus-tudat, amely nem a későbbi romantika kollektív individuumot preferáló alapállására, hanem a minden emberre kiterjedő racionalitás feltételezésére épült. Pozsonyban ehhez hozzájárult az is, hogy a két vezető oktatási intézmény – az evangélikus líceum és a királyi akadémia – legjelentősebb személyiségei a göttingeni egyetemen uralkodó tudományértelmezést

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás az 1/0233/11 számú, *Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore* megnevezésű VEGA-projekt keretében készült a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

(vagyis a holisztikus szemléletet) örökítették át tanítványaikra. Ennek a felfogásnak az is a jellemzője volt, hogy mindenfajta egészet olyan szerves totalitásként értelmeztek, amelyben nem csak a centrumnak van meghatározó szerepe, hanem az egyes részelemek is közrejátszanak az egész működésében.

Amikor a korabeli sajtót olvassuk, szembesülünk egyrészt a különböző – osztrák, francia, német – felvilágosodás hatásaival, másrészt figyelemmel követhetjük azt, ahogyan a hatalom kezben tartja a felvilágosodásra olyannyira jellemző szubverzív eljárás módokat. Hiszen ebben az időben csúcsosodnak ki a Monarchiában a centralizációra, az unifikációra és a modernizációra irányuló törekvések, miközben Pozsony egy interkulturális és a nyelvet meg a vallást tekintve diverzifikált város. És mivel ebben a korban, a Monarchiában nemcsak a nagyon is kézzelfoghatóan jelenlévő hatalom *containment*-je és a kifejezési formáit kereső szubverzió csapott össze, hanem meghatározó mértékben léptek be az egyéni játszmaformák is, nem véletlen, hogy a Magyar Hírmondó jellege nemcsak a politikai tér módosulásai nyomán, hanem a szerint is változott, hogy ki állt a lap élén. Az egyéni politikai vélemény – a cenzúra ellenére³ – a gazdasági és politikai események kommentálása révén jelent meg a lapban. És mivel a lap kiadója, azaz a nyomda tulajdonosa nem szokott beavatkozni a megjelentetett anyagok tartalmi orientációjába, a mindenkori szerkesztő volt az, aki meghatározta a lap arculatát. Hiszen ezek a szerkesztők végezték egy egész szerkesztőség munkáját: figyelemmel követték a külföldi lapokat, a kiválasztott cikkeket lefordították és kommentálták, megírták és összeállították az egész számot, sőt, mivel a nyomdászok általában nem tudtak magyarul, a korrekktúrákat is ők végezték el.

Mindezt figyelembe véve az alább következő írás a Magyar Hírmondó első korszakával, azaz Rát Mátyás szerkesztőségének idejével foglalkozik. Rát személyét⁴ azért emeljük ki, mert a pozsonyi evangélikus líceum volt

³ A cenzúrára való utalás megjelent már a lapkiadás engedélyezése előtt, 1779. július 1-én nyilvánosságra hozott programnyilatkozatban is. Amellett, hogy ez a program számol a külső tudósítók intézményével, előre figyelmeztet arra is, hogy amennyiben az illető tudósító nem találja meg az általa beküldött anyagot a lapban, az azért van, mert „nem lehet, nem ajánlatos, nem illő és nem is megengedett mindent kimondani, sőt, az újságokban megjelentetni”. – Idézi: Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*, Budapest, 1887, 25–26.

⁴ Rát Mátyás személyiségéről lásd: id. Szinyei József: Rát Mátyás. In: *Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny*, 1880, VIII. k., 161–174., 286–296.; Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, 1983, 33–81. – A következőket azonban mindenképpen itt kell lejegyezni Rátról: Pozsonyi diákoskodása alatt ismerkedett meg Steel, Addison és Gottsched morális lapjaival. Göttingeni tanulmányai idejében pedig azokat a lapokat is olvasta, és azokkal az eszmékkel is megismerkedett, amelyek egyértelműen

diákkaként magába szívta azokat az eszméket, amelyek ennek az iskolának Nyugat-Európát megjárt tanárai terjesztettek, és amelyek nem Bécs közvetítésével, hanem közvetlenül jutottak el a hallgatókhoz. Rát diákkorának legbefolyásosabb tanára a líceumban az 1760 – 1771-es években Benczúr József volt. Ő Friedrich Christian Baumeister volt hallgatójaként az ún. populáris filozófia szellemében tanított, és ezen keresztül népszerűsítette a felvilágosodás alapgondolatait valamint magyarázta diákjainak azokat a modernizációs elképzeléseket, amelyeket később II. József is érvényesíteni kezdett. Erről az alapállásáról tanúskodnak Benczúrnak az 1782 és 1784 között publikált antiklerikális írásai.⁵ Rát mellett Benczúr diákjai voltak a magyar felvilágosodás olyan alakjai is, mint Hajnóczy József és Berzeviczy Gergely. Rát úgy emlékezett vissza Benczúrra, mint arra a tanárra, akitől az újságírás alapjait is elsajátította. Mindez arra utal, hogy a pozsonyi evangélikus líceum a saját – néha eléggé korlátolt és szűk – lehetőségeinek ellenére rugalmasan reagált a „korszellem” kihívásaira, és az oktatásba olyan tárgyakat is besorolt, amelyek a modernizáció és a demokratizálás jelenségeihez kötődtek. Az újságírás kétségtelenül ilyen jelenség.

Itt most nem fogunk foglalkozni a Magyar Hírmondó történetével.⁶ Bennünket azok a cikkek és kommentárok fognak érdekelni, amelyekben megjelennek a felvilágosodás eszméi, esetleg Pozsony szellemi életének azok a mozzanatai, amelyek a fentebb jelzett Hungarus tudatra utalnak.

túlmutattak az osztrák aufklárizmuson. (Rát göttingeni tanulmányairól lásd: Kókay György: Göttinga és a magyar újságírás kezdetei. In: *Magyar Könyvszemle*, 81, 1965, 2, 141–150.) A göttingeni négy év alatt Rát hallgatóként bejárta August Ludwig Schlözer statisztikai előadásaira valamint újságírói szemináriumaira is. Schlözernak számos magyarországi hallgatója volt, és a *Staatsanzeigen* című lapja révén erős hatást is kifejtett a magyar felvilágosodásra. Ebben a lapban jelent meg Rát pamfletje is *Über die Ausrottung der ungarischen Sprache* címmel (1788, XII, 340–353.) – Rátnak erről az írásáról lásd: Kókay György: Rát Mátyás röpirata II. József ellen a magyar nyelv érdekében. In: *Magyar Könyvszemle*, 82, 1966, 305–316. – Schlözernak a magyarországi felvilágosodásra kifejtett hatásáról lásd: H. Balázs Éva: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. 1. Schlözer és magyar tanítványai. In: *Századok*, 97, 1963, 6, 1187–1204.; A társadalmi erők Schlözer-féle megkülönböztetése („vires, unitae, augunt”) megjelenik Magda Pál híres statisztikai kézikönyvében is (*Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geográfiai leírása*, Pest, 1819).

⁵ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, 1888, 149–152. (Lásd még ehhez: Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, I, Wien, 1856, 259–260.)

⁶ A Magyar Hírmondótörténetének modern feldolgozását lásd: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I, 1705-1848*, Budapest, 1979, 71–105. – A szerkesztők beazonosításához lásd: Dörnyei Sándor: A pozsonyi Magyar Hírmondó történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle*, LXXIV, 1958, 3, 263–267.

A magyar felvilágosodás egyik – ha nem a legfőbb – eleme a nyelvújítás volt. Tudjuk, hogy ennek legalább három összetevője vált fontossá. Az első, a politikai, alighanem összefüggött azzal is, hogy a magyar rendek a hiányzó gazdasági és hatalmi befolyásukat kompenzálták a nyelvi követelmények előtérbe állításával. A másik, az irodalmi, azzal a felfedezéssel járt együtt, hogy a magyar nyelv képes a hagyományos időmértékes verselésre. A klasszikus triász egyik tagja, Révai Miklós rövid ideig szerkesztője is volt a Magyar Hírmondónak, Rájniss József pedig vitázott Ráttal. Az irodalmi nyelv kérdése szorosan összefüggött a nemzeti nyelv azon funkciójának hangsúlyozásával is, hogy az a tudomány ápolásának és terjesztésének hordozója és eszköze. Ez egy sajátágosan felvilágosodásbeli eszme: a társadalmi élet célja a közjó, ahhoz pedig a köznevelésen és a tudományosság terjesztésén keresztül vezet az út. Ebben egyetértett mindenki, a magyar felvilágosodás egyházi és laikus szárnya is. Miközben nem is kellett nagyon radikálisnak lenni. Elegendő volt nagy általánosságban támogatni a Ratio Educationis alap gondolatát.⁷ És persze el kellett fogadni azt az eszmét is, miszerint a nyelv akkor tudja teljesíteni ezt a funkcióját, ha mindenki számára érthető és kultivált lesz. Hiszen ezek nélkül a tudomány sem tudja felvállalni civilizációs és kulturális küldetését. Ez a meggyőződés tetőződött Bessenyeinek a tudományok anyanyelvi elsajátításáról szóló híres mondatában is. Ez az eszme ismétlődően megjelenik a Magyar Hírmondóban, főként a terminológiai újításokkal összefüggésben. Rát véleménye szerint „mindenkor együtt szokott járni a nyelvnek ékesedése a nemzetnek tudósodásával és híresedésével”.⁸ A nyelvújítás harmadik alapeszméje – a nyelv a nemzet felcserélhetetlen és alapvető jegye – volt a legsztágazóbb, de politikai szempontból legvirulensebb összetevő. Hiszen a

⁷ Jól illusztrálja ezt a tételt a szélsőségesen klerikális, de a magyar nyelv ügyét felvállaló piarista tanár, Bielek László (1744–1807) véleménye, aki arra szólítja fel a szülőket, hogy iskoláztassák a gyerekeiket, „hogy belőlük *okos embereket, hasznos polgárokat, jó keresztényeket* neveljenek”. (Bielek László: *Vér szeme a religiónak s vele járó erköltsi tudomáynak*, Bécs, 1801, 272.) A „hasznos polgárok” kinevelésének fontossága egyértelműen a Ratio Educationisból került be Bielek fogalomtárába. Az „okos ember – hasznos polgár – jó keresztény” hármasság ugyanakkor hierarchikus kapcsolatot jelent, ahol az értelem kiművelése társadalmi funkciót tölt be, a hasznos polgárrá nevelés a létező hatalmi rendbe való betagozódást célozza, a legfelsőbb szinten pedig a keresztény világszemlélet implantációját jelenti. Az pedig nem a Kant-féle kritikai ész alapján épül fel, hanem a hit és az autoritások ellenőrzése alatt áll. Arról már nem is beszélve, hogy Bielek szerint az igazságot „egyedül csak a római katolika religió mutathatja meg fundamentumosan”. (*Vér szeme a religiónak...*, XXII.) Vagyis Bielek a felekezeti tolerancia elveit sem fogadja el. – Mindezzel csak azt kívántam demonstrálni, hogy a magyar felvilágosodás rendkívül tagolt mozgalom volt, amelyet nem lehet kizárólagosan a hagyományos felvilágosodás-értelmezések nyomán értelmezni.

⁸ *Magyar Hírmondó*, 1782, 246.

nyelv elvesztése vagy degenerációja a nemzet vesztét vagy leépülését jelentené. A nyelv és a nemzet sorsa összekapcsolódik.

Megállapítható, hogy ez a kérdés állandóan jelen volt a Magyar Hírmondó cikkeiben, recenzióiban és egyáltalán a lap irányultságában. Azon túl, hogy kihangsúlyozódik a nyelvjárások közti eltérések megszüntetésének követelménye – ami egyértelműen modernizációs elképzelés –, „a tudós és könyvbéli” nyelv létrehozatala is tételeződik,⁹ valamint kiformalódik az újságírói nyelvzet. Kiemelném azonban Rát, hogy a Magyarország nemzeti közti kommunikáció és kulturális anyagcsere problémáját célzó egyedülálló nyelvértelmezését. A dolog pikantériáját az adja, hogy Rát ezt a felfogását az *Ungrisches Magazin* második kötetében foglalt kérdésre válaszolva fogalmazza meg.¹⁰ Ez a kérdés azt célozta, hogy hasznos-e a tudományok fejlődése és a magyar nemzet dicsőségének szempontjából az, ha a magyar nyelvet tudományossá és könyvbélivé változtatják? A Rát válaszában kifejtett idea később ugyan utópiának bizonyult, de sajátosságos multikulturalizmus-értelmezése szempontjából rendkívül figyelemre méltó: „Inkább mennél nagyobb gyarapodása legyen valamilyen nemzetnek a maga született nyelvében, annál alkalmasabb más nyelveknek tanulására, annál több nyelveket fog maga önként megtanulni. (...) Azt pedig elhittem magammal, hogy a két hazában lakozó nemzetek közül egyik sem fogja soha a maga nyelvét itten közönségessé tenni, sőt minkeelőtte az meglenne, sokkal elébb mind valamennyiből valamilyen új nyelv fog köztünk támadni, melynek csinosodására az után ismét egy néhány száz esztendő fog kívántatni. Nincs hát egyéb hátra, hanem hogy mindegyik a maga nyelvének gyarapodásán teljes igyekezettel rajta legyen. S ezzel azt fognának megnyerni, hogy Magyarország egész Európa tudományának tárházává és depositóriumává lehetne. Ugyanis a magyarok a török és más napkeleti nemzetek tudományát, a tótok s horvátok az oroszokét, lengyelekét és csehekét, a németek az ő atyafiságos népeket, a görögök, örmények s oláhok hasonlóképpen a magok nemzetefele országokét közölhetnék egyebekkel.

⁹ *Ugyanott*, 1782, 246.

¹⁰ A pikantéria kifejezést azért használom, mert az 1781 és 1787 között megjelenő *Ungrisches Magazin* – teljes címén *Das Ungrische Magazin oder Beyträge zur Geschichte, Geographie, Naturwissenschaften und der darin eingeschlossenen Litteratur* – megalapítója és szerkesztője az a Karl Gottlieb Windisch volt, aki korábban (akárcsak Rát) a pozsonyi evangélikus líceum diákja volt, és akilhez Rátot közeli viszony fűzte. Sőt, Rát a *Magazin* minden számáról írt is egy-egy rövid, referáló jellegű recenziót, amelyekben mindig kitért ennek a lapnak a fontos voltára. Ugyanakkor Rát és Windisch kulturális stratégiája eltért egymástól. Windisch a terézianus-jozefinista keretek között képzelte el a Monarchia modernizálását (amibe beletartozott a német nyelv kiemelt szerepe is), míg Rát ideája egy közvetítő közös nyelv létrehozása valamint a magyar nyelv tőkéletesítése volt. Az eltérő elképzelések mögött két különböző filozófiai és művelődési koncepció húzódik meg.

(...) Távol légyen tehát, hogy valamely nyelvet, annyival inkább saját hazánk nyelvét kiirtani igyekezzünk! De igaz, hogy igen bajos olyan nyelvnek gyarapodásán dolgozni, amelyen ha íratnak is valamely könyvek, sem árulók sem vevők elegendő számmal nem találkoznak.”¹¹ Ez a gondolatmenet egyrészt pontosan leképezi a Hungarus-tudatú értelmiségiek felfogását az egyes nemzetek és kultúráik közti kommunikációt bebiztosító közös („közönséges”) nyelvről, amely – alighanem a latin mintájára – nem valamely partikuláris nemzeti nyelv lenne, hanem olyan semleges nyelv, amely ezek felett áll. Ez valójában a holisztikus társadalom-értelmezés leképezése a kommunikáció szintjére, ahol az egész nem azonos valamelyik elemével, hanem az elemekből vonja el saját identitásának jegyét. Tudjuk, hogy ez az elképzelés az adott körülmények között nem valósulhatott meg, vagyis egy szép utópiává vált. A gondolatmenet második része – az tudniillik, hogy Magyarország az európai tudományosság depozitóriuma lehet – később egy eltérő formában, mégpedig abban a tételben, hogy a magyarországi nemzeti kultúrák sokfélesége „Európát kicsiben” mutatja meg, Ján Čaplovič (Csaplovics János) híres megfogalmazása révén maradt fenn.¹² Ez a szemlélet alapozta meg később a modern magyar (és közép-európai) folklór- és zenekutatást. A Rát-idézetben foglalt utolsó megállapítás, amelyik a kulturális termékek piacát (könyvkiadók, könyvárusok, olvasók egymáshoz való viszonyát) célozza, a 18. század végén formálódó profán értelmiségi lét meghatározó elemét próbálja megragadni. Hogy ez mennyire perifériakussá vált a magyar közgondolkodásban, semmi sem mutatja jobban, mint a reformkorban annyira elhíresült és az „Athenaeum miatti zajgások” címen rögzült vita. Itt ugyanis egy másik pozsonyi újságíró-szerkesztő, Csató Pál próbálta megvédeni az akadémiai triumvirátussal szemben a szabadon gondolkodó értelmiségi politikától és ideológiától független szociális státuszát. Tudjuk: sikertelenül.

Rát szerkesztői korszakában a Magyar Hirmondó abban is különbözött a többi laptól, hogy nagy hangsúlyt fektetett Magyarország társadalmi és gazdasági gondjaira, amelyek közül kiemelkedett a mezőgazdaság elmaradottsága. Nem kizárt, hogy az intenzív mezőgazdasági termelést forszírozó írások háttérében az a Tessedik Sámuel húzódik meg, aki nemcsak a lap előfizetője és tudósítója volt, hanem az itt megfogalmazott követelmények mellett érvelt a *Der Landmann in Ungarn* (Pest, 1784) című könyvében is. Rát foglalkozott ipari és kereskedelmi kérdésekkel is, és gyakran mutatott rá az osztrák gazdaságpolitikának a magyar kereskedést

¹¹ *Magyar Hirmondó*, 1782, 247.

¹² *Gemälde von Ungarn*, Pest, 1829

korlátozó eljárás módjaira. A szőlészeknek például azt ajánlotta, hogy inkább térjenek át a dohánytermesztésre, mert az nem zavarja annyira az osztrák érdekeket. Azt írta, hogy „a szőlőművelés korántsem oly hasznos a hazának, mint akármely egyéb gazdálkodás”.¹³ A külföldi események (pl. az amerikai függetlenségi háború) kommentálása során sem feledkezett meg a hazai párhuzamokról, az angliai történésekkel kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy az ír bérlők szabadok, mert „Britanniában nincs jobbágyság”.¹⁴ Felvilágosult irányultsága jelenik meg a babonák és a fanatizmus elleni hadakozásában. Ami azonban szempontunkból a legfontosabb: lapjába irodalmi és tudományos témákat is besorolt. Ezt azzal indokolta meg, hogy Magyarországon nem léteznek tudományos folyóiratok. A politikai publicisztika és az irodalmi-tudományos témák összekapcsolásával pedig olyan hagyományt alapozott meg, amely még a 19. század első felében is virulens volt, és amely lehetővé tette, hogy az irodalmi és tudományos témák révén politikai kérdéseket is kifejtessen. Bár Rát irodalomértelmezése még nem lépett túl historia litteraria felfogásán, számos recenzió és kritika publikálása révén hozzájárult a magyar irodalom modernizálásához. Ezt az állítást nem kérdőjelezi meg a Rájnissal folytatott vitája sem.

Rát eredeti elképzelése az volt, hogy a lapban be kell számolni a tudomány történéseiről is, azaz a megjelent könyvekről, az egyetemi disputákról és az egyetemi posztokon beállt változásokról is. A lap belső elrendezésében ez úgy mutatkozott meg, hogy bevezetett egy „Tudománybéli dolgok” elnevezésű rubrikát.¹⁵ Amihez, persze hozzátartozott, hogy a „tudomány” elnevezés alatt megjelenik a korabeli

¹³ *Magyar Hirmondó*, 1780, 150. – Ezzel összefüggésben tanulságos a volt nagyszombati filozófia-professzor (egyben az egyháztörténet és a kánonjog tanára), Johannes Lábos esete, aki a jezsuita rend feloszlata után Bécsbe költözött és dohányfeldolgozásból meggazdagodott. (Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, XIII, 452–453.)

¹⁴ *Magyar Hirmondó*, 1780, 35.

¹⁵ Előfordult az is, hogy ez a rubrika – mint például az 1780-as évfolyam 493–496. oldalain, amikor beszámol Rác Sámuel budai egyetemi tanár császármői kitüntetéséről, és leközi a Baróti Szabó Dávid könyvéről szóló recenziót – megelőzi a külföldi és a hazai híreket is. Hogy Rát ezt meg is magyarázza: „Most a tisztességes és ízeléd tudományoknak adjuk az elsőseget, melyet (azt tartom) előbb is megérdemlenek, mintsem a hadi vagy egyéb külföldi történetek.” (*Magyar Hirmondó*, 1780, 493.) Az 1781. évfolyam 15. számában (113–116.) szintén kulturális témával indítja a lapszámot, mégpedig a magyarországi, és főként erdélyi iskolai és főúri könyvtárakról szóló beszámolóval. Amit ugyancsak megindokol: „A könyves házak különben is valaminémi szükséges segédei a tudományoknak való gyarapodásnak, szintén olyan emlékezetes részei az országok esméretének.” (*Magyar Hirmondó*, 1781, 113.) A lap ugyanezen évfolyamában a 166. oldalon pedig megjelenik kedvenc témája, a könyvkiadás és a könyvterjesztés kezdetlegessége, szorosabban az, hogy Magyarországon szinte egyáltalán nem létezik könyvterjesztés, és a kiadott könyvekhez leggyakrabban csak a kiadás helyszínén lehet hozzájutni.

művelődés, a tudomány és az irodalom is. Esetenként az itt közölt információk hézagpótlók, mint például az egyetemi funkcionáriusok amúgy eléggé pontatlan életrajzainak esetében. A budai egyetem rektorainak és dékánjainak a névsorát ismerjük, de olyan adatok,¹⁶ melyek szerint a domonkos-rendi Dominik Szatmári 1780-ban a kassai királyi akadémia, Nagy Pál pedig a nagyszombati (később Pozsonyba telepített) királyi akadémia tanára lett, eddig ismeretlenek voltak. Hasonló módon szerzünk tudomást arról, hogy 1780-ban, amikor az eljövendő II. József császár Oroszországban volt, és meglátogatta a moszkvai egyetemet is, a Magyarországról odaszármazott, Saden nevű professzor orosz és német nyelven írt könyvet ajánlott fel neki. Sadenről azt írja Rát, hogy „Pozsonyban született s neveltetett, az holott még most is élnek atyja-fiai”.¹⁷ Tudománytörténeti jellegű hír az is, hogy a velencei egyetem megszólította a budai egyetem nagyhirű, volt jezsuita fizika-professzorát, Johannes Baptista Horváthot, hogy tanulmányi célokra küldje meg az iskolának filozófiai dolgozatait.¹⁸ Nagy büszkeséggel számol be Rát arról is, hogy a marosvásárhelyi filozófia-professzor, Fogarasi Pap József három külföldi tudományos díjat kapott. Az elsőt a berlini Tudományos Társaságtól, a másodikat a hollandiai Legatum Stolpianum nevű alapítványtól, a harmadikat pedig a Harlemben működő, frissen alapított Theologica Societas-tól. Az utóbbi díjat az isteni gondviselés természetéről szóló jutalomkérdésre adott válaszáért kapta.¹⁹ Pozsonyt érintő értesítés az, miszerint a londoni Királyi Tudós Társaság tagjai közé fogadta az Udvari Kamara frissen felesküdtöt fogalmazóját, Podmaniczki Józsefet.²⁰ Ebből a rövid áttekintésből is nyilvánvaló, hogy Rát nagy jelentőséget tulajdonított a művelődésnek, és hogy a tudomány dolgait – mint minden valamirevaló aufklärista – kiemelten kezelte.

Mindemellett a tudományos kérdések leggyakrabban könyvrecenziókon belül jelennek meg a lapban. Ezekben Rátnek a természettudományok és a gazdasági problémák iránti fogékonysága kétféleképpen nyilvánkozik meg: egyrészt a tudományos eredmények közvetlen felhasználhatóságába vetett hitében, másrészt pedig a magyar tudományos terminológia iránti állandó

¹⁶ Lásd: *Magyar Hírmondó*, 1780, 649.

¹⁷ *Magyar Hírmondó*, 1780, 524. (Eleddig nem sikerült kinyomoznom, ki lehetett ez a Saden nevű tanárember.)

¹⁸ *Magyar Hírmondó*, 1789, 301.

¹⁹ *Magyar Hírmondó*, 1781, 442–443.

²⁰ *Magyar Hírmondó*, 1782, 212. – Podmaniczki József (1756-1823) protestáns nemes, eredetileg II. József követője, később azonban a rendi ellenállás résztvevője volt. Többek között kritikailag elemezte az osztrák vámrendszert, és azt ajánlotta, hogy szüntessék meg az Ausztria és Magyarország között fennálló vámhatárt.

érdeklődésében. Ez utóbbi alapállását egyértelműen ki is fejtette: „Nincsen igazabb útja s módja a tudományoknak valamely országban és nemzetben való terjedésének, mint midőn azok a nemzetnek anyai nyelvén mindenkivel közöltetnek. (...) Ugyanis lehetetlen dolog a tudományokat valamely nyelven tűrhetőképpen magyarázni, valameddig a szónak és szólásoknak alkalmas bősége nincsen.”²¹ Ezt a tézist illusztrálja Molnár János²² *Zoologica complexum historiam naturalem animalium* című könyvére írt recenziója is, amelyben kifejti, hogy a szerző a francia, német és latin nyelvű elnevezések mellett a magyar terminológia létrehozásával és alkalmazásával megalapozta az adott tudományterület tudományos névtanát. Közben nem feledkezik meg a könyv gyakorlati jellegű tulajdonságairól sem: „Feles számmal találtnak benne olyan jegyzések is, melyek ennek vagy amannak a dolognak a ház körül vagy a mezőn való hasznát mutatják.”²³ A tudományos felfedezés és annak gyakorlati felhasználhatósága érdekli őt akkor is, amikor Makó Pálnak²⁴ a villámlásról eredetileg latinul írt majd pedig Révai Miklós által magyarra fordított könyvét recenzeálja.²⁵ Jellegetesen auflklärista szemlélete mutatkozik meg akkor is, amikor az ún. *historia naturalis* tárgykörébe tartozó különböző publikációkat méltatja, vagyis amikor olyan dolgozatokra reagál, amelyek a természeti törvényekre hivatkozva jutnak el bizonyos erkölcsi következtetésekhez. Ilyen a Sófalvi József fordításában megjelent két Sulzer-könyv²⁶ recenziója, amelyben Sófalvinak egy másik, Európa-szerte divatos irodalmi hamisítvány-fordítására²⁷ hivatkozik, és amelyben ezt írja: „Igen is hasznos az embereknek kötelességeiket külömb külömbféle öltözetekben előadni.”²⁸

²¹ *Magyar Hírmondó*, 1781, 467–468.

²² Molnár János (1728–1804) eredetileg jezsuita szerzetes és tanár volt, aki főként az első magyar nyelvű fizika-tankönyvével (*A természetiekről, Newton tanítványainak nyomdoka szerint I-II*, Pozsony, 1777 – szerzett hírnevet magának. Rát a lap több számában is mindig pozitív hangnemben referált Molnár újabb műveiről. Hasonlóképpen szólt Rácz Sámuelről is, a budai egyetem orvostudományi karának dékánjáról, aki magyar nyelven adta közre a sebészet és anatómia tankönyvét a latinul vagy németül nem tudó borbélyok számára. (1781, 477.) Rát itt bizonyította a magyar kultúrtörténetben való jártasságát is, hiszen hivatkozik közben Apáczai Csere János 17. századi terminológiai megoldásaira.

²³ *Magyar Hírmondó*, 1780, 551.

²⁴ Makó Pál (1724–1793) eredetileg a nagyszombati majd pedig a budai egyetem tanára és Európa-szerte ismert matematikusa, fizikusa és filozófusa volt. Az itt említett könyv címe: *A Mennykönek mivoltáról s eltávoztatásáról való bölcselkedés*, Pozsony-Kassa, 1781. Makó az elektromos áramot Benjamin Franklin nyomán magyarázta.

²⁵ *Magyar Hírmondó*, 1782, 353–355.

²⁶ Sófalvi József (1745–1794) református lelkész és a kolozsvári kollégium professzora, Göttingenben és Leidenben tanult. A két Sulzer-fordítás címe: *A természet munkáiból vételett erköltsi elmélkedések* (1776). *A természet szépségéről való beszélgetések* (1778).

²⁷ Az irodalmi falzifikátum címe: *Oeconomia vita humanae, az az, az ember életét igazgató bölts Régulák*, Kolozsvár, 1777. Ez a mű, amilyenekből a korabeli Európában rengeteg volt,

A Hungarus-tudat módosulása és az eltérő tudományos nézethez való viszonyulás szempontjából tanulságos lehet Rát recenziója Ján Severini²⁹ 1781-ben publikált *Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum* című könyvére. Severininek ez a könyve Katona István, Stephan Schönwisner³⁰ és Stephan Salagius³¹ elutasító álláspontjára való reakcióként született. Severininek a *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae e Cis-Danubianae a Morava amne ad Tibiscum porrectae ex probatissimis scriptoribus deducta* (Sopronii, 1767) című dolgozatáról ugyanis a fentnevezett három történésznek, főként pedig Salagiusnak az volt a véleménye, hogy Severini téved abban, miszerint a szlávok lennének Magyarország őslakói. Rát kommentárja mindehhez nagyon diplomatikus, mert azon a véleményen van, hogy az adott probléma megoldása csak később fog megszületni, valamint hogy „Severini úr nagyon tiszteletteljesen viselkedik az eltérő véleményen levő urakkal szemben”.³² Amiből kitűnik, hogy a tudományetika szempontjából Rát szimpátiái Severini oldalán vannak. Niederhauser véleménye szerint Severini azt a tudós típust személyesíti meg, akinél a történelemszemlélet eredeti hungarus-modellje módosul, és akinél a középpontba a szláv-szlovák nézőpont kerül.³³ Ez az átmeneti nézőpont azonban Rátnak szimpatikusabb, mint az eltérő vélemény egyértelmű, egyoldalú és türelmetlen elutasítása a másik oldalon álló történészek részéről. Vagyis a magyarságában megingathatatlan Rát inkább a hungarus-szemléletet részesített előnyben a nemzetieskedéssel szemben.

A történettudománnyal szorosan nem, de a magyarországi nemzetek közötti kapcsolatok kezelésével függ össze az, ahogyan Rát viszonyult a hazai nemzetiségekhez. Rát feltette magában, hogy informálni fogja a külföldöt Magyarországról. Ugyanis nemcsak a hazai lakosok nem tudtak jóformán semmit sem a külföldi reáliákról – Rát ezért saját cikkeihez mindig

és amely az ázsiai (esetünkben tibeti) kultúra leple alatt próbált új filozófiai és etikai eszméket terjeszteni, eredetileg 1750-ben, Londonban jelent meg *The Oeconomy of human life; translated from a Indian manuscript, written by an ancien Bramin* cím alatt. Szerzője, mint később kiderült, a könyvkereskedő Robert Dodsley volt. Ez a könyv 1774 és 1815 között öt magyar fordításban is megjelent. Közülük Sófálvíe a harmadik volt. – Lásd ehhez: Tarnai Andor: Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXII, 1958, 2-3, 177–186.

²⁸ *Magyar Hírmondó*, 1780, 398.

²⁹ Severiniről lásd: Richard Marsina: Osvietenský historik Ján Severini (1716-1789) In: *Historický časopis*, 29, 1981, 3, 404–414.; Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*, Budapest, 1995; Szörényi László: Severini János polivalens nemzeti tudata. In: *A kultúrák közösség dilemmái*, Szeged, 1999, 61-70.

³⁰ Stephan Schönwisner (1738–1818), eredetileg jezsuita lelkész, majd archeológus, kanonok.

³¹ Stephan Salagius (1730–1796), kanonok, könyvtáros.

³² *Magyar Hírmondó*, 1781, 520.

³³ Vesd össze: Niederhauser Emil: *id. mű*, 573.

információs anyagot csatolt a cikkben tárgyalt országról és lakosairól – hanem a külföld is torz képpel rendelkezett Magyarországról. Ismételten kiállt például a dunántúli szláv etnikum, a vendek³⁴ védelmében. Ezzel alighanem a bécsi lap, az Ephemerides Vindobonenses vendeket érintő dehonesztáló híreire reagált, és azokkal szemben a vend kultúra magas színvonalát és a nyelvükön kiadott vallásos könyvek jelentőségét emelte ki.³⁵ Rát Bél Mátyás, Thomka-Szászi és Severini vonatkozó műveit áttanulmányozva jutott arra a nézetre, hogy a vendek szlávok,³⁶ és örömet fejezte ki a fölött, hogy ez a kis közösség is rálépett arra az útra, amelyen saját irodalmát és műveltségét fejleszti.³⁷ Rát üdvözölte II. József rendeletét is, amellyel Erdély nemzeteit egyenjogúsította. Rátnak ez a viszonyulása a nem magyar nemzetekhez aránylag ritkaságszámba ment abban a korban. Ezt talán családi gyökereivel, társadalmi státuszával, a pozsonyi evangélikus kollégium toleráns szellemiségével, és talán Schlözernek a szláv nemzetek iránti érdeklődésével magyarázhatnánk. De leginkább azzal, hogy Rátot nem irritálták Magyarország más nemzeteinek kulturális törekvései, felháborította viszont a főnemesség egy részének érdektelensége és elidegenedettsége a magyar nyelv iránt, valamint a bécsi udvar centralizáló törekvései, a német nyelv preferálása minden más nyelvvél szemben. A háttérben ott található nála a többkultúrájú Magyarország funkcionalitásáról és az egyes nemzeti nyelveknek a kulturális kommunikációban játszott pozitív szerepéről szóló meggyőződése. Ezt a kultúráközvetítési „programot” kevés kortársa tudta felvállalni. A kevesek közé tartozott Karl Georg Rummy, aki nemcsak a német-magyar irodalmi kapcsolatok terén volt úttörő, hanem a szlovák, a cseh, a lengyel és az orosz értelmiségiekkel is kapcsolatot tartott.³⁸ És nem kerülhetjük meg Csaplovics János személyét sem, akinek az alap gondolata – „Ungern ist Europa in Kleinen” – a történelmi Magyarország nyelvi, etnikai és kulturális értelemben vett interkulturalitását fejezte ki.

³⁴ A vendekről sokat vitáztak a magyar sajtóban a 18. század végétől kezdődően egészen a 20. századig. Ennek az oka alighanem abban rejlett, hogy egyrészt félreértésekre adott okot a vend és a vandál elnevezések összeeszerelése, másrészt az, hogy a vendek nyelvvezete eltér a szlovénok, horvátok és szerbek nyelvhasználatától. Ebből a szempontból figyelemre méltó Csaplovics János korabeli véleménye, aki Bitnitzel együtt felismerte a vendek szláv eredetét. Lásd: Csaplovics János: A Magyar országi Vendus Tótokról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1828. V, 3–50.

³⁵ *Magyar Hirmondó*, 1780, 276–277.

³⁶ *Magyar Hirmondó*, 1781, 382–383.

³⁷ *Magyar Hirmondó*, 1781, 391–392.

³⁸ Lásd ehhez: Fried István: Rummy Károly György a kultúráközvetítő (1828–1847). In: *Filológiai Közöny*, 1964, 204–218.; Angyal András: *Karl Georg Rummy, ein Vorkämpfer den deutsch – slowakisch – ungarischen Wechselseitigkeit*, Jena, 1959.

A felvilágosodás egyik kedvenc céltáblája az emberi butaság és a babona volt. Rát gyakran hozott le a lapban olyan cikkeket, amelyekkel az olvasókat kívánta figyelmeztetni helytelen cselekvéseikre. Ebben nem is lenne semmi különleges. Csakhogy Rát ezeket az oktató jellegű tanácsokat szélesebb történelmi összefüggésekbe helyezte, mint például annak az idős nőnek a bebörtönzésével kapcsolatban, akiről a tanúk azt állították, hogy képes vadállattá változni, és másoknak betegséget okozni. Ehhez a hírhez Rát egy lábjegyzetet csatolt, amelyet érdemes egészében idézni: „Ti História-írók, akik valaha Mária Teréziának dicsőséges országát megírni avagy a világnak egyéb szerencsés viszontagságaival együtt jegyzésbe venni fogjátok, el ne felejtétek (mint a mostani poéták mind egytől egyig) ő felsége több nevezetes jeles cselekedetei között azt is magasztalva említeni, hogy annak az éktelen babonás tudatlanságnak egyszeribe végét szakasztotta, mely az emberi nemzetnek örök gyalázatjára sok szegény anyákat csupán csak azért, mivel mértékletességek után megvénültenek, de a sok baj miatt elkedvetlenedtek vala, minden irtalom nélkül tűzre ítélte, kárhoztatott.”³⁹ Persze, Rát nemcsak ilyen patetikus megjegyzésekkel élt. Gyakran megjelenik a humor is, de főként az egészséges szkepticizmus, ami őt inkább Diderot józan stílusához, mintsem Rousseau szentimentalizmusához közelítette: „Az ember azon pillantástól fogva, melyben lenni kezd, szinte a koporsóba való szállásának idejéig, az eleve bevett vélekedéseknek és szokásoknak a rabja, melyek miatt sem élnie sem meghalnia nem lehet a természetnek szabad folyása és izgatása szerint.”⁴⁰

Ahogy már jeleztem, Rát az irodalmat még a historia litteraria horizontján belül értelmezte, ugyanakkor azonban tudatosította az irodalomnak a nyelvújítással jelentkező új funkcióit valamint azt a képességét is, hogy általa kifejezhetők azok a nemzeti eszmék, amelyeknek nem volt nyilvános politikai tere. Ezért – habár ez nem volt szokásos – a lapban nemcsak a megjelent könyvekről tudósított, hanem leköszölt recenziókat és kritikákat is.⁴¹ Tudatosította azonban azt is, hogy az irodalom, amelyik még csak keresi a helyét a társadalmi térben, és saját intézményeit kezdi kiformalni, nem elég ellenálló a szigorú és objektív kritikával szemben. De csak szerkesztői tevékenységének vége felé közeledve, amikor reagálnia kellett Rájnis nem teljesen megalapozott támadására,⁴² fejtette ki

³⁹ *Magyar Hírmondó*, 1781, 49–50.

⁴⁰ *Magyar Hírmondó*, 1782, 167.

⁴¹ Lásd ehhez: Versényi György: Széptani kritika az első magyar hírlapban. In: *Figyelő*, XV. k, 1883, 177–195.

⁴² Rát Rájnisnak *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz, azaz a magyar versszerzésnek példái és regulái* (1781) című könyvére írt recenziójában a szerzőnek túlzott öndicséretet és a másokkal szembeni túlzó kritikát rótt fel. Rájnis aztán egy újabb könyvvel felelt, amelyben

recenzióírói stratégiájának elveit. Ebben leírta, hogy eredetileg a kortárs magyar irodalomról akart beszámolni, de mivel ezt a feladatot teljes egészében több okból kifolyólag nem tudta elvégezni, válogatásának kritériumaként az irodalmi nyelv gazdagítását vette. Ezek közül aztán azokat, „melyeket jó lelkiismerettel nem lehetett dicsérnem, ha csak elkerülhettem, teljességgel elő sem hoztam. Ahol, ami jót találtam, azt egy-két szóval megdicsértem, szorgalmasan őrizkedvén, hogy senki méltán hízelkedés iránt való gyanúba ne vehessen. Ahol különböző értelemmel voltam, azt vagy elhallgattam, vagy ha ugyancsak előhoztam, úgy intéztem, hogy ez másnak ne lenne kisebbségére.”⁴³ Ez a megfogalmazás nagy diplomáciai érzékre vall. De Rátnak azért volt irodalmi érzéke is, hiszen azokat az irodalmi műveket nem hagyta ki, amelyek – az utólag rekonstruált fejlődési vonal szemszögéből – az új magyar irodalomba tartoztak. Már 1780-ban meleg hangú kritikát írt Baróti Szabó Dávid *Új mértékre vett külön verseknek három könyvei* című kötetére,⁴⁴ amelyben prozódiai szempontból csak a „h” hang magánhangzói funkcióban való használatát rója fel a szerzőnek. A kritika első részében ironikus megjegyzéseket tesz a német irodalmárokról, akik azt állították, hogy csupán a német nyelv alkalmas a klasszikus időmértékes verselésre. Ha szomszédjaink jobban ismernének bennünket – jegyzi meg – tudnák, hogy a magyar nyelv szinte erre lett teremtve. Gyöngyösi János leoninusokban írt verseit ugyanakkor csak formai szempontból emelte ki, azzal a megjegyzéssel azonban, hogy nem szeretné, ha az ilyen versek „lábra kapnának köztünk”. „Mert félő, hogy sok jó elmék netalán elnyomattatnának, ha ily szorosan köttetnének.”⁴⁵ Anyos Pál *A szép tudományoknak áldozott versek* című kötetét viszont eredetisége miatt üdvözölte.⁴⁶

Az itt bemutatott időszakban kezdődött el a magyar irodalomban a fordítás elméletéről és gyakorlatáról folytatott vita. Ennek a valódi kezdete ugyan 1787-re tehető, de Rát már korábban is megjelentetett a lapban

kíméletlenül támadta Rátot. A vitának azonban nem lett semmilyen következménye, és nem is hatott az irodalmi életre. Inkább csak Rájnis személyes ellenszenvéről és túlhajtott önbizalmáról szólt. A későbbiekben az irodalmárok többsége Rájnis oldalára állt a prozódiai kérdések megítélésében. Egyébként mindazt (nyelvi úzus, etimológia stb.), amit Rájnis az irodalmi nyelv esetében megkövetelt, Rát is előtérbe helyezett az újságírói nyelvvel kapcsolatban.

⁴³ *Magyar Hirmondó*, 1782, 779.

⁴⁴ *Magyar Hirmondó*, 1780, 495–496. – Gyöngyösi János utóbb Szacsvainak, a későbbi szerkesztőnek a kedvenc és támogatott szerzőjévé vált, ami azt jelzi, hogy az ő esztétikai érzéke kevésbé volt cizellált, mint Ráté.

⁴⁵ *Magyar Hirmondó*, 1780, 552.

⁴⁶ *Magyar Hirmondó*, 1780, 647–648.

fordításokról szóló recenziókat.⁴⁷ Sajátságos poénja is volt a fordításról szóló vitának, hiszen Rájnis, aki negatívan elfogult volt Ráttal szemben, a fordítói szabadság kérdésében Ráttal állt egy platformon. Más összefüggésekben is többen hivatkoztak Rát nézeteire, főként ami a magyar és a német nyelv viszonyát illette, és amiről Rát a Schlözer folyóiratában megjelent cikkében (*Über die Ausrottung der ungarischen Sprache*) értekezett. Kazinczy mellett Batsányi volt az, aki a fordításról szóló cikkében azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy melyik nyelvekből könnyebb és melyik nyelvekből nehezebb a magyarra való fordítás. A németről az a véleménye, hogy az olasz és a francia között helyezkedik el, és jegyzetben hozzáfűzi, hogy „ez az állítás nem mond ellent Rát úrnak a németről tett kijelentésével”.⁴⁸

A Sturm und Drang eszméi is megjelentek a Magyar Hírmondó lapjain. Még Rát szerkesztőségének ideje alatt tette közzé Révai a népdalok gyűjtésére tett felhívását, amelyben ki is fejtette ennek az akciónak a fontosságát.⁴⁹ Eredetileg az volt az elképzelés, hogy az összegyűjtött anyagot külön kötetben meg is jelentetik, de a gyűjtés nem haladt úgy és abban az irányban, ahogyan a szerző kívánta.

Rát szerkesztőségből való távozása után a Magyar Hírmondó főként referáló lappá változott, vagyis politikai hírekkel szolgált, az irodalmi recenziók és kritikák pedig kimaradtak.

Súhrn

Noviny „Magyar Hírmondó“ v koordinátach osvietenstva

Článok pojednáva o vplyve osvietenstva na obsahové zmeranie novín „Magyar Hírmondó“ počas redaktorstva Mátyása Ráta. Rát uskutočňoval vo svojej činnosti základnú ideu maďarského osvietenstva: obnovu jazyka, ktorá smerovala jednak k rozšíreniu vzdelanosti, jednak k vyzdvihnutiu funkcie jazyka ako určujúceho znaku národa. V článku sa demonštruje táto zameranosť maďarského osvietenstva na stránkach spomínaných novín.

⁴⁷ Példának felhozhatjuk Mészáros Ignác *Kartigám*-jának új kiadását (*Magyar Hírmondó*, 1781, 228–230.), a Zechenter Antal által franciából fordított *Mitriádes*-t (*Magyar Hírmondó*, 1781, 139.) vagy pedig a klasszikus nyelvekből való fordítások szükségszerűségének megfogalmazását (*Magyar Hírmondó*, 1781, 169–171.). Az utóbbi cikkben Rát azt írja, hogy a fordítások nem fognak eltántorítani bennünket az eredeti művektől. Hiszen, szerinte, nem létezik tökéletes fordítás, ezért arra fognak bennünket ösztökélni, hogy nyúljunk az eredetiekhez, és tanuljuk meg a klasszikus nyelveket.

⁴⁸ *Batsányi János összes művei II*, Budapest, 1961, 471.

⁴⁹ *Magyar Hírmondó*, 1782, 33–38.

DUSÍK ANIKÓ¹

CHALUPKA, PALÁRIK ÉS ZÁBORSKÝ KOCÚRKOVOJA²

Annotáció: A tanulmány kiindulópontja Ján Chalupka Kocúrkovo c. vígjátéka. Az írás azt vizsgálja, milyen értelmezési holdudvart hoz létre a mű 1830-as első, majd 1871-es – jelentősebb mértékben átdolgozott – kiadásának és a Hronkában megjelent ún. prózai Kocúrkovo szövegeinek belső utalásrendszere, illetve arra keresi a választ, milyen irányban mozdul el a Chalupkának tekinthető Kocúrkovo-kép Ján Palárik Inkognito és Jonáš Záborský Faustiáda c. műveiben, melyeknek ugyancsak a már mítikusnak tekinthető Kocúrkovo a színtere.

Kulcsszavak: Kocúrkovo, Faustiáda, Inkognito, nemzetkép, értékrend, kölcsönösség, Kisfaludy Károly, vígjáték, hungarizmus, mítosz.

Kocúrkovo lakójának lenni nem sok jót jelent. Egyrészt, mert ez a kisváros a maradiság fellegvára, másrészt – az előbb mondottak logikájából fakadóan – minden, a haladást célzó törekvés jövője legalábbis bizonytalan (teljesen reménytelen?) akkor, ha színteréül Kocúrkovot választja. Kocúrkovo azonban nincs sehol, de csak azért nem, hogy mindenhol lehessen, s ez a bárhol jelleg teszi lehetővé, hogy a megteremtőjeként fellépő Ján Chalupka saját kocúrkovói szövegei vonzáskörébe „rántsa” a 19. századi szlovák irodalom néhány más szerzőtől származó művét is, mint például Jonáš Záborský Faustiáda című eposzát (!) és Ján Palárik (művésznévén Ján Beskydov) Inkognito című vígjátékát. Mind Palárik, mind Záborský említett műve esetében, keletkezésük évéből kifolyólag (1858,1866) abból a feltételezésből kell kiindulni, hogy az 1830-as „ős Kocúrkovo”, illetve a különböző korabeli periodikumokban (pl. a Fejérpatak-féle Kalendárium, Karol Kuzmány Hronkája) megjelent prózai Kocúrkovo-szövegek ismeretére támaszkodtak a szerzők. Az ő

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás az 1/0233/11 számú, *Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore* megnevezésű VEGA-projekt keretében készült a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

Kocúrkovoként megnevezett vígjáték második, átdolgozott és az új irodalmi nyelvre átírt változatának kiadására 1871-ben került sor. Chalupka ebben a verzióban – a szövegterjedelem tekintetében is – nagyobb teret szentel a szlovák–magyar kérdés specifikumainak és a szövegben megjelenő megoldási lehetőségek, mintha a Chalupka-hatás nyomán keletkezett Palárik-vígjátékok vonulatát is reflektálnák már. Tehát bár Chalupka a kiindulópont, mégis úgy tűnik, hogy a nyomában elinduló Palárik megoldásaiban a saját elképzelései helyességének megerősítését látja, s ezek nyomán saját korábbi álláspontját is sokkal egyértelműbbé teszi.

A Kocúrko első és második kiadása között eltelt 41 (!) évben a szlovák irodalom jelentős változásokat élt meg. 1830-ban a szlovák nemzeti öntudat kérdése a szlovák irodalom európai és nem utolsósorban magyar ösztönzésre születő témája. A magyar reformkor nyelvi-nemzeti, a haladás kérdésével közvetlenül összekapcsolt törekvéseit fordítja szlovákra Chalupka, természetesen nem szó szerinti értelemben. 1830 az egyenrangúság igényének hirdetése a felvilágosult racionalizmus érvrendszerének eszközeivel, míg 1871 az együttműködés lehetőségébe vetett hit új fellángolása. Ezért kap Chalupka szövegében 1871-ben nagyobb teret Csokonai, és ezért hangzanak el a tulajdonképpeni főszereplő, Svoboda szájából a magyar irodalom jeleseinek elismerését igazoló szavak: „ja si znám, maďarských spisovateľov vážiť (Kocúrko, 62. „tudom becsülni a magyar írókat“). Svoboda ugyanakkor azt tartja valóban fontosnak, hogy aki egy hivatali állás kedvéért megtanul magyarul, az ne tagadja meg, ne felejtse el a szlovák nyelvet (! Kocúrko, 61.).

1871-ben Chalupka Svobodája sokkal öntudatosabb és sokkal harcosabb is, mint 1830-as elődje. Nyíltabban vállalja nézeteit, és körültekintőbben érvel. Talán ezért is mondhatnánk, hogy jobban hasonlít Palárik Inkognito című vígjátékának hősére, mint egykori önmagára (bár az 1830-as Svoboda nélkül Jelenský sem lenne az, aki). Míg azonban Svoboda 1830 és 1871 között változik, Kocúrko marad, ami volt. A vígjáték első kiadásának előszavában a szerző a következőket írja a lakók városukhoz való viszonyáról: „Podľa ich názoru stojí Kocúrko práve v samom prostriedku Zeme a niet iného jemu rovného mesta.” (Kocúrko, 5. „Véleményük szerint Kocúrko a világ közepe és nincs más hozzá fogható város“).

Az így megteremtett hiperbolikus jelentés teszi egyébként lehetővé Kocúrko univerzális unikumként való használatát. Kocúrko számára így csak Kocúrko a mérce. Tehát mindig az a „jó”, ami Kocúrko és a helyiek számára előnyös. Ez a meggyőződés irányítja őket akkor is, mikor az újonnan kinevezett „rechtor” (tanítót) jó tanácsokkal látják el. Ők tudják, hogyan és mit kell majd tanítania, sőt azt is, ki lenne a megfelelő feleség a számára. Mikor nem az elképzelésük szerint alakul a történet, még mindig

vigaszt találhatnak a gondolatban, hogy esetében csak egy idegenről, „odkundes”-ről van szó. Ezt az értelmezési lehetőséget a prózában írt Kocúrko-szövegek egyike kínálja fel. „Před každým Odkundesem má Kocaurkowské djte přednost” („Kocúrko gyeremeke minden sehonnaival szemben előnyt élvez”) – konstataálja derűs (?) beletörődéssel az elbeszélő, aki – mikor tanácsot adna – a helyiekből sértett reakciót vált ki: „Sám si se dostal sem pohostinu, a chceš nás sauditi” (*Hronka I/I*, 80. – „Vendégként vagy itt és bírálni akarsz minket”).

A kocúrkoivoiak ily módon megnyilvánuló viszonya a valósághoz, vagy pontosabban a külső ingerekhez azért is válhat humoros helyzetek forrásává, mert mottójuk nem más, mint amit Chalupka a vígjáték alcímeként is használ: „Gen abychom w hanbě nezůstali” („Csak szégyenben ne maradjunk”). Kocúrko polgárai ezért mindig megfontoltan döntenek – a pillanat szülte ötlet, vagy (általában személyes) érdek alapján. Tulajdonképpen Svoboda, a Kocúrkovoba érkező új evangélikus tanár is leginkább hangulat szülte ötlet alapján jut álláshoz, és főként azért, mert ő is túróci,³ mint a tanácsban döntő befolyással bíró helyi nemes, pán z Chudobic (Szegényfalvi). A nemesembert az a meggyőződése motiválja, hogy a tanító majd az ő (némileg együgyű) fiának magyartudását csiszolja hálálja majd meg az állást.

A kocúrkoivoiak szerint ugyanis a jövő azok számára kínál lehetőségeket, akik magyarul tudnak. Ezt a nézetet vallja a darab Svoboda mellett másik fő figurájaként megjelenő Tesnošil mester is, aki nem rest kioktatni a szomszédasszonyt sem: „My zostaneme, kde sme boli, ale, szomszéd asszony, egy szó annyi mint száz – o rok o dva budú vraj drotári i po Kocúrkově volat: fazekat drótoľtassék asszonyom! A vy hlupáci nebudete tomu rozumieť.” (*Kocúrko*, 11. – „Mi maradunk, ahol vagyunk, de, szomszéd asszony, ... azt mondják, egy-két év múlva a drótosok Kocúrkovoban is így kiabálnak majd: ... És maguk, buták, nem fogják érteni.”)

A vígjáték Kocúrkovon kívül játszódó második felvonása előrevetíti, hogy az új tanító nem az lesz, akit szeretnének, akit, hogy szégyenben ne maradjanak, azzal bízának meg, hogy a magyar nyelv elsajátítására, terjesztésére irányuló törekvéseikben igazolja, támogassa őket. Svoboda az erdei jelenetben a Slávya dcera című Kollár művet olvassa, baráti viszonyban van a vele együtt utazó diákokkal (egyikük Tesnošil haszontalan fia, Honzík), és nem retten meg a zsványoktól sem, sőt szlovák dalokat

³ A magyar szakirodalomban is megjelenő Turčan Svoboda névalak használata valószínűleg értelmezési, fordítói tévedés. A szereplőt a vígjátékban ismételtlen Turčanként, azaz túróciként említik (! pl. *Kocúrko*, 14., 17.).

énekelve, kellemes estét töltenek el együtt. Honzíkot egyébként megcsúfolják a zshiványok, és bajuszt festenek az orra alá. „Tak vyzeráš ako Štilfríd alebo Bendegúz“ – reagál a csínyre Svoboda (*Kocúrko*, 43. – „Úgy nézel ki, mint Štilfríd vagy mint Bendegúz“). Ez a megjegyzés, a vígjáték szövegében található egyéb utalásokkal együtt⁴ Chalupka 1841-ben megjelent *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint* című regényét is Kocúrkovohoz köti, s ennek a ténynek majd a Záborský által ábrázolt Kocúrkovo-értelmezésében lesz meghatározó szerepe. A harmadik felvonás 19. jelenete teszi nyilvánvalóvá Svoboda pozícióját. A helyiek nevében pán z Chudobíc (Szegényfalvi) fogadja a tanítót és felsorolja, mit várnak el tőle: „Dobre spievať, učiť čítať, katekizmus, kus aritmetiky, písat', niektoré piesne naspamäť, punktum. Čože iného rector potrebuje?“ (*Kocúrko*, 56. „Jól énekelni, tanítani az olvasást, a katekizmust, egy kis aritmetikát, az írást, néhány dalt megtanítani, punktum. Mi más kell egy tanítónak?“). Legfőbb feladata azonban a magyar nyelvtudás megszerzésének biztosítása: „A nadovšetko – maďarčinu mi v škole nezanedbávajúte“ (*Kocúrko*, 58. „És legfőképp, a magyar nyelv tanítását el ne hanyagolja nekem az iskolában“).

A pán z Chudobíc (Szegényfalvi) által képviselt Kocúrkovo és a Svoboda által testet öltő Kocúrkovon-kívüliség konfliktusának lényege az „uhorský” (hungarus) és „maďarský” (magyar) kérdéshez való viszonyukon keresztül nyilvánul meg. Szegényfalvi számára a kettő egy és ugyanaz, míg Svoboda a fogalmak (és a mögöttük rejlő tartalmak) megkülönböztetését fontosnak tartja. A tanító így annak a nemzetorientált szlovák értelmiséginek a típusa lesz, aki a hungarus (uhorský) hazaképet a szlovák nemzeti öntudattal, a szlovák nemzeti törekvésekkel összeegyeztethetőnek tartja.

Kocúrkovo felett részleges győzelmének, meghirdetett függetlenségének bizonyítéka a darabban, hogy a korábbi, sorsára hagyott öreg tanítónak szállást ad és a helyiek – főleg Tesnošilek számításait keresztülhúzva – nem Tesnošil Aničkát, hanem a tanító Ludmila nevű lányát veszi feleségül. Chalupka koncepciója értelmében Svoboda Kocúrkovo megújulásának reményét hordozza. Ő az értelem szava az ösztönök uralta világban. Feltételezhető, hogy Svoboda egy új, a kocúrkovait felülíró, aktuálisabb értékrend képviselőjeként van jelen a vígjáték világában (!! pl. Mikula, 43.).

⁴ „Eb aki nem!” – hangzik el Tesnošil szájából Bendegúz címerének jelmondata (*Kocúrko*, 24.) és a diákok által a második felvonásban az erdei tisztáson énekelt dalok egyike is ugyanaz, amit Pista és Gyula énekelnek (Bendegúz nagy bosszúságára) a regényben: „Když se mi z út dym vine”...(*Kocúrko*, 33.).

A Kocúrkovoban elsősorban Svoboda alakjához kötött koncepció a Chalupka-életművön belül is megélt néhány változást, elsősorban nem irodalmi jellegű okok miatt. A Štúr-iskola fellépésével harcosabbá váló szlovák kultúra- és nemzetkép, a magyarosító törekvések, Chalupka személyes élményei az 1848/49-es forradalom során majd a forradalom után kialakult helyzet egyaránt szerepet játszottak egyes műveinek hangsúlyeltolódásaiban. A Bendegucz szövegterében például a Svobodán kívüli, Svoboda nélküli kocúrkovói világ korlátoltságáé a főszerep. 1841-ben tehát úgy tűnik, hogy Chalupka nem tud relevánsként felmutatható, elfogadható ellenpólust találni, s így a regényben kizárólag a magyarkodó, mellét döngető – ismét túróci (!) – nemesre irányul a figyelem, mintha már nem létezne más válasz, mint az ilyen értékrend alapján megrajzolt világ egyértelmű elutasítása. Bendegucz alakjában Kocúrkovó legsajátabb értékrendje rögzül, úgy, hogy nincs is lehetősége a szövegen belüli párbeszédnek. A konfliktus így elsősorban az értelmezés szintjén realizálódik, arra utalóan, hogy Chalupka (talán elsősorban?) irodalmon (esztétikai normákon?) kívüli szerepet (is?) szán a regénynek.⁵

Hasonló értékrendváltás figyelhető meg az 1854-es Dobrovoľníci (Önkéntesek) c. színművében is. Ez az a darab, amelyben a magyarellenesség valódi szerepet játszik. A Dobrovoľníci az 1848/49-es Hurban-féle felkelésről szól és Chalupka parancsoláshoz szokott, magyarbarát Frau von Pivoniája, rettegő (egykor szlovák) Nyúlfija és Kuruca a sarkítottan negatív tulajdonságok hordozói. A darab pozitív szereplői vagy a szlovák nemzeti gárda tagjai, vagy az ő szimpatizánsaik. Kuruc és „gerilláinak” távozása után minden okuk megvan rá, hogy dalra fakadva ünnepeljenek.

Chalupka 1871-es visszatérése Kocúrkovoba azonban azt is kijelöli/kijelölheti, mit tekint átfogóan érvényesnek tekinthető programnak. Az új szövegben nemcsak Svoboda a nemzeti program iránti odaadása és érett öntudatossága kap nagyobb szerepet, hanem a szöveg magyar vonatkozású komponensei is (a kölcsönös megértés érdekében Svoboda által Szegényfálvival kezdeményezett párbeszéd tartalmi elemei is ebbe a kategóriába sorolhatóak).

Ezt a képet tekinti érvényesnek az 1830-as, korábbi Chalupka nyomán elindult Ján Palárik is, akit az irodalomtörténeti hagyomány a szlovák romantika szerzőjeként tart számon. Palárik esetében a romantikához fűződő kapcsolata a Kísfaludy-vígjátékokhoz visszavezethető inspirációnak köszönhetően is hangsúlyos. Palárikról tudni kell, hogy a Nová škola

⁵ Erre utal a regény és Chalupka közéleti/politikai röpiratainak most részletesebben nem tárgyalt „párbeszéde”, szövegáthallásai.

slovenská egyik alapító tagjaként átfogó programként hirdette a szlovákok és magyarok közötti megértés szükségességét. Ez az igény jelent meg első, érdeklődéssel fogadott, Inkognito (1858) című vígjátékában is. A darab színhelyének megválasztása többszörös jelentéssel bírhat. Motiválhatja a Chalupka-féle, a forradalom előtt valóban sikeresnek mondható tradíció felelevenítésének szándéka, a Chalupka előtt való tisztelgés vágya,⁶ és leginkább a Svoboda alakjában megrajzolt (Kocúrkovot eseteleg átalakítani képes) perspektívához való visszatérés lehetősége.

Palárik a szlovák színpad addigi legnagyobb sikerére, a fogalom má váló Kocúrkovora alapozza saját művét. A romantika eredetiségkonceptiója szempontjából akár kérdésesnek is tekinthető vállalkozásnak azonban kedvező a fogadtatása. A cselekmény változatossága és a kor közönségigényeire való ráérzés képessége a korabeli átlag fölé emelik. Tudatosítanunk kell azonban azt is, hogy Palárik a színházat a nemzeti életet aktívan alakító fontos tényezőnek látja s így inkább a funkció és nem annyira az esztétikum oldaláról kezeli a kérdést.

[A Palárik mintájául szolgáló Kocúrkovó c. vígjátékról írva Spiró György is a funkcióra hívja fel a figyelmet, mikor a darabot – egyébként tévesen – választási vígjátéknak nevezi. Szerinte Chalupka műve „A választási vígjáték sorrendben első darabja Közép-Kelet Európában”, amely „a jegyzőválasztás drámai lehetőségére épít” (Spiró, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/spiro_gyorgy/Spiro_Gyorgy). Mindkét idézett állítás megkérdőjelezhető. A tanács ugyan választ, de nem jegyzőt, hanem tanítót. A választás pedig annyira nem drámai, hogy tulajdonképpen a tanácsülésről érkező Tesnošil egy-két mondatával el is intézhető: „Čo sa mňa dotýče, ja som za suseda bojoval, az igaz, de ki tehet róla? – Hijába, mikor darmo.” (*Kocúrkovó*, 23. „Ami engem illet, én a szomszédért harcoltam, ... hiába.”) A darab konfliktusa a választás tényével csak annyiban hozható kapcsolatba, amennyiben Svoboda a választás eredményeként érkezik Kocúrkovóba és a választás az ő javára eldőlt végkimenetele (anélkül, hogy ebben bármilyen szerepet játszott volna) teszi lehetővé, hogy személye által látható legyen Kocúrkovó valamennyi hibája.]

Palárik nem csak szépíróként foglalkozott a dráma és a színműírás kérdéseivel és a közösségben betöltött szerepével. 1860-ban, a Sokol c. folyóiratban jelent meg a „Dôležitost' dramatickej národnej literatúry“ (A nemzeti drámairodalom fontossága) című írása, amelyben a szlovák nyelvű dráma egyes aspektusai foglalkoztatják (részletesebben I! Rampák, 15.). Palárik a hazai témájú dráma iránti érdeklődés provokálását elsősorban

⁶ Ebben a vonatkozásban jelentős, hogy a katolikus Palárik az evangélikus Chalupka mintáját követi.

hazafias gesztusnak tartja (! Palárik, 315.). Az írás tartalmi kérdéseit vizsgálva fontos tény az is, hogy saját műve, az Inkognito sikere kapcsán szólal meg, s ezért a szövegben viszonylag nagy teret kap például az is, hogy saját korára hivatkozva későinek tartja az irodalomba való belépését s, hogy saját szerepét főként az irodalmi közélet aktivizálásában látja. Jellemző, hogy a dráma csúcscsairá érkezettek közül Kisfaludy Károly említését tartja fontosnak. Különösen érdekes az a kontextus, amelyben Kisfaludy jelentőségét hangsúlyozza: „Jemu zvláštnie d'akovať majú Maďari za svoje precitnutie a zdarný vývin života svojho národného; lebo pred ním v takom asi stave živorili, v akom my, Slováci.” (Palárik, 316. „A magyarok külön köszönettel tartoznak neki ébredésükért és nemzeti életük sikeres fejlődéséért, mert őelőtte ők is csak úgy tengődtek, mint most mi.”). Ezt a gondolatmenetet követve szólítja fel az olvasókat: „Dramatickej národnej literatúry treba, krajanovia!” (Palárik, 321. „Nemzeti drámairodalomra van szükségünk, földieim!”)

Az Inkognito, Palárik első darabja tulajdonképpen két példaképből, két mintából építkezik. A szlovák közeg számára nyilvánvaló kocúrkovói példát társítja a Kisfaludy-féle magyar vígjáték alapjaival. Természetesen arról sem feledkezhetünk meg, hogy Kisfaludy vígjátékai már Chalupkára is hatottak, pl. A pártütők (1819). Chalupka azonban más elemeket tart fontosnak, mint majd a később ugyancsak Kisfaludyt felidéző Palárik, akinek Kocúrkovója komplexebb módon viszonyul Kisfaludy vígjátékainak világához. Nála már a Kisfaludy fiatal, nemzeti érzésű szereplőiehez köthető hierarchia a domináns, és a releváns Kisfaludy-vígjátékokra jellemző szerelmi szál központi szerephez jut (míg például a Chalupka-féle Kocúrkovóban nincs történetalakító szerepe). Akár Kisfaludy legismertebb vígjátékát, A kérők című 1819-es darabot is összevethetjük Palárik Inkognitójával. Mindkét darabban a szerelmi bonyodalom alakítja az eseményeket, azzal a különbséggel, hogy A kérőkben Lidi, Baltafy kapitány nevelt lánya tartja kezében a történet szálait, míg Paláriknál Jelenský, a fiatal szlovák költő játssza ezt a szerepet. Mindkét darab közös eleme, hogy szerepcserére (szerepjátékra) épülnek. Kisfaludynál Lidi játssza el Máli, Baltafy kapitány lányának szerepét, hogy próbára tehesse (elriaszthassa) annak kérőit. Paláriknál Evička Sokolová kérői lépnek fel „inkognitóban”: a túróci származású (!) Jelenský kaszasként, a Tesnošil-típusú Potomský fia, Jelenfy magyar színészként udvarol. Bár A kérők esetében a Baltafy kapitány házán kívüli világ nem lesz témája a darabnak, s csupán a kérők, Perföldy és Széllházy alakja révén jelenik meg az idegenmajmolás elítélése (különösen az üresfejű Széllházy esetében), a mű zárszava, amely Baltafy kapitány replikájaként hangzik el, mégis a nemzeti vonatkozású darabokhoz sorolja ezt a vígjátékot. Hiszen a szerelmesek, Máli és Károly egymásra találása is

nemzeti érdeket szolgál: „Barátaim és ti kedveseim, ez a nap tehát gyönyörűen végződött. (Mozsarak durrognak.) Vegyétek egymást és éljetek a haza javára, díszére, dicsőségére. (Károly és Máli az öreg mellére borúlnak; a kárpit lefordúl.)” (*A kérők*, 293.)

Palárik Kocúrkovójában a történelmi idő múlását a leghatásosabban a nyelvi helyzet változása jellemzi. Míg Chalupka egyes szereplőit a magyar és latin szavak iránti vonzalmuk jellemzi (elsősorban Tesnošilt és Szegényfalvit /pán z Chudobic/), addig Paláriknál, jelentős új elemként megjelenik a német nyelv, illetve Palárik szereplőinek nyelvhasználata generációs alapon különül el. Az apák generációját képviselő Potomský továbbra is magyar szavakat vegyít beszédébe, a fia menyasszonyának kinézett, a nevelőintézetből frissen hazaérkezett Evička viszont már a németet tartja divatosnak: „Ale, Gnädiger Herr, keď to neni móda po maďarsky hovorit’.” (*Inkognito*, 58. – „Ugyan, kegyelmes uram, már nem divat magyarul beszélni.”). Potomský azonban hajthatatlan és akárcsak egykor Chalupka Tesnošil mestere azt hirdeti, hogy egyedül a magyar nyelv é a jövő: „Veď už po celej krajine maďarský divat a műveltség panuje; áno, chvalabohu, odkedy ja som v Kocúrkove, už sa to len i tuná alázatošuje, tekintetešuje, éljenuje a ebbalelkuje ... A čo len potom, keď môj syn Jelenfy domov príde? Potom to len bude haladáš!” (*Inkognito*, 58. – „Hisz már országszerte a magyar divat és műveltség uralkodik; igen, hálisstennek, amióta Kocúrkovoban vagyok azóta itt is alázatosoznak, tekinteteseznek, éljeneznek és ebbalelkeznek ... És mi lesz majd akkor, ha hazajön a fiam, Jelenfy? Az lesz majd a haladás!”) Palárik Kocúrkovójában a Svobodára emlékeztető, ugyancsak kívülről érkező Jelenkýnek már reális esélye van arra, hogy meghatározó szerepe legyen Kocúrkovo sorsának alakításában. Becsületessége, önzetlensége és nem utolsósorban leleményessége eredményeként nemcsak Evička kezét nyeri el, hanem a lány saját szlovákságához való viszonyát is döntő módon formálja át. A német divatot követő „frajle Evelin” először azt hiszi, hogy a kaszás Potomský fia és nem is érti, hogy a nevét Jelenfyre változtató Potomský-sarj hogyan lehetne, miért is lenne olyan lelkes szlovák hazafi. S bár sok a titok az előbb kaszáznak, majd Potomský fiának tartott fiatalember körül, Evelina/Evička mégis odaadó tanítványnak bizonyul: „Už teraz celkom iné pochopy mám o Slovákoch – tak mi ten Janík Jelenfy oči otvoril! Vlast’ svoju uhorskú, ale spolu i svoj slovenský národ milovať, to je šlachetné!” (*Inkognito*, 112. „Már teljesen másként látom a szlovákokat – Janík Jelenfy felnyitotta a szemem! (Hungarus) hazámat és vele együtt szlovák nemzetemet szeretni – ez nemes dolog!”) A darab végére tisztázódnak a félreértések, az ál-Jelenfységét levetkező Jelenký az anya, Sokolová beleegyezését megszerezve megkéri Evička kezét, de a kérőként hoppon maradt valódi

Jelenfy sem jár rosszul. Meg kell értenie, hogy Kocúrkovoban ezután már csak szlovákul bemutatott daraboknak van jövője, sőt, Jelenský baráti jobbot nyújtva felajánlja neki, hogy darabot ír majd számára s az egész várost a színházba csalogatja. „Barátom, keď je tomu tak, tu je moja ruka; nech tehát žije slovenské divadlo.” – reagál Jelenský és Evička szavaira Jelenfy, majd a darab a színen lévő szereplők „Nech žije slovenské divadlo!” felkiáltásával ér véget (*Inkognito*, 123–124. „Barátom, ha így van, itt a kezem, éljen hát a szlovák színház!” „Éljen a szlovák színház!”).

Palárikhoz hasonlóan szintén az 1850-es években lép be a szlovák irodalomba Jonáš Záborský is, aki egyike a 19. századi szlovák irodalom legellentmondásosabb személyiségeinek. Bár születési évszámát tekintve (1812) a Štúr-generációhoz lenne sorolható, mégis úgy tartják számon, mint Štúrék egyik „legelkeseredettebb ellenfelét” (Sziklay, 400.), akinek „szláv nemzeti öntudata ...hungarizmussal párosult” (Sziklay, 403.). Műveit a kor, amelyben élt éles bírálata jellemzi. Demagógnak tartotta Štúrt, és elítélte a szabadságharc megtámadását. Elszántan harcos (esetenként vagdalkozó) magatartása miatt az ő esetében is felmerült a kérdés, milyen mértékben volt művész, s vajon nem inkább bírāja, tanítója volt-e kortársainak (! *Dejiny slovenskej literatúry*, 293.). Az 1851-ben megjelent Žehry című verseskötete miatt kortársai klasszicistának tartották, majd a 20. században a realista szerzők közé sorolták be. Oskár Čepan a Záborský-művek 1989-es kiadásának előszavában viszont már amellet érvel, hogy minden felmerülő kétség ellenére Záborský valódi terepe a romantika (! Čepan, 25.), s ezt az álláspontot fogadja el, erősíti meg Peter Zajac egy 2005-ös tanulmánya is (*Kocúrko ako slovenský antimýtus / Kocúrko mint szlovák antimítosz*), miközben a romantikán belül megnyilvánuló iróniát nevezi meg kulcsfogalomként Záborský esetében (! Zajac, 355.). Zajac ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a szlovák irodalomtörténet-írás a szlovák romantikát döntően a hegeli filozófia vonzáskörében értelmezi, és köztudott, hogy Záborský korántsem volt hegelianus (! Zajac, 359.). Az irónia fogalmából kiindulva Záborský legjellemzőbb műve a Faustiáda című, prózában írt hősi ének/eposz (1866). Szemléletét tekintve Chalupka Bendegucz című regényének rokona, mert akárcsak a német nyelvű regényben, úgy a Záborský eposzban sincs „pozitív” szereplő. Egy sarkítottan csak hibái, gyenge pontjai, tévelygései által megrajzolt világ képe nyílik meg a szöveget értelmezve. A művet azonban nemcsak a benne, általa megnyilvánuló szemléletmód köti Chalupkához, hanem az a tény is, hogy az úton lévő hős, Faust célja Kocúrko. A Palárik-vígjátékban újjászülető Kocúrko jellemzője, amellet, hogy Palárik sem megy el csukott szemmel a negatívumok mellett, mégiscsak az, hogy Palárikot egy elfogadható jövőkép konstruálása foglalkoztatja. Záborský ugyanakkor azt mélyíti el, azt

teszi egyedül uralkodóvá saját Kocúrkovójában, aminek meghaladásában Palárik hinni tud. Így ők ketten a hagyományban létező képre – s azt egyébként mindkét esetben jól értelmezve – alapvetően eltérően reagálnak. Záborský, az örök ellenzéki számára az elhatárolódás gesztusa szinte abszolút értéként jelenik meg a műben. Peter Darovec a *Faustiáda* mozaikjellegéről írva csoportokat kialakítva sorolja fel azokat a témákat, témaköröket, melyek Záborský támadásainak céltáblájává lettek: a világpolitikai helyzet, a szlovákok nemzeti elnyomása, a szlovák renegátok, a szlovák hazafiak, a korabeli társadalmi helyzet, a korabeli irodalom állapota, a szlovák romantika koncepciója, általában az irodalom, a naiv vallásos meggyőződés, önmaga, konkrét történelmi személyek, s végeredményben Záborskýnak fenntartásai vannak az ésszel (ésszerűséggel), mint olyannal szemben is (! Darovec, 74–76.).

Faust útjának célja Kocúrkovo s az utat kiváltó ok, hogy a Kocúrkovo fölötti Rvačár hegyen élő óriástól, Puchortól megszabadítsa a lakókat (s mert a nemes cél nem kíván egyéb indoklást, a szerző/elbeszélő további okok keresésével nem is foglalkozik !), de hogy a megérkezés nem jelent megoldást, arra utal az a szerkezeti aránytalanság is, mely szerint a hűsz részből álló szöveg 7. részében Faust már Kocúrkovóban is van, ahová az út egyébként a mennyen keresztül vezet. Faust megtapasztalja, hogy még ott sem olvassák a szlovák könyveket és tanúja lesz annak, hogy a mennyei gyűlés résztvevői Vörösmarty Szózatát éneklik (! *Faustiáda*, 212–213.). Megjelenik Zay gróf is, aki ezt mondja: „Nám ide národnost' nad spasenie.“ (*Faustiáda*, 214. „Számunkra a nemzetiség fontosabb a megváltásnál.“) Sőt a mennyből való kiköltözés lehetőségét is felveti arra az esetre, ha terve nem valósul meg.⁷ Faust (Szent Péter segítségével) kísérőjével, Towianskýval együtt megjárja a tisztítótüzet és a poklot is. Az első, akit látnak Kramarcsik, aki 1841-ben a Pesti Naplóban listát közölt az országban élő pánszlávokról (! *Faustiáda*, 215.), majd a pokolban találkoznak Attilával is (! *Faustiáda*, 218.). A poklot megjárva Faust és Towianský útjai elválnak és Faust még tesz egy kitérőt, melynek során nőruhában szolgálja a szép háremhölgyet, Fatimát, s mikor már végleg nem kerülheti meg, mégiscsak Kocúrkovóban találja magát, ahol a pálinkaipar dominál, a szlovák gyerekek magyar iskolába járnak, ahol minden butaság lehetséges („V Kocúrkově je všetko možné, čo je hlúpe.“ *Faustiáda*, 228.), ahol a feliratok német vagy magyar nyelvűek, és ahol az előljáró neve Verešgál (egykor Vfzgal). Faust

⁷ Zay gróf kiemelése a Chalupka-indíttatással kapcsolatban is fontos. Zay a magyarországi evangélikusok és kálvinisták egy szervezeti egységbe való foglalását tervezte. A szlovák evangélikusok magyarosító törekvéséért értelmezték a tervet, és Chalupka jelentős hatást kifejtt rópiratot jelentetett meg e témában – Schreiben des Grafen Carl Zay címen 1841-ben.

megérkezésekor Kocúrkoovo aktuális problémája a pánszlávok kérdése, s az előljárók egységesek abban, hogy meg kell tőlük tisztítani a helyet. (Faust javára legyen mondva, hogy ő továbbra is ragaszkodik eredeti tervéhez – Puchor legyőzése a szeme előtt lebegő cél.) A 11. részben a szlovák kaszinó megalapításának terve a pánszlávnak tartott evangélikus lelkész kezdeményezése. A Bendegucz kaszinó-jelenetének kontextusában élesen rajzolódik ki a terv tarthatatlansága, életidegensége. Míg Chalupka regényében a pesti kaszinó keretei közé helyezett Bendegucz felkészületlensége, tulajdonképpen „képtelensége” lesz nyilvánvaló, addig Záborskýnál már maga a keret, a kaszinó is tarthatatlan, „délibabos” ötlet. Az evangélikus lelkész és a katolikus káplán összefogása ellenére a terv még azelőtt meghiúsul, mielőtt valódi alakot ölthetne, mert a kocsma pincéjében összegyűlt érdeklődők pénzkidobásnak ítélik a szlovák lap és kalendárium támogatását. A 13. részben Faust is meglátogatja a pánszlávokat (egyedüli védelmezőjük Rafael arkangyal), s „jutalomként” megismerkedhet a helyi orvos, az óvatos pánszláv Hajzušek költeményeivel. „Emberiség-verse” után⁸ Faust kérésére előadja a Pieseň výlučne opravdivých Slovákov (A kizárólagosan igaz szlovákok dala) című költeményét is (és nem lehet nem észrevenni a Vörösmartyra való – ebben az esetben áttételes – utalást!). A 14. részben Faust végre elindulhat a hegyre, s mert a helyiek közül senki sem vállalkozik a kíséző szerepére, két átutazó „dajcs-cseh” Góg és Magóg szegődik társául. Az út előtt a városi tanácsra azonban még egy komoly probléma megoldása vár: igaz, hogy Faust doktor, de nem lovag (!) – mint például Don Quijote de la Mancha (! *Faustiáda*, 267.), így hát Ritter von Erb hármat koppint az orrára, s ezzel lovaggá üti. Faust jutalma, hogy az út előtti éjszakát Madáma Kakadu (Verešgál élettársa és Vak Béla nevű fiának anyja) karjai közt töltheti, aki reggel, szép szlovák szokásként – rontás ellenszereként(!) – saját meleg vizeletével mossa le Faust arcát (! *Faustiáda*, 269.). Faust támogatására Verešgál kötelező bűjtöt hirdet, és körmenetet rendel el, melyen felekezetre való tekintet nélkül mindenki köteles részt venni. (Olyan ez, mint mikor Kossuth imával akarta kikergetni az oroszokat – állítja a szöveg. ! *Faustiáda*, 269.) A hegyre vezető út történései Faust kalandjait a népmesék világához közelítik, főként annak köszönhetőn, hogy az elemózsia (és egyéb magukkal vitt tárgyak) főként önvédelmi eszközként kap szerepet (pl. a száraz borsóval teli zsák, a lerágott sonkacsont, két kulacs pálinka, de a hárfá és egy élő kismadár is). Mikor Faust, az akadályokat sikeresen véve végre megérkezik az óriás lakhelyéhez (amelyet még macedóniai Nagy Sándor épített – ! *Faustiáda*, 274.),

⁸ „Čo je človek? Ach,ach! Čo je človek?...” (*Faustiáda*, 260. – „Mi az ember? Ah, ah! Mi az ember?...”)

a történet átlép a görög mítoszok, konkrétan az Odüsszeia világába (is). Faust, hogy erejét demonstrálja az óriás előtt, előbb vizet facsar a markába szorított kőből (ami valójában sajt), majd kő helyett egy madarat dob el, beláthatatlan messzire (!). Az erődemonstrációt lakoma követi, melynek végén Góg lantot fog és énekelni kezd, majd Magóg, Faust utasítására mérgezett hegyű nyilat lő az óriás egyetlen szemébe (a nyíl mérgét a szöveg a következőképpen kommentálja: „nemecký bildung a maďarský liberalizmus” – *Faustiáda*, 284. „német bildung és magyar liberalizmus”). Faust Odüsszeusz menekülésére visszaemlékezve kecskebőrbe bújva jut ki Puchor lakhelyéről, aki a történet végére kővé válik.

Míg Faust Puchornál járt, Kocúrkovóban megváltozott a világ. A solferinói csata Bach uralmának végét jelentette, és a megszülető dualizmus eredményeként a hivatalokat betöltő „dajcs-cseheket” magyar hivatalnokok váltják fel. Verešgálék legnagyobb öröme, hogy végre ismét a magyar nyelv a prím (az orosz Ogariov fel is rója nekik, hogy közben úgy beszélnek a szlovákokról, mintha azok idegenek lennének a számukra) és egy magánlevélből Deák bécsi tárgyalásairól is értesülnek (! *Faustiáda*, 287.). Faust a változást abban érzékeli a leginkább, hogy „díčírtešikommál” (dícsértessékekkel) fogadják, pedig mikor a Rvačarra indult, a búcsú még a „gelóbet” volt. A változások és Faust visszatértének öröme lukulluszi lakomára kerül sor. Szól a cigányzene s a társaság a végén a fedetlen keblű Madáma Kakadu cipőjéből iszik.⁹ A lakoma során derül fény a Kocúrkovo név eredetére is. Az orvos, Hajžušek meséli el, hogy a név forrása nem egy személy, hanem egy történet, mely szerint egy heverésző drótos gatyájának dudorát egérnek néző (s azt megtámadó) macska a név „oka” (! *Faustiáda*, 292–293.). A beszélgetés egyik fő témája azonban Deák: a németek látták, hogy a nemzet egyetlen Deákkal, s Deák a nemzettel, ezért visszakoztak (! *Faustiáda*, 294.). Ennek kapcsán fejti ki a nemzetiségről és a hazafiságról vallott elképzeléseit a helyi pánszlávok egyik vezéralakja, Mazalík (korábban Mazalyigg) is, aki az Inkognito Evičkájához és Chalupka Svobodájához hasonlóan ezt mondja: „priznávame sa k Slovákóm, ale chceme verne stát’ pri spoločnej vlasti uhorskej” (*Faustiáda*, 294. „Szlováknak valljuk magunkat, de hűségesek akarunk lenni a közös hazához”). Az eposz utolsó, 20. fejezete Faust távozásának rövid leírása. Egy Madáma Kakadual töltött újabb éjszaka után sárkányon hagyja el a várost, amelyből a változások jeleként távoznak a „német” csehek is, hogy átadhassák helyüket a magyaroknak. A rész végén belép a szövegbe a szerző, Záborský is. „Le a kalapokkal!” – szólítja fel mindazokat, akik

⁹ Ez a motívum Chalupka már említett regényében is szerepel, a Bendegúcék miskolci tartózkodását bemutató 18. fejezetben (! *Bendegucz*, 130.).

szándékuk szerint kiűznék őt a szlovák irodalom köztársaságából, majd iróniával telten konstatálja, hogy halála után a legtartósabb jégből állítanak majd neki emlékművet a hálás szlovákok (! *Faustiáda*, 299.). Darovec korábban idézett állítását igazolón a szerző önmagát is az irónia tárgyává teszi, s az irónia így már nem elsősorban az ábrázolás eszköze, hanem sokkal inkább az én tapasztalata által rögzült, megerősítést nyert világ/nézet.

Bár már nem Kocúrko a színtere, mégis a Záborský-féle Kocúrko-értelmezés szöveggörnyezetébe tartozik Záborský Šofránkovci című, hármas osztatú elbeszélése is (1866). A Faustiádal egy évben született Šofránkovci szerkezete a tézis-antitézis-szintézis logikáját sejteti, de Záborský következetes a szerkezet életre hívta elvárások felszámolásában. A két főszereplő két testvér: Pandrlák és Kakerlak, s míg az első magyarbarát, addig a másik elszánt szlovák hazafi. Záborskýnál mindkettejük életpályája zátonyra fut és mindketten józan, iparos bátyjuk kegyelemkenyerén élnek, akinek a megmentő funkcióján kívül más szerep nem is jut a történetben. Pandrlák Chalupka Bendegúczához, és mindkettejük közös előképéhez, Don Quijotéhoz hasonlóan küzd meg a magyarság általa elképzelt ellenfeleivel, például a katonaságnak hitt madársereggel, vagy „klasszikusan” – a szélmalommal. „Ktokoľvek si, či človek, či nečlovek, vzdaj slušnú časť Maďarom a vyznaj, že sú prvý národ na svete” – kiált fel a csata hevében (*Šofránkovci*, 313. „Bárki vagy, ember vagy nem, tiszteld a magyarokat és valld meg, hogy ők a világ első számú nemzete.”). Pandrlák híre, akárcsak egykor Bendegúczé, útja során egyre nő. Célja, akárcsak Bendegúczé, magyar cél. Míg az a magyar nyelv bölcsőjét kereste, Pandrlák Attila sírját és Lehel kürtjét akarja megtalálni. Jászberényben aztán, csak hogy végre megszabaduljanak tőle, kap is egy kürtöt, ajándékba. Sőt a határban csontokat is mutatnak neki. Az értékes lelet hírével Pestre indul (tudósi babérok reményében), de elismerés helyett bolondnak kiáltják ki, és Árvába „meneszlik”, ahol bátyja felügyel rá. A Šofránkovci második részében a szlovák nemzeti érzésű testvér, Kakerlak történetével ismerkedünk meg. Ő Kocúrko Svobodájának lelkesedését és nemzeti érzületét megörökölve végül tanítóként telepedik le. A Štúrt prófétaként tisztelő, verselgető testvér bukásának, élettragédiájának oka elszánt hegeliánizmusa. Cigányzene kíséretében dobják ki a faluból, ahol mindent megtett a gyerekek érdekében s végül ő is Árvában, bátyjánál talál menedéket. A harmadik rész az 1848/49-es forradalommal indul. A két testvér úgy látja, új lehetőségek nyílnak meg előttük. Kakerlak szlovák önkéntes lesz, míg Pandrlák Benicky seregének szónoka, s ebben a minőségében Eperjesen (Prešov) a közszenteknek prédikál arról, hogy a haza érdekében meg kell semmisíteni a pánszlávokat (! *Šofránkovci*, 357.). Végül ismét visszatoloncolják Árvába, ahol bátyja láncra köti, s csak

1849. augusztus 13-án, a világosi fegyverletétel napján engedi szabadon (! *Šofránkovci*, 360.). Ám Kakerlak is keserű csalódást él meg, mikor Bécs elfordul a szlovákoktól, s ezért Oroszországban akar letelepedni. Onnét azonban – mint hazaárulót – kitoloncolják. Illúzióitól megfosztva ő is Árvában él tovább, verseket írogatva. A két testvér semmibe kifutó élete 1861-ben, egyszerre ér véget. Haláluk oka – közvetve – az, hogy mindketten Árva küldöttei akarnak lenni az országgyűlésen. Az egyik azért, hogy elérje az 1848-as törvények újbóli bevezetését, a másik, hogy a szlovákok egyenjogúságáért harcoljon. A közös vég leírását Záborský íróniája uralja: mindketten egyszerre fulladnak bele az Árva folyóba, abbéli igyekezetük eredményeként, hogy a másikat megelőzve ússzanak át a túlparton álló, ittas választóikhoz. Történetüknek nincs megoldása, s ha a korábban elemzett eposzhoz/hősi énekhez kötjük a szöveget, akkor azt állíthatjuk, hogy a kocúrkovoiaként jelölt helyzetnek Záborský szerint nincs elfogadható alternatívája s ebben az értelemben mintha egyfajta mítosz elemeiként rögzülnének a szinterüknél, jellegüknél fogva kocúrkovoi történetek.

Korábban már említett tanulmányában Peter Zajac Kocúrkovot ugyanakkor szlovák antimítoszként határozza meg, elsősorban valószínűleg azért, mert a fentebb vizsgált kocúrkovoi indíttatású Záborský-szövegek a tagadást abszolutizálják. Zajac szerint Záborský célja az antimítosz megteremtésével a romantika messianisztikus verziójával való leszámolás (! Zajac, 362.). Ján Chalupka 1830-ban megjelent vígjátékában a korabeli szlovák valóság terepeként alkotta meg a Kocúrkovonak elnevezett helyet. A mű alcíme (Gen abychom w hanbě nezůstali – Csak szégyenben ne maradjunk) is arra utal, hogy az alkalmazkodás kényszere a lakók jellemző tulajdonsága. A másság itt a megszokott életforma elleni támadás és csakis a kívülálló, a nem Kocúrkovoban születettek által jeleníthető meg. Svoboda alakjában azonban már Chalupka is figyelmeztet a megváltoztathatatlan, az állandó, a kényszerszülte kocúrkovoság korlátainak szűkösségére. A folytatásban a Chalupka-i minta két irányban mozdul el. Az egyik irány Paláriké, aki használható, „megreformálható” alapként viszonyul a hagyományhoz (ill. vissza is hat rá). A másik irány képviselője Jonáš Záborský, aki Kocúrkovó „esztelenségét” hiperbolikussá fokozza, s a negálás eredményeként egyfajta új „zéró pontot” teremt, amely egy újrakezdés lehetőségét is hordozhatja/hordozza.

Hivatkozott irodalom

CHALUPKA Ján, *Kocúrkovó*, Študentská knižnica – Edícia populart, 1995 (a kiadás szövegforrása: CHALUPKA Ján, *Drámy*, Bratislava, SVKL, 1954.)

- CHALUPKA Ján, *Kocaurkowo* = *Hronka*, Podtatranská Zábavnice, Časopis krásomilého a užitečného čtenj, wedenjm Karla Kuzmányho, Djlu I. swazek I., W B. Bystrici, 1836, 78–84.
- MIKULA Valér, *Chalupkov zverinec* = MIKULA Valér, *Od baroka k postmoderne*, Levice, Vydavateľstvo L.C.A., 1997, 41–48.
- CHALUPKA Ján, *Dobrovoľníci* = CHALUPKA Ján, *Drámy*, Bratislava, SVKL, 1954, 285–339.
- SPIRÓ György, *A közép-kelet európai dráma*
http://dia.pool.pim.hu/xhtml/spiro_gyorgy/Spiro_Gyorgy
- PALÁRIK Ján, *Dôležitosť dramatickej národnej literatúry* = PALÁRIK Ján, *Veselo hry a divadelné prejavy*, Bratislava, SVKL, 1955, 315–328.
- RAMPÁK Zoltán, *Veselo hry Jána Palárika* = PALÁRIK Ján, *Veselo hry a divadelné prejavy*, Bratislava, SVKL, 1955, 7–38.
- KISFALUDY Károly, *A kérés* = KISFALUDY Károly, *Minden munkái*, Bp., Franklin Társulat, 239–293.
- PALÁRIK Ján, *Inkognito* = PALÁRIK Ján, *Veselo hry a divadelné prejavy*, Bratislava, SVKL, 1955, 40–124.
- SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962.
Dejiny slovenskej literatúry, szerk. PIŠÚT Milan, Bratislava, Vydavateľstvo Osveta, 1960.
- ZAJAC Peter, *Kocúrko ako slovenský antimýtus* = *Slovenská literatúra*, 52, 2005/4-5., 348–368.
- ČEPAN Oskár, *Staromilský novátor Jonáš Záborský?* = ZÁBORSKÝ Jonáš, *Dielo I.*, Bratislava, Tatran, 1989, 9–26.
- DAROVEC Peter, *Násmešné rozmlúvanie*, Levice, Vydavateľstvo L.C.A., 1996.
- ZÁBORSKÝ Jonáš, *Faustiáda* = ZÁBORSKÝ Jonáš, *Dielo I.*, Bratislava, Tatran, 1989, 189–299.
- (CHALUPKA Ján), *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint*. Leipzig, Otto Wigand, 1841.
- ZÁBORSKÝ Jonáš, *Šofráncovi* = ZÁBORSKÝ Jonáš, *Dielo I.*, Bratislava, Tatran, 1989, 303–368.

Zhrnutie

Štúdia sa zaoberá otázkami vplyvu Kocúrko Ján Chalupku na tvorbu Jána Palárika a Jonáša Záborského a hľadá odpoveď na otázku či – a keď tak do akej miery a akým smerom – modifikovali spomenutí autori Chalupkom vytvorený obraz. Ako Chalupkovo Kocúrko sa analyzujú dve verzie textu samotnej veselohry z rokov 1830 a 1871 a tiež aj v Hronke publikované časti tzv. prozaického Kocúrko. Na spresnenie interpretácie sú v texte štúdie odkazy na Chalupkov román Bendegucz ako aj na rozporuplne hodnotených Dobrovoľníkov, nakoľko cieľom štúdie je sledovanie toho ako pracujú vybraní autori slovenskej literatúry 19. storočia s motívom slovensko-maďarského spolunažívania. Veselohru Inkognito Jána Palárika charakterizuje príklon ku zmierlivému tónu ale zároveň sa stáva aj návodom, príkladom hodným nasledovania

v národných otázkach, kým Záborského Kocúrkovo vo Faustiáde je – cez optiku akoby mýtického príbehu – zveličeným obrazom zaostávania a neriešenia, neriešiteľnosti najpálčivejších problémov doby.

Zuzana Drábeková¹

BONK ALEBO FÍNSKA CIMRMANOLÓGIA

Anotácia: Príspevok hovorí o mystifikácii literárnej aj šiiršej, v kontexte súčasného umenia Fínska, o prostriedkoch mystifikácie a jej funkciách. V prvej časti o „individuálnej“ mystifikácii fínskej spisovateľky, herečky Pirkko Saisio prostredníctvom dvoch pseudonymov, pseudoandronymu a pseudoetnonymu. Druhá časť príspevku nachádza v „kolektívnej“ mystifikácii fínskošvédskeho výtvarníka Alvara Gullichsena a ďalších umelcov, ktorí vytvorili fiktívny koncert BONK BUSINESS, viaceré paralely s českou „cimrmanológiou“.

Kľúčové slová: mystifikácia, pseudonymy, knižné vojny, zmysel nezmyslu

1. ÚVOD

Pred rokmi ma fascinovala mystifikačná schopnosť nezabudnuteľného kamaráta Rudiho Gedeona, seriózneho učiteľa švédčiny a vedúceho oddielu vysokohorskej turistiky. Stačilo, ak svoju výpoveď uviedol čarovnou formulkou „Kalifornskí vedci povedali...“ a do svojej reči primiešal pár chemických vzorcov, reálnych prípadne nereálnych, často dosť absurdných faktov a všetci, čo ho z tejto stránky nepoznali, uverili, že jeho výmysly sú nespochybniteľnou pravdou. Na nezmyselné predpisy a príkazy vrchnosti za socializmu reagoval podobne, pri povinnom hodnotení podujatí nášho oddielu vysokohorskej turistiky napísal, že sme počas túr nachádzali zhrdzavené prilby a iné rekvizity z čias partizánskeho odboja a na Slavkovský štít sme vraj vystúpili 7. novembra na oslavu Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie. Mali sme s kamarátmi z oddielu mnoho tém, tieto k nim však rozhodne nepatrili. S prvou literárnou mystifikáciou, Kozmom Prutkovom sme sa zase zoznámili pri kolektívnom preklade v literárno-filozofickom krúžku Jeseter vďaka ďalšiemu nezabudnuteľnému človeku z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Ivanovi Slimákovi.

¹ Autorka pracuje na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (Katedra maďarského jazyka a literatúry).

Literárne mystifikácie a mystifikácie, presahujúce do iných oblastí umenia vznikajú v mnohých národných kultúrach. Nášmu stredoeurópskemu priestoru, aj širšie ponímanému, sú irónia a podobné výrazové prostriedky a postupy vlastné. Z tých nám najbližších spomeňme aspoň českého Járu (da) Cimrmana, o ktorom vznikla za vyše 45 rokov hotová „veda“, „cimrmanológia“ či *Sándora Tsúszó* (1907 – 1941), „nespravodlivo zabudnutého významného stredoeurópskeho literáta a svetového dobrodruha ducha“, písúceho po maďarsky a pochádzajúceho zo Slovenska.

2. PODSTATA MYSTIFIKÁCIE A JEJ PROSTRIEDKY

Podľa Slovníka literární teorie je „*Mystifikace literární* (z řec. *mystés* = znalý tajemství a lat. *facere* = dělat) záměrné využití uměleckého výmyslu k oklamání čtenáře. Důvodem m.l. bývá snaha obelstít cenzuru, aktualizovat nebo umocnit společenský vliv díla, upoutat pozornost. Při m.l. se využívá rozmanitých forem nepřiznaného autorství, kupř. anonymu, pseudonymu, allonymu, literárních podvrhů, smyšlených postav, finguje se místo a čas vzniku díla nebo jeho vydání, předstírá se na podporu věrohodnosti věcnost a vědeckost apod...“ K najznámejším českým mystifikáciám patria články v časopise *Svět zvířat* Jaroslava Haška a tiež *Strana mírného pokroku v mezích zákona*. ... Humoristickou mystifikáciou v oblasti súčasnej divadelnej tvorby je český „všeuměl Jára (da) Cimrman“ (Vlašín 1977, 242).

Radko Pytlík definuje mystifikáciu ako schopnosť uvádzať niekoho do omylu tak, aby dotyčný zámenu nespozoroval (Pytlík 2000, 47).

Jan Mukařovský špecifikuje rozdiely medzi lžou a mystifikáciou. Lož je fiktívny prejav s úmyslom oklamať poslucháča, zatiaľ čo mystifikácia s úmyslom vydávať neskutočnú udalosť za pravdivú, ale bez úmyslu oklamať ho, chce mu len predostrieť „možnosť skutočnosti inej, nežli v jaké žije, utěšit, poprípade poděsit jej“ (Mukařovský 1966, 45).

Nemecká slovakistka Ute Rassloff na medzinárodnom seminári o humore a irónii v kultúrnej konfrontácii (3. – 4. 11. 2007, Budmerice) v svojom príspevku o literárnych mystifikáciách uviedla, že podmienka úspešnej mystifikácie spočíva v jej interferenčnom charaktere, v prelínaní dvoch kódov – v prepínaní medzi reálnym a fiktívnym rámcom, medzi skutočnosťou, ktorá sa stáva hrou a hrou, ktorá sa stáva skutočnosťou. Mystifikácia má potenciál demystifikovať mýty a vystavovať ich ako kultúrne vynálezy.

Mystifikácia sa snaží navodiť dojem dokumentárnosti, objektívnosti a autenticity. Známe fakty sa zrazu stavajú do iného svetla, využíva sa princíp hyperbolizácie a absurdnosť vzniká pri strete skutočného, možného s neskutočným, nemožným.

Švédsky humorista Tage Danielsson napísal celú príručku, ako najúčinnšie mystifikovať. V knižke *Grallimatik* s podtitulom Fyziológia a technika tárania, v časti Tvaroslovie v § 9 píše: Substantíva na -izmus, -osť, -stvo možno používať bez rizika, že niekto niečo pochopí... Na to, aby vznikol skutočný nezmysel sa mystifikátor musí starostlivo vyhýbať definícii týchto abstraktných pojmov. Ak sa niekto spýta, čo máte na mysli, keď spomínate napríklad demokraciu, treba odpovedať: „To je predsa jasné“... alebo: „Čo to nechápeš? V tom prípade o tom nemá význam ďalej diskutovať“, a podobne. „Ak sa pustíte do definícií, môžete nedopatrením povedať niečo rozumné“ (Danielsson 1966, 35-36).

V ďalších paragrafoch radí autor používať substantíva *život* a *človek* a taktiež vlastné mená. V § 11 uvádza príklad. „To nemyslíš vážne! Čo by na to asi povedal *Leonard Smith-Ljungquist*?“ (Danielsson 1966, 37). Toto meno možno podľa ľubovôle zamieňať so skutočnými vlastnými menami, ako Winston Churchill, Thomas av Aquino, Georg Nilsson atď., avšak výlučne v spoločnosti, kde ste presvedčení, že o nich nikto nič nevie. Inak by niekto mohol niečo pochopiť... Podľa § 12 zas možno substantívami *pravda* a *lož* veľmi ľahko zmeniť akékoľvek zmysluplné úvahy na úplný nonsens. Ako príklad uvádza autor rozhovor o Kodani: „No dobre, ty tvrdíš, že Kodaň je v Dánsku a ja, že v Nórsku. *Pravda* bude zrejme, ako vždy, niekde uprostred“ (Danielsson 1966, 38). Príručka radí používať pri táraní opytovacie zámená a časovať slovesá podľa vzoru, že 1. osoba je najlepšia, 2. osoba o niečo horšia, avšak nie príliš zlá, pretože oslovená osoba sa nachádza neďaleko a možno je silná a 3. osoba je najhoršia. Skúsený táraj sa takýmto spôsobom môže prezentovať v oveľa lepšom svetle, ako by mu to jeho všeobecná hlúposť dovoľovala (Danielsson 1966, 44). Výborným mystifikačným postupom sú podľa Danielssona aj zovšeobecnenia.

3. NAJZNÁMEJŠIE FÍNSKE MYSTIFIKÁCIE

Stredná Európa je živnou pôdou pre vznik rôznych literárno-kultúrnych mystifikácií. Ako je to však s mystifikáciou, iróniou vo fínskom literárnom kontexte, kde až do konca 20. storočia dominovala na rozdiel od strednej Európy tzv. kultúra *prvého stupňa*? (Alapuro 1997). Stredoeurópskej kultúre *druhého stupňa* (toisen asteen kulttuuri) je vlastné, že sa všetko skúma v kultúrnom kontexte: prostredníctvom hry, irónie, citátov. V literatúre prvého stupňa sa však interpretácie uvádzajú vždy do súvislosti s realitou. V predstavách fínskeho čitateľa dlho prevládal názor, že príbeh musí odzrkadľovať realitu, čitateľ veril, že dielo vychádza zo skutočnosti. V irónii sa pre Fínov skrývalo niečo pochybné, podozrivé, neurčité. Vo Fínsku, kde prvý román vo fínskom jazyku, *Sedem bratov Aleksisa Kiviho* vyšiel až v 1870, mala

literatúra mimoriadny význam pri národnej sebareflexii Fínov. Preto nejedna verejná diskusia o románe a jeho reflektovaní duchovných hodnôt spoločnosti a politiky vyústila do „knížnej vojny“, typického fenoménu fínskeho kultúrneho života minulého storočia. Najpríznačnejšou črtou fínskej prózy až do 80. rokov 20. storočia bolo zdôrazňovanie národného a morálneho aspektu. Literatúra bola považovaná za svedomie národa. Fínske „knížné vojny“ vznikali vždy preto, lebo spisovateľov chceli brať na zodpovednosť za porušenie zaužívanej morálky. Išlo tu o syndróm „my takí nie sme“ kladúci na romány požiadavky idealistického zobrazovania, kritériá didaktické, „národnohygienické“, kontrolné a disciplinárne, ktoré sa mali konkretizovať v prípade každého, aj málo významného fínskeho románu (Mairioniemi, 1992).

Knížné vojny sa netýkali len pôvodnej literatúry. Keď v roku 1935 fínsky časopis „Tulenkantaja“ uverejnil úryvok z Haškovho románu Dobrý vojak Švejek, minister spravodlivosti Fínska podal na šéfredaktora časopisu žalobu pre „rúhanie“ (Fárová 1996). Mystifikátor Hašek a jeho dielo sa do hlavného prúdu fínskej literatúry nehodil. Veijo Meri, veľký propagátor Švejka pomenoval o štvrté storočie neskôr tento jav ako dve tradície fínskej literatúry. Prvá je „krásna, patetická ako Sibelius a Väinö Linna“. Je národná a reprezentatívna. Reflektuje najdôležitejšie otázky súvisiace s osudom národa. Predstavitelia druhej, ku ktorej sa hlási aj sám autor, nezobrazuje fínsku národnú dušu, ale ľudí z mäsa a kostí. Títo autori nepoučujú, nezúšťachtujú čitateľa, len ho nútia zúčastňovať sa na osudoch, ktoré sa vo Fínsku mohli odohrať (Meri 1960).

Americký sociológ Charles Osgood popri iných vlastnostiach príznačných pre Fínov podčiarkuje ich pocit zodpovednosti a tendenciu brať všetko príliš vážne. (Achté, 1989). Práve s touto vlastnosťou, prevažne vážnym postojom k životu úzko súvisel horizont očakávania fínskej literatúry. Podľa literárneho vedca Juhaniho Niemiho výskumy lektúr vo Fínsku poukazujú na to, že na rozdiel od mnohých iných krajín bol Fínom imanentný spôsob čítania vychádzajúci zo skutočnosti. Na rozdiel napríklad od Francúzov vo Fínsku čítali fikciu tradične ako dokument. Kód čítania by sa dal označiť termínom klasickej estetiky ako mimetický. Situácia sa však prinajmenšom od 90. rokov 20. storočia mení a aj podľa výskumov Juhaniho Niemiho sa Fíni „učia čítať diferencovanejšie“ (Niemi 1991, 131). V tom čase sa otvára širší priestor aj pre mystifikácie vo fínskej literatúre a kultúre.

3.1. Prípady prvý: „individuálna“ mystifikátorka Pirkko Saisio

Typicky postmodernou formou hry s autorskou identitou je ukrývanie vlastnej osoby, používanie pseudonymu. Podľa Kierkegaarda prispieva používanie inkognita k sebapoznaniu jedinca, Nietzsche sa však domnieva,

že sa za masku pseudonymu skrýva priemerný človek, tí výnimoční vraj na to nie sú odkázaní. Mnohí poprední autori svetovej literatúry, ktorí písali aj pod pseudonymami, dávajú za pravdu skôr Kierkegaardovi.

„Najväčšia fínska mystifikátorka“ Pirkko Saisio sa s čitateľmi zahrala na schovávačku v druhej polovici 80. rokov 20. storočia, teda v období, keď sa už aj vo fínskej literatúre objavujú diela patriace ku kultúre druhého stupňa (vo filme túto kultúru zastupoval Aki Kaurismäki). Ako vtedy už uznávaná fínska autorka s dvanástimi knihami sa nemusela zo strachu z neúspechu skrývať za pseudonym. Ten pre ňu znamenal slobodu, vlastné meno známej spisovateľky a mýtus s ním spojený ju zväzovali.

Zaujímavý je aj výber pseudonymov Pirkko Saisio. Prvý, Jukka Larsson, je pseudoandronymom i pseudoetnonymom zároveň. Prijatím mužského a švédskeho pseudonymu si Pirkko Saisio otestovala predsudky voči pohlaviu aj voči menšinovému národu. Ďalší pseudonym – Eva Wein – bol zas indikátorom tolerancie Fínov voči inému náboženstvu. Napriek tomu, že sa v severských krajinách už aj v tom čase, v druhej polovici 80. rokov čoraz viac zaoberali objavovaním ženských autoriek minulosti i súčasnosti, mala Pirkko Saisio pocit, že najlepšieho prijatia kritiky sa dočkali práve knihy, ktoré napísala pod mužským pseudonymom Jukka Larsson. Pirkko Saisio poukázala na spôsob kritiky čítať dielo cez určitú prizmu, cez meno. Saisio má podozrenie, že v danom prípade bolo touto prizmou pohlavie. Vďaka jej vydarenej mystifikácii – na záložku debutu Jukku Larssona *Kiusaaja* (1986, Pokušiteľ) napísala, že autor pracoval ako väzenský duchovný – kritika vyzdvihla zasvätenosť autora a znalosť väzenského prostredia. Autorke, ktorej v tom čase uviedli v helsinskom divadle KOM aj divadelnú hru pod vlastným menom, *Hissi* (Výťah), odohrávajúcu sa tiež vo väzení, kritici, naopak, vyčítali nedostatočné poznatky z väzenského prostredia.

Pirkko Saisio okrem literárnej fikcie použila pri svojich mystifikáciách aj iné triky. Na záložkách kníh Jukku Larssona a Evy Wein sú fotografie „autorov“, presnejšie na nepoznanie zamaskovanej Pirkko Saisio s namaľovanou šošovičkou a zahalenej v hustom cigaretovom dyme. Čitateľov pomýlila aj tým, že svoje knihy napísané pod dvoma pseudonymami vydala v rôznych vydavateľstvách. Vo Fínsku je totiž nepísaným pravidlom, že spisovateľ má svoje „domovské“ vydavateľstvo, v ktorom publikuje všetky svoje diela. A po tretie sa s literárnou kritikou zahrala, keď do románu Evy Wein *Kulkue* (Sprievod) vpašovala do písmenka rovnakú vetu, aká bola v románe *Kainin tytär* (Kainova dcéra), ktorý napísala pod vlastným menom: „Z mora ako mokrý chrbát mieňa čnelo osamelé bralo.“

Na prípade Saisio je nesmierne fascinujúca práve dimenzia hry. Pirkko Saisio je nielen literátkou, ale aj interpretkou literárnych textov – herečkou. Teda homo ludens – hrajúci sa človek. Hra je jej povolaním, živlom. Ako

herečka aj ako spisovateľka si chce vyskúšať rôzne úlohy, netúži po nálepkách. Lákajú ju premeny. Hra môže byť „*zažitá ako vrchol ľudskej suverenity, človek sa potom teší z takmer neohraničenej tvorby, tvorí produktívne a bez zábran, pretože neprodukuje v priestore reálnej skutočnosti. Hráč sa cíti byť 'pánom' svojich imaginárnych produktov – hranie sa stáva výnimočnosťou, pretože málo obmedzovanou možnosťou slobody*“ (Fink 1992, 25).

Pirkko Saisio sa podarilo úspešne ukryť za dva pseudonymy v čase, keď mladá generácia fínskych spisovateľov, združená okolo časopisu *Nuori Voima* (Mladá sila) na čele s Jyrkim Kiiskinenom vášnivo vystupovala proti kultu génia, úzko súvisiaceho s mýtom spisovateľa a mágiou mena. Mladí autori tvrdili, že už z dôvodov intertextuality nemôžu svoje diela spájať výlučne s vlastnou osobou. Vyzdvihovanie spisovateľa ako výnimočného génia, ktoré malo pôvod v romantizme, literatúre podľa nich len škodí. Spisovatelia uviazli v pasci geniality. Mladých autorov združených okolo *Nuori Voima* fascinovali prípady multipersonality, akými boli napríklad Fernando Pessoa alebo vo Fínsku Pirkko Saisio. Pirkko Saisio sa vyjadřila, že jej vôbec neprekáža, ak ju čitatelia za pseudonymami prípadne nenájdu, pre ňu je dôležité, aby jej kniha mohla žiť nezávisle od autora, ktorý sa neraz dostáva do víru publicity.

3.2. Prípád druhý – fínsky „Cimrman“ alebo zmysel nezmyslu

Napriek tomu, že BONK vymyslel fínskošvédsky výtvarný umelec Alvar Gullichsen (nar. 1961), zúčastňuje sa na jeho realizácii niekoľko osôb (autor textov Richard Stanley, konštruktér strojov Henrik Helpiö a fotografi Magnus Weckström, Magnus Scharmanoff a Olli Lehtinen.), je to teda – podobne ako cimrmanológia – kolektívna mystifikácia. S cimrmanológiou má tiež spoločné mystifikácie histórie, vynálezov hlavných protagonistov Pära Bonka a Járy da Cimrmana. Cimrmanovské mystifikácie sú situované prevažne do oblasti divadla, s BONKOM sa verejnosť má možnosť stretnúť na výstavách alebo vo vlastnom múzeu BONK (http://www.bonkcentre.fi/p0_eng.htm) v meste Uusikaupunki (asi 70 kilometrov severozápadne od Turku) vo forme exponátov v retrofuturistickom štýle. Cimrmanológia, ktorá je podstatne staršia od „bonkológie“ (Fínskošvédsky výtvarník Alvar Gullichsen mal v roku 1966, keď sa etablovalo Divadlo Járy Cimrmana iba 5 rokov) je aj sofistikovanejšia. Napriek tomu môžeme aj pokiaľ ide o vynálezy Cimrmana a Pära Bonka resp. jeho potomkov a autorských postupov nájsť mnohé styčné body.

Základnou črtou týchto mystifikácií je rozpätie medzi absurdnosťou nápadu a presnosťou a dokonalosťou, s ktorou je „vedecky“ zdokumentovaný a spracúvaný (Pytlík 2000, s. 53).

Podobne ako Smoljak a Svěrák Cimrmana, aj Gullichsen a jeho spolumystifikátori vydávajú Pära Bonka za skutočnú historickú postavu a ich mystifikácia je súčasťou nevyslovenej dohody medzi publikom a autormi.

Postavu fiktívneho génia Járu Cimrmana vytvoril Zdeněk Svěrák s kolegom Jiřím Šebánkom, keď robili humoristický program s názvom *Nealkoholická vináreň u Pavůka*. Tu došlo k prvej mystifikácii. Neskôr vzniklo divadlo založené na tomto humore. A tak vytvorili postavu neexistujúceho autora, ktorého vsadili do určitej doby a dali mu určité vlastnosti. Českého génia, ktorému sa nikdy nič nepodarilo.

Spoločné sú v prípade BONKu aj cimrmanológie zahmlený pôvod a záhadné úmrtie protagonistov. Jára Cimrman sa narodil „niekedy medzi rokmi 1853 a 1859 (neistý matrikárov rukopis však pripúšťa i roky 1847, 1850, či 1861), vo Viedni; posledné bezpečne zistené miesto pobytu je obec Šemánovice na Kokořínsku roku 1914, podľa najnovších výskumov však Jára Cimrman aktívne žil a tvoril aj počas 1. svetovej vojny.“ (http://sk.wikipedia.org/wiki/J%C3%A1ra_Cimrman). Po celom svete sú miesta, na ktorých vraj Cimrman skonal, ale nikto netuší, ktoré je pravé.

„Pôvod otca Pära Bonka je zahmlený. Vie sa iba, že v čase letného slonovratu 1837 zavialo more na ostrov Helgoland severne od Uusikaupunki v západofínskom súostroví malého chlapca. Adoptoval si ho staviteľ lodí a dedinský muzikant Sjöngar-Pär z gazdovstva Bönkas, veľký dobrosrdečný chlap, ktorému vlastného syna vzalo more“ (BONK BUSINESS INC. 1994, 8). Hlavný protagonista a zakladateľ Bonk Business a.s. Pär Bonk (1853-1908) bol rovesníkom Járu Cimrmana. Aj on zahynul za záhadných okolností. V roku 1903 viedol vedeckú expedíciu na Sibír. „Pärov posledný telegram domov bol z februára 1908. 'Zima bola krutá a vyžiadala si obeť. Tých, čo zablúdili v metelici, našli zamrznutých tesne pri dome...' 1. marca 1908 sa v sibírskej Tunguske niečo stalo. Stopy po nevysvetliteľnej explózii možno pozorovať dodnes. Pär, jeho asistent a vyše 200 miestnych robotníkov zmizlo bez stopy“ (BONK BUSINESS INC. 1994, 28). Podobné zahmlievania vytvára priestor pre nové a nové objavovanie vynálezov a „faktov“ súvisiacich so životom a činnosťou týchto postáv.

Polyglot a polyhistor Jára Cimrman aj Pär Bonk (a potom aj jeho syn a vnuk) pôsobili v rôznych oblastiach a boli autormi nespočetných vynálezov. Jára Cimrman vševedec a všeumelec, „všude byl a všechno objevil. Jeho vynálezy jsou důmyslně nesmyslné...“ (Richterová 1997, s. 71). „Cimrman, tento podivuhodný básnik, beletrista, dramatik, malíř, filozof, aviatik, pedagog a gynekolog samouk byl i prvním středoevropským patafyzikem. Nebude to ostatně prvně, co je Cimrman první. Byl to on, který přišel na myšlenku dobýt severní pól a přenechal pak vlastní provedení jiným, byl to on, kdo pilotoval první stíhací vzducholoď, kdo zavedl na českém psacím

stroji samostatnou klapku „ř“, kdo poprvé narýsoval ataxiálu, kdo založil na Bílé Rusi první sodovkárnu“ (Pytlík 2000, s. 53). Dokonca vymyslel aj jogurt. Okrem vedeckej činnosti a umeleckej tvorby sa venoval aj vymýšľaniu prístrojov a rôznych pomôcok. Pripisuje sa mu napríklad autorstvo stroja na vysávanie prachu pomocou stlačeného vzduchu, stroja na odstraňovanie pavučín, na čistenie zemiakov, parného luskáčika na orechy, ručného lisu na bielizeň, samočinného podpaľovača uhlia, ktorý pracoval na princípe elektrického výboja, a mnohých iných neoceniteľných mašíniek. Cimrman priniesol svetu mnoho užitočných vynálezov. Napríklad hasičský bicykel alebo okuliare proti moskytom.

Tri generácie Bonkovicov sa zasa zaslúžili o priemyselné využívanie ančovičkového oleja. Celý svet fascinoval príbeh jednoduchého rybára Pára Bonka (1853 – 1908), ktorý pre blaho ľudstva založil multiglobálnu spoločnosť Bonk Business a.s. V snahe nájsť uplatnenie pre baltskú ančovičku (*engraulis baltica*), ktorá sa v okolí jeho rodiska finskeho Helgolandu vyskytovala v hojnom počte, ale ktorá pre veľký obsah oleja nebola medzi ľuďmi obľúbenou potravou, začal vyrábať z tejto ryby mazivá, ktorými sa neskôr mazali kolesá priemyslu na celom svete. V deň letného slnovratu v roku 1893 bola s pompou a ohňostrojom založená firma na ich výrobu. Pár Bonk postavil mlyn, na ktorom ryby mlel na kĺzavý preparát rôznych stupňov viskozity. Mazali sa ním píly v Kainuu, zlievárne a valcovne v Ruotsinpyhtää a Taalintehdas. Mazivá a iné produkty z ančovičiek prepravoval na lodiach do rôznych kútov Fínska, Európy a exportoval ich dokonca do Nového sveta – do Ameriky. Prvé desaťročie 20. storočia bolo v znamení intenzívneho výskumu a vývoja širokého sortimentu produktov. Rafinácia ančovičiek sa sústredila na výrobu kvalitného kondimentu Garum Superb a zároveň vysoko výkonného maziva, ktorý sa používal v malých množstvách za závatné ceny. Tento tzv. polárny olej bol mazivom používaným v priemysle jemnej mechaniky a mal sa aplikovať zohriaty. Vyrábali ho z dovezenej suroviny: peruánskej ančovety (*Engraulis ringens gig.*). Ančo-agentúra v Peru zabezpečovala výrobu a distribúciu hnojiva zo sedimentu, ako aj kombinované krmivo v briketách – produkty, ktoré mali dobré meno v severoamerických poľnohospodárskych oblastiach s chovom dobytká. Prenikanie a.s. P. Bonk & Co na technologickú mapu sveta išlo hladko – „ako keby bolo namazané ančovičkami.“ Obchodné kontakty boli vytvorené a chýry o vysokej kvalite strojársko-technických produktov sa rýchlo šírili. Už v prvom desaťročí 20. storočia sa strojové komponenty a dynamá Bonku používali v mnohých významných svetových priemyselných závodoch. V zariadeniach Bonk sa baltská ančovička začala využívať iba na výskumné ciele, pretože v desaťročí 1870 – 1880 západnej expanzie takmer vyhynula. Teraz sa ryby používali ako „pokusné zvieratá“ na výrobu energie

pri elektromagnetických ančovičkových akumulátoroch. Tieto pokusy vyústili do vynálezov tzv. páperovej, ultraľahkej vody, ktorá sa vydestilovala z prekambriického druhu žuly enochitu v Helgolande (BONK BUSINESS INC., 8). Ako pravý Fín s ekologickým povedomím ponúkol Pär Bonk drevospracujúcemu priemyslu, že vypestuje štvorhranné stromy, z ktorých by sa s minimálnym odpadom dali vyrobiť štvorhranné klady, a tak by sa mohlo ušetriť na preprave a skladovaní, čo by viedlo k zvýšeným ziskom (BONKBUSINESS INC. s. 27). Na počiatku bola ančovička. Energia z ančovičiek umožnila elektrizovať sídlo Bonk Business, a.s. Uusikaupunki. V tomto meste je mnoho pamätihodností súvisiacich so strojmi Bonk alebo s históriou Bonk Business a.s. V meste je napríklad pamätník Víťazstvo ančovičkovej energie. Vznik mnohých strojov a zariadení BONK súvisí s ančovičkou: vozík na podávanie ančovičiek, dávkovač horúceho ančovičkového oleja, strašiak na odplašenie vtákov, ktoré jedia ančovičky. Neskôr však vďaka ančovičkovej energii sa produkcia zariadení rozšírila aj do iných oblastí a vznikli enochitová vrtačka, mechanický čašník Garum, pálenica Garum, paranormálny kanón, Bonk's Freakwave Transmuter Unit, Raba Hiff, Raba Hiff Dr. Yes, Raba Hiff Eggstream, ADS – Advanced Disinformation Systems alebo LBH Localised Black Hole čiže lokalizované čierne diery. Tieto často enigmatické názvy potvrdzujú teóriu Tage Danielssona, že čím nepochopiteľnejšie sú mená, tým sú vhodnejšie na mystifikáciu.

Hyperbolizácia sa ako u Cimrmana, tak aj u v prípade BONKu prejavuje tiež v expanzii produktov a vynálezov do celého sveta. Jára Cimrman zakladá napríklad v Paraguaji bábkové divadlo, vo Viedni kriminalistickú, hudobnú a baletnú školu. Pomáha Eiffelovi nájsť podnájom, Antonovi Pavlovičovi Čechovovi pohnojí višňový sad a po tom, čo s ním prekonzultoval dielo Dve sestry, Čechov ho na Cimrmanovo odporúčenie prepracoval na Tri sestry. Americkej vláde predkladá projekt Panamského prieplavu, psychoanalytik Sigmund Freud o ňom povedal: „Bol mojím jediným pacientom, ktorý vo mne dokázal vyvolať komplexy.“ Ernest Hemingway po ňom pomenoval neznámu rybu, Edison vyslovil túžbu, aby jeho žiarovky svietili tak, ako žiara Cimrmanovej osobnosti atď.

Pär Bonk má tiež svetové väzby, aj obchodné vzťahy, ale tiež rodinné, má peruánsku manželku, jeho syn Pärre si vezme čínsku džezovú speváčku a predstaviteľ tretej generácie Bonkovcov Pärreho Bonka jr. zas čínska matka posielala z vojnového Fínska do bezpečnejšej Ameriky, kde si chlapec neskôr zmení meno na Barry. Hyperbolizácia sa prejavuje aj v oslavných rečiach k 100. výročiu založenia firmy, kde sa uvádza, že Bonk Business a.s. je multiglobálna mamutia firma, ktorá dnes zamestnáva 13 tisíc ľudí v 52 krajinách.

Spoločný majú obe uvedené „kolektívne“ mystifikácie budovanie kultu génia, akési megalomanstvo a snahu prezentovať protagonistov ako najlepších, najúspešnejších na svete, ale v mnohých prípadoch za života nie celkom uznávaných. Vynálezy Cimrmana aj Bonkovcov majú pozdvihnúť sebedovomie národa, ale aj prispieť k zvýšeniu blahobytu v ich vlasti.

Parafrázujúc slová Voskovca a Wericha: aký je vlastne zmysel tohto „nezmyslu“? Cimrman vznikol v Československu v časoch totality. Tieto hyperbolizované mystifikácie sú v prípade Cimrmana reakciou na danú dobu. Veľkú úlohu v tvorbe totalitného mýtu zohral popri kulte osobnosti aj kult geniálnych vynálezcov: Mičurin pestoval na Sibíri vinič, Lysenko presadzoval na Ukrajine pestovanie kukurice.

Divadlo Járu Cimrmana je *priznanou* mystifikáciou odkazujúcou na epochálnu *nepripravenú* mystifikáciu, ktorá bola kolosálnejšia a oveľa zákernejšia... *Estetika nezmyslu, poetika absurdity, kult demencie*, to všetko sú spôsoby, ako vyjadriť blbosť blbosťou, mystifikáciu mystifikáciou a poukázať na pokrytecky maskovanú surovosť systému. *Rozpoznanie* tohto systému možno uskutočňovať akýmsi *mimetickým napodobňovaním* jeho logiky, vytváraním jeho *modelu*... Cimrmanove absurdné vynálezy opisované s pedantskou historiografickou presnosťou pôsobia ako čosi *autistické*, celkom sebestačné na vonkajšom kontexte, na druhej strane ale dovoľujú rozpoznávať a predviesť významy skrývanej moci *cenzúry*... Táto paródia sa na „hlúpu“ hrá, aby mohla hlúposť reflektovať, a zároveň si uchováva privilegovaný štatút umenia. *Nonsense* tak nadobúda estetickú funkciu a jeho „jazyku“ je treba rozumieť podobne ako „jazyku“ filmovej grotesky alebo abstraktného maliarstva (Richterová 1997, s. 73). „Proces porozumení absurdnému modelu a z neho pramenící smích súčasne ustavují společnostv nebo dokonce svého druhu spiklenectví: *rozumět nesmyslu* modelového díla rovná se schopnosti dešifrovat nesmysl společenského systému – v principu, nebo aspoň v dílčích jevech“ (Richterová 1997, s. 73–74).

Napriek tomu, že Fínsko nepatrilo medzi socialistické štáty, v dôsledku jeho geografickej polohy pociťovalo zo strany veľkého suseda Sovietskeho zväzu neustálu hrozbu a poznalo ho oveľa lepšie ako obyvatelia iných krajín západnej Európy. Domnievame sa, že aj z tohto dôvodu vyššie uvedené myšlienky môžu do istej miery platiť aj pre fínskošvédsku mystifikáciu BONK. Na druhej strane svojrázny humor BONKu a Járu (da) Cimrmana si možno vynútila aj situácia dnešného človeka, ktorý na neprehľadnú zložitosť doby odpovedá niekedy hrou, naivitou, ktorá je zároveň spontánnym, demystifikujúcim gestom. „Hra totiž v záplavě rozličných fakt a údajů nalézá směšnost a nicotu. Zdánlivě nesmyslným počínáním vyřazuje věci z automatizované souvislosti a dosahuje tím tolik potřebného uvolnění, jež v přetech-

nizovaném světě představuje poslední výspu „zdravého rozumu“ (Pytlík 2005, s. 241-242).

4. ZÁVER

Je príznačné, že podobné mystifikácie môžu vznikáť najmä v prostredí, kde irónia a sebaíronia nie je tabu. Vo fínskej literatúre ironizovanie inštitúcií a ani irónia a sebaíronia nebola prijímaná až do konca 80. rokov veľmi pozitívne. Ak ju niekto písal, tak najmä predstavitelia kultúrnych menšín vo Fínsku (židovský spisovateľ Daniel Katz alebo fínskošvédski autori, napríklad aj u nás známy dramatik Bengt Ahlfors), ktorí vnímali dané inštitúcie zo širšej perspektívy. Zdeněk Svěrák v rozhovore pre HN 7.3.2009 uvádza, že Cimrman vznikol v Česku, a nie na Slovensku zrejme aj preto, lebo slovenský národ sa konštituoval o niečo neskôr ako český a ešte nedozrel do štádia, aby si mohol „robiť zo seba ‘srandu‘“. Česi vraj došli do štádia, že „nie všetko české je hezké“. U nás má vraj slovenskosť ešte istú posvätnosť. V Čechách si vraj dokážu uťahovať z Jana Husa napriek tomu, že si ho ne-smierne vážia. Vo Fínsku sa situácia mení, o čom svedčia aj prvé mystifi-kátorské lastovičky.

Literatúra

- ACHTÉ, Kalle–LINDFORS, Olavi–LÖNNQVIST, Jouko–SALOKARI, Markku:
Suomalainen itsemurha. Helsinki: Yliopistopaino, 1989.
- BONK BUSINESS INC. 1893 – 1993. Helsinki: Otava, 1994.
- DANIELSSON, Tage: *GRALLIMATIK. Struntpratets fysiologi och teknik*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1966.
- FÁROVÁ, Lenka–KULKKI-NIEMINEN, Auli: *Švejk tekee toisin : Suomalais-tšekkiläiset kirjallisuussuhteet*. Tampere: Tampereen yliopisto, 1996.
- FINK, Eugen: *Oáza štěstí*. Praha: Mladá fronta, 1992
- MAIRONIEMI, Eino: *Modernismin esteet*. In *Vaihtuva muoto. Tutkielmia suomalaisen romaanin historiasta*. Jyväskylä: SKS, 1992.
- MERI, Veijo: *Taide on koko elämä*. HS 27.12.1960. In *Vaihtuva muoto. Tutkielmia suomalaisen romaanin historiasta*. Jyväskylä: SKS 1992.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Studie z estetiky*. Praha, 1966.
- NIEMI, Juhani *Kirjallisuus instituutina. Johdatus sosiologiseen kirjallisuustutkimukseen*. Helsinki: SKS, 1991.
- PYTLÍK, Radko: *Fenomenologie humoru*. Praha: Emporium, 2000.
- PYTLÍK, Radko (zost.): *POMOCNÁ ŠKOLA HUMORU*. Praha: Emporium, 2005.
- RICHTEROVÁ, Sylvie: *Ticho a smích*. Praha: Mladá fronta, 1997
- VLAŠÍN Štěpán (red.): *Slovník literární teorie*. Praha: Československý spisovatel, 1977

Tiivistelmä

Tutkielmassa kerrotaan kahdenlaisesta ”huiputuksesta” Suomen kulttuurissa, ensin Pirkko Saision mystifikaatiosta eli hänen kahdesta salanimestä, Jukka Larssonista ja Eva Weinistä, sitten verrataan suomenruotsalaisen taitelijan Alvar Gullichsenin mystifikaatiota kuvitteellisestä Bonk-yhtiöstä tšekkiläiseen Zdeněk Svěrákin ja Jiří Šebánekin keksimään neroon Jára Cimrmaniin. Sekä Bonk että Cimrman on hullunkurinen fantasia- tuote, jonka ympärille on kehittynyt kokonainen historia.

CSEHY ZOLTÁN¹

ARITMIKUS KÉPZELET, DISSZONANCIA, SZIMMETRIAÉLMÉNY²

(A bartóki hídforma és kromatika hatása Cselényi László
költészetére A képzelet aritmiái című kötet
kulcsszövegeiben)

Annotáció: A tanulmány Cselényi László szlovákiai magyar költő A képzelet aritmiái című kötetének kompozíciós eljárásaival foglalkozik, különös tekintettel Bartók Béla zenei szerkesztésmódjainak ihlető hatására. Cselényi a maga költői igényeihez igazítva aknázza ki Bartók egyes kompozícióinak hídformáját, organikus és formális logikai szerkesztésmódját, kromatikáját. A zenei olvasat mellett nagy szerepet kap az intertextualitás, az entrópia, illetve a szerkezeti disszonancia kérdésköre is.

Kulcsszavak: Cselényi László, Bartók Béla, hídforma, kromatika, entrópia, aritmia, disszonancia, intertextualitás.

Aligha létezik a magyar irodalomban makacsabb, elszántabban kísérletező, ha tetszik monomániakusabb költő, mint Cselényi László. Évtizedek óta keres egy formát, keresi az elbeszélhetőség nyelven túli, hatványozottan zenei karakterű kifejezésformáit, próbálgatja a mítoszképzést és a nagy mítoszok leterhelhetőségét. Ám máris pontosítanunk kell: a formát már megtalálta, hiszen feltárta az önmagát a jelentésképzés szintjén kegyetlenül kikezdő és ellehetetlenítő nyelv mintázatait, de egyszersmind zenei tömbökké szervezve ezeket a kísérleti szórójzolatokat, s így egy olyan hipernarratívába ágyazta végeredményben destruktív költői programját, hogy az paradox módon igencsak konstruktívnak és teljesnek tűnik.

Természetes tehát, hogy a költői szöveg ismerveire, a költőiség klasszikus elvárási rendszereire fittyet hány, ugyanakkor az avantgárd gesztus, illetve a montázs és kollázstechnika eljárásaihoz szinte rögeszmésen

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás az 1/0233/11 számú, *Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore* megnevezésű VEGA-projekt keretében készült a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

ragaszkodik, hiszen pontosan érzékeli, hogy csakis a felbontásban, a részegységekben rejtezhet a megragadhatatlan lényeg: hiszen ha ott nincs, akkor vélhetőleg nincs is sehol; akkor a lét maga lényegtelen, a szövegeképzés pedig elveszíti energiáit. Cselényi visszamegy a mikrostruktúrákig, ahogy az a mesebeli fiú is, aki mivel nem ismert egyetlen imádságot sem, a zsinagógában az ábécét imádkozta, mondván, hogy abban úgyszólván van az összes. A nyugati kultúra hatalmas műveltséganyagának, költői tradíciójának ábécéjét adja, teszi élénk már a Krétakor című kötet vége és a Téridő-szonáta is: ebből kell kiraknunk, visszaállítanunk a számunkra fontos létélményt, a múltat magát. Létrehozni a katasztrófa, a kataklizma utáni káosz grammatikáját. És itt lesz döbbenetes a felismerés, amit kimondani is félelmetes: a káosznak zenei szerkezete van!

Cselényi szövegei, montázsai azonban nem öncélú, gépies kombinatorikus játékok, hanem sokkal inkább átrendeződések, finom, zenei struktúrákon nyugvó permutációi a szimultán lét- és műveltséganyag látszatra kaotikus mozgásainak. A precíz matematikai struktúrák zenei logika szerinti szerveződése Stockhausen, Xenakis, Berio vagy Bartók eljárásai felől értelmezik újra a költészetet, melynek mi is lehetne más a lényege, mint hangzástömbökké bontani a hagyományt, majd e hagyományból felépíteni az új értelmezés szükségszerűen nyers tereit.³ Ahogy a madarak beszédét, hangjait kottázó Messiaen megalkot egy önálló, szimbolikus-misztikus hangpoétikát, Cselényi szövegeinek is megvan a maga ezoterikussága. Ez az alaphálózat a visszatéréseken, modifikációkon, modulációkon, a szólamokba rendeződő struktúrákon alapszik, melyek egy elbeszélés ígéretével kecsegtetnek, ez az elbeszélés azonban csak nyomaiban tartalmazza az eredendő ősmítoszt, viszont teljes egészében felkínálja annak zenei-ezoterikus hátterét. Cselényi szövegeinek megértése a bartóki technikáktól kiindulva az aleatórián át a Cage-féle chance music vagy a spektrális zene ismerete nélkül jóval szegényebb lenne. Persze, a Rene Char típusú költészet folyamatosan lángoló könyvtár-ideáljának és tudásmentésének esztéticizmusa vagy éppenséggel a zenei tömbökként felfogott szövegegységek rideg, matematikai analízise, a ciklikusság vagy az izomorfizmus, pl. a Fourier-féle transzformációs elemzések vagy a

³ Vö. CSEHY Zoltán, *Nyulak kövel kivert fogsora. Cselényi László Elvetélt szivárvány című művének zenei olvasata (Von Steinen ausgeschlagene Hasengebisse. Musikalische Leseart des Werkes Elvetélt szivárvány von László Cselényi) = On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*, Ágoston Zénó BERNÁD, Márta CSIRE, Andrea SEIDLER (szerk.), Wien, Berlin, LIT Verlag, 2009, 93–106. Illetve: CSEHY Zoltán, „*Minek zene minek fog minek oboa*”. *Vázlatos eszmefuttatás Cselényi László költészetének zenei értelmezhetőségéről = KÖVESDI Károly (szerk.), A Cs-tartomány – pro és kontra. Cselényi László költészete kritikák és értekezések tükrében*, Pozsony, Madách-Posonium, 2009, 233–256.

strukturális és akusztikus aspektusok szembeállítására hasonlóan járható útnak bizonyulnának egy-egy olvasat kidolgozásához.⁴

Cselényi szövegvilágához kell némi ráhangolódás, nyitottság, az intermediális vonatkozások kreatív érzékelése: és kell az a tudat, hogy a műalkotást az értelmező hozza létre a felkínált lehetőségekből; hagynia kell, hogy a műalkotás gyanúja elhatalmasodjon, érlelődjön és bevonjon a maga terébe. Itt nincs briliáns metafora vagy homéroszi nagyhasonlat, csillogó-villogó rímtechnika: kérelhetetlen tömbök vannak, melyek szólamszálazásai igencsak produktív burjánzásba kezdenek. És ebben a produktivitásban még olykor a briliáns metafora vagy homéroszi nagyhasonlat, csillogó-villogó rímtechnika is fellelhető. Cselényi makacs műve, ez a hatalmas, alakváltogató zenei eposz, megszólaltatható, és önkéntelenül is megszólal, ha hagyjuk.

Cselényi recepciója szélsőségekben tobzódó: van, aki munkásságát gyakorlatilag semmire nem becsüli, és van, aki folyamatosan inspirálódva jelentések sokaságával tölti fel ezt a páratlan életművet. Ez a radikalizmus hozzájárulhat e költészet vonzóbbá tételéhez: ugyan ki ne kutakodna szívesen ott, ahol ilyen hatványozott a rendteremtés igénye, még ha a rendteremtés örök illúzió is? Létezik-e még egy olyan magyar költő, akiről olyan radikálisan eltérő szempontú kötetek születtek, mint Pomogáts Béláé,⁵ Bohár Andrásé⁶ vagy legújabban Vilcsek Béláé?⁷

Ahogy a csillagképek is csak általunk azok, amik, csak a mi mítoszaink által válnak láthatóvá, a Cselényi szövegek sem létezhetnek összekötő segédvonalak nélkül, melyek kiadják a lehetséges képet. Azt a képet, melyre mióta költészet a költészet, minden versszerető vágyik: a szövegen át kisejtlő, pontosabb önképet.

Ez a dolgozat nem kínál átfogó képet a Cselényi László költészetében evidensen jelenlévő zenei ihletődés karakteréről, arra vállalkozik csupán, hogy a bartóki hídforma és kromatika ihletésének nyomairól tudósítson A képzelet aritmiai című kötet legjelentősebb szövegei alapján.⁸ Ez a kötet lényegében költői kalászszedés: a teljes életmű kötetből kimaradt anyagait közli, de ami ennél sokkal fontosabb, világosan mutatja azokat az átmeneti

⁴ Marek ŽABKA, *Štúdie z matematickej hudobnej teórie*, Bratislava, FF UK Katedra hudobnej vedy, 2009, 93–115.

⁵ POMOGÁTS Béla, *Cselényi László*, Dunaszerdahely, Nap, 2007.

⁶ BOHÁR András, *A megírhatatlan költemény. Hermeneutikai kísérletek Cselényi László költészetéről*, Budapest, Ráció Kiadó, Magyar Műhely Kiadó, 2005.

⁷ Vilcsek Béla monográfiája megjelenés előtt áll: ezúton tartozom köszönettel a szerzőnek, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta.

⁸ CSELÉNYI László, *A képzelet aritmiai avagy aki e verseket mind ellenírta. 1955–2010. Verstörténekek*, Pozsony, Madách-Posonium, 2011.

struktúrákat, melyek a szabályozott formák klasszikus zeneiségéből átvezetnek az atonalitás térfelére, a szigorúan szervezett elem-önállósítások poétikájába, a szólamokra bomló megnyilvánulások egymásnak eresztett, sokszor diszsonáns vagy stabil identitás nélküli terepére. Mekis D. János írja le a legprecízebben azt a folyamatot, ahogy a Cselényi-líra felszámolta a központi jelentőségűvé nagyított én pozícióit, és a szöveg mániákus kumulációja révén a szerzőség hagyományos fogalmát is felülírta.⁹

E könyv egyik legfőbb érdeme tehát a szövegek közti párbeszéd anatómiájának feltárulkozása: a múlt bebecsúsítása a jelen szólamegyütteseibe, a variánsok és a domináns elemek viszonyrendszerének hierarchikusból mellérendelőbe való átfordulása, a zenei komponálás egyes szegmenseinek érzékelhető jelenléte. Az a zenei átalakulás, mely a diatonikus zenei váz felszámolásához vezetett és utat kínált a tizenkétfokúsághoz. Bartók sajátos utat választ: olyan kromatikus technikát alkalmaz, mely Ligeti György szavaival élve szintézisbe képes foglalni a „felhangelvű funkciós” és a „distanciaelvű temperált tizenkéthangú” rendszert.¹⁰ Kókai és Fábíán ugyanakkor atónális hatáskeltésről beszél, melyeket a zeneszerző kromatikus váltóhangok (beleértve a nagyszepitimes szerkezeteket) és komplementerhangok segítségével ér el.¹¹

„Bartók valójában drámai alkotó, mint minden nagy alkotó, akiben a logikai készség a hősiesség iránti hajlammal párosul. A forma, amelyben ez a koncepció: a szerkezeti egység, a karakterek szembeállítása és a drámai metamorfózis gondolata alakot öltött, a hídforma volt. Ő maga nevezte így érett kori műveinek struktúráját – a tételek, és ezeken belül a témák szimmetrikus elrendezése alapján. Az ötödik vonósnégyes 5 tétele így rimel egymásra: A–B–C–B–A” – írja Lendvai Ernő Bartók formakoncepciójáról című korszakos jelentőségű tanulmányában.¹² Szinte szó szerint ugyanez a gondolatfutam épül be Cselényi László Bartók és Joyce című montázsszövegébe is, mely pontosan a Lendvai-elemzésben jellemzett hídforma szerkezeti logikáját követi.¹³ Somfai László a hídforma bartóki struktúráinak értékelésekor joggal hangsúlyozza, hogy a szimmetriaélmény

⁹ MEKIS D. János, *Félszázad, szövegfolym, Cselényi László (A Kezdet s az Egész) = KÖVESDI Károly (szerk.), A Cs-tartomány – pro és kontra*, i. m., 196–216.

¹⁰ LIGETI György *válogatott írásai*, szerk., ford. KERÉKFI Márton, Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2010, 70–74.

¹¹ KÓKAI Rezső, FÁBÍÁN Imre, *Bartók Béla stílusáról = Ugyanők (szerk.), Századunk zenéje*, Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1961, 87–92.

¹² LENDVAI Ernő, *Bartók költői világa*, Budapest, Akkord Zenei Kiadó, 1995, 9. (Lendvai Ernő munkái.)

¹³ CSELÉNYI László, *A megíratlan költemény*, Pozsony, Madách, 1990, 94. A Cselényi-parafázisban szerepel egy hiba is: „Az V. vonósnégyes ötödik tétele így rimel egymásra: A–B–C–B–A”. Nem az ötödik tételről van szó, hanem a vonósnégyes öt tételéről.

evidens jelenléte ellenére csak úgy képzelhető el, „hogyan a centrális szakasz után minden visszatérő mozzanat küllalakban-jelentésben variált: szkémája tehát inkább A1–B1–C–B2–A2”.¹⁴

Ha a Cselényi-kompozíciók szám- és szimmetriastruktúráit vizsgáljuk, Bartók hatása megkerülhetetlen. Bartóké, aki zenei formáit képileg és aránytanilag is határozott pontossággal alkotta meg, akiről Ligeti György a lehető legnagyobb precizitással mondhatta a következőket: „Bartók harmóniavilágára jellemző, hogy a zeneszerző eredetileg heterogén rendszereket fűz egymásba, például diatóniát és kromatikát, illetve, hogy törekszik a harmóniai tér szimmetrikus felosztására, és arra, hogy e teret egymással szimmetrikusan felcserélhető harmóniai centrumok segítségével strukturálja, melyek pólusként és ellenpólusként viszonyulnak egymáshoz”.¹⁵

Ha tehát az Ötödik vonósnégyes öt tételének szerkezetét vesszük alapul, világosan látszik, hogy a szárnytételek által közrefogott belső pár öleli körbe a főtémát. Ez az ölelés, ahogy Lendvai Ernő kimutatta, kisebb egységekben, az egyes tételekben is életképes, miközben a központi magban tér és idő csereaktusa zajlik le a mindenkori főtéma harmóniává alakulása során, illetve a kötés és oldás egymást erősítő és lebontó dinamizmusa folytán.¹⁶

Ha pl. a Derrida-ködben című Cselényi-költeményt vizsgáljuk meg a fenti rendszerben, a szöveg zenei szerkezete a bartóki séma továbbfejlesztéseként is értelmezhető: az A – B – C – D – C – B – A szerkezet az Ötödik vonósnégyes rendszerének bővítéseként értelmeződik. Az ABC-struktúra felvetette problémák a D-központi témán túljutva áttranszformálódnak. Az első tétel egyik alapmotívuma („szószerep éjszaka létüres tér”) az idő, végül azonban a nyelvi archaizmusok történetiségébe jutunk vissza, illetve a szöveg szenvedésének kínjaihoz az értelmezhetőség során („szöveg mater doloróza”), de magába a történelmi időbe is („doberdó / ki kereszténységnek viseled paizsát”) átszivárog a mindenkori létezés esszenciális érzete. A múltba vezető szelep funkcióját is ellátó középső szövegtömb belső aránytana középpont nélkül szimmetrikus: maga lesz az úr felmutatása, a homokóra elszűkülő nyaka, melyen átáramoltatható a keretek közé szorított tér megannyi alkotóeleme, s idővé transzformálható heroizmus. Cselényinél azonban a heroizmus folyamatosan ironikus színakkordokká alakul: ismerős gesztusokat kibillentő hangszerelés a nyelv analízisének látszatával élve ragadja meg az emlékezet működését:

¹⁴ SOMFAI László, *Bartók Béla: 2. zongoraverseny* = KROÓ György (szerk.), *Miért szép századunk zenéje?*, Budapest, Gondolat, 1974, 203.

¹⁵ LIGETI György, *Bartók harmóniavilágáról* = LIGETI György *válogatott írásai*, szerk., ford. KERÉKFI Márton, Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2010, 84.

¹⁶ LENDVAI, *Bartók költői világa*, i. m., 9–17.

„előregyártott tetemek vagina / verbalis szaván fogom a szót”. Cselényi kezdeti korszakában az időélmény az idő egyéni megélhetőségének kérdését jelenti a szimultán módon elképzelt és szólalomban testet öltő történeti, vagy más szóval élve hagyományidő jelenidejűsítésével.¹⁷ Később ez a hagyományos szerzői funkció szétszalazódásával együtt alakul át, s lényegében a szubjektumtól függetlenedő időtömbök szöveg általi megalkotására helyeződik a hangsúly: Balassi versének beengedése a Cselényi-versbe nem jelent szervesülést, se stílusimitációt, független szólalként ütközik más, független szólalomokkal, és ereje folytán alapvetően határozza meg a szöveg nyelvi idejét. Fontos tudatosítani azt is, hogy a Krétakor című kötetből kezdődően a szöveg identitása is eredendően destabilizálódik: a mű definitív megalkotottsága helyett a megalkotás folyamatának rögzítése válik elsődlegessé, miáltal nem hagyományos értelemben felfogott műalkotás, vers vagy költemény jön létre, hanem egy folyamat dokumentációja zajlik, a verstörténés megszövegesülése, ami műalkotást, verset, költeményt eredményezhet, de még ez sem feltétel.

Az 1/1 (A1) Balassi-citátumainak elhelyezése (65. vers, Zarándoknak vagy bujdosónak való ének) pontosan megegyezik a vele szimmetrikus 1/1-es (A2) szakasz intertextus-betétével: ez a vezérelv a teljes szimetriarendszerre érvényes. Balassi Bálint 65. (és az utolsó strófatömbben 66.) költeményének elemei az egyes modulokat is szimmetrikus rendszerré képzik. Vagyis a nyolcsoros tömbök középpont nélküli analógiás tükörrendszerként hatnak:

a b c d d c b a

A Balassi-citátumok minden egyes tömbben a b-pozíciókat töltik ki. A 4-es szám tükröződéseként elgondolható strófák mikroszerkezete így tökéletes összhangban van a 4-es struktúra piramisszerkezetével. A szövegekonglomerátum egésze bizonyos értelemben a Balassi-egységek kommentárjaként is értelmezhető lenne: a vers e tekintetben nem más, mint egy tonális, tökéletesen harmonikus struktúra köré kialakított atonális analízis, a káosz megregulázása, testre szabása, a kulmináció felé irányuló gondolat látszatra formális logikai építkezésének kikristályosítása. A tömbökön belüli nyelvi burjánzás egyes elemeinek reprízjellege időnként szintén maradéktalanul megtartja ezt a formális rendet:

¹⁷ Az időélmény szerepére a montázsversben már Zalabai Zsigmond felfigyelt: ZALABAI Zsigmond, *Utószó avagy egy szöveg olvasata* = CSELÉNYI László, *Krétakor avagy lehetőségek egy elképzelt szöveghez*, Bratislava, Madách, 1978, 169.

1/2

az ige testté lett **a virágnak**

ígéret földében vezérelvén szépen

csodálkozik hullá-tó napleventék

a virágnak agyara van csontfü

a múlt jövő időben **nem görög**

rémálmaink totál-magaslat hinti

te adtál csillagot három szent királnak

nem görög a haraszt üss tőkön

Vagyis a motívumazonosság vagy rokonság szerkezeti hasonlóság a következő módon érvényesül: a $b \times a // a \times b$ a. A geminációs ismétlések és a koherens értelmi egységet képviselő Balassi-idézet elhelyezésének ritmusa nem mindig ennyire szabályos. Az 1/2 (B1) strófa zárata átfut az 1/3-as tömbbe, s így van ez a tükörpozíciónak megfelelő 1/3 (C2) és 1/2 (B2) tömbök esetében is. A Balassi-intertextus beépítése mellett ez a szimmetrikus, bár parciális egybeszövés a repríz és moduláció dinamikáját erősíti: a motívum sűrűsödését, erősödését majd elenyészését modellálja. A piramisköltemény lexikai állományának variációs jellege különösen látványos: a szókincs mind geminációs, mind szinonimikus értelemben számos kapcsolatot, hidat alakít ki, és a széttartás montázs-gesztusa ellenére lexikai értelemben viszonylag önmaga elemeihez minduntalan visszatérő, önmaga verbális kalandjaira reflektáló szöveg kerekedik ki. Ami szembetűnő, az a tudatos értelemprovokáló játék stimuláló jellege, mely öngerjesztő folyamatokat indít el: ezt a legvilágosabban a fogalmi kisiklatások, a közhelyek nevetségessé tétele („nem görög a haraszt”), a szójátékok fokozott jelenléte („létüres tér”, „drámadarak”), illetve a szótest anatómiájának boncnoki érzékeltetése („v én t este van”) jelzi. A mikrodinamika alapelveit jelentékenyen határozza meg ez az öngerjesztő asszimiláció, de számolni kell a központosítás nélküli szövegek kopulációs ingereivel is: az értelemkonstruálás e készség olvasói felmérésének függvénye. A Balassi-féle tömb szétszórása a szövegtömbök zeneileg kiemelt, stabil pontjaira szintén igazodik ehhez az utóbbi mikrodinamikai elgondoláshoz, és a kanonizált szöveg kiléphet a maga értelmezői hagyományából, miközben az olvasó konstruálja meg a lehetséges filológiai olvasatot. Ez önmagában véve nem róna túl nagy feladatot az olvasóra, ám Cselényi időnként a Balassi-szöveg inkorrekt filológiai mozgásait is engedélyezi, s így a Balassi-szakasz átcsúszik a montázsvers-sorok tömbjeibe, vagyis a klasszikus szakasz időbelisége és kötött értelme feloldódik. Ebben a gesztusban világosan érezhető a költemény egyik vezérmotívuma, a szövegtér és (nyelvi) idő problematizálásának kérdésköre. Cselényi az 1/3-ban (C1) így „idézi” Balassit:

„heródes előtt szűz futó máriának”

A sor filológiaiilag korrekt alakja:

„Heródes előtt futó Szűz Máriának” (65, 7)

A költői korrekciós eljárások időnkénti felbukkanása a „tonális” szerkezet időnkénti disszonanciákba futtatását eredményezi, s így a szöveg két alapvetően kontrasztív nyelvi nyomvonala (klasszikus és montázs-, illetve kollázsszerű szöveggenerálás) időnként átveszik egymás szerepét. Cselényi olykor el is hagy a Balassi-szövegből, illetve a záró strófában váratlanul átlép a 66. Balassi-vers (Valedicit patriae) territóriumába (66, 1–2). Természetesen a Balassi-vezérmotívum tematikus karaktere elválaszthatatlan a vers címzettjétől, a párizsi emigráns (zarándok, bujdosó) Nagy Pál avantgárd költő és teoretikus személyétől. Ráadásul a költemény legelején a pusztában a zsidókat vezérlő isten tüzes oszlopként jelenik meg: ez a theophaneia-megidézés analóg lesz a Balassi-szöveg tüzes oszlopként való értelmezhetőségével, s ezáltal Balassi válik kalauzzá a Derrida-ködben című szöveg textuális bugyrokra bomló, kiismerhetetlen poklában. A Derrida-köd nem pusztán Nagy Pál híres Derrida-tanulmányára tett célzásrendszer, hanem a nyelvbőlceleti megfontolások, illetve a folyamatos destrukció és konstrukció játékába bonyolódó nyelv, a klasszikus bináris oppozíciók kikezhdhetősége, a törlésjel alá helyezett fogalmiság is szerepet játszik a vers gondolati terében. Az egzisztenciális létszorongatottság („létüres tér”) a nyelvben létezés létszorongatottságává válik, s ez a kettős otthontalanság önkéntelenül is a pusztulás képeit vonja maga után („előregyártott tetemek”), ám a pusztulás egyszersmind születés és átalakulás is lesz, a Balassi-fonál kivezet a nyelvi ellenőrizhetetlenség, a nyelvbe veszett lét Minotaurusz-labirintusából, miközben önmaga sem maradhat sértetlen.

A költemény Nagy Pál Phoné című (1988) video-képszövegének verbális elemeit is felhasználja („nem görög a haraszt”),¹⁸ melyben Szombathy Bálint szerint „a görög istenek előtt sorjában tisztelgő szerző a politeizmus prizmáján át tekint az emberi alkotás polifóniájára, mintha csak az ókori istenekben megfogant médiumszerep fajsúlyosságát kívánná dicsőíteni.”¹⁹ Épp e sajátos képn nyelv viszonylatában fogalmazta újra Nagy Pál a látható nyelv, illetve a kommunikációs alapként elgondolt nyelv viszonyát, s jutott arra a következtetésre, hogy a nyelv derridai értelemben itt az „eltűnésben létezés” esszencialitásába záródik.²⁰ A kinetikusá tett szöveg sebessége és

¹⁸ NAGY Pál, *Nem görög a haraszt*, Budapest, Magyar Műhely, 1998.

¹⁹ SZOMBATHY Bálint, *Műfajteremtők az ezredvégen*, Új Forrás 31 (1999/9).

²⁰ NAGY Pál, *Az irodalom új műfajai*, Budapest, ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete, Magyar Műhely, 1995, 332.

az olvashatóság sebessége közti szakadék a képolvasás irányába mozgó szövegssebességet abszolútizálja. A képként elgondolt szövegtömb kérdése Cselényinél is releváns, noha itt a videóinstallációkhoz vagy a számítógépes kinetikus szöveggeneráláshoz képest látszatra mocconatlan strukturák vannak. A kimerevített szövegállapot dinamikáját részint az olvasás felszabadítása, részint a zeneiség biztosítja. A teljes versen végigvonuló Balassi-szólám szétcsúsztatása és környezetének radikálisan eklektikus elemekkel való benépesítése a hagyományos, lineáris olvasási gyakorlat mellett (mivel ez a szöveg még a szokásos tipográfiai ajánlatlehetőségekkel sem él) bizonyos mértékig akár észrevétlen is maradhatna, ha a zeneiség evidens jelenléte nem figyelmeztetne ezen egységek szólamszerű összetartozására. A 6//6-os szerkezet (melyhez még a Cselényi-féle poétikus filológiai módosulások is igazodnak), a szabályos ütemezés előbb-utóbb vizuálisan is láthatóvá válik a partitúráként elgondolt szöveg testén, s tabuláris olvasatban egyértelmű architektust képez. A Nagy Pál-betétek viszont mindvégig folt jellegűek maradnak.

A verstömbök elrendezésének szimmetriája és logikai következetessége azonban nem pusztán mechanikus számozásból fakadó gesztus, nem pusztán a káosz megregulázása, hanem egy fordulópont köré szerveződő szövegpulzálás kiemelő-értelmező szerkezete. Az A1 (1/1) és az A2 (1/1) a verbalitás, a nyelv világa felől elképzelt viláგértelmezés foszlányait nyújtja („szaván fogom a szót”, „kézen fogom a nyelvet”), a B1 (1/2) és a B2 (1/2) tömbök a mitikus és a historikus minőségeket állítják előtérbe, illetve a szakralitás metaforikussága („az ige testté lett a virágnak”) kerül konfliktusba a történelmi emlékezettel („e sokk / nyomozó történelem”). A C1 (1/3) és a C2 (1/3) a natúra képeit villantja fel („erdő zöldje”, „aranyeres táj”, „drámadarak”, „farkasszemembe”) elég intenzíven ahhoz, hogy egyszerre érzékeltesse a természet tisztaságának klasszikus metaforikusságát és e tisztaság pusztulását, illetve a mesterséges természet újkori dimenzióit. E mesterséges természet irodalmi szövegekörnyezetet is jelent, a szó természetes és mesterséges léttérét: így kerül a két tömb két utalása is kontrasztba: a „tisztá szesz kritikája” sorban parodisztikusan megidézett bölcselő racionalizmusát a kontrasztív szimmetria Joyce Anna Lívia Plurabellájával párosítja. Ugyanilyen emblematisz híd képez az első és az utolsó tömbben Hamvas és Derrida párosa, míg a középpontban (D) Onán alakját találjuk. A B-tömbpár nem tartalmaz mágikus neveket vagy ilyen jellegű célzásokat. A szimmetrikus középpontban szöveg és test genézise áll, nevezetesen annak költői felvetése, miszerint e két genézis közös töről fakad. Az átjárások és a torzulások révén érvényesülnek: a klasszikus, szakrális virágszimbolika a verbalitás létcspadójával, illetve a natúra kérdéskörével kapcsolódik össze a „szöveg mater dolorózsa” fordulatban, hasonlóképen komplex a „doberdő” szóban a historikus regiszter és a természeti képzetek összehangolása. A D-n átszűrődő motívumhalmazok

radikális változásokon mennek keresztül, a D-n inneni nyugvópontokból D-n túli robbanáspontra lesznek. Ez lexikális szinten is jól követhető: a nyelv karakterét jelző „szinekurva” vagy a natúra devalválódására utaló „kurvalányhaj” képeit váratlanul felváltják az anyaság asszociációi („anyacsavar”, „máter”).

Ligeti György Bartók Medvetáncának elemzésében a disszonanciahasználat négy módját különítette el: az első használati módot „hangsúlyt élesítő eszközként” írta le, majd az elfátyolozás technikáját jellemezte, aztán az egyszerre megszólaló különböző irányú váltóhangok jelenségében látott innovatív lehetőséget a disszonancia kihasználására, végül pedig a független irányú szólamok ütközésében.²¹ Ha e technikák irodalmi párhuzamait keressük, sokat segít a Cselényi-mű zeneként való elképzelése: a főhanggal megszólaló előke technikájával rokonítható pl. a Balassi-szövegegység és a biblikus genézis verbális megidézésének egybeeresztése („onán is józsef / nemzetségéből származott”), mely archaikus homogenitásával hajlamos megzavarni a szabályos ütemekként vissza-visszatérő ritmikát. Érdekes módon pontosan a főszólammal egyszerre megszólaló nyelvi hasonlóság túlburjánzása kelt disszonanciaérzetet. Az elfátyolozás variánsaiként tarthatjuk számon a szavak hangtestének komikus megváltoztatását és többértelműsítését („doberdő”, „létüres tér” stb.): ezek a le- vagy felhangolások a história, az emlékezet és a tradíció nyelvi kijátszásait hajtják végre a fősodorként mutatkozó szabályosan míves Balassi-szólam mellett. Az egyszerre megszólaló különféle irányultságú váltóhangok költői megfelelője inkább csak előadásban érvényesülhetne, amennyiben a szöveg dinamikájának hangzásmechanismusait érvényesülni hagyánánk. Cselényi előszeretettel él a tükörszerű pozicionálással, egy-egy panel szinte egyszerre két irányból is megszólal:

„a múlt jövő időben **nem görög (...)**
nem görög a haraszt üss tőkön
üss tőkön ragad az erdő zoldje”

A független irányú szólamok ütközése nem csak az értelemkonstruálás mechanizmusai vagy a nyilvánvaló metrikai szerveződésből kifolyólag lesz látványos, hanem a (félreérthető) homofónia és a (grammatikai, stílári) heterofónia radikalizmusából, illetve a lehetséges olvasói értelmezések személyre szabottan eltérő voltából is fakadnak.

A Papp Tibor szövegeire komponált Szétrepszertett szavak (1996) című montázs hasonlóképpen a bartóki ötödik vonósnégyes szerkezeti sémáját

²¹ LIGETI György *válogatott írásai*, i. m., 65–69.

követi (A– B – C – B – A), a motívumok folytonos átalakulása és megmunkálása szintén jellegzetes közös jegy, de az a bartóki koncepció is felsejlik, melyet Kroó György így jellemezett: „a témákat ösmozdulatokra, csíra- és sejtyszerű melodikus-ritmikus alapelemekre bontja és ezekből építi újjá”.²² A Szétrepezstett szavak cím önmagában is egy költői munkafázisra utal, de e tevékenység nem elégséges ahhoz, hogy lefedje azt, ami tulajdonképpen történik. A szétrepezstés ugyanis nem a szavakon, hanem a szintaktikai egységeken érződik: persze, ez csak önmagából a szövegből levonható következtetés. Ha a mű intertextuális és allúziós párbeszédkészségét vesszük alapul, világos, hogy a szétrepezstés ritmikai-metrikai jellegű, és alighanem Papp Tibor híres számítógépes versgenerátorának²³ szigorú metrikai szervezethez viszonyítva kell megközelíteni a kérdést. Az „éhes hexameterek”, illetve a „versek konzervdobozát” szakaszok ironikus utalásrendje erre filológiai értelemben is következtetni enged. A versgenerálás ritmikai radikalizmusával és személytelen (épp ezért paradox) konzervativizmusával szemben jön létre tehát maga a szétrepezstés. A szövegben a szabályosságra vonatkoztatott ronszolást hangsúlyozandó még így is meglepően sok a tiszta jambikus vagy trochaikus egység, illetve koherens metrikájú elem, pl.:

„a városban gyökértelen házak
mint nudista gondolatjelek” (I.)

Vagy:

„az országalmán barna pöttyök
aszalt hordágyán fekszenek
ha versedben csak ácsorognak” (III.)

Ezeket a formailag metrikai tisztaságukkal tüntető zenei egységeket veszik körbe a montázsolt elemek disszonáns összeseregélései. Fontos szólama továbbá a versnek a képiség szokatlan felértékelődését mutató metafora- vagy megszemélyesítés-koncentrátumok jelenléte. A vizualitás szinte szürrealisztikus zaklatottsága a nyelvi kifejezés objektív lehetőségeinek megkérdőjelezésével jár együtt. A „nudista gondolatjelek” szürrealisztikus képzete egyszerre lesz a tűnődésbe menekült elme csődjének jelzésére szolgáló test radikális és korlátozó jelenlétével szembeni ironikus lázadás megjelenítése, fallikus fenyegetés és a lírai megnyilatkozó

²² KROÓ György, *Bartók-kalauz*, Budapest, Zeneműkiadó, 1971, 181. A vonósnegyes elemzése: 177–186.

²³ PAPP Tibor, *Disztichon Alfa: első magyar automatikus versgenerátor*, Budapest, Magyar Műhely, 1994.

pőreségének, elvárás szerű szubjektívitasának megnyilvánulása. A „nadrágostul jön a köd” fordulat az alaktalan, megfoghatatlan megregulázására, testet öltésére, behatárolására tett kísérletként a szöveggenerálás Papp Tibor-féle gesztusrendszerére is utal.

A formális-logikai szövegfejlesztés mellett érdemes megnézni, hogy a Bartók által olyannyira kedvelt organikus fejlesztés miként érvényesül Cselényi szövegében. Az ún. Fibonacci-féle haladvány logikáját követve a mértani aranymetszés szabályosságainak közelébe jutunk, miközben számos természeti tárgy (pl. egyes tobozfajták alapspiráljainak, a levélállás, az ún. fillotaxis, vagy egyes virágok, pl. a napraforgó, az eszterlánc, a szekfü elrendezésének, azaz a növényi rácsok ekvigranuláris mozaikjainak) matematikai-geometriai aránytanát kapjuk meg a 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89... sorozat szabályosságai szerint.²⁴ Ha e költeményt átstrukturáljuk a megadott rendszer alapján, megkapjuk a teljes szöveg tulajdonképpeni gerincét:

„buszra váró körtefák
éhes hexameterek
egymás vállát érik a szavak
mint nudista gondolatjelek
derékba tört fűszál
az országalmán barna pöttyök
a körutak kosarában”

Ez a szöveg koherens költeményt alkot a költeményen belül, metrikus szervezettsége pedig tükörpozícióba helyezi a nyitó és a záró szakaszt: a trochaikus lejtés az 5. sorban fordul át jambikusba. Finom, szimmetrikus hangz viszonyokra is számos példa akad a költeményben: a keretstruktúra körkörösségére is utaló módon a nyitó és a záró tömbben is megjelenik a kör szótag, majd annak finom, arányosan eloszló modulációi (A1: köd, köz, A2: köt, költ) beágyazva más szavak hangtestébe. A címbe jelölt központi téma a verstesten stigmaként szintűgy folyamatosan és arányosan jelenik meg:

A1: „egymás vállát érik a szavak” (1)
B1: „szavakat öröl húszezer malom”, „törölhetetlen foltok a szavak” (2)
C: „nyugovóra térnek a szavak”, „a szavak nagy úr a cenz úr a” (2)
B2: „aszalt szavak újságpapíron”, „szétrepesztett szavak maradékán” (2)
A1: „megaszalt szavak ti még mindig” (1)

²⁴ Bartók ezt a sorozatot alkalmazta pl. az *Allegro barbaro* ostinatójában vagy pl. a *Zene húros-, ütőhangszerekre és cselesztára* című műve első tételében az időtartamok arányainak meghatározására. Erről lásd: LENDVAI, *Bartók költői világa*, i. m., 95–111.

A „hétköznapi” szögesdróthálózathoz hasonlatosak, „internáltak vére csorog”, a napok jelzője a deportált, végül pedig az ironikus akasztásra is sor kerül: „ott lógtok az irodalom szárítókötelein”. Cselényi a szóba, a nyelvből zárt lét bebörtönözöttségét ragadja meg, miközben a létezés és annak nyelvisége folyamatosan igyekszik kijátszani egymást. A szövegegységek lineáris tagolási lehetőségei eleve szennyeződésekkel számolnak („törölhetetlen foltok a szavak”), s a nyelv testét humanizáló poétika („szavaidról a szőr lekopott”) ez elől sem képes menekülni.

A képzelet aritmiái című kötet pilléreiként tarthatjuk számon az Ezredvég-sorozat négyeseit, melyek látszatra csak a piramis egyik felét teremtik meg, hiszen tagolásuk a következő: 1. 1 / 1. 2 / 1. 3 / 1. 4, 2. 1 / 2. 2 / 2. 3 / 2. 4, 3. 1 / 3. 2 / 3. 3 / 3. 4, 4. 1 / 4. 2 / 4. 3 / 4. 4., valójában, ha a szövegek összejátszásait figyeljük, ismét tükrös, tengelyjátékos pozíciókat vesznek fel. Az 1. 4 zárlata visszacseng a 4. 1 zárlatában:

„két lábra állt s vajh haladt-é előre (könyvek által) a világ” (1. 4)
„s haladt-é előre” (4. 1)

De a motívum a 2. 2-ben is megjelenik („két lábra állt s vajh haladt-é előre”), sőt öngerjesztő módon áttérjed a 2. 3-ra is „Haladt-é előre (könyvek által)”, ahol, a tömb végén aztán modifikálódva, ám mégiscsak tükröpozícióban fordul vissza: „könyvek által vajh haladt-é előre”. A 2. 4 elején nem pusztán az idődimenzió változik meg (múlt helyett jelen), hanem a szótest maga is jelentékenyen alakul át („Hasad-é előre a világ”). Ez a palimpszeszt jellegű áttűnés zenei homályosítást is jelent, míg a tömb végén ismét tükröpozícióban visszatér az őszállapot „haladt-é előre a világ”. Téma és variációi, modifikációi, verbális és filológiai megtévesztési játékaik így válnak a montázs szinte teljes egészét befolyásoló szólamává: a 3. montázs viszont nélkülözi a Vörösmarty-intertextus minden alakváltozatát. Ez a beszédes hiány egyszersmind a szöveggenerálás e struktúrában érvényes szabályára is felhívja a figyelmet: ha ugyanis más sorok vagy sorvariánsok pozícióját vesszük számba, ott is érvényes a 4 : 3-as arány. Az „és akkor a bárkához le a partra” sor, mely Ezra Pound 1. cantójából származik Géher István fordításában²⁵ szerepel még a 3. 3-ban („akkor a bárkákhoz le a partra”) és a 4. 2-ben is („És akkor a bárkákhoz le a partra”), de nem szerepel a 2. montázsban. Az „Itt állunk ím e magas hegytetőn” az 1. 1 mellett a 3. 1-ben is visszatér, noha redukáltan („Itt a hegytetőn ideje éppen hogy”), és a 4. 2-ben is megismétlődik („itt állunk ím a magas hegytetőn”). A reprimák tehát gyakorta hármasságokat hoznak létre, hármasságok

²⁵ Ezra POUND *versei*, Budapest, Európa, 1991, 43.

dinamikus szövevényét. A megkettőzés szabályosságaira is vannak példák, s ez járhat akár radikális ellentétbe fordulással, a mondat közléshitelének tökéletes megingásával is, mint pl. a 2. 1 és a 2. 2 variánsai esetében: „ne hidd ne hidd hogy kegyes az idő”, „ne hidd ne hidd kegyetlen az idő”. A saját negációjába átforduló mondat önfelszámoló gesztusa a 4. 3-ban már új minőséget emel a kegyes-kegyetlen ellentétpár helyére: „ne hidd ne hidd az idő tisztaságát”. Ez a sor reflektál a 2. 2 tisztaságmotívumára is: „nem kíváncsi mocsokra tisztaságra”. Hosszan sorolhatnánk még a példákat, a lényeg azonban a lexikai és a variációs anyag elkülöníthetőségébe és folyamatos átszerkesztésének tényében rejlik. Cselényi szövege nem széttart, hanem épphogy a motivikus sorvariánsok gócpontos és szimmetrikus vagy épphogy arányteremtő eloszlásoknak köszönhetően homogenizálódik.

A kompozíció bontatlan és stabil, kijelölt és koherens vezérszólama Heidegger *Lét és idő* című művének gondolatáramára támaszkodik, melynek központi tétele az 1/ 4-ben kristályosodik ki: „Mielőtt az ember világra jön / már elég öreg ahhoz hogy meghaljon”. Ehhez járul még a Cselényi által olyannyira kedvelt heideggeri alapú, folytonosan egzisztenciánk meghatározottságára reflektáló költészetszemlélet kibontakoztatása is, mely a lét faggatását a jelenvalólét kitüntetett pozíciójából a megértési folyamat költészetként felfogott variánsaként értelmezi.²⁶

Mind a négy montázs a Kromatika alcímet viseli: itt azonban nem pusztán az amúgy is a szolamok ütközése következtében disszonanciába csúszó dallamok és a harmóniak színezéséről van szó, hanem a hangok egyenjogúsításának tudatosulásáról, illetve a bartóki kromatikus modell ihletéséről. A tonális rend fokozatosan elmosódik, a diatonikus váz eltűnik, a temperált rendszer tizenkét hangja semleges zenei térbe kövül. Bartóknál azonban a térbeli cserélhetőség mellett a tizenkéthangú egészben pólusok és tengelyek, tükörszerű és organikus fejlesztett szerkezetek jönnek létre.²⁷

A szolamütközések rendjében Ezra Pound, Rilke és Heidegger szolamai látszanak elkülöníthetőknak, de a disszonancia radikalizmusa nem pusztán egyenrangú tömbök találkozásaként elgondolt végzetes játék a szövegütköztetés terében, hanem áterjed a megtévesztésre is, s mivel az eredendően más (német, angol) nyelvű anyag a magyar nyelven keresztül jelenik meg, Pound, Rilke, Mallarmé és Heidegger szövegei időnként felfokozott stílárís közelségbe kerülnek egymással, s így identifikálatlanok

²⁶ Erre a jelenségre Bohár András hívta fel a figyelmet: BOHÁR András, *A megírhatatlan költemény*, i. m., 42–43.

²⁷ LIGETI György, *Megjegyzések a bartóki kromatika kialakulásának egyes feltételeiről* = LIGETI György *válogatott írásai*, i. m., 74. Illetve: LENDVAI Ernő, *Bartók kromatikája* = LENDVAI Ernő, *Bartók költői világa*, i. m., 291–299.

vagy homogenizáltak maradnak annak ellenére, hogy a tipográfiai iránymutatás segítséget kínál.

Figyelemreméltó még a montázssorozat profanizáló tendenciáinak összjátéka is: a híres Mallarmé Köszöntőjéből átvett, központozásától megfosztott és egy helyen modifikált sor („semmi a hab szűz költemény”, 2. 1) az 1. 1-es rész színésznőjének teljesítményével kerül összhangba: „a színésznő a színen megjátssza a szüzet”, melyre rímel az 1. 2-es szakasz hetedik sora: „oly szűz szüzet játszik hogy az már örület”. A megidézett rímorok a kötetben szintén megtalálható A színésznő című versből származnak.

Ritmikai különlegesség a harmadik montázs struktúrája, mely a montázstechnika radikalizmusa mellett szabályosan visszatérő rímekkel is egybefűzi az egymásnak eresztett szólamokat:

Itt a hegytetőn ideje éppen hogy
mint egy kőből faragott óda
ahogy az esti szellő **támad**
HOGY AZ EMBER BENNE VAN A VILÁGBAN
HOGY KÖZE VAN HOZZÁ AZT JELENTI
ahogy a szél lebegteti az **ágot**
a dél dárdái remegnek
ideje éppen hogy végigtekintsünk

A költemény fő tárgya az elmúlás, illetve a hagyomány elmúlása, metamorfózisa, a szöveg mozgásának korlátozott szabadsága és kiszolgáltatottsága a mindenkori befogadói akaratnak. A szövegszólamok különféle regiszterből érkeznek, s a szimultán létezés, illetve az egyenrangúsítás révén megszabadulnak a hagyományos besorolási minősítésektől.

A Didergő logaritmusok című vers a szómágia hagyományait is kiaknázza, s e strukturális eltökélés kísérőjelensége a felfokozott zeneiség jelenléte. A címben szereplő logaritmus szó jelentése is elsősorban nem matematikai, hanem inkább pszeudoetimologikusan zenei: a logosz és az arithmosz a nyelv (arány) és a szám összetételén alapuló szó a ritmus / aritmia szavakat is magába rejti, talán ez a hangzásazonosság szippantotta be a hetedik strófa rendszerébe a „didergő logaritmusok” mellé a „képzelet aritmiai” fordulatot is.

Természetesen a logaritmus asszociatív módon behozza az entrópia fogalmát is, mely egy rendszer rendezetlenségének fokmérője. A statisztikus fizikában épp a logaritmus segít meghatározni a szervezettség/ rendezetlenség vagy a gazdag analógiákat produkáló információtömeg hírértékét.

Ritmika és aritmia párharcáról van tehát szó. A szexuálmetaforák („katód-tökű csipkerózsika-világfa”, „ösztvér hering”, „kitaposott vályú” a C1-ben és C2-ben a legerőteljesebbek: a fő különbség a két szövegtömb között a destruált mese és az elemeire bontott szimultán létezés viszonylatában rajzolódik ki. Csipkerózsika a C1-ben várkisasszonyból „bárkisasszony” lesz, teste fokozatosan tárgyiasul el („csipke-csecs”), minden gesztusa megbélyegződik neve által („csipke bál csipke kólika”). A strófát a meseszerű képzetekkel való leszámolás uralja. A C2-ben a vár „sivárrá” válik, a szexualitás durvává („kitaposott vályú”): a női lét pedig új módon metaforizálódik: „csecsszopó növény vaságyon”. A szülés, a születés képzei az A1 teremtéskepeivel összevetve lesznek érzékelhetők: a „sár” mint a lét antik és bibliai alapanyaga a „virág-lepény” metafora szakrális virágszimbolikájával és a méhlepény biológiai elementumával kerül szembe. A teremtésben kibontakozó kreatúra-létezés és a biológiai nemzés genézise közti analógia teremti meg a szöveg keretének feszültséggócát.

A torzító tükörfordítás zenei modulációkkal kialakított tökéletesen szép példája a Tenger című költemény: itt két, szokásosan nyolc sorra tagolt szövegtömb olvasódik egymásba egyszerre alulról és felülről. A bezáruló hullám gesztusát megidéző bravúros forma meghatározott számú azonos vagy modifikált ütemből építkezve hozza létre a maga (tükör)szimmetriáit és fordulatait:

Tenger **vivát** *torz szalmiák-tor*

emlék-erek röntgen-bébik

Lapulnak a hegyek **csorda**

kolomp-**horda** *partizán-tor*

Égetik a meszet üszkös

remete s tüske-erdő

Vért a vért a vért is látod

szalmiák-szesz csorda-henger

Henger nyomulnak a csontok

szén-csatorna **borda**-tisztá

remete a tüske-bendő

vér a kék a paplanokban

Szalmiák-tor röntgen-ámok

ének-**ernyő** henger-hibbant

Tenger ki tudja a múltat?

Vivát-korpa értünk haltak

A szöveg több asszociatív zenei láncra épül, a csorda – horda – borda – korpa, illetve az erdő – bendő – ernyő fonatos rímek azt a változatos teret

teszik muzikálissá, melyet a tenger–henger (illetve kisebb hatásfokkal a partizán-tor és a szalmiák tor) rímpár vagy szómódosulat tükörpozícióban számukra kijelöl. Jól látható tehát a repríz módosított, variált jellege, s a szimmetriaélmény csalóka pontatlansága.

Cselényi László A képzelet aritmiái című kötetének zenei olvasatát alapvetően befolyásolja a bartóki zenei modell strukturáltsága: a hídforma végeredményben az életmű legkiemelkedőbb darabjainak alapvető létmódjává nemesül, s nem lehet kérdéses, hogy épp e sajátosan kevert szöveggkonglomerátum kompozíciós eljárásainak figyelembevételével hozzájárulhat az Elvetélt szivárvány, az Acetilén ágyak vagy az Aleatória árnyaltabb megértéséhez.

Summary

This study maps the traces of musical relations in the poetry of László Cselényi with the special regards to the compositional concepts and techniques developed and used by Béla Bartók. The concept of chromaticism and the technique of symmetrical bridge-form (ABCBA) were putting to use very successfully in the Cselényi's poems and combined with the possibilities of organic and mechanical development and improvement of texts, motives and patterns. The author deals also with the entropy of the apparent textual chaos.

Thaly Kálmán pozsonyi sirjánál
(Kerepesi Igor és Nagy Csilla szaval)

II.

Hamis(ítatlan) irodalom

KÉZIRAT-HAMISÍTÓK

Annotáció: A tanulmány a talált kézirat toposzát vizsgálja néhány modern regényben. Rámutat, hogy a kézirat bizonytalan eredete többek között a fikcionalitás, az önreflexió és az elkülönböződés kérdéseit veti fel. Vannak olyan esetek is, amikor szövegszerűen kimutatható, hogy a kézirat a közvetítés során némi átalakuláson megy keresztül. Egyszerűbben szólva: a szerző vagy a közreadó valamilyen (általában nem mellékes) okból meghamisítja az eredeti kéziratot. A tanulmány néhány példa – Cervantes: *Don Quijote*, Swift: *Gulliver utazásai*, Ottlik Géza: *Iskola a határon*, Umberto Eco: *A prágai temető* – kapcsán azt a kérdést firtatja, hogy milyen poétikai következményekkel jár az adott műre nézve a kézirat meghamisítása.

Kulcsszavak: irónia, fikcionalitás, hamisítás, az eredet megkérdőjelezése.

Az alábbiakban abból a hipotézisből fogunk kiindulni, hogy a modern regény útja szorosan összefonódik a hamisítás jelenségével. Sőt a modern regény lényegében egy hamisításnak köszönheti első, s máig legmeghatározóbb reprezentánsát.

A modern regény története egy hamisítással kezdődik. Cervantes a *Don Quijote* második kötetének bevezetőjében említést tesz egy hamis *Don Quijotéről*; kiderül, hogy – bizonyos értelemben – a második kötet megírását éppen ez a hamisítvány motiválta. Érdeemes megnézni, hogy mit is köszönhetünk a második kötetnek (és közvetve annak a bizonyos hamisítványnak). Poétikai értelemben a regény második kötete számos újítást hoz az elsőhöz képest. Az egyik legfontosabb ezek közül, hogy a főhős alakja reflektálttá válik – immár úgy jelenik meg a szöveg világában, mint kettőzött regényhős. Egyrészt további kalandokba bonyolódik (s ennyiben folytonosságot mutat az első kötet búsképű lovagjával), másrészt azonban a regény többi szereplője régi ismerősként tekint rá (hiszen ők maguk is olvasták az igazi *Don Quijote* első kötetét). Milyen poétikai következményekkel jár ez a megkettőződés?

Előtérbe kerül (1) a fikcionalitás kérdése, (2) az önreflexió problematikája, (3) meghatározóvá válik az irónia alakzata. Nem véletlen,

¹ A szerző a komáromi Selye Egyetem Pedagógiai Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

hogy mindhárom jelenség kulcsszerepet játszik a modern regény későbbi történetében. Általánosan elfogadott nézet a regény recepciótörténetében, hogy éppen a második kötet említett eljárásainak köszönhetően válik a *Don Quijote* a modern regény első igazi reprezentánsává.

Érdeemes azonban feltenni a kérdést, hogy a nevezett eljárások nem jelennek-e meg már a regény első kötetében is. Az alábbiakban csupán két mozzanatot emelek ki, amelyek erősíthetik az igenlő választ a fenti kérdésre.

Emlékezhetünk rá, hogy a történet az első kötet nyolcadik fejezetében váratlanul félbeszakad. A kilencedik fejezetben arról olvashatunk, hogy az elbeszélő a toledói piacon szerencsés módon rábukkan egy arab történetíró, bizonyos Cide Hamete Benengeli kéziratára, amelyet nem sokkal később lefordított egy mórral 25 kiló mazsoláért és négy véka búzáért. A történet folytatását tartalmazó kézirat hitelessége azonban több szempontból is megkérdőjelezi – egyfelől azon elbeszélői megállapítás által, mely szerint az arabok hazugok, másfelől pedig a mór fordító gyanúsán gyorsan elvégzett munkája nyomán.

A másik kitüntetett kérdés a főszereplő identitását érinti. Arról a problémáról van szó, hogy nem dönthető el teljes egyértelműséggel, hogy a búsképű lovag vajon tényleg megőrült, vagy csupán tetteti a háborodottságot. Megvilágító erejű lehet ezzel kapcsolatban az első kötet ötödik fejezete, amelyben Don Quijote ekképpen válaszol a szomszédjának (aki épp az imént emlékeztette rá hősünket, hogy kicsoda is valójában): „Tudom én, hogy ki vagyok (...) s tudom, hogy nemcsak az lehetek, akinek mondtam magamat, hanem...”² és itt felsorolja néhány regényhős nevét. Úgy tűnik, az identitás meghamisítása már a regény első kötetének is konstitutív mozzanata.

Aligha lehet kétséges, hogy Cervantes a *Don Quijotével* hagyományt teremtett. Nem csoda, hogy Swift – alig több mint száz évvel később – már úgy kezdi a *Gullivert*, hogy a főhős az előszóban azzal vádolja a regény kiadóját, hogy az engedélye nélkül változtatásokat eszközölt a szövegben (kihúzott bizonyos részeket, másokat pedig betoldott). Szóba kerül továbbá egy bizonyos nyomdász is, aki – mit ad isten – valamiképp összekeverte az események időrendjét. A rend kedvéért – és az ironikus gesztus teljesebbé tétele érdekében – Gulliver még megjegyzi, hogy ellenőrzésre és korrekcióra sajnos nincs módja, mivel az eredeti kézirat időközben elpusztult.

Az említett eljárások a következő kérdések felvetését teszik szükségessé: (1) Beszélhetünk-e hamisításról, ha nincs eredeti kézirat? (2) Hamisításnak minősül-e a fordítás?

² Miguel de CERVANTES Saavedra, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*, I., Budapest, Európa, 2005, 74.

Az eredet kérdésessé tétele kapcsán felidézhetjük Jorge Luis Borges híres elbeszélését, a *Pierre Ménard*-t, amelynek egyik legfontosabb tanulsága, hogy az időbeli távolságnak (pontosabban a kontextus megváltozásának) köszönhetően az eredeti szöveg elveszíti identitását, noha szó szerint ugyanaz marad. A fordítás problematizálása pedig jellemző összetettséggel jelenik meg Umberto Eco regényében, *A rózsza nevében*, amelyben az idős Adso a 14. század végén visszaemlékezik fiatalkorára, és ír egy latin nyelvű kéziratot, amit Vallet apát a 17. században lemásol. Vallet apát szövegét 1842-ben újra kiadják, ezúttal francia nyelven. Ezt a „talált kéziratot” a 20. századi narrátor olaszra fordítja, mi pedig magyarul olvassuk.

Ezek a példák azonban nem tekinthetők hamisításnak. Felmerül tehát a kérdés: mikor beszélhetünk egyáltalán hamisításról? Az eddigiek alapján az alábbi két hipotézist fogalmazhatjuk meg:

Hamisításról akkor beszélhetünk, ha (1) van eredeti, amihez képest a hamisítvány hamisítványnak tekinthető; (2) ha van szándék, azaz ha a hamisítás tudatos.

Vizsgáljunk meg közelebről két kortárs regényt!

Ottlik Géza *Iskola a határon*-ja az eredet kérdését már az alapszituációval játékba hozza. Both Benedek a barátja halálát követően olvassa és kommentálja annak kéziratát. Bébé kommentárjai egyrészt az emlékezés sérülékenységének kérdését vetik fel, másrészt azonban más szempontok bevonását is lehetővé teszik az értelmezésbe. Felmerül példának okáért a kérdés, hogy milyen műfajú szöveggént olvassa Bébé Medve kéziratát: naplóként vagy regényként. Ha regényként, akkor vajon miért érez kísértést arra, hogy bőszen kommentálja, illetve miért javít bele. Miért kontrázik rá Bébá a kéziraatra oly vehemensen még az olyan bagatell dolgok esetében is, mint a sajtos metélt? És a későbbiekben miért maradnak el az ilyen jellegű kommentárok az idézeteket követően?

A regényből kiderül, hogy Medve kézírata nem egy időben íródik. Medve maga is átír, kihúz, kiegészít. Az olvasó azonban nem tudja pontosan, mi az, amit Medve változtat, s mi az, amit Bébé. Az újabb szakirodalomban Hévízi Ottó és Jakus Ildikó vállalkoztak arra, hogy kibogozzák a regényben uralkodó bonyolult viszonyokat. Az *Ottlik-vedutát*³ olvasva meglepő dolgokra figyelhetünk fel. Például arra, hogy nemcsak Medve szerkeszt utólag a kéziraaton, hanem Bébé is. Milyen következményekkel jár ez a regény poétikájára nézve? Igen jelentőséssel. Bébé innentől nem tekinthető megbízható elbeszélőnek (ezt egyébként számos további textuális nyom is igazolja), így a regény már nem csupán példázatként olvasható (a belső függetlenségről), vagy fejlődésregényként,

³ HÉVIZI Ottó – JAKUS Ildikó, *Ottlik-veduta*, Pozsony, Kalligram, 2004.

hanem detektívtörténetként is. (Lásd erről bővebben Hévizi és Jakus elemzését.)

Következő példánk Umberto Eco *A prágai temető* című regénye, amelyben a hamisítás kérdése számos vonatkozásban felmerül. Eco a hamisítással több tanulmányában is foglalkozott, a téma továbbá megjelenik a *Foucault-inga* és a *Baudolino* című regényeiben is. Utóbbi középpontjában egy 12. századi hamisítvány áll – János pap levelei.

A prágai temető főszereplője egy csaló, pontosabban egy okirat-hamisító, aki hamis, illetve fiktív dokumentumokat állít elő megrendelésre. Többek között olyanokat, amelyekben bizonyos titkos társaságok világuralomra törnek. Érdekesség, hogy ezek a dokumentumok a regényen kívüli világban ténylegesen léteznek, csupán a regénybeli szerzőjük, Simonini úr fiktív. A hamisítvány ebben a regényben tehát nem (vagy elsősorban nem) egy eredeti kézirat meghamisítását jelenti (bár ilyennel is találkozunk a Dreyfus-ügy kapcsán), hanem a történelemét.

Honnan merít Simonini? Mindenekelőtt fikcionális szövegekből – többek között Sue és Dumas regényeiből. „Ismét megbizonyosodhattam róla, hogy egy spionnak, ha valami hallatlan dologgal házal, csakis olyan történetet szabad elmesélnie, amit a használt könyves pultokon bárki megtalálhat” – olvashatjuk a regényben.⁴ Eco regénye arról is szól, hogy hogyan jön létre és hogyan kerül forgalomba a hazugság, de arról is, hogy mi alapján fogadunk el valamit igaznak.

Summary

Manuscript counterfeiters

The study examines the topos of the manuscript in some modern novels. It points out that the uncertain origin of a manuscript raises questions including fictionality, self-reflection and difference. There are also cases in which it can be textually demonstrable that the manuscript has undergone some changes during the course of its transmission. Simply put: the author or the mediator (usually not incidentally) falsifies the original manuscript. The study inquires the question: what poetic consequences of the manuscript forgery emerge in the novels such as Cervantes's *Don Quixote*, Swift's *Gulliver*, Ottlik's *Iskola a határon*, Eco's *The Prague Cemetery*.

Keywords: irony, fictionality, forgery, calling originality into question.

⁴ Umberto ECO, *A prágai temető*, Budapest, Európa, 2012.

VIDA GERGELY

HOGYAN HAMISÍTUNK IDENTITÁST?

*Tőzsér Árpád: Naplók naplója; Martin Scorsese:
A leleményes Hugo*

Annotáció: Az életrajziséghez szorosabban kapcsolódó alkotások, legyenek azok kanonizált alkotók naplói vagy hollywoodi zsánerfilmek, a műfajuk által mozgósított referenciális kódok játékba hozásával olyan elvárásokat keltenek, melyek beteljesülésére aligha képesek, vagyis az identitáshamisítások ingoványos terepévé válnak. Tőzsér Árpád *Naplók naplójának* és Martin Scorsese *A leleményes Hugo* c. filmjének összevetése azzal a tapasztalattal szolgálhat, hogy a hamisítás végső soron olyan retorikai aktusok sorát jelenti, melyek nélkül elképzelhetetlen az identitás létrehozása.

Kulcsszavak: napló, önkép és idegenség, exhibicionizmus, látvány és hamisítás, attrakció.

Szépirodalmi szövegek és hollywoodi zsánerfilmek is, ahogyan az ismeretes, fikcionalitásuk ellenére előszeretettel használnak olyan retorikai fogásokat, melyek által a befogadóra váró mű valóságvonatkozásait hangsúlyozzák. Gyakran az olyan (vagy hasonló) paratextusok által megjelenítve, mint pl. a fülön található *ha van is egyezés a valósággal, az a véletlen műve*, vagy a filmek sokat használt felirata a főcím környékén: *valós események alapján (based on a true story)*. Ellenben az életrajziséghez szorosabban kapcsolódó alkotások (naplók, életrajzi filmek) fordított irányú retorikát hasznosítanak: a műfaj által mozgósított referenciális kód¹ játékba hozásával olyan elvárásokat keltenek, melyek beteljesítésére aligha képesek, s az identitáshamisítások ingoványos terepévé válnak.

¹ Z. Varga Zoltán szerint a naplóírás, -olvasás az, „amely a leglátványosabban demonstrálja az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket”. (Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás-olvasás* = www.c3.hu/scripta/jelenkor/2000/.../15zvarga) Az ilyen olvasásmód „konvencionális elvárásait” az *őszinteség*, a *realizmus* és az *átetszőség* képzetei irányítják. Ugyanakkor Z. Varga a következőkre is figyelmeztet: „Bármennyire is triviálisnak tűnnek bizonyos értelmezői körökben a modern irodalomtudomány meglátásai az önéletírás fikcionális mozzanatairól, a legfelkészültebb olvasó esetében is előállhat az olvasás olyan kontextusa, melyben óhatatlanul is a fenti kategóriák szerint olvas.” *Uo.*

Mielőtt tovább mennénk, vessünk egy pillantást a *hamisít* ige jelentésének kettős dinamikájára. A Magyar Értelmező Kéziszótár „csaló szándékkal utánoz v. megváltoztat valamit” és „silányabb anyaggal vegyít” értelmet ad meg, tehát olyasvalamire vonatkoztatja a jelentést, ami eleve számol az eredetivel, az van utánozva, silányítva.² De gondoljunk az olyan jelenségekre, mint a szirupos v. bandaszüks bor, amely olcsó, eleve vállalja utánczat-jellegét, s ami a működést illeti, el is látja a bor funkcióját. (Aki bandaszüks bort akart venni, tudta, mit csinál.) Ez esetben olyan minőséggel van dolgunk, mely utalhat ugyan az eredetire, de szimulakrum voltában kezeljük, fogyasztjuk, s éppen e fogyaszt(ható)ság legitimálja. A *hamis* szó eredete különben szintúgy bizonytalan, valószínűsíthető, hogy a *hám* szó tövéhez van köze – mint „felszíni réteg”, mint „valamilyen felszint, szint, látszatot mutató”.³

Tözsér Árpád *Naplók naplója*⁴ és Martin Scorsese filmje a bennük működtetett identitáskonstrukciók miatt kerülhetnek egy lapra: az életrajziság beködoelésával nyíltan működtetik a hamisítás kettős dinamikáját, miközben érvényes narratívákat hoznak létre. Első látásra a két alkotás inkább távol áll egymástól, persze nem a médiumuk (irodalom, film) eltérése, hanem a kulturális térbe való beágyazottságuk eltérő volta okán: a *Naplók naplója* olyan szerző alkotása, akinek szerzői nevét a magas kultúrában létrehozott alkotások alapozták meg, s ezt az imidzsét a naplókbán is erősíteni igyeckszik; Scorsese *A leleményes Hugoja*⁵ a popkult terméke, erős műfajiságú film (ifjúisági kalandfilm)... Ezekre a kérdésekre a későbbiekben még visszatérünk.

Philippe Lejeune, az életrajzi műfajok nemzetközi híró teoretikusa, az önéletírás, a napló, az ércgeny és más műfajok lényegi jegyeként a szerző, az elbeszélő és a főszereplő közötti azonosságot jelöli meg. Erről az azonosságról az életrajz szerzője különböző módokon tájékoztatja is az

² Magyar Értelmező Kéziszótár, szerk. JUHÁSZ József és mts., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999 (kilencedik kiadás), I. kötet, 509.

³ Uo.

⁴ TÖZSÉR Árpád, *Szent Antal disznaja. Naplók naplója*, Kalligram, Pozsony, 2008, ill. *Érzékek csöcseléke. Naplók (1998–2000) naplója*, Kalligram, Pozsony, 2011. A két kötetre (az egyszerűség kedvéért) közös alcímük – Naplók naplója – megnevezésével hivatkozom. Konkrét szöveghelyeknél zárójelben (római számokkal) megadom, melyik kötetéről van szó, majd ezek oldalszámát.

⁵ Martin SCORSESE, *A leleményes Hugo (Hugo)*, 2011. A forgatókönyvet Brian Selznick *A leleményes Hugo* c. regénye alapján írta: John Logan. Főszereplők: Asa Butterfield, Ben Kingsley, Chloé Grace Moretz. Magyarországi mozibemutató: 2012. 3. 1., forgalmazza az UIP–Dunafilm.

olvasót, így jön létre az a bizonyos „önéletrói paktum”.⁶ Elméletét megjelenése – 1975 – óta maga Lejeune is többször finomította,⁷ ennek összetevőivel itt nem kívánok foglalkozni. Csak annyit jegyeznek meg, annak ellenére, hogy az életrajzi szövegek alapvető megkülönböztető jegyét a tulajdonképpeni szövegen kívülre helyezi, a szerző tulajdonnevében lokalizálva, a szubjektum identitását nem előre adottként gondolja el. Jól mutatják ezt a naplóval kapcsolatos megjegyzései, Lejeune a következőképp jellemzi annak paradox, a referencialitást kibillentő jellegét: a naplóírást „ingázás múlt és jövő között”, ugyanis „a napló nem az egymásra következő jelenek rögzítése, amely a meghatározatlan, sorsszerűen a halállal záródó jövőre nyílik. A napló már kezdetől fogva a saját újraolvasásának eltervezése. [...] Nem lezártként [fini] képzeljük el, inkább mint amit újraolvasnak (mi magunk), vagy elolvasnak (mások).”⁸

Ezzel a dinamikával Tözsér is tisztában van, olyannyira, hogy a paktumot megfogalmazó beszédes címmel ellátott bevezetőjében – *Poétikai eljárás* (I/7.) – az utólagosság hangsúlyozásával kimondottan az identitás teremtett voltára hívja fel a figyelmet, mellyel ugyanakkor azt is mondja, hogy a „saját” és a „másik” (itt az olvasó) a kötet lapjain kibontakozó identitásnarratívája nem egyezhet meg. „Egykori naplóimat számítógépbe másolgatva, nemcsak a stílusukat igazítottam meg itt-ott, hanem volt-életem eseményeit is újraírtam kicsit.” (I/7.) Néhány sorral lejjebb szerepel azonban egy még lényegesebb kitétel: az *újraélés* és az *újraírás* azonosítása „a napló narratívájába fogva”. Tözsér „naplók naplójának” nevezi bejegyzéseit, vagyis fontosnak tartja hangsúlyozni, többször is a két kötetben, a bejegyzések stilizált voltát. A naplóra jellemző fragmentáltságot a szerző szándékosan áldozza fel a tudatos önépítés oltárán, megint csak az előljárót idézve: „Reflektáltam hajdani feljegyzéseimre, töredékes szövegeimre. Néhány helyen »történetiesítettem« őket...” (I/7.) Amennyiben mindezeket az intenciókat a szöveg visszaigazolja – mint ahogy ezt teszi –, nem történik semmi különös. Látni az utólagosan átgondolt koncepciót: a kronológiát címmel ellátott motivikus egységek tagolják, a véletlen előrehaladás folyamába a kauzaltás látszatát csempészik. A bejegyzések megszövegezésén is látszik a gondos munka, bátran beszélhetünk kisesszék laza füzéréről, melyek tematikusan egy alkotói habitus és világkép megkonstruálásában érdekeltek, retorikai értelemben az önidentitás

⁶ Philippe LEJEUNE, *Az önéletrói paktum* = Uő., *Önéletrás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. Varga Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2003, 17–46.

⁷ Pl. *Az önéletrói paktum 25 év után* = Uő., *Önéletrás, élettörténet, napló...*, 245–257.

⁸ Lejeune, *Hogyan végződnek a naplók?* = Uő., *Önéletrás, élettörténet, napló...*, 213. Z. Varga Zoltán szerint (is) eljut Lejeune addig a felismerésig, hogy az önéletrás „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus, történetileg változó szerződéses jelenség”. Z. VARGA, *I. m.*

elbeszélhetőségében. Ez utóbbi azért utalható inkább a retorikai aktusok sorozatához, mert – elemezze százszor is magát a megszólaló én, korrigálja, árnyalja az alakulóban levő (arc)képet, például az életelemek gondos megválogatásával – nem tudja kikerülni magát a médiumot.

Valami olyannak kell itt megképződnie, ami eredendően nem nyelvi természetű, de kizárólag a nyelvi reprezentáció által hozzáférhető. A naplóírás paradoxonjaival persze az olvasó nem kell, hogy foglalkozzon, ha van valami, amit nem lehet igazolni, az az, hogy mi maradt ki. Csakhogy a lejegyzetésnek ezek a dilemmái a napló, különösen a tőzséri napló esetében olvasási tapasztalatként is megjelennek. Vagyis olvasni véljük azt, amit Franz Kafka is jelez a szelektálás kérdéséről: „Lehetetlen mindent elmondani és lehetetlen nem elmondani mindent. Lehetetlen megőrizni a szabadságot, lehetetlen nem megőrizni.”⁹

Ez a szabadság Tőzsérnél is alapvető kérdés, csakhogy valamelyest eltérő formában: „...a napló a legmagasabb gondolkodási-forma, teljhatalom! [...] A napló a műfajok császára: a novellairó szánalmas moralista, annyira közvetetten ítélkezik... [...] De a naplóíró, ő, a naplóíró nem hibernált tetemeket, hanem eleven embereket boncol: este, mikor kinyitja a naplóját, még meleg a napközben látott emberek szíve, veséje, mája a kezében.” (II/118–119.) Mindez természetesen még a nyers naplóbejegyzések közvetlenségére, testközelségére vonatkozik, de a fentieket is figyelembe véve a szabadság ebben az esetben inkább mint hatalomgyakorlás jön szóba, retorikailag a szöveg és más testek uralhatóságának kérdéseként, másként: a távolság beépítésének igényeként. A szöveg metaforikus kiterjesztése a testre és a saját-testre – a fent jelzett (újra)élés mint (újra)írás egyik kiterjesztéseként – így egy megfordítással jár: a szabadság a jelölők korlátozása lesz, amit az én kárpótlásul könyvelhet el a megzabolázhatatlan, önjáró, állandóan beteg testért. Más kérdés, hogy az említett teljhatalom csak illuzórikus lehet, hiszen – előreutalva a későbbiekre – a döntéseket egy elfojtásokon és tiltásokon kinevelt szubjektum hozza. Mondhatni: a szerző (Tőzsér) általában tisztában van ezzel, csak konkrétan nem.

Ennek egyik tünetével szembesülhetünk a második kötet utolsó bejegyzésében, ahol a szerző megismétli az élet és írás felcserélhetőségének motívumát (mintegy keretbe helyezve a problematikát). Egy gyerekkori barát a szülőfalujukról írt monográfiáját olvasva mondja Tőzsér, hogy az „másodszor is, s valóságosabban is enyém lehet”. De lényegesebb, amit a monográfia szerzőjével kapcsolatban mond: „Azon mérem le a különbséget közte s köztem, ahogy ő közelít az egykori falunk tárgyaihoz: ha ő megszólítja őket, megélednek, ha én szólítom őket, idegenül, csaknem

⁹ Franz KAFKA, *Naplók*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008, 796.

ellenségesen néznek vissza rám. [...] Ez a jó szó: én néző voltam ott, ahol ez bűn volt.” (II/228.) S – úgy vélem – az a mód, ahogyan mentőövet dob a magára hagyott múltbéli énnek, jól jellemzi a tőzséri napló szemiológiáját. Ugyanis az idegenséget a nyelvben élő, a közösséggel hangot nem találó alkotói sors nyilvánosság számára is könnyen hozzáférhető toposzába írja bele/vissza: „Én valószínűleg ennek a [heisenbergi] második természetnek [amely viszont a nyelvnek mint eleve adott második létnek a lenyomata] [...] voltam valamiféle korai küldötte a falumban, mindenesetre cseppet sem voltam boldog benne” – mondja, de az olvasó nem bír a „nézés mint bűn” kitétel mellett elmenni. Ahogyan az első kötetből a II. kötet fülére is kiemelt szöveghelyen is a *lélek test általi akadályozottságáról* beszél, nem pedig a test kultúra általi cenzúrájáról. Ugyanígy nyilatkozik a II. kötetben is, mintegy teregetve az olvasói figyelmet irányítva: „A beszédmód (itt: élőbeszéd) sokkal többet elárul a személyiségről, mint az írás. Ezt is, azt is konstruáljuk ugyan [...], de a végső struktúra: az emberi szellem tudattalan aktivitása a beszédben sokszorososan jelen van, míg az írásban nem annyira nyilvánvaló a jelenléte.” (II/146.)

Térjünk vissza azonban a látás, Tőzsér életművének is egyik legfontosabb (bár keveset elemzett) problémaköréhez. Az *Amire nézek, az vagyok* c. „fejezet” egyik bejegyzésében olvashatjuk: „Megfigyelem magamat, de csak azt a magamat látom, amelyik a nyelv fordulataiban él, azt, amelyik kimarad a nyelvből, azt érzem. Aki lát, az optimista, aki érez, az pesszimista.” (II/149.) A mondat, gondolom, azt jelenti, hogy a nyelv által konstruált önkép, mely afféle tükörként, ellenőrizhető/ellenőrzött felületként is szolgál az alkotónak, s az optimista félhez tartozik, bizonyos értelemben a gyermekkori bűnös látás és boldogtalanság megfordítása, úgymond a szintén látható írásba való szublimációja. A pesszimista pólushoz tartozik a „tv-arc” is, azaz amikor önmagát az optikai-akusztikai médium közvetlenségében tapasztalhatja meg, a nyelv értelmező közbelépése nélkül: „A kamera könyörtelen, azokat a részleteket is mutatja, amelyeket az önreflexió általában nem érzékel...” (II/10.), „az a habogó őslény [vagyok], akit a tévé mutatott minap, vagy netán az a mindenkori »céll«, amely az írásaimban [...] az őslényt (remélem) *homo sapiens*-szé szervezte?” (II/12.) A kép, amely mindig az átlátszósággal kecsegtet, a naplóbéli kommentárban megkapja a maga ellenőrzőjét, de a képi vs. verbális arról tanúskodik, hogy a beszélő a képet legalább annyira látja valóságosnak, mint nem.

A *Naplók naplójában* többször is említi a szerző, hogy gyakran nagy nehézségeket jelent neki mások megérintése. Egyszer egy templomban talált egy elhagyott táskát a padok közt, s nem bírt hozzányúlni, de egyáltalán nem erkölcsi okoknál fogva: „Honnan ez a borzasztó viszolygás [...] bennem mások megérintésétől?” (I/37–38.) – kérdezi. Hogy ez a „mások” elszólás-e

vagy szándékolt „tévesztés”, mindegy is, de a személy, „akire” utal, metonimikusan felcserélődik magával a tárggyal, így az én és világ kapcsolatát a külsődlegességben helyezi el. Az érintés e képtelensége természetesen összefüggésben van a naplóban gyakran ismétlődő témákkal, mint a személytelenség, idegenség, önkép, testkép, hiúság rejtett agresszió, s – ahogy azt láttuk – a traumatizált múlt egy-egy emlékével. Szávai János írja a személyes naplókkal szemben tanúsított olvasási elvárásokkal kapcsolatban: „Az áttetszőség titkot, titkokat, kettős életet feltételez. Az olvasói érdeklődést itt ugyanaz a hajlam szítja, amely a modern média hajtóereje is: a másik, számunkra nem látható világba való betekintés izgalma.”¹⁰ Ennek a hatásnak fontos eleme természetesen az is, hogy a napló szereplőjét a szerző ismertségéhez, „kanonizált” tulajdonnévhez rendeljük,¹¹ vagyis bizonyos értelemben úgy viszonyulunk hozzá, mint celebhez. A tőzséri napló egyes bejegyzései kimondottan táplálják az olvasó ilyen kíváncsiságát, a pályatársakat kibeszélő pletykáktól a macsós kiszólásokon át az altesti tünetek hol naturalista, hol humoros ecseteléséig.

Kérdés, hogy miféle apparátus működteti ezt az áttetszőséget. A nézésnek az a módja, mely Tőzsérnél a felnőttek „titkos” világából kizárt gyermek számára nyújtotta a kapcsolatteremtés illúzióját, amihez a bűnösség tudata társult, megismétlődik a naplóolvasás szintjén: vagyis az olvasó kerül a néző pozíciójába, az elbeszélő a nézettébe. Ez a tekintet voyeurisztikus, amit Christian Metz nyomán úgy határozhatunk meg, mint amit a néző és a nézett tárgy közé ékelődő hiány, távolság, a „látott tárgy távolléte”¹² határoz meg. Tőzsér a fenti idézetben a viszolygás szót használja az érintés esetére, amely a kapcsolat-rezsim szempontjából az említett távolság teljes kiiktatásának felel meg: „...ilyenkor, mikor túl közel vagyunk a vágyott tárgyhoz, a csupasz test Valósa undort válthat ki belőlünk.”¹³ Ebből a szempontból nyerhetnek jelentőséget a napló azon részletei, melyek szokatlanul naturalisztikus módon „kapják lencsevégre” a költőt, ezek közül a legerősebbet érdemes közelebről megvizsgálni.

„Negyedik napja, hogy nem voltam vécén” – kezdődik a jelenet, majd egy háromnegyed oldalas elbeszélését olvashatjuk annak a küzdelemnek, melynek végén a bélsár távozik a beszélő végbeléből („kibukott belőlem,

¹⁰ SZÁVAI János, *Irodalom vagy nem irodalom? Az én-műfajok szituációja* = Z. VARGA Zoltán, MEKIS D. János szerk., *Írott és olvasott identitás: az önéletrajzi műfajok kontextusai*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008, 30–31.

¹¹ Ami óhatatlanul azzal jár ugyanakkor, hogy a naplót a szerző egyéb műveiből és az ezekről szóló szövegekből összeadódó szövegtérben helyezük el.

¹² Christian METZ, *A képzeletbeli jelentő. Három tanulmány*, Filmtudományi Szemle, 1981/2., 81.

¹³ SZARVAS Szilárd, *A Kék bársony a pszichoanalízis tükrében* = <http://apertura.hu/2008/nyar/szarvas>

aminek ki kellett buknia”), az utolsó fázist érdemes aprólékosabban parafrázálni: először a középső ujjal próbálkozott az elbeszélő, majd egy, a konyháról beszerzett műanyag kanállal, amely azonban eltört. A sikerhez az kellett, hogy, mielőtt újra magába nyúl, levágja körmeit egy körömvágó ollóval, amelyet a szomszéd ágyon fekvő férfi feleségétől kapott kölcsön. Zárójelben teszi hozzá szerzőnk: „(Ha tudta volna az asszony, hogy mire kell az ollója).” (II/70–71.)

A szerző nem leíró szintagmákkal dolgozik, a minden részletre kiterjedő elbeszélés azonban látvánnyá formálja a jelenetet. Köszönhetően a hatáskeltés eszközeinek is, mint az időbeli sűrítés: a történet egyes szakaszai gyorsan következnek egymás után, csak utólag tudjuk meg, a történések nagyjából egy délután folyamán játszódtak le. A látványt olyan kijelentések is rögzíteni segítenek, melyek analógiát vonnak gyermekkori emlékekkel („borjazó tehén”, „csak a feje jöjjön ki” stb.). Az elbeszélő nézőpontjából az ironikus, vicces momentumok, sőt már maga a leírás gesztusa is, a fájdalom (a beteg test) eltávolítását szolgálják. Ez a távolság azonban az olvasó nézőpontjából kiegészül egy fontos momentummal. Teljesen nyilvánvaló, hogy az elbeszélő számol az olvasó (néző) szemével, vagyis az utóbbi voyeurizmusa az előbbi exhibicionizmusával együtt jelenik meg. Metz szerint exhibicionista az, aki azzal, hogy „testileg jelen van, hogy nem megy el, olyasvalakinek minősül, aki egyetért, aki önszántából együttműködik”. Így van ez a striptease és a színház esetében is, amikor „a tárgy »hozzájárult«, vagyis exhibicionista.”¹⁴ Ezzel a színpadiassággal „ily módon – továbbra is Metz nyomán haladva – a tekintet által megteremtett távolság ellenére [...] az aktív beleegyezés, legalábbis egy pillanatra helyreállítja a szkopikus térben a tárgyi viszonylat teljességének, egy nem képzelődés jellegű vágyállapotnak az illúzióját.”¹⁵ A naplóírás első személyű narrációjából egyenesen adódik ez az aktivitás, felkínálkozás, mely által a voyeurisztikus tér korrekciójára kerül sor.

Ennek a szenvedés látvánnyá formálása¹⁶ az ára, vagyis olyan hamisítással van dolgunk, mely elengedhetetlen feltétele, ill. kísérőjelensége az identitás megkonstruálásának. Nem elsilányítás, hanem feljavítás.

¹⁴ METZ, *I. m.*, 81–82.

¹⁵ *Uo.*, 82. A voyeurizmus „a tárgyat képpé [...] változtatja és ezzel átbillenti a képzelődésbe...” *Uo.*

¹⁶ A jelenetet, ill. narratív beágyazottságának elemzését a *hüpotipózis* alakzata felől is megközelíthetjük, Füzi Izabella és Török Ervin Kibédi Varga Áronra építő fejtegetéseit felhasználva. Ezek szerint a hüpotipózis az elbeszélés egy hangsúlyos pontján fordul elő, megakasztva a narratív menetet, hogy láthatóvá tegyen, kimerevítsen egy képet. Az élénk táruló látvány hatásossága „egy emlékezetes konfigurációnak a felmutatásából ered, amelyhez mindig már csak visszatérni lehet. [...] Egy olyan pillanatot fest le, amely mindig most van. Eleveisége nem egy történeti időpillanatra való rámutatásból ered, hanem a

Martin Scorsese filmje, *A leleményes Hugo* Brian Selznick gyerekeknek szóló regényének adaptációja. Fikcióról van szó, amely az életrajz, pontosabban annak lehetőségével játszik el, s ahhoz lesz köze, amit előbb a kiigazítás, feljavítás szavakkal illetünk, vagyis az identitáshamisításhoz. A következőkben részben arra szeretnék rámutatni, hogy a hamisítást, amit a narratívum elkövet, csak a médium igazolhatja – mondhatni, hasonlóan Tözsér naplójához. A film a regény ötletét felhasználva a korai mozi legendás alakjának, Georges Méliès (1861–1938) mint a szerzői film és a látványmozi egyik úttörőjének élettörténetét rakja a „helyére” – vagyis hamisítja meg.

Méliès bűvészként kezdte pályáját, mutatóványaihoz mechanikus szerkezeteket gyártott. Láta Lumièrét egy vetítésen, meg akarta tőlük venni a kamerát, de azok nem adták. Aztán szerzett egyet Londonból, azt saját igényei szerint átalakította. Már 1896-ban filmet készített, s hamarosan nemzetközi hírnévre tett szert, vállalatával, a Star Filmmel még Amerikában is nagy népszerűségnek örvendett. 1908-tól kezdett leáldozni csillaga, cégét a Pathé vette meg. Életének egy szakaszát egy pályaudvar ócskásüzletében tengette, szegényen, elfeledve halt meg.¹⁷ Az itt összefoglalt, életrajzokkal igazolható történethez a fikció a harmincas évek Párizsában kapcsolódik, s az árva Hugo Cabret segítségével Méliést a Filmakadémia felfedezi, s méltó módon megünnepeli.

A felvetett kérdések szempontjából Selznick könyve maga is rendkívül érdekes. A szűkebb műfaji megjelölés szerint *A leleményes Hugo Cabret*¹⁸ egy „történet szavakban és képekben” elmesélve. A magyar kiadás is figyelembe veszi ezt az utalást, valódi könyvtárgyat tarthatunk kezünkben, amely alkalmazkodik a történet többmédiumú elmeséléséhez. A könyvben írott és fekete-fehér képes oldalak váltakoznak, de a két médium viszonya nem illusztratív és nem is a képregények logikáját követi. Ugyanis kép és szöveg nem kerül egy térbe, már ha nem számítjuk az írott oldalaknál a filmkocka illúzióját, ugyanis a szöveg mindig gondosan fekete keretbe foglalt, a keret mindig duplaoldalt fog be. A kép mindig ott folytatja a történetet, ahol az írott részek abbahagyják, mintha a ma elterjedt illeszkedő vágással kerülnének egymás mellé. Az elbeszélés tisztán képi szekvenciáin belül – a történet elejét pl. 18-20 duplaoldalas kép meséli el – már ráismerhetünk képregényes panelekre, filmes beállításokra. Sőt, a regény

felidézett pillanatra mutat rá olyanként, mint amely éppen most zajlik...” FÜZI Izabella – TÖRÖK Ervin, *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe* = <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/vir/tankonyv>

¹⁷ Vö. B. BERNÁT István – PAIS Károlyné – RÉTFALVI Györgyi – SZILÁGYI Erzsébet – TURI László, *Média, kultúra, kommunikáció*, Libri Kiadó, Budapest, 2012, 293.

¹⁸ Ford. Dunajcsik Máttyás, Libri Kiadó, Budapest, 2012.

egy olyan utasítással kezdődik, mintha moziban ülve egy kamerát követve „lépnék be” a tett színhelyére, egy párizsi pályaudvarra. (Itt Scorsese szó szerint követi is a regényíró.)

A Selznick által kitalált mesét, a „hamisítást”, végül is Scorsese filmje teljesíti be, ugyanis egy könyvben, játszon bármennyire is a filmszerűsége, hogyan hangozna egy ilyen mondat: „Happy Endek csak a filmekben vannak!” (Egyébként, a könyvben tényleg nem *hangzik* el.) Szerencsére Scorsese Méliès film végi megünneplését visszafogottan ábrázolja, ugyanakkor a kárpótolt őrendező tapsal felállva köszöntő közönség óhatatlanul az Oscar-gálák pusztá konvencióvá üresedett állvaptapsolásait idézi fel. Vajon megszabadulhatunk-e attól a gondolattól, hogy a *Hugo* Hollywood önértelmezése, s nem a filmé mint olyan?

Scorsese abba a filmes diszkurzív térbe vonja bele filmjét, melyet Tom Gunning *Az attrakció mozija* c. 1986-os tanulmánya alapozott meg. Gunning a filmtörténet azon lényegi vonását vonja kritika alá, mely szerint vizsgálódásait a narratív film (elbeszélő film) szempontjából folytatta, így a korai mozgóképeket is abból a szempontból elemezték, hogy miként járultak hozzá „a narratív vágás fejlődéséhez”. Gunning szerint 1906-ig ugyanis a filmre „egy látványsorozat közönség számára történő bemutatásaként”¹⁹ érdemes tekinteni. E felfogás eklaktáns példája Méliès életműve is, aki egyrészt filmjeinek mindenese volt, aki bűvész múltja által predesztinálva is a filmhez mutatóként, illúzióként, az álmok megvalósításának lehetőségeként közeledett. A film „elnarrativizálódása”²⁰ Gunning szerint 1907 és 1913 között történt meg. A jelenkori digitális látványfilmek így a korai attrakciós film megszakított hagyományának folytatói, új perspektívát nyitva a narratív film, egyáltalán a film történetére.²¹ *A leleményes Hugo* tétje ezek szerint az, hogy médiumának részévé tudja-e tenni a kétféle hagyományt, ill. a kettő egymáshoz való viszonyát.

A filmtörténet gyerekkoráról van szó, amelynek eseményeit a feledés mélyéről kell előásni, ahogy Méliést is a film elején múltját felejtett, megkeseredett öregemberként látjuk (Ben Kingsley kiváló alakításában). Az ember olyan szerkezet, melyet meg kell javítani – hangzik a filmi metaforika megfejtése. Csakhogy a rendező olyan képnnyelven mesél, mely ezt a szerkezetet működésében mutatja meg. Fogaskerekeket, mechanikus szerkezeteket, egymásba fonódó titkos folyosók rendszerét látjuk. A javítandó ember imágója az a filmbéli Méliès által fiatal korában kreált,

¹⁹ Tom GUNNING, *Az attrakció mozija* = VAJDOVICH Györgyi szerk., *A kortárs filmelmélet újjai*, Palatinus, 2004, 294.

²⁰ *Uo.*, 300.

²¹ Erről lásd pl. Lev MANOVICH tanulmányát: *Mi a digitális mozi* = KISS Gábor Zoltán szerk., *A narrációtól az attrakcióig*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2011, 191–180.

óraszerkezettel működő automata, gépember, mely az *Utazás a Holdba* híres képkockáját (a rakéta a Hold szemében) rajzolja, miután megjavítják (mert hát megjavítják).

Scorsese természetesen számos korabeli filmet megidéz (*A vonat érkezése* – Lumière-fivérek, *Párizs alszik* – René Clair stb.), de ennél fontosabb, hogy a 3D-technikát is arra használja fel, hogy a közönség bevonásával valamiképp a színházi tér illúzióját keltse, mint ahogy azzal is, hogy a film legtöbb jelenete a párizsi vonatállomás kulisszái közt játszódik. Méliès (és mások) korabeli filmjei tulajdonképpen színpadi jelenetek felvételei voltak. Scorsese bemutatja Méliès néhány rendezői, technikai vívmányát, műtermét, s egyáltalán, az akkori film készítésének kulisszáit. A film egyik emlékezetes nyelvi megoldása az ún. stopptrükkhöz kapcsolódik. A történés- vagy pillanatmegállítás lényege, hogy a rendező megállítja a felvevőgépet, átrendezi a helyszínt, kiküld vagy behív színészeket, majd újraindítja a felvételt.²² Méliès egyik visszaemlékezésében a filmben látjuk is ennek a módszernek a gyakorlati alkalmazását, kb. hasonlóan, ahogy az előbb leírtuk. Azonban Scorsese a filmi elbeszélés fontos helyén be is építi e trükköt, pontosabban: egy olyan jelenetben kap helyet, mely éppenséggel nem az elbeszélés előmozdításában érdekelt, sokkal inkább megszakítja azt. Vagyis – Gunning szavaival élve – „az exhibicionista konfrontációt” érvényesíti „az elbeszélésbe történő [voyeurisztikus] belefeledkezéssel szemben”.²³ Hugo, aki mindenáron a gépember megjavításán fáradozik, mert úgy véli, halott édesapja üzen vele, a film egyik álmjelenetében fokozatosan ezzé a gépemberré alakul. Az átváltozás számítógépes trükkök által valósul meg, de az utolsó fázisnál, az arc átváltozásánál, a stopptrükkre hagyatkozik a rendező: a már majdnem teljesen gép Hugo oldalirányba fordítja el fejét, s ekkor egy pillanatnyi időelcsúszást látunk: mintha a folyamat kockáiból néhányat kivágtak volna, s a két véget összeillesztenék. Az arc így tulajdonképpen egy csapásra változik át, akárha maszkot kapott volna hirtelen.

A helyet persze többféleképpen olvashatjuk, pl. a gépember és Hugo jövőbeli kilátásaira tekintettel (így visszautalhat a könyv záró oldalaira is), vagy szerzői önidézetként (mert hasonló vágási eljárásokkal Scorsese pl. az 1972-es *A lázadók öklében* is élt).

De én most arra tennék javaslatot, hogy a *Hollywood mint álmogyár* demokratikusabb konnotációira gondoljunk. Hogy a „Happy Endek csak a

²² Roberta PEARSON, *A korai mozi* = *Új Oxford filmenciklopédia*, Glória Kiadó, Budapest, 2008, 18.

²³ GUNNING, *I. m.*, 298. A szerző Metzre hivatkozva írja, hogy a korai mozi a narratív film „voyeurisztikus vonásával ellentétben [...] exhibicionista filmkészítés.” *Uo.*, 295.

filmekben vannak!” mondat nem a film mint olyan azonosítása Hollywooddal, hanem inkább lehetőség, történetek és identitások konvenciókon alapuló elbeszélésmódja. Méliès alakja a hamisítás által olyan identitásra tett szert, mely a mozitörténet lehetséges narratíváiban teremthető meg. Másként: melyet csak a mozi képes *bemutatni*.

Summary

How to fake an identity?

Tőzsér Árpád: *Naplók naplója (The Diary of Diaries)*, Martin Scorsese: *Hugo*

In my dissertation I describe the phenomenon of falsification due to creating an identity. I have chosen texts for my analysis in which the expectations of the reader are marked by the codes of biography. That is the reason why I deal at the same time with texts which are completely different from cultural aspects; a poets' diary which has a canonical position and an adventure movie from Hollywood based on biography.

In case of the diaries of Árpád Tőzsér (*Naplók naplója*) I considered the prerequisites of the genre that the diaries have a stronger relation to the reality than any other fictive genre. The identity created while reading is more „real” than for example in the poems of Tőzsér. The author of the diaries knew this dilemma; he refined the intimate realistically planned parts and he composed them to a spectacle; so the „real” physical and mental miseries were falsified.

The diary of Tőzsér is connected through the attraction of life scenes to the film of Martin Scorsese (*Hugo*) which tells us the story of Georege Méliès who was a pioneer in the early filmmaking and uses the elements of the „attraction cinema”. The film of Scorsese creates an identity for Méliès through additions to the biography which can be narrated only in the film; it can't be separated from the mediums.

The comparing of Árpád Tőzsér and Martin Scorsese's works led me to the result that the falsification actually means rhetorical acts which are necessary to create an identity.

POLGÁR ANIKÓ¹

MACSKAFÜL

Fordítás és hamisítás a rekonstrukció elméletében

Annotáció: „Ha a kisasszony zongorázik, udvarlója gyönyörtől elámolyodva turkál a hajjában, a zongora mellől azonban riadt nyávogással fut odébb a macska, mikor olyan hamis hangokat hall, amelyek hamisságát pedig még a zenetanár sem venné észre. A sors úgy hozta, hogy nekem végül is az antik költészet tartalmi és formai hangárnyalataira legyen ilyen macskafülem...” – írja Devecseri Gábor az antik fordítástörténet egyik legnagyobb hatású vitáirátában. A hamis hang, illetve a partiúrától való eltérés Devecseri egyik gyakori fordításmetaforája: a rekonstrukcióra törekvő fordító számára a forma megváltoztatása már önmagában is hamisítás. A tanulmány Devecseri Gábor nyomtatásban megjelent, illetve a hagyatékában kéziratban maradt írásai alapján mutatja be a fordításelméletben hamisításnak tartott vagy a hamisítással rokonított jelenségek három típusát.

Kulcsszavak: fordítástörténet, Devecseri Gábor, rekonstrukció, verstan, Horatius-vita, hamisítás, fordításmetaforák, filológia.

A fordítást tükrözésként elképzelő, az eredeti szöveg formai-tartalmi jegyeinek maradéktalan leképezését célul kitűző rekonstrukció elméletében a hamis egyértelmű kategóriának tűnik: az igazi, a valódi, az eredeti jelentést megközelíteni óhajtó filológus hamisnak tart mindent, ami az eredeti szerzői szándékkal ellentétes. A fordítás hamisságának megállapítása tehát elsősorban a szövegértelmezés függvénye, s éppen ebben vannak a buktatói is. Tanulmányomban a rekonstrukció fordításelméletében² hamisításnak tartott vagy a hamisítással rokonítható jelenségek három típusát vázolom, s elsősorban a hamis hang koncepcióján keresztül próbálok rámutatni a

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² A fordítói rekonstrukció fogalmának meghatározását, Devecseri Gábor fordításelméletének főbb aspektusait lásd: POLGÁR Anikó, *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2003, 30–31., 130–154. A rekonstruktív elvek oppozíciós struktúráiról, ezeknek kifejeződéséről az ún. Horatius-vitában és a rekonstrukcióhoz kötődő fordításmetaforákról lásd: POLGÁR Anikó, *Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*, Pozsony, Kalligram, 2011, 226–249.

hamis–igaz ellentétpár esetenkénti felcserélhetőségére, a hamisság viszonylagos voltára, s ennek a magabiztos teóriának a problematikus pontjaira is.

Mivel a fordítói rekonstrukció elméletének kidolgozása elsősorban Devecseri Gábor nevéhez kötődik, példáimat főként az ő munkásságából, illetve a rekonstrukció elveit a korábbi „nyugatos” elvekkel ütköztető Horatius-vita³ szövegeiből merítem. Devecseri bizonyos fordításainak nyomtatott és kéziratos variánsai mellett felhasználtam azokat a fordítói elméletét tovább árnyaló, a költő hagyatékában fellelhető szövegeket és kéziratos megjegyzéseket is, melyek nem kerültek a Horatius-vita korábbi ismertetőinek, összefoglalóinak a látószögébe: Devecseri verstani előadásainak⁴ kéziratos jegyzeteit; A költői műfordítás elvi és gyakorlati kérdései című gépiratot, mely feltehetőleg az Írószövetség Műfordítói Szakosztályában szóban is folytatódott vita egyik hozzászólásának legépelet változata (s Devecseri Kókusverseny és Facica⁵ című vitázáró cikkének előzménye); Devecserinek Rónay György vitacikkéhez írt kéziratos megjegyzéseit, illetve a Devecseri-levelezésnek a Horatius-kötet szerkesztéséhez szorosan kötődő vagy a vitára utólagosan reflektáló darabjait.

HAMIS SZÖVEG

Az átköltések vagy egy szerző nevében írt álszövegek a filológus számára az eredeti szerzői oeuvre meghamisításának számítanak. Ennek az eljárásnak, amely ma gyakran a szerzői szereppel való játék része,⁶ a megítélése tulajdonképpen nemcsak a kor irodalomfelfogásának, a szerzői identitás szerepének a függvénye, hanem elsősorban az adott a szöveg

³ A vitáról lásd: RÓNAY László, *Devecseri Gábor alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 176–199. ITTÉZÉS Dániel, *A Horatius-ódák XX. századi fordításairól* = HAJDU Péter – POLGÁR Anikó (szerk.), *Papírgaluska. Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, Bp., Balassi, 2006, 206–213. KŐRIZS Imre, *Horatius vini somnique benignus*, Doktori (Ph.D.) értekezés, Debreceni Egyetem, BTK, 2008, 14–28.

⁴ „Négy félévig tanítottam a budapesti egyetemen metrikát; s előadásaimban sohasem a skémából indultam ki, mindig valamely ókori költő eleven szövegéből...” – írja ezzel kapcsolatban Devecseri. DEVECSERI Gábor, *Antik versforma – magyar szöveg* = Uő, *Műhely és varázs*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 310–335. Az idézet helye: 317.

⁵ DEVECSERI Gábor, *Kókusverseny és Facica. Versfordítási elvekről* = Uő, *Műhely és varázs*, i. m. 361–375.

⁶ Kovács András Ferenc Calvus-fordításai például kitalált, elképzelt antik szövegek magyarításai: egy nem létező oeuvre megkreálása a filológiai paródia eszközeit is felhasználva. Hasonló a helyzet Jack Cole dalaival. Vő.: POLGÁR, *Catullus noster*, i. m. 209–221.

reprezentációjától függ. A szerző saját verskötetébe besorolt, hamisságát önmaga leleplező álfordítás szövege szükségszerűen nem kelt olyan felháborodást, mint a külföldi szerző neve alatt „eladott”, hitelesnek feltüntetett álfordítás. Az eladásra történő utalás ezúttal nemcsak metaforikus értelmű, hiszen az eljárásnak valóban „piaci” következményei is lehetnek: a művelt vagy sznob olvasók nagyobb eséllyel vásárolják meg egy ismert világirodalmi szerző verskötetét (függetlenül a fordítás minőségétől), mint egy ismeretlennek számító, pályakezdő fiatal magyar költőjét. Ez volt a helyzet az 1930-as években Villonnal és Faludy átköltésével, s a Nyugat szarkasztikus kritikusa⁷ nem véletlenül kesereg azon a nyilvánvaló tényen, hogy magyar Villont már csak a „piacilag” befutott ál-Villon köntösében érdemes kiadni. A kritika hangsúlyozza Brecht és Faludy Villon-átköltéseinek alapvető különbségét: „a kitünő német költő a «Háromgarasos opera» erőteljes eredeti dalaival nem akarta Villon-fordítások látszatát kelteni. Brecht felhasználta néhány Villon-ballada alaptémáját, őszinte, hamisítatlan Brecht-verseket írt belőlük és csak zárójelben írta oda, szerényen és korrektül: «Villon nyomán». Faludy ezzel szemben «Villon-balladák» címkéjével ál-Villont hozott forgalomba. A franciák nemzetközi szerződésekben kötötték ki, hogy idegen országok szeszgyárai ne nevezhessék készítményeiket »cognac«-nak. Költőiket elfelejtették hasonló szigorral megvédeni. Faludy szankciók nélkül terjeszthette az ál-Villont. Mondanunk sem kell, hogy óriási sikerrel.”⁸ A címke, a védjegy vagy az irodalmi copyright tehát meg kellene, hogy védje az irodalmi termékeket is a hamisítástól. Egy irodalmi mű hamis volta nem magában a szövegben rejlik, az ugyanis önmagához mérten nem lehet hamis: csupán az idegen szerzői névvel mint védjeggyel való visszaélés kelt visszatetszést. (A hamisítás ellen felszólaló fentebb idézett Bálint György maga is elismeri, hogy felháborodását nem maga a szöveg, hanem annak önreprezentációja, paratextusai keltették fel, hiszen Faludy műve szerinte „tehetséges is a maga műfajában, csak éppen Villonhoz nincs semmi köze”⁹). A szövegek önreprezentációját kárhóztatja Faludy Európai költők antológiájának kritikusa¹⁰ is: „Ha több szerénységgel nyújtaná elénk művét, dicsérhetnők ügyességét, lendületét, temperamentuma hajlékonyságát, ha fordításait alázatosan nagy művekhez írt margójegyzeteknek mondaná, elismernék vállalkozása érdekességét, kultúrája gazdagságát, alkalmazkodó képességének finomságát. Így csak mértéktelenségén sajnálkozhatunk,

⁷ BÁLINT György, *Ballada a jobb sorsra érdemes Villonról*, Nyugat, 1940, 272.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ SZEGEDI Gergely, *Amikor irodalmi nagyságok mögé menekül az írói bátorság...*, Katolikus Szemle, 1938, 551–553.

tiszteletlenségét fájlalhatjuk, kegyeletsértésein bosszankodhatunk. És elgondolkodhatunk irodalmi életünk furcsaságain, el azon a készségen, amellyel a hamisítványokat köszönti...¹¹

Devecseri a harmincas években maga is szót emelt Faludy hamisított Villonja ellen,¹² s „a különc Villon-fordítás” még a rekonstruktív fordítói elveket reprezentatívan bemutatni kívánó 1961-es Horatius-kötet utószavában is említődik ellenpéldaként.¹³ Devecseri hangsúlyozza, hogy a fordítónak nem szabad láttatni, „amit sejtet csak a költő” vagy „mire nem gondol”; nem kell az eredetit saját ötletekkel megajándékozni, hiszen az anélkül is „dús (ha nem az, le se fordítsd) / költő-kincsekben”.¹⁴ Egy vadászat-metaforával élve mondja: ha fordítás közben találsz rá egy-két olyan gyönyörű „erdei vad”-ra, amit sajnálnál „ledöfni”, „inkább a magad versében emelj neki ólat, / istállót, palotát is akár, de ne űzd be a versbe, / mit költőtársad vagy elődöd nem neki tárt ki.”¹⁵

Devecseri tehát élesen elkülöníti a tulajdonképpeni fordítást a költői játéktól: Catullus Szapphó-verséről megállapítja, hogy „fordításnál kevesebb is, több is: termékeny játék, tiszteletbemutatás, párviadal és »zsákmányolás« egyben”.¹⁶ Mai fordításfelfogásunk, különösen a copyright nélküli antik szerzők esetében, sokkal megengedőbb, a költői szövegek, ötletek vándorlását a mai fordítás- (és főként költészet-)elemzők nem óhajtják ilyen merev határok közé szorítani. Ugyanakkor a rekonstruktív fordítások kapcsán felmerül a kérdés, vajon Plautus vagy Szapphó töredékesen fennmaradt műveinek a fordítói fantáziára bízott kiegészítése (mellyel maga az egyébként filológiai pontosságra törekvő Devecseri is él) nem tartható-e hamisításnak? A hiányzó részek kiegészítése a színpad természetes igénye, félbemaradt komédiára nem kíváncsi a színházi közönség, s hogy az efféle kiegészítések mellett mennyire fontos vagy mennyire érdemes a kiegészítő nevét is feltüntetni, a kiegészítés tényét hangsúlyozni, azt megint csak az irodalmiak mellett a „piaci” tényezők is szabályozzák. Plautusnak töredékesen fennmaradt művét, az Amphitruót az ókori szerző neve alatt játszotta 1962-ben az Egyetemi Színpad, ugyanakkor a színlapon Devecseri neve nemcsak fordítóként, hanem kiegészítőként is szerepelt.¹⁷ Bár a

¹¹ SZEGEDI, *i. m.* 553.

¹² DEVECSERI Gábor, *Villon „átköltése”*, Nyugat, 1937. II. 368–369.

¹³ DEVECSERI Gábor, *Levél Horatiushoz avagy a fordítás művészete (utószó)* = Quintus HORATIUS Flaccus *Összes versei*, Bp., Corvina, 1961, 615.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ DEVECSERI, *Antik versforma – magyar szöveg*, *i. m.* 326.

¹⁷ „Fordította és kiegészítette: Devecseri Gábor”. A színlapot lásd: MARÓTI István (szerk.), *Imáitlan ima. Kortársak Devecseri Gábor emlékére*, Budapest, PIM, 2001, 171.

Plautus-fordítás kiegészített szövege nyomtatásban is megjelent,¹⁸ Devecseri életműsorozatába nem ez a változat került.¹⁹ A más tekintetben rekonstrukcióra törekvő Devecseri maga is elismeri, hogy „a színpadra vitt Plautus-darabhoz, különösen akkor, ha a darab nem maradt ránk teljes terjedelmében, sok mindent hozzá kell adni.”²⁰ Igaz, ehhez egy olyan kitétel fűz hozzá, hogy „de mindig csak olyasmit, ami magából Plautusból következik”.²¹ Ezzel viszont már természetesen messzire kerültünk a tükrözéstől, az eredeti szerzői szándék kutatásától: a tudományos alapállás, a filológiai megalapozottság helyét a költői fantázia veszi át, melyet a hitelességet elváró filológus más viszonylatban hamisításnak szokott tartani.

HAMIS HANG

„Ha a kisasszony zongorázik, udvarlója gyönyörtől elámolyodva turkál a hajában, a zongora mellől azonban riadt nyávogással fut odébb a macska, mikor olyan hamis hangokat hall, amelyek hamisságát pedig még a zenetanár sem venné észre. A sors úgy hozta, hogy nekem végül is az antik költészet tartalmi és formai hangárnyalataira legyen ilyen macskafülem...”²² – írja Devecseri az antik fordítástörténet egyik legnagyobb hatású vitáiratában. A hamis hang, illetve a partitúrától való eltérés az antik költészet fordításával kapcsolatban az egyik legjellemzőbb fordításmetafora: a rekonstrukcióra törekvő fordító számára a forma megváltoztatása már önmagában is hamisítás.

A metrika és a zene párosítása természetesen magától értetődő, a partitúra-metaphora azonban nemcsak a forma megtartására, ill. elvetésére, a zeneiség, a dallam feladására utal. Devecseri szerint az eredeti szöveg minden árnyalatával együtt egy követendő partitúra, a fordító reprodukív művész, nem önálló alkotó: egy megadott hangsort kell megfelelő technikai tudással és kellő beleéléssel lejátszania, nem iktathat be a partitúrától eltérő, önálló futamokat, nem hagyhat ki vagy módosíthat semmit az eredeti dallamokon. Devecseri partitúra-metaphorája ugyanazon a nyelvfelfogáson alapszik, mint a strukturalista fordításelmélet, mely szerint a fordítás célja,

¹⁸ PLAUTUS, *Amphitruo. Zenés vígjáték 2 képbén*. Ford., kieg. Devecseri Gábor, Szombathely, Savaria Múzeum, 1963.

¹⁹ PLAUTUS, Titus Maccius, *Vígjátékai, I. kötet*, Budapest: Magyar Helikon, 1977, 5–76.

²⁰ DEVECSERI Gábor, *Amphitruo* = Uő, *Kalauz Homéroszhoz, i. m.* 304–306. Az idézet helye: 304–305.

²¹ Uo. 305.

²² DEVECSERI Gábor, *Levél Vas Istvánhoz. A kétnyelvű Horatius-kötet vitája* = Uő, *Műhely és varázs, i. m.* 336–360. Az idézet helye: 359.

hogy „közvetítse az eredeti művet, nem pedig, hogy olyan művet hozzon létre, amelynek nincs előzménye; a fordítás célja a reprodukció.”²³ Ezért hasonlítja a cseh Jiří Levý is a fordítást a zenei előadáshoz: „A reprodukív elem aránylag a legerősebb a zenei előadásban, amelyben ugyan előlép az interpretációs mozzanat, de önállóan nem kreatív; a zenész ugyan képes a hangsort interpretálni, de nem alkotja újra azt.”²⁴

Devecseri fordításról szóló írásaiban gyakran használja az előíró, a szabályokat kategorikusan megfogalmazó hangvételt – ugyanakkor e szabályok betartásának igényét elsősorban saját fordításain tartja lemérhetőnek. Eközben minduntalan hangsúlyozza a fordító alkalmazkodásának fontosságát és a forrásszöveg irányító jellegét: „Az Ovidius-fordítónak ügyelnie kell arra, hogy a költő nemes könnyedségét a legapróbb részletekben is érzékeltesse.”²⁵ „A mesteri fordító pedig abból ismerszik meg, hogy a sajátos megszerkesztettséget a legapróbb elemekben is meg tudja valósítani.”²⁶ A rekonstruktív fordító egyik fontos képessége tehát az igazodás. Ha belegondolunk, a megvásárolt szerzői jogok világában, közvetítőként működő fordító ma sem tehet mást: bár a műfordítás elméletében a költői fordítások terepe a próza- és szakszövegek fordításától élesen elkülönül, a szerzői-kiadói jogok szempontjából ennek a gyakorlatban semmilyen szerepe nincsen.

Valójában, mint minden fordításmetafora, a partitúra-metafora sem képezi le maradéktalanul az irodalmi szöveg természetét, csak bizonyos hasonló aspektusokra tud rámutatni. A zenei partitúra sokkal kötöttebb, mint az irodalmi szöveg: a karmester vagy az előadóművész csak az időintervallumot tudja módosítani, az adott hangjegy- és ritmusképletet azonban nem. A zenében valóban fül kérdése a hamisság tudatosítása, a lejegyzett hangsort eleve lejátszásra, előadásra szánták, s a *lejegyzett* és az *előadott* együtt működnek csak igazán. A műfordítások esetében a megfeleltetés nem ilyen egyszerű, s ez elsősorban abból adódik, hogy a két szövegnek külön létmódja van. Ám a rekonstrukcióra törekvő fordító a két szöveg együttes olvasását feltételezi, s olyan olvasókra számít, akik a létrejött szöveget a pretextushoz mérik: a macskafül csak ilyen viszonylatban releváns.

²³ Jiří LEVÝ, *A fordítás művészete (részlet)*, ford. Beke Márton = BEKE Márton et al. (szerk.): *Művészet-e a fordítás? Útkeresés a kultúrák között (Bohemisztika és poétika)*, Esztergom–Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2008, 19–28. Az idézet helye: 19.

²⁴ LEVÝ, i. m. 20.

²⁵ DEVECSERI Gábor, *Fordítói vallomás Ovidius Átváltozásai-ról* = Uő, *Műhely és varázs, i. m.* 256–259. Az idézet helye: 257.

²⁶ DEVECSERI Gábor, *Az új magyar Aeneis. Lakatos István Vergilius-fordításáról* = Uő, *Kalauz Homéroszhoz*, Budapest, Szépirodalmi, 1970, 312–316. Az idézet helye: 314.

Szabó Ede figyelmeztet a műfordítás elméletét és gyakorlatát a laikus olvasók számára bemutató, ugyanakkor korának fordításszemléletét reprezentáló (s a maga módján a nem sokkal korábbi Horatius-vitára is reagáló) könyvében a partitúra-metáforának a nyugatos, integrációs változatára: a fordítást költői (azaz kreatív, nem pusztán reprodukív) feladatként felfogó Szabó Lőrinc beiktat egy harmadik állandót is, a tehetséget mint hangszert, melyen a fordítónak az idegen költői művet le kell játszania, s ezáltal szerepe a zenei előadóművésznél fontosabbá válik.²⁷

A partitúráként viselkedő kiinduló szöveg Devecseri szerint mind a formát, mind a hangulati és szerkezeti elemeket meghatározza. A forma megtalálása – ahogy ezt a Horatius-vita során, Rónay Györgynek a Nagyvilágban megjelent cikkét követő írószövevségi felszólalásában megfogalmazta – hasonlóan megy végbe a költői fordítások és az eredeti művek esetében. Devecseri olyan apriori formákat feltételez, melyek bizonyos gondolatok kifejezésére alkalmasabbak, mint a többi, ebből következőleg a fordítandó mű gondolatait leképező fordító öntudatlanul is kénytelen ugyanarra a formára rátalálni, mint a pretextus szerzője: „...fordítás és eredeti költés határvonalai magas szinten, a magas ambíció szintjén is elmosódnak. Vagyis, hogy akkor, amikor mi az eredeti versnek valamilyen különös formai sajátosságát igyekszünk az idegen nyelvből a magunkéba átmenteni, – akkor tulajdonképpen nem végzünk más, magunk elé tűzött feladatot, mint akkor, hogyha a szöveg nélkül fölsejlő gondolatunkat, vagy a szöveg-foszlányokban fölsejlő gondolatunkat lefordítjuk a végső megfogalmazásnak a nyelvére. És hogyha hirtelen valamit megtalálunk, legyen az akár eredeti művünk, – már amennyire eredetinek lehet nevezni; bármilyen művét a világirodalom vérkeringésében ugyancsak benne lévő és ott születő és abból születő fordítást, egy feladat előtt áll a költő és a fordító, ami a formai elemeket illeti; megtalálja a formát, azért, hogy ami őt belülről feszíti, azt ennek a formának az eszközével közölje – elsősorban önmagával –, vagy megtalálja azt a formát, amit az eredeti versnek a szerzője, a maga indulatainak papírra rögzítések alkalmasnak alkotott vagy alkalmassá örökölt, és az embernek az az érzése, hogy sok mindent lehet választani, de a legjobb, hogyha megpróbálom pontosan ugyanazt választani; tehát, amennyire a mi nyelvünk megengedi: tükrözni is. Ennek a formának közlő szerepe van.”²⁸

²⁷ Vö: SZABÓ Ede, *A műfordítás*, Budapest, Gondolat, 1968, 68.

²⁸ DEVECSERI Gábor, *A költői műfordítás elvi és gyakorlati kérdései*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Devecseri-hagyaték, kézirat, 2. old. Az idézet utolsó mondatának kusza szerkezete az élőbeszéd leképezésének vagy a gépelő tévedésének tudható be. A nyilvánvaló elütéseket (vérkeringésében vérkeringésében helyett, ugyanazt helyett) javítottuk.

Ugyanakkor kéziratos verstani jegyzeteiben Devecseri a formátlanságot és a formátlansággal való játékot állítja egymással szembe, s a költészetben ez utóbbit (mely feltehetőleg a vállalt formától való kivételes eltéréseket, vagyis az indokolható licenciákat jelenti) megengedhetőnek tartja: „A költemény műalkotás. Mint ilyen, mindenképpen zárt, a külső világtól elkerített és különálló. Valami, aminek kerete, önként vállalt kerete van, amely keretből ki nem lép, vagy ha kivételesen mégis kilép belőle, ezt ravaszul teszi, úgy hogy medréből kiáradt folyóhoz hasonlítson, ne pedig meder nélküli víztömeghez. Árterületének éppúgy határai vannak, ha szeszélyesen kígyózó határai is, mint ahogyan medrének szegélye volt. A műalkotás megengedi a formátlansággal való játékot, a formátlanság boldognyugalmas halálos csábítására a reagálást, magát a formátlanságot nem.”²⁹ A „fordítás és eredeti költés” metrikai kötöttségei Devecseri szemléletében csak látszólag azonosak: míg az egyikhez a formátlansággal való játék szervesen hozzátartozik (eredeti művek esetében Devecseri a forma fellazítása helyett az antik metrum „továbbfejlődés”-ről beszél³⁰), a másiknál a rátalálásnak, melyet látszólag a mondanivaló szabályoz, szerencsésen, mintegy véletlenül kell egybeesnie a korábbi költő által alkalmazott formával. A költő sem a maga ura tehát, ő is fordít, a „főlsejő gondolatokat” fordítja át a nyelvbe, az eredeti formát fellelő műfordító kötöttségének azonban Devecseri szerint ennél sokkal nagyobbak kell lennie. A fordításban a versforma sejtetése, a „körülbelül vers” Devecseri szerint a partitúra „körülbelüli” interpretálásához hasonlít, hangtvesztés tehát, amilyenért „hevesebb olaszoktól” „záptojás és rothadt hagyma jár”.³¹

A fordításban a metrumtól való eltérés különféle mértékeket ölthet, a „macskafül” tkp. a forrásszöveg metrikáját maradéktalanul számon kérő filológusok szempontjait emeli ki. A „macskafülűek” körében még a pretextus formájának helyettesítése sem kelt akkora felháborodást, mint a vállalt forma fellazítása, a metrikai szabályoktól való alkalmi eltérések. A metrikai hamisság tekintetében sokféle fokozatot lehetne megkülönböztetni, amennyiben rendszerbe szednénk a gyakorlatban és az elméleti szakirodalomban előforduló jelenségeket. Most csak azt a két szélső pontot rajzoljuk meg, melyeknek a metrikatörténetileg is fordulópontot jelentő Horatius-vitában kerültek élesen szembe.

²⁹ Devecseri-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum, kézirat.

³⁰ „Karinthy úgynevezett prózaversei és Babits *Mint különös hírmondó*-ja azt, ahogyan a magyar hexameter ettől az oltványtól nemesedve továbbfejlődött.” = DEVECSERI Gábor, *Babits és az antikvitás* = Uő, *Műhely és varázs*, i. m. 265.

³¹ DEVECSERI, *Antik versforma – magyar szöveg*, i. m. 333.

1. A metrika abszolútizálása

A pretextus metrikai képletének licenciák nélküli leképezését jelenti. „Itt a metrikai kattogás nem kiemel és árnyal, nem figyelmet irányít, hanem fordítva: elmos, figyelmet altat. Azt hiszem, elsősorban azért, mert olyan »abszolút«.” – írja az 1961-es Horatius-kötet kapcsán Rónay György.³² A módszer, bár zenei szempontból nem „hamis”, mégsem eredményez ugyanolyan hangzást. Rónay Görgy hangsúlyozza, hogy a latinban a metrikának értelmi funkciója is van, „a ritmikai súlyelosztás többnyire egyben értelmi is: a metrum megkönnyíti a megértést”,³³ a metrikai szabályokhoz mereven ragaszkodó magyar fordítások viszont gyakran értelmileg homályosak. A metrum hibátlan „pattogása” a „természetes magyarosság” ellenében hat,³⁴ s hamissága éppen ebben rejlik. Természetesen a hamisságra ebben a tekintetben sem tudunk egyértelműen rámutatni, főként, ha Devecseri figyelmeztetésére gondolunk, aki azt vetette ellen, hogy „a természetesség, magának a természetességnek a fogalma versben valahogy más, mint prózában; prózában valahogy más, mint élőbeszédben; élőbeszédben is tulajdonképpen más, mint megfogalmazatlan élőbeszédben, vagyis mint azokban a beszédfoszlányokban és képekben, amikben az ember gondolatai jelentkeznek”.³⁵

2. A ritmikai lazaság³⁶

A fordító vállalja a pretextus versformáját, ám a „magyarosság” érdekében licenciákkal él. Devecseri szerint ez tulajdonképpen a forma „felhígítása”; ha valaki nem tartja be a metrikai szabályokat, ugyanolyan messzire kerül a pretextustól, mintha pl. körülírással tenné bőbeszédűvé a szövegét. Faludy Villonja kapcsán jelenti ki: „De a forma durva és nagymértékű felhígítása árulkodó volt, tünet volt: a villoni költészet lényegének felvizezéséről tanúskodott.”³⁷ Ha a fordító bizonyos helyeken

³² RÓNAY György, *Fordítók és fordítások*, Bp., Magvető, 1973, 149. A Devecseri-hagyatékban megtalálható Rónay vitacikkének korábbi változata (feltehetőleg korrektúrapéldány), melyhez Devecseri kéziratos megjegyzéseket fűzött. A metrikai kattogás figyelmet altató jellegéhez például ezt a megjegyzést írta: „De Homérosznál ébreszti, éppen mert olyan abszolút. Erre kell törekednünk. – S ezzel az abszolút mivoltával éri el azt, amit Rónay – helyesen – igényel: a metrum kiszolgáló, közlő erejét!”

³³ Uo. 149.

³⁴ RÓNAY, i. m. 147.

³⁵ DEVECSERI Gábor, *A költői műfordítás elvi és gyakorlati kérdései*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Devecseri-hagyaték, kéziratos, 7. old.

³⁶ Vö. DEVECSERI, *Levél Vas Istvánhoz*, i. m. 340.

³⁷ DEVECSERI, *Levél Vas Istvánhoz*, i. m. 338.

csak sejteti az eredeti formát, ha az időmérték hosszúságát hangsúlyos szótaggal helyettesíti, verse olyan lesz, mintha egy mozaikokból kirakott képbe csorba mozaikkövek is kerülnének.³⁸ Devecseri másik érzékletes metaforája szerint, mely abból indul ki, hogy a vers hajója a metrum hullámain úszik, a fordításra nézve az is veszélyes, „hogyha az a hullám, amelynek pedig vinnie kéne a hajót, átcsap a fedélzeten”, ugyanakkor az is, „hogyha elapad alóla és a hajó kénytelen egy bizonyos utat a Duna-fenéken megtenni, egészen odáig, amíg az új hullámok megint kegyesen hátukra nem emelik!”³⁹ A jó hangzást tehát a szabályosan folyó hullámok szavatolják, a túlságosan magasba csapó vagy elapadó hullámok viszont azokat a metrikai licenciákat jelzik, amelyekre a „macskafülű” fordító különösen érzékeny.

Az antik metrum fellazítása Devecseri szerint „körülbelül vers”-et⁴⁰ eredményez, s ennek alkalmazása okán tartja a Nyugat korszakát metrikailag vaskornak: „Hogyan is került sor arra a vaskorra, melyben magaskultúrájú emberek is a *körülbeliség* elméletébe csúsztak vissza?” – kérdezi, miután felvázolta az antik verselés magyar meghonosodásának történetét.⁴¹ Ezzel kapcsolatban hasonló gondolatokat fogalmaz meg az Antik versforma – magyar szöveg című tanulmányában és a Horatius-kötethez írt hexameteres utószavában, mindkettőben megemlíti (nevének elhallgatásával) egy költő-író, aki zenész létére az antik versfordításban a versforma sejtetését is megengedhetőnek tartotta. Az erre vonatkozó részt (a hasonlóság érzékeltetése okán) mind a verses, mind a prózai változatból idézzük.

„Egy költő, húsz tova-pergett
évnek előtte olyant mondott, Téged magyarítva,
hogy ha a versformát megtartjuk, elég igazán, ha
csak sejtetjük, igen, ha *körülbelül* éreztetjük.
Nemcsak költő volt s író, de zenész s a zenének
rég-i tudósa. Vajon hát mit szólt volna, ha egy s más
karmester *sejtetve* vezényel, vagy valamely jó
dalszínház művésze *körülbelül* énekel?”⁴²

„S ugyanabban az időben egy kitűnő író és költő (akinek azóta e véleménye megváltozott) fejtette ki nekem – Vergilius eklogái fordításának alkalmából –, hogy körülbelül hexameterrel, a hexameter *sejtetésével* is megelégedhetünk. Nemcsak író és költő volt, hanem zenész és zenetudós is.

³⁸ DEVECSERI, *Levél Vas Istvánhoz*, i. m. 340.

³⁹ DEVECSERI, *A költői műfordítás elvi és gyakorlati kérdései*, i. m. 13–14.

⁴⁰ DEVECSERI, *Antik versforma – magyar szöveg*, i. m. 333.

⁴¹ DEVECSERI, *Antik versforma – magyar szöveg*, i. m. 331.

⁴² DEVECSERI Gábor, *Levél Horatiushoz*, i. m. 610.

Mi lett volna a véleménye valamely karmester »körülbelüli« interpretálásáról?⁴³

A célzás nagy valószínűséggel Keszi Imrére (1910–1974) vonatkozik, aki író, műfordító és zenetudós volt egyben, rendszeresen közölt zenekritikákat a Nyugatban, műfordítóként pedig szerepelt (Devecseri Gábor, Radnóti Miklós, Vas István mellett) nemcsak a Vergilius eklogáinak magyar fordításait tartalmazó, Trencsényi-Waldapfel Imre által szerkesztett Pásztori Magyar Vergilius című kötetben,⁴⁴ hanem a Horatius nosterben⁴⁵ is. Keszi Vergilius-fordítása valóban olyan metrikai licenciákat tartalmaz, amelyeket Devecseri nem tartott elfogadhatónak: a régi verseléshez visszatérve hosszú szótagnak számítja az **a** névelőt, de a sejtetés arra is kiterjed, hogy egy-egy szóvégi rövid szótag indokolatlanul egy hosszú szótag helyére kerül. Íme, néhány példa:

Új napfényt, s **a** rászakadó, sűrű záport.

- - | - - | - U U | U U | - -

S azt, aki boldog volna talán, **ha** nincs soha csorda

- U U | - - | - U U | - U | - U U | - -

Nem csalták-é messze vidék**re**, távol akolba?

- - | - - | U U | - U | - U U | - -

A versforma sejtetését Devecseri nem tartotta megengedhetőnek az általa szerkesztett Horatius-kötetben, melyet a korabeli fordításszemléletet reprezentatív módon bemutató gyűjteménynek szánt: a begyűjtött fordítások egy része elsősorban metrikai okokból maradt ki a könyvből. Devecseri a gyűjtemény szerkesztésekor kiterjedt levelezést folytatott, a fordítókkal pedig többnyire telefonos beszélgetések során is egyeztetett. A megjelent vitairatok mellett a Devecseri-hagyatékban maradt dokumentáció is mutatja, hogy a fordítói elvek ütközéséből fakadó vita már a könyv megjelenése előtt elkezdődött. Hegedűs Géának a Nagyvilágban megjelent vitacikkét és a vitacikket követő három Horatius-vers megjelentetését⁴⁶ levélváltás és telefonos beszélgetés is megelőzte. Hegedűs egy keltezés nélküli

⁴³ DEVECSERI, *Antik versforma – magyar szöveg*, i. m. 333.

⁴⁴ VI. ecloga = *Pásztori Magyar Vergilius*, szerk. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Bp., Officina, 1938, 33–37.

⁴⁵ Neobule (III. 12.) = *Horatius Noster. Magyar Horatius*, szerk. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, 3. kiadás, Bp., Officina, 1943, 161.

⁴⁶ HEGEDŰS Géza, *A városias Horatius – vita és kísérlet* –, Nagyvilág, 1959/december, 1880–1882. A három közölt fordítás (Carm. I. 30, Carm. I. 38 és Carm. III. 26.) egyike sem került be a két évvel később kiadott Horatius-kötetbe.

levelezőlapon a Persicos odi... kezdetű (Carmina I. 38) Horatius-vers fordítását küldte Devecserinek, a következő szöveg kíséretében: „Gabikám! Minthogy felajzottál Horatiusra, magánpasszióból íme lefordítottam még a »Persicos odi«-t is. Ha eddig nem adtad ki másnak, talán használhatod. Ha már másé, vagy ez nem tetszik, úgy »sive flamma, sive mari libet Hadriano. Öllelek: Géza.«⁴⁷ Annak, hogy a Horatius-kötetbe a Hegedüs által küldött fordítás nem került be,⁴⁸ a vitacikkében is tárgyalt stílári okok mellett feltehetőleg metrikai okai is vannak. Hegedüs szerint a Horatius-fordításoknak városias hangvételűeknek kell lenniük, s mivel szerinte Horatius mitológiai képeket kever köznapi kifejezésekkel, magyarul akkor tudjuk a stílusát leginkább megközelíteni, ha a régies igealakokat vagány kifejezésekkel társítjuk, s ha az „istennevek mellé kártyaasztalnál használatos szavakat állítunk.”⁴⁹ Metrikai licenciáit Hegedüs nem indokolja, de mint stílári előképére, a hasonló metrikai licenciákkal dolgozó Szabó Lőrincre többször hivatkozik. A Carm. I. 38. fordításának folyóiratban közölt szövege csak egy ponton tér el a Devecserinek küldött variánstól,⁵⁰ s a különbség stílári jellegű: a „felvágás” szó használatával a fordító a városias hangulatot szerette volna érzékeltetni. Metrikailag mindkét változat tartalmazza ugyanazokat a „lazaságokat”: a szapphói sor második szótagja Hegedüsénél néha hosszú, az adonisz kólonban pedig egy hosszú mássalhangzóra végződő szótagot rövid szótag gyanánt használ.

tarkán díszített koszorú se tetszik

– – – – – U U – U – –

szolgám s véled én lugasom hűsében

– – – U – U U – U – –

együtt iszunk most

– – U – –

Nem véletlen, hogy Hegedüs vitacikke metrikai problémák helyett stíláriakról beszél, hiszen a rekonstrukció szemléletében a kettő szorosan összefügg: ha a megfeleltetés nem következetes a metrikai szinten, Devecseri szerint az ellentmondás szükségszerűen stílári szinten is

⁴⁷ Hegedüs Géza Devecseri Gábornak, Petőfi Irodalmi Múzeum, Devecseri-hagyaték.

⁴⁸ Devecseri a főszövegben Bede Anna, a függelékben Kemény Ferenc fordítását közli. HORATIUS *Összes versei*, i. m. 129, 640.

⁴⁹ HEGEDÜS, i. m. 1881.

⁵⁰ A levelezőlapon az első sor: „Perzsa fényűzés, fiam, undorító”, a Nagyvilágban: „Perzsa felvágás, fiam, undorító”.

kiütközik. A fordított mű metrikájának fellazítása a rekonstrukció elmélete szerint nem szabadság tehát, hanem a stílushamisítás egyik eszköze.

A PONTOSSÁG HAMISSÁGA

A végére maradt annak a problémának a felvetése, amit tulajdonképpen minden mást megelőzően tisztáznunk kellett volna: a hamisság megítélése az eredetiség pontos ismeretét feltételezi, eltérésük csak akkor ütközik ki tisztán, csak akkor tudjuk egyértelműen elválasztani a pelyvát a gabonától, ha az elfogadható, „fogyasztásra ajánlott” gabonaszemek tekintetében már biztos a mércénk.

Ritoók Zsigmond a Homérosz-fordítások kapcsán Radó Antalra utalva hívja fel a figyelmet arra, vajon egy kiürült metafora vagy eredeti színét vesztett kifejezés értékét nem hamisítja-e meg a fordítás, amennyiben azt nem közhellyel, hanem egy a célnyelvben meglepően ható tükörfordítással fejezi ki.⁵¹ „Valószínűleg csak egészen kevés francia gondolja, hogy ő »meg van igézve«, mikor valakinek, bemutatkozáskor azt mondja: »enchanté«. Kérdés, hogy a »meredek veszedelem«, »virágzó könny«, »kedves kéz« és sok más nem vesztette-e már el eredeti színét, s nem »hamisítja-e meg« értéküket az a fordítás, mely az eredeti szint visszaadja?»⁵² A kérdés – mivel az eredeti jelentés elérhetetlen, az eredeti nyelvi közegbeli hatás mára felmérhetetlen – a filológiai pontosságra törekvés ellenőrizhetetlen voltára is rámutat.

A kétnyelvű Horatius (1961), mint a legtöbb kétnyelvű szövegkiadás, tükörként szeretne funkcionálni, a fordítás tehát e metafora szerint nem önálló alkotás, csak tükrözője, leképezője valami igazinak, valami eredetinek. „A fordítás nemcsak ihletett variációja, hanem – amennyire csak lehetséges – tükörképe is az eredetinek” – vallja Devecseri, s e tükörképátadás egyik nélkülözhetetlen feltétele nála a formahűség is.⁵³ Mivel a tükör is torzíthat, módosíthat az eredeti kép arányain, a tükörmetafora arra is figyelmeztet, hogy egy kép igaz vagy hamis voltát nem lehet magától értetődően meghatározni. Devecseri elmélete zeneközpontú: szerinte a költői műfordításnál elsődlegesnek tartott zenei leképezés a maga megkérdőjelezhetetlen, szigorú szabályaival már önmagában is elősegíti, megalapozza az eredetihez történő idomulást. Egy zenei párhuzammal ezt úgy is leírhatnánk, hogy ha egy olasz ária dallamához minden tekintetben

⁵¹ RITOÓK Zsigmond, *A magyar Homérosz-fordítások. XX. század* = HAJDU-POLGÁR (szerk.), *Papirgaluska*, i. m. 103.

⁵² Uo.

⁵³ DEVECSERI, *Levél Vas Istvánhoz*, i. m. 337–338.

ragaszkodunk, akkor a libretto magyar szövege tartalmilag is jobban fog hasonlítani az eredetihez: ez a tétel viszont, mivel csak az intuíción alapszik, tudományosan egyáltalán nem igazolható. Ezen a ponton válik Devecseri filológiai megalapozottságú elmélete ezoterikussá: a zene nála visszahat a grammatikára, mintegy fölébe kerekedik a stíláriis egyenetlenségeknek. Ebből fakad, hogy Devecseri nem azt hallja ki a Horatius-kötet szövegeiből, amit vitapartneri. A macskafül tehát nem filológiai mérce, inkább költői intuíción kérdése: a hamisság megítélése a fordítás tekintetében mindig szubjektív marad, hiszen nem biztos, hogy két, magát ugyanúgy macskafülűnek gondoló fordító vagy filológus ugyanazon szakaszoknál futna ki „riadt nyávogással” a zongora mellől.

Summary

Regarding to the exactness, accuracy and precision in the metrical level of the poems, this paper is dealing with the musical metaphors established in the theory of translation of ancient authors by Gábor Devecseri (1917–1971). The author is talking over the metrical absolutism, rhythmical looseness and over the paradox called „the falseness of precision”. Devecseri’s theoretical innovation tends towards the three mentioned types of the „falsifying”.

HAMISÍTÁS ÉS PARANOIA

Annotáció: Az alább következő gondolatmenet az összeesküvés-elméletek paneljeit járja körül, s elsősorban arra koncentrál, hogy ezek között milyen szerepet töltsön be a hamisítványokra való hivatkozás. Az elméleti bevezető után konkrét példaként a Plantard-csalástól A Da Vinci-kódig ívelő szakaszt, illetve Umberto Eco ide vonatkozó műveit elemzi, s arra a kérdésre keresi a választ, hogy a paranoid stílus miért vonzódik a faktoidokhoz.

Kulcsszavak: összeesküvés-elmélet, paranoid stílus, mém, faktoid, skizokultúra.

ÖSSZEESKÜVÉS-ELMÉLETEK

= egy nem létező összeesküvéstől való félelem, paranoia (összeesküvés vs. összeesküvés-elmélet, 40.).

„Az összeesküvés-elmélet mémjében található egy beépített válasz arra az esetre, ha valaki ellenvetné, hogy nincs döntő bizonyíték az összeesküvés tényére: »Persze, hogy nincs! Na látod, milyen jól megszervezték!«” (Richard Dawkins)

Most nem érdekes, hogy a mémeket milyen médium közvetíti felénk, elsődleges médiumunk az agyunk... tehát a tét a tudatunk befolyásolása...

PANELEK

- a valóság látszat, az ismert információk mögött egzotikus, okkult stb. magyarázatok lapulnak
- az információ visszatartására való hajlam
- az ok és okozat helyettesíti a véletlen egybeesést
- hamisítványokra való hivatkozás (eltúzott szerepet játszanak) – a legfontosabb hamisítvány Pipes szerint a Cion bölcseinek

¹ A szerző a komáromi Selye Egyetem Pedagógiai Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

- jegyzőkönyvei („Ahol a hamisítvány megjelent, ott megmérgezte a közéletet; »öngerjesztő« volt; »egy vázlat, amely egyik összeesküvésből a másikba tartott.«”, 119.)
- félígazságok és pedáns hivatkozások keverése
 - ha akad egy hézag az elméletben, egy másikkal pótolják
 - az összeesküvésre utaló érvek válogatás nélküli elfogadása
 - az elméletben való feltétlen hit, vakhit
 - az idő múlásának figyelmen kívül hagyása
 - végső cél a hatalom, világalalom
 - titkos társaságok, zsidók összeesküvése (előbbi lehet ártalmatlan is, élvezetet nyújt valós veszély nélkül; az antiszemitizmus viszont romboló hatású, vö. 196.)
 - félelmetes irányító elme, nagyszámú titoktartó segéd
 - a véletlen kizárása, minden ki volt tervezve
 - álca: ősi származás
 - főszereplői általában könyvek (nem napilap- vagy folyóiratcikkek, nem az elektronikus média)
 - rejtvényfejtés iránti vonzalom
 - internet kedvez a terjedésüknek (alternatív hálózat)
 - regények, filmek narratív sémája (pl. Thomas Pynchon: *A 49-es tétel kiáltása*, *Összeesküvés-elmélet* (r. Richard Donner), Umberto Eco: *A Foucault-inga*, Oliver Stone: *JFK – A nyitott dosszié*, Lawrence Norfolk: *A Lemprière-lexikon*, Christophe Gans: *Farkasok szövetsége*, Dan Brown: *A Da Vinci-kód*, Frank Schätzing: *Az ördög temploma*, Monaldi & Sorti: *Imprimatur*, Rafael Marín: *Sherlock Holmes és az Einstein-gyár*, Olivier Delcroix szerk.: *Összeesküvések könyve – Paranoid történelem*, Umberto Eco: *A prágai temető*).

Daniel PIPES, *Összeesküvések. A paranoia évezredes története*, ford. Szécsi Noémi, Agave Könyvek, Budapest, 2007.

„Az összeesküvés-elméletek annyira az emberek agyára tudnak menni, hogy életszemléletté válnak. Ez az összeesküvés-alapú gondolkodás, a paranoid stílus vagy a titokzatos hatalom-mentalitás. Az összeesküvés-alapú gondolkodás abban hasonlít más izmusokra, hogy olyan szemléletet alakít ki, amely aztán minden tekintetben meghatározóvá válik.” (41.)

A történelemmel kapcsolatos faktoidhálózat létrejöttében központi szerepet játszottak az összeesküvés-elméletek. Csak egyetlen példa a sok közül: bár 700 éve senki sem látott templomos lovagot, az összeesküvéselmélet-gyártók mégis képesek voltak bevinni a köztudatba, hogy bizonyos történelmi eseményekért a templomosok okolhatók. A

paranoid stílusra fogékony elmék pedig készpénznek vették a hibás magyarázatot. A templomosok mellett persze más csoportok is említhetők garmadával. Ráadásul „A hit struktúrája, akárcsak a logikai kényszer hiánya, megkönnyíti a főbiák közötti átjárhatóságot.” (45.)

Művelői paranoiás tudományt képviselnek (55.) – a valódi tudomány tükörképvilága amatőr autodidaktákkal.

TUDATOS FAKTOIDTERMELÉS VS. FAKTOIDOK KÉPZŐDÉSE

A kettő nem ugyanaz, faktoidok ugyanis tetszőlegesen gyárthatók (vö. DAWKINS, *Szivárványbontás*, 130.), de ettől megkülönböztetendő, amikor a terjedés mögött nincs tudatos mechanizmus (pl. átverés, szórakoztatás stb.). Az előbbire két kirívó példa. „A mexikói sajtó 1980-ban hetekig címlapokon számolt be arról, hogy az országot sújtó, húsz éve nem tapasztalt mértékű aszály oka nem a kedvezőtlen időjárásban keresendő, hanem abban, hogy az amerikai repülőgépek eltérítik a mexikói hurrikánokat. Hogy miért? Az egyik válasz szerint ez egy kampány része, hogy a turisták Floridát válasszák nyaralásuk színhelyéül.” PIPES, 171. A másik a Tropical Fantasy nevű ital történetéhez kapcsolódik az USA-ból. „1991 elején névtelen rölapok jelentek meg a feketék lakta környéken, amelyek arra figyelmeztettek, hogy az üdítőitalt a Ku-Klux-Klan gyártja, és »olyan stimulánsokat tartalmaz, amelyek sterilizálják a feketéket«. Bár az újságírói és rendőri vizsgálódás a vádaskodást teljesen légből kapottnak minősítette, a vásárlókban megrendült a bizalom, és az eladások 70 százalékkal estek vissza.” *Uo.*, 16–17. Ezek tehát tudatosan gyártott faktoidok. Közeledünk a hamisításhoz.

FAKTOIDOK

A tudományelmélet (és a tudományfilozófia, illetve a médiatudomány is) *faktoidoknak* nevezi azokat a fantomismereteket, melyek hiányosak vagy egyenesen tévesek. (Norman Mailer 1973-ban faktoidnak keresztelte el az olyan tény [fact], ami azóta létezik, hogy az újságokba bekerült. Később ezt a kifejezést olyan tényre utaló állításként használták, amelyre nincs bizonyíték, vagyis valójában nem tény, de akként beszélnek róla. Ide tartoznak a rémhírek, a pletykák, a hallomásból szerzett téves információk, a babonák, a médiumokban felkapott „kacsák”, az interneten terjedő álhírek, a hoaxok (vö. Joey Skaggs = Josef Gregor) stb. Különös ismertetőjegyük, hogy nagyon nehéz őket eltávolítani a köztudatból, sőt a leleplezésük általában kudarcot vall. A faktoid kifejezést itt tágabb értelemben

használjuk, nem szűkítjük le a bulvársajtó és a médiák világára. *Faktoidnak tekinthető minden olyan állítmény, amelynek nincs bizonyítható, visszakereshető referenciája, vagy ha van, bizonyíthatóan téves ismeretanyag* – pl. hamisításon – alapul.)

Sok-e a vas a spenótban?

Igaz-e, hogy az agyunknak csak 10 százalékát használjuk ki?

Egészségesebb-e a barna cukor, mint a fehér?

Jobb minőségű-e a tengeri só, mint a nem tengeri?

Igaz-e, hogy 21 gramm a lélek súlya?

Einstein megbukott az iskolában?

Létezik-e a Nagy Eszkimó Szótár?

Igaz-e, hogy Karthágót bevetették sóval?

Igaz-e, hogy a macskáknak (vagy kutyáknak?) egy éve az ember hét évének feleltethető meg?

Szeretik az egerek a sajtot?

Edison találta fel az izzót?

Az ember a majomtól származik?

Működik a nyelvtérkép?

Igaz-e, hogy a lefolyóban más irányba forog a víz az északi, mint a déli féltekén?

Lyukas-e az ózonpajzs?

Igaz-e, hogy ha a felnyitott pezsgősüvegbe kiskanalat (vagy villát) rakunk, akkor a pezsgő friss marad?

Igaz-e, hogy a vörösbor serkenti a vérképződést?

Minden fémot vonz a mágnes?

Néző császár gyűjtötte fel Rómát?

A középkorban a földesurak kiváltsága volt az „első éjszaka joga”?

Kábítószer-e a kokain?

Létezik-e egyirányú tükör?

15 millió fős a magyarság?

FAKTOIDOSZLATÁS V. MÉMSZŰRŐ

Sergio BENVENUTO, *Városi legendák. Miért hisszük el, amit mondanak?*, ford.

Csabai Márta, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.

Susan BLACKMORE, *A mémgépezet. Kulturális gének – a mémek*, ford. Greguss

Ferenc, Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.

Richard DAWKINS, *Szivárványbontás. Tudomány, személyvesztés és a csoda igazsága*, ford. Kertész Balázs, Vince Kiadó, Budapest, 2001.

HAHNER Péter, *100 történelmi tévhit avagy amit biztosan tudsz a történelemtől – és mind rosszul tudod...*, Animus Kiadó, Budapest, 2010.

- Michael HESEMANN, *Sötét alakok. Mítoszok, legendák és hazugságok a Katolikus Egyház történetéből*, ford. Forgó András és mts., Szent István Társulat, Budapest, 2009.
- KOVÁCS Lajos – CSUPOR Dezső – LENTE Gábor – GUNDA Tamás, *Száz kémiai mítosz. Tévhitek, félreértések, magyarázatok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.
- Dr. Karl KRUSZELNICKI, *Legendás tévhitek*, ford. Loósz Vera, Partvonal Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Scott O. LILIENFELD – Steven Jay LYNN – John RUSCIO – Barry L. BEYERSTEIN, *50 pszichológiai tévhit. Hiánypótló gyűjtemény a lélektan közhiedelmeiről*, ford. Cziczelszky Judit, Partvonal Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- MARINOV Iván – DEZSŐ András – PÁL Attila, *Legendavadászat. Szóbeszéd, tévhitek, átverések nyomában*, HVG Kiadó, Budapest, 2006.
- Sharan NEWMAN, *A Da Vinci-kód a történész szemével*, ford. Békési József, Gold Book, Pécs, é. n.
- Carl SAGAN, *Korok és démonok*, ford. Hraskó Péter, Typotex Kiadó, Budapest, 1999.

IRODALOM

Az irodalmi alkotások faktoidterjesztő vagy faktoidtároló rendszerekként is felfoghatók. Némelyikük egész magas fokon űzi az álismeretek szórását. Jó példa erre a kortárs prózából *A da Vinci-kód* című regény (Dan Brown bestsellere), amely hemzseg a téves információktól, a könyv elején mégis ez olvasható: „A műtárgyokról, épületekről, dokumentumokról és titkos szertartásokról szóló, a regényben szereplő ismertetések megfelelnek a valóságnak.” (Vagyis igazként forgalmaz hamis információkat, azaz faktoidokat hoz létre és továbbít.) Nem véletlen tehát, hogy a mű kiváltotta a tudósok és a művészettörténészek tiltakozását, hiszen ez a vignetta egyszerűen nem igaz, könnyedén cáfolható. „Dan Brown sokszor még olyan tényeket is rosszul állít, amelyekre a forrásául választott munkák még helyesen hivatkoztak.” KUTROVÁTZ – LÁNG – ZEMPLÉN, *I. m.*, 198–207. (Vö. továbbá: Michael HESEMANN, *Sötét alakok. Mítoszok, legendák és hazugságok a Katolikus Egyház történetéből*, ford. Forgó András és mts., Szent István Társulat, Budapest, 2009, 39–58. És persze legfőképpen a következővel: Sharan NEWMAN, *A Da Vinci-kód a történész szemével*, ford. Békési József, Gold Book, Pécs, é. n.) Az irodalom ilyen típusú elhajlásai szoros kapcsolatban lehetnek a faktoidok konzerválásával. (Ahogyan persze arra is lehetne példákat hozni, hogy bizonyos irodalmi alkotások olykor megcáfolnak faktoidokat. Ebből a szempontból igen összetett képet mutat pl. a *Raj* című regény [Frank Schätzing bestsellere], amely egyfelől továbbörökíti a „Nagy Eszkimó Szótár” hipotézisét, viszont cáfolja, hogy a halál előtti pillanatban az ember „belső szemei” előtt

leperegne saját élete. [Az utóbbihoz vö. Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, ford. Kelemen Pál, Magyar Műhely Kiadó – Ráció Kiadó, Budapest, 2005, 25–26. Ez az elképzelés természetesen a mozgókép, a film térhódításával, azaz egy optikai médiumnak az emberi testképre gyakorolt hatásával van kapcsolatban.]

1. A da Vinci-kód és Plantard, a hamis és az igazi azonos

Kazantzakis: *Krisztus utolsó megkísértése*: Jézus a kereszten arról álmodozik, hogy mi lett volna, ha az emberiség megváltása helyett családot alapít Mária Magdolnával (Scorsese filmje tiltakozási hullámot váltott ki).

Dan Brown szintén, majd paradigma lett a regénypiacon (Hesemann 46., 10 művet sorol fel ebből a témakörből).

Másik sarokpont: Michael Baigent, Richard Leigh, Henry Lincoln, Az abbé titka: Szent Grál, szent vér, „amely azt állítja, hogy Jézus zsidó herceg volt, akinek fia született Mária Magdalénától, és ez a fiú királyi dinasztiát alapított, a Merovingokét; és hogy egy Prieuré de Sion nevű titkos társaság 1099-es alapítása óta támogatja a Merovingok érdekeit.” (Pipes, 58.)

Hivatkozás: 1975-ben Párizsban felfedezett dokumentumok = *Dossiers Secrets d'Henri Lobineau*, tehát Lobineau-t hamisítják (aki Guy Alexis Lobineau, 17. századi történész volt), a Sion-rend tagjai pl. Newton, Botticelli, Victo Hugo és persze Da Vinci, az utolsó nagymester: Pierre Plantard, aki a Merovingok leszármazottja

Plantard a zsidó-szabadkőműves összeesküvés ellen lépett fel, majd 1956. május 7-én Svájcban bejelentette a Sion-rend megalapítását (játékonysági egyesületként), amit októberben fel kellett oszlatni (mert Plantard-t elítélték egy kiskorú elcsábítása miatt), szabadulása után ismét az összeesküvés-elméletekhez fordult

Bérenger Saunière abbé kincse Rennes-le-Château-ban mítosszá válik (a Merovingok kincsével azonosítják), Plantard ötlete alapján megszületik a Rennes aranya c. regény (Dérard de Sède), amelyhez Philippe de Chérisey dokumentumokat készít, hamisít, melyek a Sion-rendtől származnak, majd Plantard és Chérisey elkészíti a *Dossiers Secrets*-t (hogy a rendet igazolják), s elhelyezik a párizsi Nemzeti Könyvtárban, itt talál rá 1975-ben Henry Lincoln, a BBC riportere, tőle értesül a másik két szerző, s társítják a két mítoszt: Plantard Jézus egyenes ági leszármazottja... (Plantard-nál később több hamisítványt találnak házkutatás során)

Köv. sarokpont: Da Vinci... (Hesemann, 55–56.), az Utolsó vacsora nem az oltáriszentség alapítását ábrázolja, hanem Júdás árulásának fölfedését + a Szent Grál legendája (Hesemann, 135–136.)

Sharan Newman, *A Da Vinci-kód a történész szemével*

Vaskos könyvek szükségesek ahhoz, hogy a dolgokat a helyükre rakjuk, mivel Brown igazként állítja be a hamisítványokat és a túlinterepretált alkotásokat, megnyitja a mű világát a valóság felé, de nem reflektál a fikcióképződésre, a szereplők újabb és újabb titkos dokumentumokra bukkannak, melyek alátámasztják hipotézisüket, egyszerűen felcserélik a realitást a fikcióval, a hamisítványt a cáfolat fölé helyezi, nem leplezi le a hamisítást, hanem az összeesküvés-elméletek felől megtámogatja

2. A hamis igaz lehet: Eco, de tudjuk, hogy hamis

Az Eco-paradigma... (analógia révén a világ (= a kultúra) összes alakzata közelíthető egymáshoz) + szimuláció = *A prágai temető*

Umberto ECO, *A hamisság ereje*, ford. Barna Imre = Uő., *La Mancha és Babel között. Irodalomról*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004, 407–450.

Umberto ECO, *A sátán zsinagógája és a Cion bölcséinek jegyzőkönyve* = Uő., *Gyufalevelek*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001, 24–28.

A *Jegyzőkönyv* keletkezésének története, szinte minden mozzanat visszakereshető történelmi tény, a hamisítvány kialakulásának mechanizmusa az összeesküvés-elméletekre fogékony elme hitrendszerével találkozik, áttekinthetővé válik a főbiák közti átjárhatóság mintázata, s a hamisítás ideológiáját leplezi le, a skizokultúra felől

Summa

Eco = hamis-paradigma, pontos kép a történelmi hamisításról.

Brown = hamis paradigma, a történelem meghamisítása.

A két regény közti különbség nagyon fontos. A Da Vinci-kód nagyon hatékony faktoidterjesztő rendszer. Az összeesküvés-elméletek – többek között éppen – a hamisítványokra való hivatkozásokkal egyengetik az utat a faktoidok előtt, és fordítva. Ha az olvasók megfertőződnek, készek elhinni mindent, ami valójában hamis. Az olvasmányélmény reprodukciója erre még rátesz, megerősíti. A faktoidok inváziójának újabb korszaka elé nézünk.

Summary

The argumentation discusses the panels of conspiracy theories (the reality is pretence, the tendency of information retention, mixing half-truths and exact quotations, indiscriminate acceptance of arguments referring to conspiracy, exclusion of coincidences, affection to mystery, etc.) and primarily concentrates on the role the reference to falsifications plays among them. After the theoretical introduction, the concrete examples include the analyses of the stretch from the

Plantard-hoax to Da Vinci Code as well as the Book of Conspiracy Theories (ed. by Olivier Delcroix) and Umberto Eco's respecting works (principally his novel titled *Il cimitero di Praga*), striving to answer the question why the paranoid style takes to so-called factoids and delusions.

BENYOVSZKY KRISZTIÁN¹

HAMIS HOLMESOK, ÁL-WATSONOK²

A populáris hős természetrajzához

Annotáció: A tanulmány olyan Holmes-történetekkel foglalkozik, amelyeknek nem A. C. Doyle a szerzője. Ezek száma légió, ugyanis a világ első tanácsadó detektívjének létközege messze túlterjed az eredeti kor, nyelv és médium tartományán. Doyle halála után számos író vette, s veszi fel ma is az elejtett fonalat, hogy újabb és újabb, eddig még publikálatlan „esetekkel” gazdagítsa a Baker Street-i nyomozó kalandjainak sorát. Nem beszélve a filmes, animációs és képregényes transzformációk seregéről. A Holmes-utánezatok vagy -apokrifek összegző bemutatása éppen ezért – a korpusz áttekinthetetlensége miatt – aligha lehetséges. Helyette – s ez volna az előadás célja – érdemesebb számba venni néhány olyan jellegadó történet- és fikcióképző eljárást, melyek megalapozták e figura halhatatlanságát és transzmediális mozgékonyágát.

Kulcsszavak: Sherlock Holmes, fikatív név, populáris kultúra, intermedialitás.

Egy személynévről fogok beszélni, s annak jelöltjéről; egy névről, melyről mindenki hallott már, s melyhez mindenki tud társítani egy figurát, egy arcot, egy idiolektust, egy magatartást – persze korántsem teljesen ugyanazt és ugyanúgy. És épp ez az, ami érdekel: a jelölő azonossága és a jelöltek egyre szaporodó száma közti termékeny feszültség; egy névadási aktus újbóli és újbóli ismétlődése, mely nem engedi feledésbe merülni az identikusnak tételezett figurát.

Egy eredendően irodalmi szereplő, tehát egy fikatív személy nevének utalási tartományát kívánom felvázolni: Sherlock Holmesét. A problémafelvetés gyökere tehát alapvetően *névszemiotikai* természetű, a vizsgált jelenség ugyanakkor – a szóba jöhető jelölt(ek) szórtsága illetve nagyfokú reprodukciós és alkalmazkodó képessége miatt – túlmutat a nyelvi jelek és az irodalmi szövegek horizontján, ami óhatatlanul művészet- vagy

¹ A szerző a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának (Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet) munkatársa.

² A tanulmány az 1/0052/12 számú VEGA projekt – „Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában” – keretén belül készült.

médiaközi vizsgálódást tesz szükségessé. A név működése a médiakultúraként értett populáris kultúra³ működésére vet majd fényt.

Ennek megfelelően előadásom is két részből áll majd: előbb a kérdés elméleti, közelebről jeltudományi kontextualizálására teszek kísérletet, majd ennek végkövetkeztetését néhány nyelvi és vizuális műalkotás példáján keresztül fogom szemléltetni és bizonyítani. Reményeim szerint addigra fény derül arra is (ha esetleg nem volna kezdettől fogva nyilvánvaló), miként is kapcsolódik ez a hamisítás problémaköréhez.

Kezdjük – ahogy ez komoly értekezésektől elvárható – a görögöknél, s legyünk leleményesek: próbáljunk közelebb kerülni Sherlock Holmes identitásához Odüsszeuszon keresztül. Ehhez pedig első lépésben forduljunk egy olyan szakértőhöz, aki mindkettőjüket ismerte, pontosabban – óvatosan a szavakkal! – mindkettőjükéről olvasott vagy legalábbis hallott már⁴.

ODÜSSZEUSZ AVAGY A SZEMÉLYTELEN NÉV ESETE

Gottlob Frege szerint a nyelvi jelek mindig megjelölnek vagy megneveznek valamit, egy valós vagy absztrakt tárgyat, azaz van *jelölletük* (Bedeutung). Ugyanakkor önmagukban és egy tágabb gondolati egység (pl. mondat) részeként kifejeznek egy *értelmet* is (Sinn), ami a jelölés saját módozataként fogható fel. Mindez kiegészül még azzal a szubjektív *képzzettel* vagy belső képpel, amelyet a jelhasználó alakít ki a jelöletről, s amely az előbbi két összetevővel ellentétben személyre szabott, egyedi, éppen ezért kiismerhetetlen és kommunikálhatatlan.

A *jelöllet* – *értelem* – *képzet* fogalomhármás által körvonalazott szemiotikai viszonyrendszer egyaránt vonatkoztatható a német matematikus és logikatudós által fogalomszóknak nevezett köznevekre és a tulajdonnevekre is. Bennünket itt most az utóbbiak érdekelnek, s ezen belül is egy sajátos csoport, a képzeletbeli személyek nevei.

Frege szerint ezek abban térnek el a „valódi” tulajdonnevektől, hogy van ugyan értelmük, tehát részt vesznek egy gondolattartalom kifejezésében, de nincs jelölletük. Közismert példája szerint sem az „Odüsszeusz”, sem a „Nauszikáa” névnek nincs jelölete, mivel nem egy történelmi személyt neveznek meg, hanem egy-egy fiktív entitásra vonatkoznak. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ne volna *értelme* a homéroszi eposz mindazon mondatainak,

³ Vö: KÁLAI Sándor: *Fejezetek a francia bűnügyi irodalom történetéből*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 25–33.

⁴ A Holmes-történetek ismeretét csak feltételezem (Frege és Doyle kortársak voltak, az angol detektív kalandjainak német fordításai nagyon korán napvilágot láttak), bizonyítékom nincsen rá.

ahol e nevek előfordulnak. E gondolatmenet szerint az irodalmi hősök nevei csak mintegy „eljátszák”, hogy egy valódi személyre vonatkoznak, ebben az értelemben *látszat tulajdonneveknek*, vagy, egy más megközelítésben, mivel nincs mögöttük tényleges referens, *üres neveknek*⁵ tekintendők.

A fentiek értelmében a képzelet szülte alakok nevei, illetve azok a szövegek, ahol ezek előfordulnak, nem vethetők alá az igazságosság kritériumának, szemben a tudományos beszédmóddal, ahol nincs helye igazságérték nélküli gondolatokat tartalmazó kijelentéseknek: „A mítosz és a költészet gondolatainak szempontjából az igazságérték szükségtelen. Egy olyan mondat, amely jelöllettel nem rendelkező tulajdonnevet tartalmaz, sem nem igaz, sem nem hamis, hiszen az a gondolat, amelyet kifejez, a költészethez tartozik. A mondatnak ekkor nincs jelölete.”⁶

Bernáth Árpád szerint a fregei gondolatmenet két ellentmondást is rejt magában. Az egyik az értelem és a jelölet (vagy referencia) egymásrautaltságából, a másik a konkrét, fizikai tárgy és az absztrakt tárgy összemosásából ered.

A magyar teoretikus szerint „a referenciát nem adhatjuk fel anélkül, hogy az egész fregei szemantikai rendszer ne omlana össze”⁷. Mégpedig azért, mondja már egy korábbi tanulmányában is, mert a „jelölet (vagyis a meghatározandó) nélkül [...] nincs mihez kötni az értelmet (a meghatározót). A fregei értelemben vett 'értelmet' csakis a jelölet föltételezésével határozhatjuk meg. Az értelem ebben a rendszerben pedig nem más, mint a jelölet adott tulajdonsága. A jelölet nélküli értelem olyan, mint az alany nélküli állítmány.”⁸ Ez az ellentmondás a *fiktív tárgyak* mint sajátos jelöletek tételezésével oldható fel, melyek a nem létező jelöllettel szemben különböző külső tulajdonságokkal ruházhatók föl és különböző viszonyokba rendezhetők más fiktív tárgyakkal⁹.

Zavart okoz továbbá az is, hogy Frege „az érzékszerveinkkel nem észlelhető, *absztrakt matematikai tárgyakat* ugyanúgy kezeli, mint a bennünket körülvevő világunk érzékszerveinkkel észlelhető *konkrét jelenségeit*.”¹⁰ De míg az előbbieket, tehát a matematikai jelek esetében

⁵ Az „üres névvel” kapcsolatos szemantikai kérdések és elméleti viták ismertetésétől eltekintek, mert nem tartozik szorosan a tanulmányom tárgyához. Erről lásd: Marga REIMER, *Az üres nevek problémája* = Ki volt Sherlock Holmes? Tanulmányok a nevek szemantikájáról, szerk. Szabó Erzsébet és Vécsey Zoltán, Szeged, Klebersberg Kuno Egyetemi Kiadó, 2005, 107–134. Ben CAPLAN, *Mikor üres egy név?* I. m. 135–145.

⁶ FREGE, Gottlob, *Bevezetés a logikába*, Fordította: Szabó Judit, Helikon, 2006/ 3, 183.

⁷ BERNÁTH Árpád, *Logika, szemantika, szépirodalom*, Helikon, 2006/3, 199.

⁸ BERNÁTH Árpád, *Fikcionalitás és értelmezés* = B. Á., *Építőkövek. A lehetséges világok poétikájához*, Szeged, ICTUS-JATE, 1998, 212.

⁹ BERNÁTH Árpád, *I. m.*, 213.

¹⁰ BERNÁTH Árpád, *Logika, szemantika, szépirodalom*, 199.

konkrét, fizikai tárgyak hiányában is adottnak tekinti a referenciát, addig a nyelvi jelek, közelebről a tulajdonnevek referenciáját a jelhez – a jelhasználó tapasztalati világából – hozzárendelhető tárgy meglététől teszi függővé. S ebből következően aztán elvitatja a szereplők neveinek tulajdonnévi státuszát. Holott, érvel Bernáth, a „jel fregei értelemben nem azáltal válik tulajdonnévvé, hogy alkalmazni tudjuk-e igaz módon pontosan egy fizikai tárgy megnevezésére, hanem azáltal, hogy pontosan egy referenciája van. [...] A tulajdonnév szemantikájának inherens része a referenciára vonatkozó mennyiségi meghatározás [...]”¹¹

Mindezen korrekciókat figyelembe véve ezek után tehát kijelenthető, hogy – Frege példájánál maradván – az Odüsszeusz jelöléssel bíró, de igazságértéket nélkülöző tulajdonnév, mivel rendelkezik egy absztrakt referenciával, melynek azonban –nem lévén történelmi személy – nincs egy, térben és időben megragadható fizikai megfelelője. Ez pedig a fikciós szövegek olvasására nézve azt jelenti, hogy „az absztrakt referenciák szintjén csakis arról kell döntenünk, hogy például egy megnyilatkozásban, mint amilyen az *Iliász*, az Odüsszeusz tulajdonnév ugyanarra a referenciára vonatkozik-e mint a leleményes görög kifejezés, vagy hogy az Odüsszeusz tulajdonnév az *Iliászban* és az *Odüsszeiában* ugyanarra a referenciára vonatkozik-e.”¹² Eppen ezért van nagy jelentősége – teszi hozzá később az értelmező – a szépirodalmi szövegek esetében a *szövegeken belüli* és a *szövegek közötti* ismétléseknek.

SHERLOCK HOLMES AVAGY A HALHATATLAN DETEKTÍV ESETE

Trójából térjünk vissza immár a Baker Streetre. Vajon a Sherlock Holmes névre ugyanaz áll, mint az Odüsszeuszra? Első pillantásra nézve igen, hiszen nem egy történelmi személyről van szó, hanem egy Arthur Conan Doyle nevű író szerző képzeletének a szülőteréről. Rendelkezik tehát egy absztrakt jelöléssel vagy fiktív referenciával, amihez azonban nem rendelhetünk egy empirikus személyt¹³. Referenciájának meghatározásában alapvetően irodalmi szövegek, elbeszélések és regények nyelvileg-poétikailag megformált világa jelenti a kiindulópontot, ezekből meríthetünk információkat annak tulajdonságaira (értelem) és más fiktív létezőkhöz fűződő viszonyaira nézve – anélkül, hogy ezen filológiai tények bármelyikének is történelmi hitelességét firtatnánk.

¹¹ BERNÁTH Árpád, *I. m.* 200.

¹² BERNÁTH Árpád, *Uo.*

¹³ A Holmes karakterének megalkotásához Doyle számára mintaként szolgáló, kiváló diagnosztikai képességeiről ismert Dr. Joseph Bellt nem tekintem annak.

Némely körülmény azonban arra kényszerít bennünket, hogy a fenti kijelentéseket felülvizsgáljuk, s legalábbis némi megszorítással éljünk. Haladjunk sorjában: előbb a körülményekről (szám szerint kettőről), aztán a megszorítást jelentő következtetésekről.

Bátran kijelenthető, hogy Sherlock Holmes a legvirulensebb irodalmi hősök egyike, a szó mindkét értelmében. „Éltrevalóságát” számtalan esetben bizonyította (kezdve *Az utolsó esetet* követő „feltámadásától”), „fertőzőképessége” pedig mára áttekinthetetlen méreteket öltött, messze túlterjedve az eredeti kor, nyelv és médium keretein és adottságain. A Holmes- utánezatok és -paródiák száma légió: egyaránt van köztük kiegészítő folytatás, tér- és időbeli áthelyezésre épülő újraírás vagy a doyle-i szövegvilágot gúnyosan kiforgató travesztia. A játékban résztvevő szerzők eredeti pretextusokhoz való viszonya a hódolattól a finom, jóindulatú irónián át a szarkazmusig ível. A bevont műfajok és médiumok skálája pedig felettébb változatos: novella, regény, elbeszélésfüzér, állatmese, képregény, tévéfilm, mozifilm, filmsorozat, rajzfilm, rádiójáték, színpadi adaptáció és számítógépes szerepjáték egyaránt megtalálható közöttük.

Sherlock Holmes hatástörténete egy olyan kiterjedt, s egyre csak táguló, lendületéből és kreativitásából mit sem veszítő műfaj-, médium-, nyelv- és kultúraközi körforgásként hat, hogy okkal vetődik fel a kérdés: Kiről beszélünk ma, amikor Sherlock Holmesról beszélünk? Kire gondolunk, amikor e nevet olvassuk vagy halljuk?

Nyilvánvaló, hogy a valamennyire is sikeres válaszadáshoz messze nem elegendő már a Doyle-novellák (56) és -regények (4), de még a más szerzők által írt Holmes-történetek világának ismerete sem, tehát a Bernáth által említett *szövegeken belüli* és *szövegek közötti* ismétlések rendszerező számbavétele. Mindezekon túl tekintettel kell lenni a hivatkozott intermedialis és transzmediális mozgásokra és viszonyváltozásokra is. S ha így is járunk el, erősen kétséges, hogy élő olvasó által befogható-e még egyáltalán e személynév jelölete¹⁴, azaz a fiktív referenciáját kiadó tulajdonságok és viszonylatok köre.

A másik, meghökkentő körülmény, hogy e folyamatos újjászületéseken és közegváltásokon átmenő figura bizonyos vonatkozásban már-már élőnek hat. T. S. Eliotnak a holmesológiaiában sokat idézett gondolata szerint: „Sherlock Holmes legnagyobb rejtélye talán ez: valahányszor beszélünk róla, abba az illúzióba esünk, hogy tényleg létezik.” Az még hagyján, hogy életrajzát többen is megírták, mint ahogy azt is páratlan irodalmi népszerűségének számlájára írhatjuk, hogy a Holmes-rajongó írók

¹⁴ Egy 2004 októberében készült összegző táblázat több mint 5500, folyóiratban, könyvformátumban és az interneten publikált művet (novellát, regényt, rádiójátékot) sorol fel. A szám azóta minden valószínűség szerint 6000 körül mozoghat. Vö.: <http://ignisart.com/camdenhouse/pastiche/index.html>

kifogyhatatlan fantáziájának köszönhetően számos valós történelmi személlyel volt szerencséje találkozhatni; az viszont már felettébb szokatlan, hogy tudományos címeket ítéljenek oda neki. Pedig ez történt: 1975-ben a Coloradoi Állami Egyetem díszdoktorrá avatta Doyle detektívjét, a Royal Society of Chemistry pedig 2002-ben tiszteletbeli tagjává választotta őt természettudományos ismeretekre is alapozó nyomozásainak elismeréseként.

Első névtani jellemzésünk tehát ekképpen módosítandó:

1. A Sherlock Holmes egy olyan fiktív referenciával rendelkező látszat-tulajdonnév, melynek értelme nemcsak elbeszélések és regények nyelvileg-poétikailag megformált világa alapján írható körül, hanem különféle adaptációk, médiumközi transzformációk eredményeinek a figyelembevételével is.
2. Annak ellenére, hogy egy fiktív szereplőről van szó, néhányan mégis történelmi személyként kezelik (l. életrajz, címek odaítélése), s ezzel a valódi tulajdonnév látszatát kölcsönzik a Sherlock Holmes jelölőnek.

Mindezekből adódik egy következő fontos, eddig nem firtatott névszemiotikai következtetés is: a Sherlock Holmes egy – fregei értelemben – végtelenül képzetgazdag név. E nyelvi jelhez kapcsolható egyéni „színezetek és árnyalatok”¹⁵ köre attól függően lesz szűkebb vagy tágabb, többé vagy kevésbé differenciált, hogy a befogadó mennyire jártas a Holmes-univerzumban, s hogy a név milyen korábbi élményeket, benyomásokat hív elő az emlékezetéből. Különösen erős képzetformáló erővel bír a beszédmódot, testbeszédet és jelmezt komplex egészbe foglaló színészi játék: a rajongók köre például megoszlik a tekintetben, hogy mely színész produkcióját tartják a legautentikusabb Holmes-alakításnak, Basil Rathbone-ét, Vasilij Livanovét, Jeremy Brettét vagy Benedict Cumberbatchét (hogy csak a leggyakrabban felmerülő „befutókat” említsem).

VALÓDI ÉS HAMIS HOLMES(OK)?

Sherlock Holmes tehát annak köszönheti halhatatlanságát, hogy életben tartásához, azaz emlékezetének továbbörökítéséhez és hírnevének öregbítéséhez mindeddig számos alkotót sikerült megnyernie magának nemcsak az irodalom, hanem a hagyományos társművészetek és az új médiák köréből is. Mindez persze Arthur Conan Doyle vonatkozó szövegeinek hihetetlen kreativitásáról, s bátran állítható – paradigmateremtő

¹⁵ Gottlob FREGE, *Az értelem és a jelentés vizsgálata*, ford. Kanyó Zoltán = A jel tudománya, szerk. Horányi Özséb – Szépe György, Bp., Gondolat, 1975, 142.

erejéről tanúskodik. Doyle-nak egy olyan szöveg univerzum alapjait sikerült leraknia, mely azóta is csak egyre tágul és tágul, újabb és újabb elemekkel és viszonylatokkal gazdagodik, de origója változatlan. Úgy tetszik, mindig van valami, amit még eddig nem tudtunk róla, s feltételezhető, hogy a közelebbi és a távolabbi jövőben is lesznek majd további ismeretbővítő „epikus beszámolók”.

A nem Doyle által írt Holmes-történeteket hol apokrifeknek, hol pastiche-oknak, hol egyszerűen párhuzamos irodalomnak nevezik. Az első az eredet kétes hitelességét, a második a stílus hasonlóságát, a harmadik a hagyomány folytonosságát és a hatástörténet viszonylagos függetlenségét hangsúlyozza. Bizonyos vonatkozásban mindhárom megnevezés használata indokolt, kérdés viszont, hogy ezeket a műveket tárgyalhatjuk-e a hamisítás problémakörén belül.

Mondhatjuk ugyanis azt, hogy a Doyle által megalkotott figura az „eredeti”, a „valódi” az „igazi” Sherlock Holmes, s minden más ilyen nevű szereplő csupán illetéktelenül bitorolja ezt a nevet, s ilyen értelemben másolatnak, hitelességet nélkülöző kópiának tekinthető. Különösen akkor érezhetünk így, ha kedvenc detektívünket valamilyen, jelleméhez és képességeihez méltatlan szerepkörben látjuk viszont. Ha így érvelünk, akkor a szereplő személyiségének és sorsának (meg)formálását kizárólag megalkotójának hatáskörébe utaljuk.

Ez a leválasztás azonban, bármennyire is szeretnénk, nem megy olyan simán, mivel egy személynév ismétlődése, szemantikai rendeltetéséből adódóan, azonosságot tételez, a valós vagy fiktív referens (jelöllet) azonosságát. A Sherlock Holmes név tehát, legyen szó bármilyen merész transzformációról, bizonyos fokig és bizonyos ideig mindig Doyle-utalás is, mivel elsődlegesen, ha tetszik *eredendően* az ő teremtményét jelöli. Akkor pedig különösen nehéz dolgunk van, ha olyan szövegben fordul elő, amely maximálisan igyekszik követni a Holmes-történetek narrációját és a főbb karakterek jellemét és beszédstílusát. Egyszóval: ha stílusutánzatról, historizáló pastiche-ról van szó. Ilyenkor csak a szerzői név igazíthat el bennünket: hamisítványról, irodalmi plágiumról akkor beszélhetünk, ha a borítón Arthur Conan Doyle neve szerepel.

A Holmes-folytatások és -újraírások irodalma azonban nem ebbe a kategóriába tartozik. A szóban forgó művek nem Doyle nevét, hanem csak történeteinek főszereplőit veszik kölcsön, s ruházzák fel hol szerzői, hol narratív funkcióval. Conan Doyle legfeljebb csak utalásként vagy, nem egy példa van erre is, a regény egyik szereplőjeként jelenik meg. Legyen szó a miszifikáció bármilyen formájáról is, valamilyen paratextus mindig jelzi, ki az adott regény vagy novella valódi szerzője (a 18. században kialakuló, de ténylegesen a romantika idején meghonosodó írói gyakorlatot követve

leggyakrabban szerkesztőként, kiadóként, fordítóként tüntetve fel őt). A pastiche, a hódolat, a szövegközi idézet, de még a paródia is, mondja Umberto Eco, egyaránt *áplágiumnak*, *álhamisítványnak* tekintendő, pontosan azért, mert az ilyen esetekben – hasonlóan az „à la X”-típusú imitációkhoz – B szerző nyilvánvalóvá teszi művének A szerző művétől-műveitől való függőségét.¹⁶

Ettől függetlenül persze még tarthatja valaki ezt vagy azt a folytatást, kiegészítést vagy mutációt „hamisítványnak”, de csakis abban az értelemben, hogy az nem egyeztethető össze az általa valódinak, hitelesnek tartott Holmes-karakterrel, azaz személyes Holmes-képzetével. Ha csak nem akarunk a platonizmus vagy az előíró poétika csapdájába esni, meg kell békülnünk azzal a ténnyel, hogy nincs egy igaz, valódi, ideális Sherlock Holmes, akihez mérten mindenki más csak hamis kép lenne. Mint ahogy azzal is, hogy detektívünk nem érinthetetlen és nem is változtathatatlan, a tengernyi kommentár mellett megannyi „szövegű” és a Doyle-művek világától merészebben elrugaszkodó irodalmi és vizuális olvasat kényszeríti a befogadókat a Holmes-file folyamatos újratöltésére és aktualizálására.

A Holmes-kánon mindig fölfeslik valahol, a betoldás, a kivágás, a továbbszövés, a mérsékeltebb vagy merészebb átszabás műveletei – a különféle divatoktól sem függetlenül – permanens mozgásban tartják a Baker Street-i detektív narratív identitását. A továbbiakban ezeket a fikció- vagy történetképző eljárásokat próbálok meg megszerezni. Természetesen nem a teljesség igényével, hanem a gyakoriság alapján válogatva ki a fontosabbakat, különös tekintettel a hőst körülvevő *alakokra*.

TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK À LA HOLMES

Elfeledett és megíratlan esetek

Az egyik leggyakoribb eljárás az, hogy a szerzők dr. Watson eddig még publikálatlan (elfeledett, elveszett, rejtegetett) bűnesetét adják közre. Vagy olyan Holmes-történetekről van szó, melyekre utalást találunk Doyle-nál, de kidolgozásuk elmaradt, vagy teljesen új, képzelet szülte nyomozásokról. Ezek általában emlékiratokban,¹⁷ esetnaplókban¹⁸, krónikákban¹⁹ vagy

¹⁶ Umberto ECO, *I limiti dell' interpretazione*, Bompiani, 1990, 170.

¹⁷ Lee A. MATHIAS, *The Pandora Plague: A Posthumous Memoir of John H. Watson, M.D.*, BookSurge Publishing, 2009.

¹⁸ Donald THOMAS, *The Lost Casebooks of Sherlock Holmes: Three Volumes of Detection and Suspense*, Pegazus, 2012.

¹⁹ C. Alfred LEWIS, Sr., *Dr. John H. Watson's Last Chronicles: A Sherlock Holmes Story*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2010.

irattartóban őrzött kéziratokban²⁰ maradtak fenn; megannyi variáció a talált kézirat irodalmi toposzára.

Életrajz, önéletrajz

Ahogy utaltam rá, Sherlock Holmes életrajzát már többen is megírták²¹. Egy fiktív hős fiktív biográfiáiról van szó, melyek formálisan a műfaj valódi darabjait idézik. Az életrajzi tények fő hivatkozási tartományát, quasi-referenciális forrásanyagát a Doyle-kánon képezi, amely kiegészülhet valós, általában a századforduló történelmi eseményeire, személyeire vonatkozó adatokkal. Arra is van azonban példa, hogy Holmes maga számol be élettörténetéről – családi háttéréről, neveltetéséről, munkájáról és ennek részeként persze számos, eddig még „kiadatlan” esetéről. A valódi szerző neve ilyenkor kiadóként figurál a címlapon²², a szöveg pedig az önéletrajzi narráció műfaji mintázatait követi.

Holmes életének legtöbbet firtatott időszaka az a három év (a „nagy hiátus”, ahogy a szakértők emlegetik), ami vélelmezett halála és újbóli felbukkanása között telt el (1891 – 1894). Erről ő maga csak röviden számol be barátjának, ami szinte felhívásként hatott (és hat ma is) a Holmesban gondolkodó krimiszerzők számára. Példaként az a Michael Kurland szerkesztette elbeszéléskötet²³ említhető, melyben tíz megszállott író áll elő az inkognitóban eltöltött évek eseményeire vonatkozó legkülönfélébb „irodalmi” válaszokkal. Ilyen esetekben a kiegészítés klasszikus esetéről van, hiszen a poszttextus alkotója a pretextusban tapasztalható információhiány megszüntetésén munkálkodva hoz létre egy új, önálló, ám az előzményekhez illeszkedő fikciós világot, amely kitölti a nyugtalanító vagy izgató hiányokat.

Gyerekkor

Mindenki volt egyszer gyerek, még a népszerű olvasmányok szuperhősei is, a különleges képességű Nagy Detektíveket is beleértve. Akik persze már akkor sem voltak egészen „normálisak”, azaz valamivel kitértek az átlagos halandók közül. Ezekre a tényekre általában utólagosan derül fény, lévén, hogy a felnőtt korából vett történetekben általában legfeljebb csak néhány

²⁰ Hugh ASHTON, *Tales from the Deed Box of John H. Watson, MD: Three Untold Tales of Sherlock Holmes*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012.

²¹ William S. BARING-GOULD, *Sherlock Holmes of Baker Street*, Random House Publishing, 1995 (1962), Nick rennison, *Sherlock Holmes: The Biography*, Atlantic Monthly Press, 2006.

²² *The Autobiography of Sherlock Holmes*, Editor: Don LIBEY, Campbell & Lewis, 2012.

²³ *Sherlock Holmes: The Hidden Years*, St. Martin's Minotaur, 2004.

elszört utalás olvasható a Hős pelenkás vagy térdnadrágos korszakáról. Szerencsére, hiszen ez kiváló alkalmat biztosít számos visszamenőleges kiegészítés, azaz prequel elkészítésére. Így született például nem egy James Bond²⁴ vagy Indiana Jones gyermek- és ifjúkorát bemutató regény²⁵ és film(sorozat). Ami hősünket illeti, Emma Perodi már 1913-ban írt egy regényt Holmes gyerekkoráról (Il giovane Sherlock Holmes). A Barry Levinson rendezte Az ifjú Sherlock Holmes és a félelem piramisa című filmből (1985) megtudhatjuk, hogyan jutott hozzá detektívünk emblemikus sapkájához és pipájához, s választ kapunk arra is, mi magyarázza a nőekkel szemben tanúsított hűvös viszonyát. S feltétlenül említést érdemel Andrew Lane immár ötödik kötetnél tartó sorozata (2009–2012), mely a kamasz Holmes kalandos nyomozásait örökíti meg.²⁶

Családfa

Mindenkinek vannak rokonai, még ha – ilyen vagy olyan okokból – sűrűn nem is emlegeti őket. Az amúgy is szófukar Holmes csupán bátyjáról, a titkosszolgálatnál befolyásos posztot betöltő Mycroftól tesz említést néhány alkalommal, aki nem egy novellában szereplőként is megjelenik, s visszatérő karaktere számos filmadaptációnak és tévésorozatnak is. A folytatások szerzői azonban más rokonokról is tudnak. Sherlock Holmes okosabb testvérének kalandjai (1975) a címe annak a Gene Wilder írta és rendezte krimikomédiának, melyben detektívünk távollétében öccse, a – DVD borítóján szereplő ismertetést idézve – „méltatlanul keveset emlegetett, ám annál zseniálisabb Sigerson veszi át a nyomozás felelősségteljes munkáját.” Nancy Springer immár hatodik résznél tartó ifjúsági regénysorozatának főhőse Enola Holmes, a világhírű detektív húga, aki akkor kerül először kapcsolatba tizenkét éve nem látott bátyjával, amikor váratlanul eltűnt édesanyja keresésére indul (The Case of Missing Marquess, 2006). Együttműködésük az első nyomozástól kezdve – finoman szólva – nem mondható éppen harmonikusnak, olyannyira, hogy Holmes a második

²⁴ Charlie HIGSON, *Ezüstuszony* (Glória Kiadó, 2005) *Vérláz* (Glória Kiadó, 2006); Les MARTIN, *Az ifjú Indiana Jones kalandjai: a halál mezeje* (MTM Kommunikációs kft, 2009).

²⁵ Les MARTIN, *Az ifjú Indiana Jones kalandjai: a halál mezeje* (MTM Kommunikációs kft, 2009). A több mint húsz epizódot magába foglaló tévésorozatban (*Az ifjú Indiana Jones kalandjai*, 1992 – 1996) a huszadik század első felének sorsfordító történelmi eseményei szolgáltatják a kulisszákat a hős kalandjaihoz. A sorozat természetesen már a felnőtt kalandor archeológus populáris mitológiáját megteremtő három mozifilm után (1981, 1984, 1989), annak népszerűségén felbuzdulva, s azt „meglovagolva” készült el.

²⁶ Magyarul eddig az első két kötet jelent meg a Lybrum Kiadó gondozásában: Andrew LANE, *Ifjú Sherlock Holmes – Halálfelhő* (2010), *Ifjú Sherlock Holmes – Vörös pióca* (2011).

részben már nem vele, hanem utána nyomoz, saját testvére üldözőjévé lépve elő. A kettejük közötti feszültségek jó alkalmat kínálnak a szerzőnek arra, hogy a sorozat egyes darabjai közötti kapcsolatokat egy fejlődési-nevelődési narratíva irányvonala mentén is megerősítse. Az amerikai író példája nyilván ösztönzőleg hat majd másokra is. Könnyen meglehet, hogy épp most van készülében egy (vagy több) olyan mű, mely a Holmesok családfájának eddig takargatott (nemesített vagy elvadult) hajtásait formálja majd izgalmas nyomozástörténetté.

Magánélet

A magánéletben való vájkálás szintén gyümölcsöző lehet a populáris hős legendájának vagy kultuszának öregbítésében érdekelt írók számára. Esetünkben ez még akkor is igaz, ha Sherlock Holmesnak nem volt igazán magánélete. Szenvedélyesen végzett nyomozásai mellett ugyanis nem maradt ideje arra, hogy komolyabb barátságokat kössön. Ahogy emlegetni szokta: ő a munkájával jegyezte el magát. Persze különcsége, zsenialitásából (is) fakadó excentrikus, öntörvényű természete legalább annyira okolható azért, hogy nem tett szert valódi barátokra, és szerelmi kalandokba sem bonyolódott. Egy nőről tudunk csak, aki elvárásolta őt (bár pontosabb úgy fogalmazni, hogy kivívta az elismerését), az sem elsősorban szépségével, hanem intellektusával. Irene Adler, az operanékesnőből lett kalandor és mesteri tolvaj, akit Holmes csak „a Nők”-ként emlegetett, a Botrány Csehországban című novellában bukkan fel, s azzal írja be magát a Holmes-kanonba, hogy túljár a detektív eszén. Annak ellenére, hogy több elbeszélésben csupán az említés szintjén jelenik meg, számos irodalmi továbbbírásban és filmes variációban bukkant fel később az alakja, s kapott hol főszerepet, hol mellékszerepet. Carole Nelson Douglas nyomozóvá lépteti őt elő abban az 1990-ben induló (Good Night, Mr. Holmes) regénysorozatában, mely a Holmessel való találkozás utáni idők izgalmas történéseiről ad számot a viktoriánus kori regényeket idéző formában.

A barátságával egyedül Watsont kitüntetető Holmes nőmentes agglegényélete számos találgatásra adott okot a holmesológusok körében,²⁷ s nem egy olyan regény és elbeszélés is született, mely komikusan vagy botrányszerűen „leleplező” magyarázattal állt elő a két férfi kapcsolatának

²⁷ Az egyik leghírhedtebb teória Rex Stout nevéhez fűződik. Az amerikai regényíró, Nero Wolfe atyja 1941-ben elhangzott botrányba fülő előadásában azt igyekezett bizonyítani az amerikai Holmes-társaság tagjainak (bevetve a számmisztika és a kódfejtés különféle fogásait is), hogy Watson tulajdonképpen nő volt, akivel Holmes vadházasságban élt. A viktoriánus kor erkölce szempontjából ez a viszony elfogadhatatlannak számított, ezért volt szüksége Doyle-nak a férfi-álcára.

„valódi“ természetét illetően. Hadd utaljak a Michael és Mollie Hardwick Sherlock Holmes magánélete (1970) című regényére, pontosabban a belőle készült filmnek (rendező: Billy Wilder) azon jelenetére, melyben a kicsit már kapatos Watson orosz balett táncos fiúkkal táncol egy partin. Nem önszántából teszi. Maga sem érti, hogy miért csapódtak hozzá, mint ahogy azt sem, mi az oka a balerinák hirtelen jött elhidegülésének. Csakhamar azonban minden világos lesz a számára: kiderül ugyanis, hogy detektív barátja azt terjeszti a társulat körében, hogy ők már őt boldog éve élnek együtt szerelmi kapcsolatban. A homoszexualitás itt még csak minden alapot nélkülöző híresztelés, melyre Holmesnak az ügy megoldása végett van szüksége. Más szerzők azonban komolyan vették ezt a felvetést, s így született meg némely klasszikus (A Study in Scarlet, The Greek Interpreter, The Final Solution) gay-változata, ahol a női szereplőket férfiakra, a heteroszexuális kapcsolatokat pedig homoszexuálisra cserélték,²⁸ illetve olyan új novellák is napvilágot láttak már, ahol a párkapcsolatban élő híres nyomozópáros új ügyeket old meg²⁹.

A nemi kóddal való játék újabb hajtása a magyarul Sherlock és Watson címen futó tévéfilmsorozat (eredeti címe Elementary, 2012), melyben a kábítószer-függőségéből kigyógyult detektív mellé apja egy női segítőt, a valamikor orvosként dolgozó Dr. Joan Watsont fogadja fel, aki felügyeli a férfit, segíti testi és lelki rehabilitációját. Mindezt persze csak úgy teheti, hogy egy lakásban él vele.

Segítők, ellenségek

Ha barátságként nem is, termékeny munkakapcsolatként mindenképpen leírható az a viszony, ami Holmesot a Baker Street-i utcakölykökhöz fűzi. A neki fizetség fejében apró szolgálatokat (követés, információszerzés) tevő fiúcsapat nem egy ügy felderítésében volt a segítségére. Ez adta az alapot ahhoz, hogy e társaság tagjai – elsősorban az ifjúsági irodalomhoz tartozó művekben – önállósodjanak, s mellékszereplőkből főszereplőkké lépjenek elő. Ezekben a párhuzamos történetekben Holmes és Watson alakja – hol többé, hol kevésbé, de mégiscsak valamelyest – háttérbe tolódik, sőt, az is előfordul, hogy valamelyikük a fiúk segítségére szorul. Alex Simmons – Bill McCay *A Holló Szövetség*³⁰ című regényében Holmes kerül fogságba, Mac

²⁸ Larry TOWNSEND, *The Sexual Adventures of Sherlock Holmes*, The Other Traveller/Olympia Press, 1971.

²⁹ Joseph R. G. DEMARCO ed., *A Study in Lavender: Queering Sherlock Holmes*, Lethe Press, 2001.

³⁰ Alex SIMMONS – Bill MCCAY, *A Holló Szövetség*, Fordította: Bihari Julianna, Budapest, Móra Könyvkiadó, 2007.

Tracy és Michael Citrin sorozatának (Sherlock Holmes és a Baker Street-i vagányok) második darabjában pedig Watsont rabolják el.

A segítők mellett az ellenségek életsorsának alakulását figyelemmel kíséző regények is legalább olyan fontosak lehetnek a detektív emlékezetének továbbörökítésében, még hogyha az ilyen típusú továbbszövés vagy betoldások sokkal szerényebb szerepet biztosítanak is neki, mint a rá fókuszáló pasztisok. Mindenekelőtt a legnagyobb ellenfélre, a Holmes által „a bűnözők Napoléonja”-ként aposztrofált Moriarty professzorra kell itt utalni, aki szintén a kánon azon szereplői közé tartozik, akiről később több regény is született³¹.

Crossover

A populáris kultúra műfaj- és médiumközi dinamikáját jól jellemzik azok a művek, melyekben különböző szerzők teremtette hősök adnak egymásnak találkát, a kronológiát hol respektáló, hol attól szabadon elrugaszkodó fikciós történetvilágokban. E termékeny határsértő interakció sajátos típusa az, amikor egy vagy több kitalált szereplő valós történelmi személyekkel kerül valamilyen módon kapcsolatba. A Holmes-univerzumban számos példát találunk mindkét esetre. A Baker Street-i nyomozó felvette már a küzdelmet a maga kora irodalmának paradigmateremtő horror hőseivel (Frankenstein, Dracula, Jekyll/Hyde), dr. Moreau-val, a francia mestertolvajjal, Arsène Lupinnel, de ugyanúgy üldözőbe vette Hasfelmetsző Jacket, és kért tanácsot Sigmund Freudtól. Pars pro toto most csupán a Howard Hopkins illetve a George Mann szerkesztette antológiákra hivatkoznék³².

A szerző mint irodalmi hős

S végezetül nem hagyhatók ki e rövid áttekintésből azok a művek sem, amelyekben Arthur Conan Doyle-nak mint irodalmi szereplőnek köszönhetően elevenedik meg Sherlock Holmes alakja, nyomozásainak emléke, népszerű eseteinek utóélete. Az író szereplővé, mégpedig amatőr nyomozóvá való gyakori átalakulása részben azzal is magyarázható, hogy Doyle valóban részt vett annak idején a rendőrség munkájában, s a Scotland

³¹ John GARDNER, Moriarty, Quercus, 2009; Michael CHARTON, *Moriarty: The Life and Times of A Criminal Genius*, Charton Corners, 2011; Kim NEWMAN, *Professor Moriarty: The Hound of the D'Urbervilles*, 2011.

³² Howard HOPKINS ed., *Sherlock Holmes: The Crossovers Casebook*, Moonstone Press, 2012; George MANN ed., *Encounters of Sherlock Holmes*, Titan Books, 2013.

Yard felkérésére, maga is afféle tanácsadóként, közreműködött egy-két ügy felgöngyölítésében. Olyan sikereket persze nem könyvelhetett el magának, mint saját hőse, de például nagyrészt az ő nyomozásának volt köszönhető egy ártatlanul megvádolt birminghami ügyvéd, George Edalji felmentése. Erről az ügyről szól Julian Barnes *Arthur & George* (2005) című regénye. Graham Moore 2010-ben megjelent művében (*The Sherlockian*) Doyle legjobb barátjával, a Drakula munkálatainak még csak az elején tartó Bram Stokerrel karöltve egy sorozatgyilkos után nyomoz. A történet elején a Holmesot éppen „kivégző” Doyle-lal találkozunk, aki torkig van már egyre népszerűbb detektívjével, és azzal, hogy az olvasók lépten-nyomon az újabb folytatások után érdeklődnek, s nem tőle, hanem Sherlock Holmestől kérnek autogramot. Ezért új munkájára egyfajta kihívásként, szellemi párbaiként tekint, mely közte és teremtménye között folyik majd. Képes ő is olyan nyomolvasásokra és dedukciókra, mint Holmes!

Még szerencse, hogy sokan mások is hasonlóan gondolkodnak, csak éppen Doyle az, akit megpróbálnak lefőzni vagy legalábbis megközelíteni. Ennek pedig csak egy nyertese lehet: a mindenkori, Holmes kalandjait még mindig nem unó olvasó.

Summary

On the mood of the popular hero

The lecture deals with such Holmes-stories that were not written by A. C. Doyle.

The number of these is a legion since the medium of existence of the world's first advisory detective exceeds far beyond the domain of the original period, language and medium.

After Doyle's death, many of the writers took and still take up the dropped thread so that they could enrich the adventure series of the Baker Street detective with more and newer, so far unpublished „cases”. Not to mention the number of film, animation and comics transformations. Because of the immense and obscure corpus, a summing introduction of the

Holmes-imitations and apocrypha is hardly possible. Instead, and this would be the aim of the lecture, we should review some of the representative fictionalizing acts that establish this character's immortality and trans-medial mobility.

ORCSIK ROLAND¹

ISTENEM EMLÉKSZEL-E VALAMIRE

*Fenyvesi Ottó Commando dance című versének horvát
irodalmi vonatkozásai*

Annotáció: A tanulmány a fordítás/hamisítás/alkotás kérdéskörét járja körül a vajdasági származású Fenyvesi Ottó Commando dance című költeménye kapcsán. Ugyanis Fenyvesi tárgyalandó műve a kortárs horvát költő, Branko Maleš néhány költeményét vette alapul. Nem egyedülálló jelenségről van szó, éppen ezért a tanulmány néhány kortárs és klasszikus irodalmi példával összevetve fogja értelmezni Fenyvesi módszerét. A kérdéskör a kollázs, az idézet, az intermedialitás és intertextualitás problémáját is felveti.

Kulcsszavak: Branko Maleš, Fenyvesi Ottó, horvát–magyar irodalmi kapcsolatok, punk, intermedialitás, intertextualitás, hamisítás.

BELÉPÉS

Fenyvesi Ottó az *Új Symposion* folyóirat köré tömörülő alkotók második nemzedékéhez tartozik (1975–83.). A Symposion-szellemiség radikálisan fellépett nemcsak az irodalmi, hanem az őt körülvevő társadalmi környezet ellen is. Ám a kritika nem merült ki a környezet bírálatában, az alkotó önmagához, így az olvasóhoz (és a befogadás módjaihoz) is kritikusan viszonyult. Végel László, Tolnai Ottó, Domokos István műveiben az önreflexivitással rendelkező irodalmi nyelv, a regionalizmussal, a Radomir Konstantinović-i értelemben vett sárfészek szellemiségével szembeni fellépés jelentkezik markáns módon. Megújul a költészeti nyelv, a prózában a JP-os (jeans proze – farmernadrágos próza (Alexander Flaker)) sajátosságokkal találkozunk stb. Ebből a talajból nő ki a második nemzedék szellemisége (Balázs Attila, Danyi Magdolna, Csorba Béla, Fenyvesi Ottó, Losonc Alpár, Sziveri János stb.). De nemcsak az *Új Symposion* körüli alkotók hatnak egymásra, hanem az ex-Jugoszlávia különböző „békés, békétlen” nemzeteinek radikális művészeti megnyilvánulásai, a különböző nyelvek (bosnyák, szerb, horvát, szlovén, macedón) szintén hatnak a

¹ A szerző a Szegedi Tudományegyetem munkatársa.

symposionisták alkotói világára. Emellett ott van a sok lefordított kortárs irodalmi, bölcséleti könyv, a legújabb amerikai, európai filmek, beat, rock, pop, punk stb. zenék. Az akkori kelet-európai államokhoz képest magas szintű az informáltság. Fenyvesi a következőképpen jellemzi ezt a világot: „Az egykori Jugoszláviában valamivel emberségesebb, szabadabb szellemű szocializmust próbáltak építeni (bár mi magyarok azért másodrendű állampolgárok voltunk). Svéd modellt meg öngazgatást emlegették, szajkózták napról napra, s ez a kultúra rengeteg nyugati-keleti értéket befogadott, s ezeket szinte egy időben a megjelenésükkel eljuttatták a nagyközönséghez is – szerbül, horvátul, szlovénul. Mi pedig nem tudunk betelni a szellemi táplálékokkal. Fiatalok voltunk, ragaszkodtunk a fiatalságnak ahhoz az előjogához, hogy az ismereteket begyűjtse, és a belülről fakadó nyugtalanság közreműködésével valamiféle új rendszert, új világot alakíthasson ki belőle.”² Ennek ellenére a vajdasági magyar alkotók helyzete mégsem nevezhető felhőtlennek. A cenzorok lépten-nyomon felbukkannak a hátuk mögött, lecsukások, kihallgatások, „száműzések” követik a pályafutásukat. Így történhetett például az, hogy Fenyvesi *Orgia Mechanica* c. verse miatt 1981-ben le kellett állítani az *Új Symposion* szedését³ (ugyanakkor ezt a verset a belgrádi szerb lap, a *Književna reč* is közölte, és semmilyen represszió, betiltás nem követte). De nemcsak a magyar, hanem a többi délszláv nemzetek rebellis magatartású figurái is gyakran „látogatták” a börtönöket. Tehát a délszláv kulturális térséget mindvégig ez a feszültség jellemezte: nyitottság és tiltás. Ugyanakkor Fenyvesi költői világára nemcsak a kortárs irodalom, művészet hatott. Költeményeiben gyakran utal elődeire: Walt Whitman, Kassák Lajos stb. De említhetjük T. S. Eliot, Ezra Pound költészetét is, a modernség motívumaival folytatott átértékelő „párbeszédet”, variálást.

COMMANDO DANCE

A káosz angyala c. kötet 1993-ban jelent meg. Ez Fenyvesi első Magyarországon megjelent könyve. Benne található az 1985-ös *Commando dance*⁴ c. nagy lélegzetű szabadverse, amely eredetileg a második, az 1988-as *Kollapszus*⁵ kötetében látott volna napvilágot, csak az akkori kiadó „túl keménynek” találta ezt a szöveget, ezért kihagyta a könyvből. Az egész

² *Új zajsziint, új óverdózis* Fenyvesi Ottóval Virág Zoltán beszélget, Fosszília, 2000/3–4, 64.

³ Többek között ezt a történetet dolgozza fel a legutóbbi kötetében (*Amerikai improvizációk*, Vár Ucca Tizenhét Könyvek 26., Veszprém 1999.) megjelent, *Roll over T@polca* c. költeménye.

⁴ FENYVESI Ottó: *A káosz angyala*, Framo publishing, Chicago, M-Szivárvány Alapítvány, Budapest, 1993, 11–18.

⁵ A szerző első kötete 1978-ban jelent meg *Ezüstpatkányok áttetsző selyemzónákon* címmel.

költeményre jellemző az intertextuális építkezés és az intermedialis, a különböző médiákból származó idézetekkel való játék. Értelmezésben már maga a cím több szintű utalásokkal rendelkezik. Egyfelől a haláltánc motívumát juttatja az eszünkbe, a *memento mori!* költészetet, azt a gondolatot, hogy függetlenül a rangtól, a származástól a halál mindenkivel eltáncolja „az utolsó tangót”. Ugyanakkor a kommandó szó a háborút idézi, a fizetett, profi katonát, akinek rendszerint nincsenek ideológiai elkötelezettségei, csak egy célja van: bérért harcolni. Emellett a háború a megszervezett káosz gondolatába szintűgy belefér, s ebben a kollázs, illetve a vers metaforájaként is kezelhető. Amennyiben a háború metaforáját az egész versre alkalmazzuk, akkor azt kapjuk, hogy a háború mindenütt jelen van, minden mondatban, képből, képzavarban. Ez összecseng Paul Virilio azon gondolatával, miszerint: „az elrettentésen alapuló totális béke nem egyéb, mint más eszközökkel folytatott totális háború”⁶, illetve a következő megállapításával: „Valamennyien civil katonák vagyunk már, anélkül, hogy tudnánk.[...] Az emberek nem ismerik fel identitásuk, tudatuk militarizált részét”⁷. A költemény alcíme („sűrű ritka tempó videóra és jukeboxra”) ugyanakkor tágítja a kontextust, egyrészt alátámasztja a kommandó tánc, illetve dance (a diszkós tánc értelmében) ironikus hangvételét, másrészt a technikai eszközök felelevenítésével a technológiai sokszorosítás mozzanatát juttatja eszünkbe, az auramentes szimulációk világát. Jean Baudrillard a terrorizmusról nyilatkozva azt írja, hogy: „A mi hipermodern korunk születe erőszak: a terror. Szimulákrum-erőszak, nem szenvedélyből fakad, hanem sokkal inkább a képernyőből tör elő, ugyanolyan a természete, mint a képeknek. Az erőszak lehetőségként a képernyő üres terében van, azzal, hogy lyukat üt a szellemi világba. Annyira, hogy jobb nem tartózkodni olyan nyilvános helyen, ahol a televízió jelen van, mert nagy a valószínűsége annak, hogy pusztá jelenléte erőszakos eseményt vált ki.”⁸. Az idézetből kitűnik az a felfogás, hogy a technológia, a technika milyen mértékben uralja az ember cselekvését. A versben ezek a videó képek apokaliptikus jellegűek, már az első sorokban találkozni velük: „beteg a föld / láza van: gyomra ráng⁹ / agonizál / tán’ darabokra fog hullani / mexikó már romokban / mindenki hülyül és barmul / a popocatepetl önkívületben / akcióban a világmetrétü

⁶ Paul VIRILIO – Sylvere LOTRINGER: *Tiszta háború*, Ford.: Bánki Dezső, Balassa Kiadó – BAE Tartóshullám, Bp., 1993, 25.

⁷ Uo., 20.

⁸ Jean BAUDRILLARD: *A rossz transzparenciája*, Ford.: Klimó Ágnes, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Bp., 1997, 68.

⁹ Ez az első két sor, amely a versben visszatérő refrénként jelentkezik, értelmezhető József Attila: *Nem én kiálltok* c. versének átíratáaként: „Nem én kiálltok, a föld dübörög, / vigyázz, vigyázz, mert megőrült a sátán” (József Attila *összes versei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 128.).

rossz lelkiismeret”¹⁰. A versbeszédet szokatlan megnyilatkozás jellemzi, gyakoriak a képzavarok, a szürreális asszociációk, az avantgarde szövegalkotásban meghonosodott automatikus beszédre hasonlító mondattörések/fraktálok¹¹. A versben többször előfordulnak a filmekből ismert jelenetek, Francis Ford Coppola *Apocalypse now*-ja szöszereint beidéződik („de most apokalipszis és hiba / van a tengerben a napban”¹²), a pornó jelenetek szintén előbukkannak („te meg álmodban szétvetett lábakkal / az ölembe ülsz / szorongatod a rúddá fagyott kolbászt / derékba mellbe combba ágyba robbantások / csipőből aus auááá fantastisch”¹³). Majd találkozunk ironikus leszámolással a regionális irodalmi begubózással szemben („túlcsorduló falloszom feldolgozhatják / egy yu-magyar szalámigyár kézikönyvében [...] egyszer majd butikot nyitok a magyar irodalomban / kiárusítom a szaros gatyákat”¹⁴).

Amennyiben a versbeszélő szubjektumot kívánjuk meghatározni, akkor nehéz a dolgunk, mert az általa használt beszédmód szembeáll a költészet logocentrikus hagyományával, szétszórja az egységes, romantikus „lírai alanyt”. Ha elméletileg akarjuk megragadni ezt a szubjektumot, akkor talán a már idézett Virilio értelmezése a filmről, az öntudatról és töredékességről segíthet: „A film megmutatja nekünk, hogy mi is a tudatunk. Öntudatunk montázs eredménye. Nincs folyamatos öntudat, csak öntudatok kompozíciói léteznek. Ezek a kompozíciók önkéntesek vagy önkéntelenek. [...] Egy kollázssal van dolgunk. Csak kollázs, vágás és összeillesztés létezik. Ez kellő magyarázattal szolgál arra, amit Jean François Lyotard a „nagy elbeszélések” (grand récits) eltűnésének nevez. [...] A töredék visszakapja autonómiáját, azonosságát a közvetlen tudat szintjén, ahogy Bergson mondaná.”¹⁵ Virilio megállapítása azért is érdekes, mert mint már az elején említettem, Fenyvesi kollázsokat szintúgy alkot, a második kötetétől kezdve ezek gyakran helyet kapnak a könyveiben. Magát a tárgyalandó verset, a *Commando dance*-t két kollázs fogja közre, az egész kötet költeményeire jellemző a kollázsszerű építkezés¹⁶. Dubravka Oraić Tolić szerint a kollázst az idézetek felől kell értelmezni: „Az idézet nyújtja azt a perspektívát,

¹⁰ FENYVESI: i. m., 11.

¹¹ Ugyanakkor az izmusok szempontjából a versbeszélőhöz inkább a besorolhatatlanság áll közel: „a dél-alföldön bablevesből / és töltött káposztából lett költészet / a tradíció ellen / az avantgarde ellen” (FENYVESI: i. m. 13.)

¹² FENYVESI: i. m., 16.

¹³ FENYVESI: i. m., 16.

¹⁴ FENYVESI: i. m., 12.

¹⁵ VIRILIO: i. m., 35.

¹⁶ Egy verset leszámítva, az *Élve vagy halvá*-t, amelyet a vers lírai alanya Sziveri Jánosnak ajánl. Az említett kötetben ez a költemény áll legközelebb a nem fragmentált, klasszikus versbeszédhez.

ahonnan a kollázs még nem volt szisztematikusabban tanulmányozva, s amely már az első pillantásra logikusan felkínálja az új felismeréseket.”¹⁷ Felfogásában a kollázs transzszemiotikus idézeteket tartalmaz (ebben az esetben az idézetek a szó legtágabb értelmében mind művészeti, mind nem-művészeti médiákból származnak). Fenyvesi versében különböző interállapotok/viszonyok jelentkeznek, megszólalnak a zenei, irodalmi, filmművészeti stb. „szub-és magas kultúrák”. Most elsősorban a horvát irodalmi vonatkozásokra, s ezen belül Branko Maleš költészetével kapcsolatos intertextusokra vetek nagyobb hangsúlyt. Ám kérdés az, hogy ezeket a szövegelemeket mennyiben tekinthetjük közvetlen idézeteknek, hiszen nem eredeti horvát nyelvükön, hanem magyar nyelvre fordítva kerülnek az új szöveggörnyezetbe. A fordítás helyett talán helyesebb lenne az átköltés szót használni, mivel mint azt látni fogjuk, az „eredeti” idézetek gyakran tartalmilag is módosulnak.

METSZÉSPONTOK

Branko Maleš pályája a 70-es években indult, abban az időben, amikor a „posztmodern állapot” elméletei helyet kaptak a kortárs délszláv folyóiratokban, könyvekben. Nemzedéktársai: Branimir Bošnjak, Ivan Rogić Nehajev, Milko Valent, Milorad Stojević, Slavko Jendričko, Zvonko Maković stb. Első kötetére (*Tekst*, 1978) erőteljes metatextuális/nyelvi megnyilatkozás jellemző, mint azt már a kötet címe jelzi, a versek többségének a barthes-i értelemben vett szöveg (plurális jelentés szemben az egyjelentésű művel) a témája, a versbeszélője a szövegalkotás problémáival foglalkozik, megmozgatja a szöveg strukturális felosztását (első – középső – utolsó rész). A második kötetére (*Praksa laži*, 1986) viszont az „új textuális” (Goran Rem meghatározása) jellemző: a szöveg úgy mutatkozik meg mint a *másik* szöveg folytatásaként. Problematikus a szöveg „kezdeté”, az intermediális/textuális alakzatokban minden téma lesz. Rem szerint szövegeinek szubjektuma: „Ludisztikus (játékos) felvevő „én” [...] E szövegek fantasztikus, felszabadított szubjektuma a saját intermediális (kon)textusának produktív olvasójaként - írójaként jelentkezik”¹⁸ Ebből az idézetből is kitűnik az avantgarde ludizmus (a jelekkel való játék értelmében) gyökereihez való kötődés.

¹⁷ „Perspektivu iz koje se kolaž dosad nije sustavnije proučavao, a koja se već na prvi pogled logično nameće obećavajući nove spoznaje, pruža – načelo citatnosti.”, Dubravka Oraić Tolić: *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990, 110.

¹⁸ „Ludistički snimatelj „ja” [...] Fantastizacijski oslobođeni subjekt tih tekstova iskazuje se kao produktivan čitalac – pisac svoga intermedijskog (kon)teksta.”, In: Goran Rem: *Zadovoljština u tekstu*, Biblioteka Quorum, Zagreb, 1989, 101.

Fenyvesi tárgyalt költeményében lépten-nyomon találkozunk Maleš idézeteinek átköltött formáival. Ezek többsége a „*This is not a love song*”¹⁹ és a *U voćarni, u Draškovićevoj* c. versekből származnak (mindkét Maleš szöveg az 1986-os *Praksa laži* c. kötetben található²⁰). Fenyvesi *Commando dancé*-ben már az első „versszak” végén találkozunk Maleš verstördékeinek átköltésével: „biccenttem és úgy éreztem / mintha drapp pulóverbe öltöztem volna / fel voltam készülve sötétkék holland trikómba / azonkívül és belül mindenre / csókra kalandra interjúra” (Fenyvesi, i.m. 11.) – „biccenttem és éreztem hangosan / hullik rám a puder / most a zágrábi banki, dragica jurkovičhoz hasonlóan / fel voltam készülve mindenre: csókra, interjúra stb.”²¹ (*U voćarni, u Draškovićevoj*).

Ami ezeknél az idézeteknél azonnal kiderül, az az, hogy egyiknél sincs kitéve az idézőjel. Ezt a poétikát Goran Rem a törölt idézőjelek poétikájának nevezi. Fenyvesinél e szempontból a fordítás problematizálásával találkozhatunk. Költeményében az előszöveg mondatai, fragmentumai tovább roncsolódnak, variálódnak, azzal pedig, hogy nem horvát nyelven jelennek meg, kérdésessé válik az eredetük, inkább az eredeti szöveg szimulakrumának értelmezhető. Amiben mindkét költői attitűd hasonlít, az a fragmentált versbeszéd, a logocentrikus egyjelentésű értelmezés kijátszása, az elemek variációja, ismétlése. A *Commando dance* szempontjából az ismétlés fogalma a fordítás kapcsán is felvetődik, mert amennyiben a fordítást, mint az eredeti szöveg más nyelvben való megismétléseként fogjuk fel, akkor Fenyvesi költeménye mintha azt sugallná, hogy a fordítás az ismétlés értelmében lehetetlen művelet. Gyakran találkozunk olyan átköltéssel, amely személyes hangvételt, kontextust ad a felhasznált elemnek. Ilyen pl. Maleš „*This is not a love song*” verséből a következő rész: „emlékszik maričić asszonyom? / hát arra, amikor kezemet bedugtam a meggyújtott / „jasna” tévébe? kivörösödött, miközben / visongott! / rémlik még fehér pénztárosnőm, mikor / csupa üvegből voltál s rajtam lovagoltál karlovácig / az új autóúton? / emlékeznek még arra elnöklő uraim, / mikor

¹⁹ Maleš ezt a címet az angol John Lydon (ex-Sex Pistols punk együttes énekese) P. I. L. (Public Image Limited) posztpunk zenekarának 1983-as azonos című dalából kölcsönzi (This is not a love song EP, 1983, This Is What You Want... This Is What You Get LP, 1984). Tehát már a cím is egy intermedialis idézet, amely a *Commando dance*-ben szintén megtalálható.

²⁰ Branko Maleš válogatott versei később megjelentek könyv alakban magyarul, az említett két verset többek között Fenyvesi fordításában is olvashatjuk (Branko Maleš: *Valóság elleni gyakorlatok*, Ford.: Fenyvesi Ottó, Orcsik Roland, Fiala Szegedi Írók Köre – Babelpress Bt, Szeged – Veszprém, 2005). Ám a *Commando dance* írásakor ezek a fordítások még nem jelentek meg.

²¹ „klimnuo sam glavom i osjetio kako me glasno / obasipa puder / sada sam bio, kao dragica jurković iz zagrebačke banke, / spreman na sve: na poljubac, intervjua, i tsl.”, Branko Maleš: *u voćarni, u draškovićevoj*, In: B. M.: *Sjajno ništa*, Lunapark, Zagreb, 2002., 89.

kilenc évvel ezelőtt megtámadtam kínát, mongóliát, japánt? / istenem [isten], emlékszik [emlékszel] még maga valamire?”²², Fenyvesinél ez a következőképpen alakul át: „emlékszik-e kedves tanárnő / amikor emlékszel-e valamire / neked aztán hiába beszél az ember / hiába darál / úgysem érdekel az emberiség”. Ez a példa szemléletesen mutatja az előszöveg átvariálását, átköltését. Mindkét írás ismételtlen megkérdőjelezi az emlékezést. Amennyiben az emlékezést és az ismétlést Søren Kierkegaard²³ filozófiája alapján értelmezzük („Hasonlóan ahhoz a tanításhoz, amely azt vallja, hogy minden megismerés emlékezés, az újabb filozófia azt fogja hirdetni, hogy az egész élet ismétlés. [...] Az ismétlés és az emlékezés ugyanaz a mozgás, csak az irányuk ellentétes, mert amire az ember emlékezik az volt, s ezt visszafelé csak megismétli; ezzel szemben a tulajdonképpeni ismétlés előre emlékszik”²⁴), akkor azt találjuk, hogy ezek a versek mind a két fogalomban kételkednek. Ha nincs emlékezés vagy ismétlés, akkor személyes szinten az egész kultúrát, civilizációt újra kell kezdeni, előlről, ahogy ezt *A káosz anygala* kötet más darabja felveti: „Előlről kezdeni az egészet? [...] Keresed a megtanulhatatlant. / Újrarendezed a homályt. [...] Előállítod magad magadból. / Vagy ki tudja honnan. [...] Előlről kezdeni mindent. / Ultraröviden.”²⁵ (*Finis Bohemiae*). Az emlékezés/ismétlés gondolatával az előző kötetében is találkozhatunk, ahol, mint azt említettem, eredetileg meg kellett volna jelennie a *Commando dance*-nek: „Nehezebben mint bármikor. / Az új szövegek. / Nem úgy, mint sírjukban halottaink. Nem, / ahogy a futómester a célba. / Nehezebb változatában. Mindig / újra. A kezdethez, a rajtvonalhoz / vonzódva. A résztől az egészig. Az egésztől / visszafelé. Legyen ez egészen más. [...]”²⁶. Az újrakezdés már nem visz ahhoz, ami régen volt, valami egészen más alakul ki. Az újraeremtéshez viszont le kell rombolni az elavult formákat. Ez a *Commando dance*-nél a költészet szintjén realizálódik, ahol a fragmentált versbeszélő szemben áll a kultúrával, a civilizációval, önmagával mint egységes szubjektummal²⁷ („a szubjektivitás

²² „sječate li se gospodo maričić? / sječaš li se kad sam ruku gumuo u zapaljenu televiziju „jasna”? pocrvjenjela je i počela / mijaukati! / sječaš li se blagajnico kad si bila sva / od stakla i kad si na meni jahala novim autoputom / do karlovca? / sječate li se gospodo predsjednici kad sam s / devet godina napao kinu, mongoliju i japan? / bože, sječate li se vi uopće ičega?”, MALEŠ: i. m., 66.

²³ Fenyvesi utal is versében a dán gondolkodóra: „a bendő – kierkegaardul szólva – titkos kínoktól szenved”

²⁴ In: Søren Aabye Kierkegaard: *Az ismétlés*, Ford.: Gyenge Zoltán, Ictus Kiadó Bt., 1993, 7.

²⁵ FENYVESI: i. m., 5.

²⁶ Fenyvesi Ottó: *Kollapszus*, Forum, Újvidék, 1988, 9.

²⁷ Talán ezért lehetséges a versben az, hogy az önéletrajzi elem csak mint fragmentum, s nem mint egész szerepel. Értelmezésében ezzel az élettörténet, s a történelem elmondhatatlanságát sugallja.

magányos intéció / ideje lelépni²⁸), világából a deista felfogáshoz hasonlóan kivonult a teremtő, az Isten („istenem emlékszel-e valamire / neked aztán hiába beszél az ember / hiába darál / úgysem érdekel az emberiség²⁹), ezért a teremtés csak rombolással kezdődhet, ezt a szerepet a káosz anygala tölti be. Ezért értelmezhetjük a kötet verseinek lírai alanyát metaforikusan a káosz anygának. Isten megteremtette a világot, s Kierkegaard nyomán ennek a műveletnek a megismétlése időben lehetetlen, csak az örökkévalóságban lehetséges: „Csak a szellem ismétlése lehetséges, az időbeliben ez sohasem lesz olyan tökéletes, mint az örökkévalóságban, mely az igazi ismétlést jelenti.”³⁰. A dán bölcselő szerint erre a költői egzisztencia képtelen, inkább átmenetet képez ahhoz a létmódhoz, amely realizálni tudja a hit feladatát, amit rendszerében a vallási egzisztencia tölt be, mely: „képes arra, hogy az »etikait teológiai értelemben felfüggeszse«, s önmaga és Isten között személyes viszonyt teremtsen, még ha eközben a lelkét »félelem és reszketés« tölti el. Személyes kapcsolat, személyes istenség (schellingi értelemben »persönliche Gottheit«), aki az egzisztenciában él, létezik és hat, abban az egzisztenciában, amely a gondolkodás potenciáljától elszakad, s létezését mint »igaz létező« (das wahrhaft Seiende) állítja szembe a »puszta«, vagy »látszat-létező«-vel³¹, értelmezi Gyenge Zoltán a kierkegaardi kategóriákat. Az Istennel való személyes kapcsolatot Fenyvesi versében a megszólítás formája árulja el, többször előfordul az „istenem” kifejezés – Maleš költeményében nem ennyire világos ez a viszony, mert ott az isten (bože) szót nem követi a birtokot kifejező segédszócska (moj), Fenyvesi szövege tehát egyértelműben jelöli ezt –, mintegy nekirugaszkodva, nekifeszülve annak a pillanatnak, amikor „kimondhatja” a megszólított (az ontológiai és a textuális középpont értelmében) távollétét, hiányát, talán ezzel magyarázható a vers széttöredezett, szétforgácsolt struktúrája, hiszen a Biblia szerint Isten teremtése tökéletes, olyannyira, hogy még az ellentétje is helyet kap benne. A két költő verseiben a tökéletesség, mint hiány jelentkezik, a bibliai teremtéshez képest itt fordított a helyzet, a tökéletes diszharmónia, a megszervezett káosz (tudat)állapotai uralkodnak (mint a görög mitológiai kezdetben). Tehát se az egyik, se a másik költemény nem támasztja alá a kierkegaardi vallási egzisztenciát, inkább a Jack Kerouac-i úton levést parafrazálja, az Isten nélküli örök bolyongás metaforáját jeleníti meg. Ugyanakkor Fenyvesi versében ez az utazás spirituális jelleget ölt: „Álmomban egyszer meghaltam egy autóbuszban / azóta úton vagyok / most

²⁸ FENYVESI: i. m. 16.

²⁹ Uo., 17.

³⁰ KIERKEGAARD: i. m., 102.

³¹ Gyenge Zoltán: Utószó, KIERKEGAARD: i. m., 131

már tán mindörökre utazni fogok / utazni szárnyalni”³², majd a végén is megismétli ezt a gondolatot. Maleš szövegében kevésbé van jelen ez a spirituális szál: „egyszer meghaltam egy autóbuszban, mert életem végéig / utazni akartam”³³. Fenyvesi verse úgy költi át Maleš utazás metaforáját, hogy spirituális irányt ad neki (ezt támasztják alá az „örökké” és a „szárnyalni” szavak), felvillantva ezzel a misztikus út, a belső, lelki utazás szimbolikáját. Malešnél ez a spirituális szöveggörnyezet nincs explicite jelen, csupán ha a versbeszélő pozícióját nézzük, akkor találjuk azt, hogy ő a halált „túlélve”, mintegy a halhatatlanságból visszaemlékszik arra, hogy egyszer meghalt egy buszon, de az ironikus kontextussal, s az utazás földi dimenziókra való korlátozásával nemcsak megkérdőjelezi, hanem ki is fricskázza ezt az értelmezést. Az autóbusz motívum ugyanakkor felfogható Jim Morrison (a The Doors nevű amerikai zenekar énekes, költője) *The End* c. (The Doors LP, 1967) dalszövegéből származó idézetnek: „the blue bus is calling as [...] driver where you taking us?”³⁴. Itt egy olyan jelenség áll előttünk, amely egyszerre intertextualitásnak és intermedialitásnak is értelmezhető. Ehhez tartozik még a már említett P. I. L. („This is not a love song”) dalcím, amely mindkét költő művében előfordul. Továbbá ott van Fenyvesi kötetének a borítóján a NEUE SLOWENISCHE KUNST szlovéniai művészeti csoport képzőművészeti alkotásának (amely a csoport zenekarának, a Laibach *Opus Dei* c. LP borítóján is látható) a manipulált változata. Ezeknek a zenei szubkultúráknak az említése a művészethez, az alkotáshoz való hozzáállás szempontjából fontos, mert az említett zenekarok nem feltétlenül szokványos zenei megoldásokkal éltek (pl. Laibach zenei, művészeti megközelítését egy olyan reprodukciós eljárásnak is értelmezhetjük, ahol a zenei – s a különböző kulturális – idézeteknek hatalmi ideológiákat leleplező funkciója van), dalszövegviláguk gondolatilag is tartalmas. A magyar irodalomban ez a fajta költői beszédmód inkább a neoavantgárd néhány alkotójára volt jellemző (pl. Bálint István, Hajas Tibor, Molnár Gergely, Marton László Távolodó, Molnár Miklós, Najmányi László, a Fölőspéldány-csoport), de jobbára szinte teljességgel hiányzik, leszámítva az éppen tárgyalt Fenyvesi Ottó, meg elődei, Domonkos István és Tolnai Ottó munkásságát. A fiatalabbak közül pedig az újvidéki Jódal Kálmán, k. kabai Ióránt, s kisebb mértékben Domokos Tamás, Garaczi László, Nagy Gergely, Poós Zoltán, Térey János stb. műveiben találunk underground zenei utalásokat, ám anélkül, hogy azok poétikájukat hasznosítanák. Legutóbb Csehy Zoltán alkalmazta az általa megidézett

³² FENYVESI: i. m., 13.

³³ „umro sam jednom u jednom autobusu, jer sam se toliko / želio voziti do kraja života; [...]”, MALEŠ: i. m., 88.

³⁴ „szólít a kék busz [...] vezető merre viszel mineket?”, Jim Morrison: *The American night*, Penguin Books, London, 1991, 112.

zenék poétikai sajátosságait a költeményeiben (*Homokvihar*, Kalligram, Bp-Pozsony, 2010), viszont azok elsősorban a kortárs és a klasszikus zene struktúráira, elgondolásaira, illetve a szubkulturális nemi identitások, test-tapasztalatok kombinációira játszanak rá kreatív módon az avantgárd, a neoavantgárd és a posztmodern irodalom és művészet eszközeivel. Az utóbbi hármás Fenyvesire is jellemző, nála azonban nem a klasszikus és a kortárs zene alapján, hanem a '70-es, '80-as évek zenei klubbjainak füstös világa, a videóklippek, a graffiti, a punk és a rock ellenkulturális stratégiáiból alkotja meg a saját verses kollázsait, mindez persze egy letűnt korszak archeológiájához tartozik, ám sok tekintetben a kortárs magyar irodalmi kontextusban is felforgató lehet. Nem véletlenül állítja Fenyvesiről egyik kritikusa, hogy: „ez a kiváló költő, a »farmernadrágos próza« (Aleksandar Flaker) leszármazasi vonalának nyolcvanas évtizedbeli költészeti ikertördékeként, egyedül teremtette meg a poétikai invenciózusság bördzsekis anarcholíróját a magyar irodalomban.”³⁵

A MŰFORDÍTÁS ÁRNYÉKÁBAN

A világirodalomban gyakran találkozni az adaptáció, az eltulajdonítás, a jelöletlen átköltés, a parafrázis, a fordítás jelenségével, pl. a rómaiak az ógörögök munkáit sajátították ki, a középkorban és a reneszánszban több ókori művet „plagizálnak”, s a sort még folytathatnánk. A magyar irodalomban ugyancsak többször előfordult ez a jelenség, gondoljunk csak Balassi Bálint, Rimay János, Nyéki Vörös Mátyás adaptációira. A romantika idején, amikor pedig az eredetiség ideológiája játszott nagy szerepet, pl. Katona József, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János többször is vettek át jelöletlenül más nemzetek irodalmából.

A délszláv népköltészet több ponton is megtermékenyítőleg hatott a magyar irodalomra, ahogyan fordítva is, a magyar irodalom számos délszláv szerzőt inspirált (különösen Petőfi és Ady, de Arany, Jókai Mór is).³⁶ Fenyvesi Branko Maleš-sel kapcsolatos eljárása ezekhez a nyelveken átnyúló kapcsolatformákhoz kötődik. A maleši ludista poétika a '80-as években idegennek számít a magyar irodalomban, ezért Fenyvesi átköltése a horvát ludizmus meghonosításának kísérlete és kudarca is egyben. Azért kudarca, mert Fenyvesi ugyan megteremtette a magyar költészeti ludizmus

³⁵ Virág Zoltán: *(Sub)cultura interrupta, Fenyvesi Ottó költészetéről*, In: *(Sub)cultura interrupta / Tördékek a nagy buli után – kritikák, tanulmányok Fenyvesi Ottó költészetéről*, Vár Ucca Tizenhét könyvek 22., Veszprém, 1997., 110.

³⁶ Erről bővebben lásd: Fried István: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Akadémiai, Bp., 1979. Az Ady hatásról pedig lásd többek között Danilo Kiš, Fried István, Lőkös István, Lukács István és Marija Cindori-Šinković munkáit.

alapjait, ám a diktatúra éveiben annak nem lehetett mély befolyása az avantgárdtól távolságot tartó, a klasszikus modernségen alapuló, kanonikus magyarországi líratörtetésre. Magyarországon akkoriban egyedül a magyar neoavantgárdban észlelhető Fenyvesi jelenléte, pl. Zalán Tibor munkáiban.³⁷ Fenyvesi vállalkozása ilyen értelemben a maga idejében és ma is provokálja a hivatalos kánon-konstrukciókat, ezáltal hozzájárul a magyar irodalomtörténet(ek) dinamikusságához. A marginalitás ebben az esetben a kisebbségi irodalmakra jellemző forradalmi erővel bír: „A forma, amelyre utalunk, az amplitúdóhoz hasonló folytonos variáció, amely szüntelenül átlépi a többségi standard mértékadó küszöbét. Az egyetemes kisebbségi tudat megteremtésével a létesülés erőihez fordulunk, amelyek máshová tartoznak, mint a Hatalom vagy a Dominancia. [...] Nem a kisebbségi nyelv dialektusként való használatával, regionalizálásával vagy gettóba zárásával lehet forradalmivá válni; sokkal inkább a kisebbségi elemek felhasználásával, összekötésével és egyesítésével lehet kialakítani egy sajátos, autonóm, előreláthatatlan létesülést.”³⁸ Deleuze és Guattari szerint ennek irodalmi, zenei, nyelvi, jogi és politikai vonatkozásai vannak. Mégis téves lenne azt feltételezni, hogy minden hamis vagy rossz, ami nem marginális, ami mainstream az irodalomban. A Deleuze és Guattari-féle kisebbségi irodalmak a másságuknál fogva képesek izgalmasabbá, színesebbé, teljesebbé tenni a meglévő kanonikus folyamatokat, kritikai magatartásuk pedig felkavarhatja a megszokott beszédmódok állóvizét. A kisebbségi pozíció azonban nem állandó, nem örökre rögzített, s megjósolhatatlan, hogy mikor kerül a mai kisebbségi többségi helyzetbe, amikor viszont éppen a korábbi többségi kánon válhat marginális helyzeténél fogva provokatívá. Az is fontos, hogy nem minden kisebbségi közösség progresszív szemléletű, pl. a szélsőséges politikai csoportok éppen ellenkezőleg, a kizárólagosságuknál fogva retrográd ideológiákat, az irodalomban pedig legtöbbször maradi, a származást előtérbe helyező diktátumot képviselnek.

Fenyvesinél a kisebbségi elemek egyrészt a vajdasági, s azon belül az ex-jugoszláviai térségi helyzetéből fakadnak: a másik, az idegen (pl. Branko Maleš költeményei) sajátként tűnik fel a költészetében. A magyarországi diktatúra következtében a vajdasági irodalom, s azon belül is az *Új*

³⁷ Vö.: *Ver(s)ziók. Formák és kísérletek a legújabb magyar lírában*, Szerk. és vál.: Kulcsár Szabó Ernő és Zalán Tibor, JAK füzetek 2, Magvető, Bp., 1982. Zalán egy verset is írt, melyben Fenyvesit említi: *Álom Fenyvesi Ottó kalapjáról*, In: Z. T.: *Kívül*, Jelenkor, Pécs, 1993, 22. Az interjúk alapján viszont úgy tűnik, Fenyvesi mellett Sziveri János volt számára még fontos szerző az *Új Symposion* alkotóköréből.

³⁸ Gilles Deleuze-Félix Guattari: *Kisebbségi nyelv, kisebbségi politika*, Ford.: Losoncz Márk, Híd 2012/11., 79.

Symposion generációi az ex-jugoszláv irodalmakhoz is kötődtek, az újításokat nem annyira a diktatúrában zártabb anyakultúrától, hanem a világra nyitottabb délszláv nemzetektől vették át. Hasonlóan ahhoz, ahogyan pl. a *Nyugat* folyóirat idején a magyar szerzők a francia szimbolista irodalomhoz próbáltak idomulni, mert abban tapasztalták az új, a felforgató erőket megnyilvánulni, valamint kulturális modellként is tekintettek a francia kultúrára. A műfordításnak pedig ebben a folyamatban óriási szerepe van. Itamar Even-Zohar szerint „[...] a fordítandó művek megválasztásának az elvét a helyi, saját irodalmi rendszert irányító aktuális állapot határozza meg: a szövegeket aszerint választják meg, hogy mennyire egyeztethetőek össze a célnyelvi irodalmon belüli új megközelítésmódokkal és az általuk betöltött feltételezett újító szereppel.”³⁹ Ez többek között akkor jöhet létre, amikor egy irodalom „periferiális” helyzetben van, ami az *Új Symposion*, s így Fenyvesi Ottó helyzetére volt érvényes. A symposionisták műfordítói tevékenysége elsősorban a vajdasági magyar irodalmat érintette, s csak másodlagosan a magyarországit, ahol inkább a peremre szorított neoavantgárdban hagyott nyomott.

Németh Zoltán a kortárs magyar irodalomról értekezve a műfordítást mint átvételt, kisajátítást posztmodern stratégiaként értelmezi. Példának Kovács András Ferenc Kavafisz-átíratát, Parti Nagy Lajos „megnyelvéseit”, illetve Csehy Zoltán Catullus-fordítását, pontosabban saját *Catulussi* című költeményét hozza, illetve a szerző *Hecatelegium* című kötetét. Németh Csehy kapcsán arra a következtetésre jut, hogy: „Ha ugyanaz a szöveg egyszer fordításként, máskor viszont a szerző saját alkotásaként jelenik meg, akkor saját eredetének és státuszának, valamint a szerzői pozíció radikális átértelmezésére tesz javaslatot.”⁴⁰ Csehy és Fenyvesi eljárása abból a szempontból hasonlít, hogy az átköltéseiket mindketten először a saját kötetükben, saját műként, s csak később publikálják az eredeti szerző nevéen. Ahhoz azonban, hogy a posztmodern stratégiák elemzésén túl eljussunk az intertextusként is felfogható átköltések irodalomtörténeti értelmezéséhez, ismerni kell az idézett művek kontextusait.

Fenyvesi és Csehy átköltése és kisajátítása egyszerre felfogható az új poétikák bevezetésére vonatkozó javaslatként (Csehy esetében ez a műfordításra is vonatkozik, hogy az antik irodalmat kortárs irodalomként olvassuk, eleven műként, s nem vértelen, muzeális, prüd olvasmányként, ahogyan korábban fordították pl. Catullust), valamint posztmodern,

³⁹ Itamar Even-Zohar: Fordítás és átvitel/átvétel, Ford. Janovits Enikő Mária, Kalligram 2007/2., 63.

⁴⁰ NÉMETH Zoltán: *Posztmodern műfordításai eljárások a magyar irodalomban*, In: N. Z.: *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*, Kalligram, Pozsony, 2012, 87.

Esterházy-féle gesztusként is, hogy minden szöveg végső referenciája csakis szöveg lehet. Németh Zoltán kutatásában a legfontosabb mégis az, hogy: „[...] törlésjel alá helyeződik a »saját« és az »idegen«, nemcsak a szöveg, de a szerzői név szintjén is.”⁴¹ Szerinte ennek három változata lehetséges: Fenyvesi abba a kategóriába kerül, amikor saját, illetve idegen, vagyis forrásnyelvi szerző neve alatt is megjelenik a fordított, átköltött alkotás. Fontos kiemelni, hogy Fenyvesi Csehyhez hasonlóan nem egy az egyben közli saját költeményként Maleš darbjait, több esetben továbbírja, variálja az átvett elemeket, töredékeket. Csehyhez hasonlóan a saját olvasatának tapasztalatát hasznosítja a fordításban, figyelembe véve az eredeti mű kontextusait, határfokát a célnyelvi kultúrában. Ladányi István szerint: „Ebben az értelemben a fordító *olvasói* tevékenysége is olyan cselekvés, amellyel olvasata során létesíti az adott művet, miképpen cselekvés a fordító *írói* tevékenysége is, amellyel az olvasatában létesített művet a célnyelven megalkotja.”⁴²

EPILÓGUS

A fenti elemzésben láthattuk, hogy a magyar irodalomban még marginálisnak számító, ám rendkívül izgalmas költői megnyilvánulás hogyan tematizálja nemcsak a költői előd, hanem egyben a kultúrák közötti érintkezés, kommunikáció vagy diszkommunikáció formáit is. Fenyvesi Ottó és Branko Maleš számára ez nemcsak intellektuális, elképzelt játékként tör be a műveikbe, hanem a több kultúrájú milió valóságos élettapasztalataként, amelyet költészetükben átértékelnek, dekonstruálnak. Amennyiben az újragezdés motívumait a plurális jelentésdimenziók felől értelmezzük, akkor ezzel lökést kapunk a kulturális „hordalék”, a logocentrikus humanista világkép újragondolására, de nem az egyközéppontképzés irányába, hanem a többnézőpontúság, a másik relatív világának alkotói lereagálásával. Számomra a két költő szövegei ezt az inspiratív közeget, értelmezési lehetőséget kínálják fel az iróniával „fűszerezett”, palimpszepsztusos szöveveikben.

Rezime

Studija se bavi sa pitanjima prevoda/falsifikovanja/stvaranja u vezi pesme *Commando dance* vojvodanskog pesnika Ota Fenješija. Fenješijevo delo se

⁴¹ NÉMETH: i. m., 93.

⁴² LADÁNYI István: *Szerzőség, szerzői identitás a műfordításban*, In: L. I.: *Eresszszai észrevételek*, zEtna, Zenta, 2013, 85.

bazira na pesmi hrvatskog pesnika, Branka Maleša. To nije jedinstvena pojava u literaturi, upravo zato studija će tumačiti metodu Fenjvešija uz pomoć drugih književnih dela. Dalja pitanja se odnose na problem kolaža, citata, intermedialnosti i intertekstualnosti.

Ključni pojmovi: intertekstualnost, intermedialnost, prevod, kolaž, pank

IDENTITÁS ÉS HATÁRÁTLÉPÉS RAKOVSKZY ZSUZA VS CÍMŰ ÁLTÖRTÉNELMI REGÉNYÉBEN

Annotáció: Rakovszky Zsuzsa regénye azt a lehetőséget kínálja, hogy Vay Sándorról/Saroltáról egy történelmi regény keretében olvassunk. A regényről kiderül, hogy nem történelmi, hanem áltörténelmi, továbbá azt is megtudjuk, hogy a kerettörténet narrátora megbízhatatlan. A könyv bő kétharmadát kitevő belső narratívát VS önéletrajza adja, amelyről szintén kiderül, hogy megbízhatatlan, tehát VS még megbízhatatlan narrátornak is megbízhatatlan. Mindvégig azt hiheti az olvasó, hogy leleplezi Vay Sarolta álidentitását, ám a regény zárata azt sugallja, az olvasó tévúton járt, mivel továbbra is megoldatlan probléma marad, ki beszélt valójában: Vay Sarolta vagy Vay Sándor? Sarolta vs. Sándor helyett az identitás többértelműsége marad, azaz: VS.

Kulcsszavak: identitás, szexualitás, nemi szerepek, határátlépés, történelmi regény.

Rakovszky Zsuzsa VS című regénye sok hasonlóságot mutat a 2002-es *A kigyó árnyéka* cíművel; mindkettő történelmi kosztümbe rejtett posztmodern prózának tekinthető, valamint mindkettőben hangsúlyos szerepet kap a főhős(nő) identitása, illetve az identitás keresése. A VS talán annyiban izgalmasabb kérdéseket vet fel, mint *A kigyó árnyéka*, amennyiben a társadalmi nemi és szexuális öazonosságra a regény saját idejében még nem léteztek szavak, és a VS egyik központi kérdése az, hogy ki beszél: Vay Sarolta avagy Sándor? Tanulmányunkban azt járjuk körül, hogy a látszólag egyértelműnek tűnő kérdés sokkal összetettebb annál, mint azt a fülszöveg sugallja, illetve a történelmileg – az irodalomtörténetből és a szexuálszichológia történetéből – jól dokumentált Vay Sarolta grófnő esetéből tudjuk. Vizsgálódásunk lezárásaként arra mutatunk rá, hogy VS társadalmi neme nem vezethető le a biológiaiból, mert mindkettő társadalmi konstrukció, ami a nyelvben jön létre, ahonnan azután kilép a valóságba. A „férfi” és a „nő” közti identitásváltás olyan határátlépés, melyben megfigyelhető a társadalmi nem konstruált jellege. A regényben megkérdőjeleződik, hogy felfedezhető-e valamiféle „eredeti”, azaz egy

ismerős jelölt-jelölő egybeesése. Olvasatunkban VS lehet férfi és nő is önképzése diszkurzív folyamatában, miközben nem lép ki a társadalmi diszkurzusból, azaz a nyelvből.

Mielőtt a regény olvasatába fognánk, érdemes néhány szóban összefoglalni a történet valós alapját, illetve azt, amit bizonyosan tudhatunk VS személyéről. Megbízható forrásoknak a korabeli sajtó híradásai, VS saját írásai, valamint Richard von Krafft-Ebing: *Psychopathia Sexualis* című műve tekinthetők. Bár Krúdy Gyulát megragadta Vay története, akinek több írást is szentel, ő is a korabeli sajtóra támaszkodik. Vay Sándor/Sarolta 1859-ben született Gyónon arisztokrata családban. Lánynak született, de fiúként nevelkedett, és felnőttkorában is a korabeli férfi életmódnak megfelelően élt. Apja elsőszülött leánygyermekét fiúként neveltette: férfi nevelőt fogadott mellé, vívni és lovagolni taníttatta, majd felnőttkorában egyetemre küldte továbbtanulni. Később a család elvesztette vagyona jelentős részét, így Vaynak gondoskodnia kellett megélhetéséről, ezért újságíró és író lett. Eleinte Vay Sarolta néven közölt verseket és novellákat, majd a Vay Sándor álnevet használva több korabeli újság munkatársa lett. Az újságírói pályát megszakítva rövidebb ideig kávéimport-ügynökként is dolgozott Fiumében, majd hamarosan visszatért az íráshoz. Vay a Sándor név választásával, öltözködésével és életmódjával a korabeli férfiassággal kívánt azonosulni. Mozgalmas életvitele tele volt gyakori utazásokkal, párbajokkal és lányszöktetésekkel is. Számos nővel volt kapcsolata, kettőjükkel házasságot is kötött. Második házassága rövid ideig tartott, mivel Vay eladósodott, s apósától nagyobb összeget kért kölcsön egy állítólagos titkári állás kauciójához. Mivel nem tudta visszafizetni a kölcsönként összeget, apósa nyomozni kezdett, kiderítette a csalást és feljelentette Vayt. Az ellene indult jogi eljárás során előzetes letartóztatásba került, így orvosi vizsgálatra is sor került, melynek során kiderült, hogy Vay biológiai neme nő. A törvényszéki orvos, dr. Birnbacher részletes jelentést készített az esetről, s a szakvélemény betegként diagnosztizálta Vayt, akit így felmentettek a vádak alól. Ezt követően továbbra is férfiként élte az életét, ám szerelmi életéről több információ már nem áll rendelkezésre. 1918-ban halt meg Zürichben tüdőgyulladásban.

Mint fentebb említésre került, Vay Sarolta esete bekerült Richard von Krafft-Ebing német-osztrák szexológus, pszichiáter híres *Psychopathia sexualis* című művébe is, ahol a 166. számú megfigyelés alatt tárgyalja az esetet a nőknél jelentkező veleszületett rendellenes nemi jelenségekről szóló fejezetben. Adatait kizárólag dr. Birnbacher megfigyeléseire alapozhatta, mivel a tényleges, történelmi Vay soha nem készített se naplót se önéletrajzi írást. A regény fikciójellege itt válik egyértelművé, mivel a narratíva nagymértékben alkalmazza a tényleges Vay élettörténetének hozzáférhető

adatait, melyeket Krafft-Ebing könyvén kívül a korabeli sajtóból, Krúdy Gyula tárcáiból, valamint Borgos Anna tanulmányából ismerhetünk, ám a regénybeli VS Rakovszky invenciója.

Csábít a gondolat, hogy azt higgyük, a jól ismert és dokumentált Vay Sándor/Sarolta gróf(nő) életről és botrányairól szóló történelmi regényt tart kezében az olvasó. Ezzel a feltevessel szemben semmit nem tudunk meg Vay írói és újságírói munkásságáról, a korról is csak annyit, hogy a szexuális identitásról szóló diszkurzus pszichiátriai kontextusba helyeződik. Michel Foucault mutat rá elsőként arra, hogy a modernitás előtt a szexualitást a erkölcsi előírások szabályozták, majd később, a XIX. század második felétől „a szexualitás birodalmát immár nem a véték, a bűn, a szertelenség területén jelölik ki, hanem a normális és a patológikus felségterületén” (71). Szintén Foucault-tól tudjuk, hogy ez a kor – Vay kora – a modernitás elejére tehető, de magáról a korról nem sokat tudhatunk meg a regényből. Paul Ricoeur a történelem és az irodalom kapcsolatát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy olvasási szerződés függvénye az, hogy egy műnek fikciós vagy történelmi jelleget tulajdonítunk. Ezt a kölcsönös egymásrautaltságot – a történelem fikciósítását és a fikció történetiesítését – ragyogóan példázza a VS: történelmi ismereteink alapján időnként úgy véljük, Vay Sarolta ül a börtönben, aki Sándornak adta ki magát, ám a regényben VS önéletrajzi írásának *nyelve* ezt cáfolni látszik, mivel ha VS valóban teljes mértékben férfiidentitással rendelkezik, akkor professzionális íróként nem írhatja memoárjait, verseit és leveleit annyira giccsbe hajló, szenvelgő stílusban, mintha az a korabeli lányregények ömlengéseinek paródiája lenne. A fentiek tükrében elmondható a regényről, hogy az áltörténelmi, s VS önéletrajzát Rakovszky írta meg azon a nyelven, amely leleplezi a regény és VS fikcionális voltát.

A regény szerkezete körülfonja annak szüzséjét: mintegy kétharmadát VS önéletrajza, versei és naplóbejegyzései teszik ki, amelyet VS vizsgálati fogságának körülményei, bírósági perének és elmeorvosi vizsgálatának szórványos dokumentumai kereteznek. Időszervezete szintén keretes: 1889. november 1-én kezdődik naplóbejegyzésekkel és VS verseivel, melyek a klagenfurti börtönben íródtak, majd az utolsó naplóbejegyzésre és a VS-nek tulajdonított utolsó vers közlésére 1901 októberében egy klagenfurti szállodában kerül sor. A regény szövegébe ágyazott, VS-nek tulajdonított versek lábjegyzetekkel ellátottak; a lábjegyzetek azt sugallják, mintha azok dokumentarista önreflexiók lennének, s mintha így különülne el a narratíva realitása a költészet fikciójától. Nemcsak a Vay Sándorról/Saroltáról szóló előzetes tudásunk, de a regény szerkezete is abba az egyirányú utcába csalja a gyanútlan olvasót, mintha történelmi regényt olvasna, ám több apró jel

árulkodik arról, hogy lényegesen bonyolultabb a regény, mint azt gondolnánk.

A regény címe enigmatikus, mivel olyan rejtély, amely többféleképpen is megfejthető – csak az a kérdés, melyik *a helyes* megfejtés, illetve létezik-e egyáltalán olyan. A VS cím azt sejteti, monogram, vagy rövidítés a jelentése, s előzetes tudásunk alapján könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy az Vay Sarolta grófnő monogramja, aki élete jó részében a Sándor nevet használta. Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, amely szerint a cím monogram, még mindig nyitott kérdés marad az, hogy valójában Sarolta vagy Sándor a narrátora a műnek, mivel Vay Sarolta nemcsak férfinevet használt, és férfiruhában járt, hanem férfinak tudta és érezte magát. Anakronizmus lenne a történelmi Vayt transzнемűnek nevezni, mivel ilyen terminológia a saját korában még nem létezett. A Sándor/Sarolta választás kényszere helyett a főszereplőt inkább VS-nek fogjuk nevezni, mivel binárisan tételezett társadalmi, valamint biológiai neme végig kétséges marad. A VS cím továbbá értelmezhető az angol nyelvben igen gyakran alkalmazott, a latinból eredő *versus* rövidítéseként is, amely ellentétességre, vagylagosságra utal.

A regény narratív szerkezete több pontban is vagylagosságot sejtet: VS szubjektív önéletírása vs. a rendőrségi pszichiáter objektív jelentései, VS identitása szerint férfi, míg az orvos szexuálpatólógiai esetként nőt vizsgál. A versbetétekről nem derül ki egyértelműen, hogy azok a történelmi Vay Sándor/Sarolta vs. Rakovszky költeményei. A regényben az orvos és VS nagyanyjának beszédmódja szintén összeütközésbe kerülnek VS önidentifikációjával. A társadalmi normákat a hétköznapi diszkurzus szintjén a nagymama, tudományos beszédmódban a pszichiáter képviseli, viszont mindketten feltételezik és beszédjükkel erősítik a dichotómiára épülő, jól meghatározott nemi szerepeket, s ezzel esszenciális vonásokkal ruházzák fel a maskulinitást és femininitást. Velük szemben áll VS saját maga által konstruált identitása és határátlépése, melyekkel az illékonyásra, definiálhatatlanságra reflektál megkérdőjelezvén a patriarchális nemi szerepek forogatókönyveit.

Az orvosi vizsgálat célja az *igazság* kiderítése, azaz annak megállapítása, hogy VS beszámítható, vagy nem, azaz felelős-e a tetteiért, tehát jogilag elítélhető-e. Amennyiben épelméjűnek találja a pszichiáter, büntethető, ha viszont kóros szenvedély hatása alatt, elhomályosult elmével, betegen vitte véghez tetteit, akkor felmenthető. Az *igazság* fogalma viszont bonyolultabbá válik a regényben, mivel kiderül, a társadalmi normákat megtestesítő orvos és VS nagyanyjának „igazsága” más, mint a főszereplőé. Az ő binárisan elgondolt kategóriáik (férfi/nő) a heteronormativitás alapján képződnek, azaz leképezik azokat a hatalmi struktúrákat, melyek létrehozzák azokat.

Hozzájuk képest VS a hazugság vádjával szemben a „belső, lélek szerinti igazság” érvét (80) hangoztatja.

A regény elején minden kétség eloszlan látszik, amikor a vizsgálati fogságban lévő névtelen elbeszélőről kiderül, hogy Vay Sarolta grófnő, akit Vay Sándor néven ismer a világ, s akit család vádjával az ausztriai Klagenfurtban vettek őrizetbe. A grófnő a femininitás és az erkölcs minden korlátját egy diadalmas transzgresszió keretében áthágva eddig férfinéven, férfiruhában és nőcsábászként, azaz férfiként élte életét. A határátlépés során kétfajta identitásképzés lehetséges: normakövető és normaszegő. A normakövető identitásképzést felfoghatjuk teljes határátlépésnek, míg a normaszegőt részlegesnek, ide-oda csúszkálónak, játékosnak. Mindkét határátlépés utánzások eredményeként mutatja az azonosságjegyeket, valamint mindkettőre igaznak látszik az, amit Judith Butler a „meleg-heteró” utánzásról mond, azaz hogy az „«eredeti » parodisztikus reprezentációja”, s így mindkettő „feltárja, hogy az eredeti nem más, mint a természetes és eredeti paródiájának *ideája*” (86). Amit utánoznak, az ugyanis nem ontológiailag adott, hanem az identitásképzésben résztvevő diszkurzusok. A teljes határátlépés célja a megtevesztés és az elrejtés, s ezzel anyagi, erkölcsi, és egyéb előnyök érdekében kívánja megtevesztetni a társadalmat. Ezzel szemben a részleges határátlépés mindig leleplezi önmagát, így könnyed, játékos, olykor parodisztikus tevékenység.

Érdekes megfigyelni, hogy VS a saját transzgresszióját teljesnek, normakövetőnek tartja, mert teljességgel férfinek érzi magát, és akként él. Ezzel szemben a külvilág mindezt játékos, azaz részleges határátlépésnek tekinti, és úgy ehhez mérten kezeli VS-t. Fogva tartása idején VS panaszkodik a ráadott női ruházat miatt, és szeretné visszakapni „valódi” (férfi) ruháit. Közben a vizsgálóbíró, miután az orvosi vizsgálat megállapította VS nőneműségét, VS-t „gróf úrnak” szólítja, és szivarral kínálja (14-15). A vizsgálóbíró magatartásából az látszik, hogy ő VS határátlépését csupán szerepjátéknak tartja, és szerepe szerint játékosan viszonyul hozzá. A pszichiáter hasonlóképpen gondolkozik VS határátlépéséről, maikor a következőket mondja: „Gondolom, szenvedélyes színházlátogató is. . . . soha nem fordult meg a fejében, hogy esetleg színpadra kellene lépnie?” (56) Ez fontos előfeltevés és kérdés dr. Birnbachertől, aki a vagy-vagy logika szerint binárisan képzei el VS nemi identitásváltását. Ezzel szemben áll VS válasza: „Oh, dehogynem! Boldogan lettem volna teátrista. . . . de [. . .] teljességgel hiányzik belőlem az a képesség, hogy másnak mutassam magam, mint aki vagyok!” Látható, hogy VS képtelen a *szerepjátékra*, számára a valóság az, amit érez, illetve önmaga számára az, akinek illetve aminek konstruálja magát.

Ami még nyilvánvaló VS előző válaszából, az az, hogy a regényben betöltött belső narratívája megbízhatatlan. A regény külső kerete, Rakovszky narratívája is megbízhatatlan, mert hiányzik az autoriter és centrális elbeszélői hang, amely megbízhatóan és részrehajlás nélkül tájékoztatná az olvasót, hogy mit tartson tényszerűen igaznak a regény fikciós igazságainak a terében. A megbízható narrátor helyett már a szerepénél és jellegénél fogva is elfogult elbeszélőmód és részrehajló írásformák, mint például naplóbejegyzés, önéletrajz, lírai költemény, orvosi jegyzőkönyv, elmekórtani szakvélemény versengenek egymással. Ezek mind az őket létrehozó személyek félelmei, vágyai, szakmai és egzisztenciális érdekei szerint alakítják a maguk „igazságát”, valamint követik az őket létrehozó társadalmi diszkurzusokat.

Miután a vizsgálati fogság elején kiderül VS biológiai neme, a pszichiáter előfeltevése VS önéletrírásának elolvasása előtt az, hogy egészséges, de hazug a vizsgálati alanya. Nem véletlen, hogy az orvos javaslatára VS úgy dönt, írásban meséli el életét; foglalkozására nézve ugyanis író, tehát tudatában van az írott szöveg retorikai alakíthatóságának és birtokában van az ehhez szükséges készségeknek. Az élettörténet téje ugyanis, hogy igazolja narrátorának tetteit és a törvényszéki orvos szakértőt meggyőzze hitelességéről. Dr. Birnbacher számára írott életrajza kicsi gyerekkorával kezdődik, a tőle elválaszthatatlan ikertestvérével, Sándorral töltött évek idillinek ható leírásával. Még kisfiúként testvérét elvitte a torokgyík, s VS elbeszélése szerint ekkor vette át fiútestvére szerepét, s innentől kezdve apja is fiúnak nevelte, elvesztett kisfiát fantáziálta bele a lányba. Sarolta teljesen magába olvasztotta Sándort, majd vele identifikálódott férfiként. A történet végén furcsa fordulatnak lehetünk tanúi: miután az orvos szakértő beszámíthatatlannak nyilvánította VS-t és az kiszabadult a fogságból, megjelenik ikertestvére, aki papnak készül, és Rómába tart. Beszélgetésük során VS ikertestvérét feminin tulajdonságokkal ruházza fel: „Istenem, milyen gyöngéd a kezed! Gyöngédebb, mint egy asszonyé!” (388) majd olyan jelzők alkalmazásával írja le, mint ahogy egy nőt szoktak (399). Ha hihetnénk Rakovszkynak és VS-nek, akkor feltételezhetnénk, hogy a fiútestvér nem halt meg, hanem mindvégig életben volt, s halálát csupán VS konfabulálta. Nem lehet eldönteni, kinek higgyünk, és melyik tényt fogadjuk el igaznak, hiszen VS ezek szerint még megbízhatatlan narrátornak is megbízhatatlan. Ez a meghatározatlanság logikusan kiterjed a regény egészére; ha nem lehet eldönteni, hogy él-e Sándor vagy meghalt, az sem biztos, hogy VS egész férfielete, irodalmi és szexuális hódításainak története nem pusztán kitaláció, azaz az ő teremtő képzeletének műve. Amennyiben a fikciót valami ontológiailag eleve adott, „valós” leképezésének tartjuk, akkor ez a meghatározatlanság és a

bizonytalanság „vs. érzése” fokozódik, mert a narratívának nincs olyan pontja, ahonnan nézve felmérhető lenne, hogy VS története milyen viszonyban van VS fiktív életének *valóságával*. Továbbá az sem dönthető el egyértelműen, hogy létezik-e VS, s ha nem, akkor ugyan ki lenne az, aki VS-nek *konstruálja magát* úgy, hogy a nyelvben létrehozza VS-t, majd onnan a valóságba lép ki, és éli VS életét.

Létezik a regényben egy metafora, ami tulajdonképpen kettő, s végig fontos szerepet játszik. Ez a metafora a tükör, és az összetört tükör. Olyannak tűnik ez a tükör-összetört tükör metafora, mint Johann Wolfgang Goethe „Ginkgo biloba” című versében a ginkgo levele: egy, de önmagába ketté hasadt, s Goethe is azt kérdezi a költemény végén, hogy ő maga nem olyan-e, mint a ginkgo levele. VS verse a „A kegyetlen tükör” (69–72) azt a kérdést teszi fel, mit is mutat a tükör valójában. Az egyik lehetőség szerint „A tükör sima lapja, / s a napnak fénye itt / az igazat mutatja, nem álmod gözeit!” (71) Ebben az értelmezésben a tükör a tőlünk függetlenül létező „valóságot” tükrözi vissza, s értelmezhető magának az írásnak a metaforájaként is. Mint fent rámutattunk, amennyiben a regényírást a „valóság” leképezésének tételezzük, a VS-ből egyre több és bonyolultabb bizonytalanság sugárzik az olvasó felé. „A kegyetlen tükör” utolsó strófájában VS alternatív megoldást javasol: „Az nem, soha! – kiáltok, / s emelve öklömet, / az üveglapra vágok, / s az százfélé reped!” (72). Ugyanez a tükör szétzúzás játszódik le akkor is, amikor nagymama számára a biológiai nem és a társadalmi nem ontológiailag eleve adott, a kettő egy és ugyanaz, tehát a társadalmi normák szerint előre megírt forgatókönyveket kell követniük az „igazi” nőknek és férfiaknak, szerinte a tükör a valóságot jeleníti meg. Ezt a nézetet VS képtelen elfogadni, és a következőket meséli arról, mit lát a tükörben: „[. . .] ezt a személyt én minden porcikámban idegennek éreztem, még csak nem is hasonlított énrám” (115), majd ökölrel teljes erőből összetöri a tükröt. VS számára a tükör nem a valóság reprezentációját mutatja, mivel a „valóság” eleve a diszkurzus által konstruált, s a tükrödarabkák – különböző törésszögből, más-más dimenzióból – jobban kifejezik, mi az a valóság, mely körbevesz minket.

Ha az írás folyamatára vetítjük az összetört tükör metaforáját, akkor párhuzamot vonhatunk Rakovszky regénye és VS figurája között: nem a mimetikus jelölő-jelölt, azaz „eredeti” és reprezentációja közötti kapcsolat mutatható ki, hanem a jelölők szóródása hangsúlyozódik. Amennyiben a mimetikus alapú jelölő-jelölt viszonyt tételeznénk, úgy azt hihetnénk, VS identitása pusztán szerepjáték, s ha szerepjáték lenne, akkor sem lehetne eldönteni, hogy Sarolta játszik Sándort, vagy Sándor Saroltát. Jacques

Derrida a jelentést nem a jelölő és a nyelven kívüli viszonyaként fogja fel, tehát a jelölő nem egy nyelven kívüli valóságot ragad meg, hanem a jelölők egymáshoz való viszonyát írja újra. Derrida a jelölők jelenvalóságát állítja a jelentés jelenvalósága helyett, s ennek megfelelően a jelentés soha nem ragadható meg, soha nincs jelen, pusztán a jelentés nyomai léteznek a nyelvben és a szövegekben. Úgy tűnik, VS hasonló a szétrepülő tükörcserép darabkákhöz, nem jelölt-jelölő viszonylatban alkotja meg identitását, hanem a többi jelölőtől való elkülönöződés okán. VS nemi határátlépésével teljességgel szabad számára önmaga megalkotása, valamint a korlátlan valóságteremtés. VS utolsó versében így beszél magáról: „Ki voltam én? Aki téged szeret. / Tükrök játéka volt minden egyéb.” (394) Úgy tűnik, a derridai értelemben vett jelölők jelenvalósága a „tükrök játéka”, amelynek VS is csak egy epizódja.

Tanulmányunk összefoglalásaképpen a következő megállapításokat tehetjük Rakovszky regényéről. VS identitásváltása megtöri a biológiai neme és a társadalmi neme közötti következetességet, ha őt Vay Sándor/Sarolta történelmi figuraként értelmeznénk. Mivel VS biológiai neme végig kétséges marad, így önmaga által konstruált nemi identitása a társadalom normái által szexuális orientációnak felel meg. Ebben az esetben megkérdőjeleződik az az esszencialista előfeltevés, amely szerint létezett volna „eredeti” szexuális orientáció, melynek következtében alakította volna ki a főszereplő férfiidentitását. A regénybeli VS esetében nincs sem biológiai, sem társadalmi nemére nézve „eredeti”, mivel mind a kettő a diszkurzusban rögzített társadalmi elvárások, normák és szokások által rögzített foratókönyvek elsajátítása révén alakul ki. VS tehát akár férfi, akár nő, társadalmi neme diszkurzív minta alapján jön létre, és maga is csak diszkurzusban értelmezhető.

Felhasznált irodalom

- BORGOS Anna, *Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón, Holmi*, 2007/2, 185–194.
- Judith BUTLER, *Jelentős testek – A „szexus” diszkurzív korlátairól*, ford., BARÁT Erzsébet és SÁNDOR Bea. Bp., ÚMK, 2005.
- Jacques DERRIDA, *Grammatológia I. rész*, ford., MOLNÁR Miklós, Szombathely, Életünk Szerkesztősége, 1991.
- Michel FOUCAULT, *A szexualitás története I. A tudás akarása*, szerk., BABARCZY Eszter, ford., ÁDÁM Péter, Bp., Atlantisz, 1996.
- Johann Wolfgang GOETHE, *Gedichte*, Leipzig, Universal Bibliothek, 1976.
- Richard von KRAFFT-EBING, *Psychopathia sexualis: A nemi élet eltévelyedései*, ford. GÁSPÁR Endre, Bp., Nova, 1926, 331–339.

KRÚDY Gyula, „A csínyes Vay gróf vagy az udvarház utolsó költője” *A tegnapok ködlovagjai*, szerk., Gordon Etel, Bp., Szépirodalmi, 1961, 377–384.
RAKOVSZKY Zsuzsa, *VS*, Bp., Magvető, 2011.

Summary

Identity and Transgression in the Pseudo-Historical Novel VS by Zsuzsa Rakovszky

Zsuzsa Rakovszky's novel *VS* suggests that the reader will read about Sándor/Sarolta Vay in the framework of a historical novel. However, it turns out that the novel is rather pseudo-historical; also, one can realize that the narrator of the outer plot is unreliable. Two thirds of the novel consists of the autobiography of VS, and it seems that VS is unreliable to be an unreliable narrator. One would think that he/she discovers the pseudo-identity of the main character, Sarolta Vay, but the end of the novel implies that it is still a problem who really speaks, Sándor Vay or Sarolta Vay. Instead of the distinction between Sándor and Sarolta, only the multiplicity of identities remains to the reader, that is, VS.

Keywords: identity, sexuality, gender, transgression, historical novel.

A TSÚSZÓ-JELENSÉG HÁLÓZATELMÉLETI ÉRTELMEZÉSE

Annotáció: A tanulmány célja a Tsúszó-jelenség feldolgozása a hálózatelmélet szempontjai szerint. Ennek során a hálózatelmélet és az irodalomtudomány lehetőségeinek együttozására törekszem. Előadásomban Tsúszó Sándor életművét mint a kortárs maszkos-álneves irodalom egy jelentős tényezőjét értelmezem, s próbálok kitérni arra a stratégiára, amely a kanonizáció biztosítéka és egyúttal akadályozója is lehet.

Kulcsszavak: irodalomtudomány, hálózatelmélet, álnév, Tsúszó Sándor.

A kortárs posztmodern magyar irodalom egyik jellegzetes eljárása az irodalmi hamisítás technikáival összefüggésbe hozható álneves-maszkos szövegformálás, amelynek fontos előzményeként is értelmezhetjük Tsúszó Sándor alakjának megteremtését. A Weöres Sándor *Psycheje* (1972) és Esterházy Péter *Csokonai Lilije* (1984) után 1987-ben² színre lépő Tsúszó Sándor fiatal pozsonyi irodalmárok beszélgetéséből született meg a Madách Kiadóban. A visszaemlékezések szerint Hizsnyai Zoltán, Grendel Lajos, Balla Kálmán, Karsay Katalin, Szőke Edit, Tóth Károly próbáltak nevet találni a Fialat Írók Körének díjára. A „segély” – „csúszópézn” – „csúszó-segély” asszociációs láncot bejáró diskurzus közben merült fel a kérdés: „De ki az a Csúszó???” „No és akkor már kész is volt a fiktív legenda ötlete, és nagy izgalommal, egymás szavába vágva közösen csiszoltuk tovább. Vagyis Tsúszó eleve egy közösségé volt, a jelenlevőké. Sőt, kettőé, mert a FÍK-nek, a FÍK tagságának a számára született” – emlékezik vissza Hizsnyai Zoltán.³

Tsúszó Sándor megteremtésében minden bizonnyal a hivatalos irodalommal szembeszegülő íródiás „filing”-nek is jelentős szerepe volt. A szocializmus idején befutott, elfogadott írók hagyománytalanságra,

¹ A szerző a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának (Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet) munkatársa.

² Az első Tsúszó-szövegek és Tsúszó Sándorról szóló tanulmányok az Irodalmi Szemle 1987/10. számában jelentek meg.

³ Szóbeli közlés alapján.

dilettantizmusra célozgató vádjaival szemben Tsúszó alakja megteremtett egy alternatív „íródiás hagyomány”-t, mintegy az „íródiások kiáltványa”-ként (Hizsnai Tóth Ildikó kifejezései⁴) kezdett el funkcionálni. Vagyis egy ellenkulturális identitásképletet nyújtott, s az esztétikai (néhány esetben nemzedéki) elhatárolódást egy fiktív név és irodalmi életmű kollektív maszkjaként prezentálta.

Mindez azt is jelenti, hogy Tsúszó Sándor sajátos helyet foglal el a kortárs magyar irodalmi álnevek galériájában, hiszen míg az álnevek és maszkok döntő többsége egyetlen szerzőhöz köthető (például Psyché Weöres Sándorhoz, Csokonai Lili Esterházy Péterhez, Sárbogárdi Jolán, Virágos Mihály és Dumpf Endre Parti Nagy Lajoshoz, Lázary René Sándor, Alekszej Asztrov, Jack Cole, Caius Licinius Calvus Kovács András Ferenchez, Szív Ernő Darvasi Lászlóhoz stb.), addig Tsúszó Sándor neve kollektív maszkká vált. A kollektív álnév annyira különlegesnek tűnik a kortárs magyar irodalomban, hogy szinte csak egyetlen, párhuzamba állítható példát tudunk hozni: az 1994-ben megjelent *Már nem sajug* című kötetben tizenhárom kortárs költő (Balla Zsófia, Bodor Béla, Ferencz Győző, Gergely Ágnes, Imre Flóra, Kántor Péter, Nádasdy Ádám, Orbán Ottó, Parti Nagy Lajos, Rakovszky Zsuzsa, Somlyó György, Takács Zsuzsa és Várady Szabolcs) írja meg József Attila „legszebb öregkori versei”-t. Mint arra Kulcsár-Szabó Zoltán utal, ez a vállalkozás „igazi posztmodern ötlet”, amely „onnan nyeri el legfőbb sajátosságát, hogy a kötetben szereplő tizenhárom költő »beleír« egy »név« által meghatározott lírai kánonba.”⁵

Tsúszó Sándor neve azonban – eltérően József Attila időskori maszkos identitásától – fiktív névként és identitásként vált kollektív maszkká, ráadásul a név humoros jelentésén át mintegy pimasz javaslatot is tett önnön fiktivitásának azonnali leleplezésére – bár Tóth Károlytól tudjuk, volt olyan szlovákiai magyar irodalomtörténész, aki kétségbeesett telefonálásokkal igyekezett információkat szerezni a két világháború közötti kisebbségi csehszlovákiai magyar irodalom e neves és méltatlanul elfeledett alkotójáról.⁶ A parodisztikus írói név által így Tsúszó hatványozottabban válik előzményévé azoknak az álneveknek, amelyek a humoros-parodisztikus szövegformálás által utalnak már előre a szövegekhez tartozó szövegek humoros-parodisztikus intonációjára. Mint például a Székely Árti név (Sántha Attila) a székely nyelvjárás és a dilettáns versformálás jellegzetességeit, a Virágos Mihály név (Parti Nagy Lajos) a petőfieskedő, illetve népnemzeti irányzat archaizáló-dilettáns újírását, a

⁴ Szóbeli közlés alapján.

⁵ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Már nem sajug*, Tiszatáj, 1996/4., 73.

⁶ Szóbeli közlés alapján.

Petrence Sándor név a „nípi költészet” vagy Kafka Feri neve (Tolnai Ottó) a Franz Kafka név ironikus-parodisztikus modifikációját vetíti előre. Ezek a „beszélő nevek” parodisztikusan eljártsszák azt, hogy visszahódítják a köznévi jelentést, s olyan „motivált nevek”-ként jelennek meg a kortárs magyar álneves irodalomban, amelyek utalnak az általuk jelzett szöveggyűjtemény némely jellegzetességére is.

Még ennél is fontosabbnak érzem azonban a Tsúszó Sándor-történetnek azt a sajátosságát, hogy már kezdettől fogva nemcsak különféle szerzők szépirodalmi szövegei jelentek meg Tsúszó Sándor neve alatt, hanem olyan irodalomtörténeti, irodalomelméleti, irodalomkritikai erőfeszítés is célozta Tsúszó alakját, amely a fiktív kanonizáció létrehozásában volt érdekelt. Hizsniai Zoltán, Tóth Károly, Juhász R. József, Zalabai Zsigmond, Dusza István, Ravasz József, Hodossy Gyula, Krausz Tivadar, Filep Tamás, Szombathy Bálint és mások fiktív elméleti és visszaemlékező szövegei originális kontextusokat gyártottak Tsúszó alakja köré, s tulajdonképpen a fiktív kanonizáció eszközévé váltak. Bár az álnév ilyen típusú kanonizációjára és kontextualizációjára tudunk példát hozni – Weöres Sándor például Psyché köré épített hasonló kontextust (Csernus Marianna: Egy színésznő Psychéről. 1842., Acházt Márton: Egy kortárs Psychéről. „Magyar asszonyok arcképcsarnoka” (Budapest, 1871)), azonban ilyen mértékű fiktív kontextualizációra és kanonizációra nincs példa. (Spiegelmann Laura és Centauri már megszűnt blogja és honlapja a folyton aktualizált teljes recepciót is tartalmazta, ezek azonban létező, valós szerzők valódi kritikáiból és tanulmányaiból álltak össze, s az új média által biztosított önmenedzselő kanonizáció sikeres és kreatív fejleményeként értékelhetők.)

A fiktív kollektív álnév és a fiktív kollektív kanonizáció olyan plusz lehetőségeket és egyúttal veszélyeket jelent a fiktív szerző számára a kortárs magyar irodalom terében, amelyekre a hálózatelméleti megközelítés képes fokozott mértékben figyelmeztetni. A Tsúszó-identitás és Tsúszó-jelenség hálózatos felépülésére, a hálózatelméleti megközelítés relevanciájára Hizsniai Zoltán már 2005-ben utalt egy beszélgetésben. Eszerint „A Tsúszó-kutatás legfontosabb, empirikusan is messzemenően beigazolódott elméleti eredménye talán az a felismerés, hogy a kollektív én nem egyszerűen az individuális ének összege, nem is ezen utóbbiak legkisebb közös nevezője, és nem is kvintesszenciájuk, hanem egy önálló, minden részelemétől diametrálisan megkülönböztető minőség.”⁷ Ez a megállapítás a hálózatelméletben használt szuperorganizmus fogalmával vonható

⁷ NÉMETH Zoltán, *A bevégezhetetlen feladat: Bevezetés a „szlovákiai magyar” irodalom olvasásába*, Dunaszerdahely, NAP, 2005, 159–160.

párhuzamba, amely „a kapcsolatrendszer és a fertőzőesszerű terjesztés”⁸ nyomán képes önmaga hatóságának kiterjesztésére.

A hálózatelmélet napjaink egyik legizgalmasabb tudományterülete, s talán az irodalomtudományban is hasznosítható felismeréseket hordoz magában. Kialakulása idején, illetve kezdeti szakaszában főként a matematikai problémák megoldására korlátozódtak a kutatások, gondoljunk csak az elhíresült Leonhard Euler-féle 1736-os königsbergi bizonyításra⁹ vagy az Erdős Pál – Rényi Alfréd-féle gráfelméleti tanulmányokra az ötvenes évek végéről, hatvanas évek elejéről.¹⁰ Később a szociológia – például Mark Granovetter és Stanley Milgram írásaiban¹¹ – számított a hálózatelmélet kísérleti terepének. Az utóbbi másfél évtizedben a hálózatelmélet szempontjainak kiterjesztése figyelhető meg. Barabási Albert-László például többek között a rák kutatása¹² során tárt fel fontos törvényszerűségeket a hálózatelmélet szempontjai felől kiindulva, Csermely Péter táblázatos összefoglalásában a fehérjeszerkezetektől a pszichológián át a dráma szerkezetéig sorol fel a nemzetközi szakirodalomra is kitekintve olyan területeket, ahol a hálózatelmélet felhasználása eredménnyel járhat.¹³

A hálózatelméleti megfontolások irodalomtudományi hasznosítása során kiindulópontunk az, hogy a vizsgálat tárgyául szolgáló szövegek, életművek stb. olyan szuperorganizmusként funkcionálnak, „amelyeknek saját életük van, növekednek, fejlődnek”,¹⁴ s a hálózatot alkotó csomópontok (szövegek, életművek stb.) ezáltal „meghaladhatják magukat és korlátaikat”.¹⁵ Ebben a felfogásban éppen ezért a szöveg, az életmű stb. nem autonóm, hanem beágyazott. Egy hálózat részeként, komponenseként funkcionálva éppen a más pontokkal, szövegekkel való kapcsolatok által jelenik meg, terjeszti ki érvényességi körét, definiálja és reprezentálja önmagát.

Vagyis a kollektív identitásképletből adódóan kapcsolatainak többlete, rendszere, topológiája, hálózata által is értelmezhető a Tsúszó Sándor-jelenség, s mint kollektív maszk kiválóan megfelel egy olyan hálózatelméleti megközelítés számára, amely a kanonizáció lehetőségét és akadályait vizsgálja az életműben. Ennek érdekében Tsúszó eddig napvilágot látott alkotásainak, a szerzői csoport belső összefüggéseinek hálózatából éppúgy

⁸ CHRISTIAKIS, Nicholas A., FOWLER, James H., *Kapcsolatok hálójában*, Bp., Typotex, 2010, 46.

⁹ BARABÁSI, Albert-László, *Behálózva*, Bp., Helikon, 2008, 16.

¹⁰ BUCHANAN, Mark, *Nexus, avagy kicsi a világ*, Bp., Typotex, 2003, 38.

¹¹ CSERMELY, Péter, *A rejtett hálózatok ereje*, Bp., Vince, 2005, 19–20.

¹² BARABÁSI, *i. m.*, 209–212.

¹³ CSERMELY, *i. m.*, 288–290.

¹⁴ CHRISTIAKIS, FOWLER, *i. m.*, 12.

¹⁵ CHRISTIAKIS, FOWLER, *i. m.*, 12.

érdemesnek látszik kiindulni, mint a külső kontextualizáció hálózatként való értelmezéséből. A fiktív költői életmű darabjait ez idáig két gyűjteményes kötet tartalmazza: 1992-ben jelent meg a *Legyél helyettem én*. Tsúszó Sándor Emlékkönyv¹⁶ című antológia, amelyet 2011-ben a *Legyél helyettem én! Tsúszó Sándor-breviárium I.*¹⁷ követett, s a tervek szerint még idén napvilágot lát a *Legyél helyettem én! Tsúszó Sándor-breviárium II.* kötet is.

Tsúszó Sándor álnéven költők tucaitjai írtak/írnak verseket, és Tsúszó fiktív életművével is több tanulmány foglalkozik. Mindez nagyszerű lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a Tsúszó Sándor név köré rajzolódó szerzői hálót értelmezzük: egyrészt a tanulmányok által kijelölt hálózatot, másrészt a szépirodalmi alkotások hálózatát. Pontosabban érdemes feltenni azt a kérdést, hogy vajon tényleg hálózatot alkotnak-e az ide sorolható szövegek, tényleg hálózatként működnek-e. Ennek vizsgálatához érdemes a *Legyél helyettem én* (1992) című kötet, antológia tanulmányait és szépirodalmi alkotásait megfigyelni hálózatelméleti szempontból. Ha az antológiában megjelenő tanulmányokat abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy mennyiben utalnak egymásra, mennyire lépnek párbeszédbe egymással, akkor egy valós vagy skálafüggetlen hálózatot kapunk, mint az alábbi ábrából jól látható.

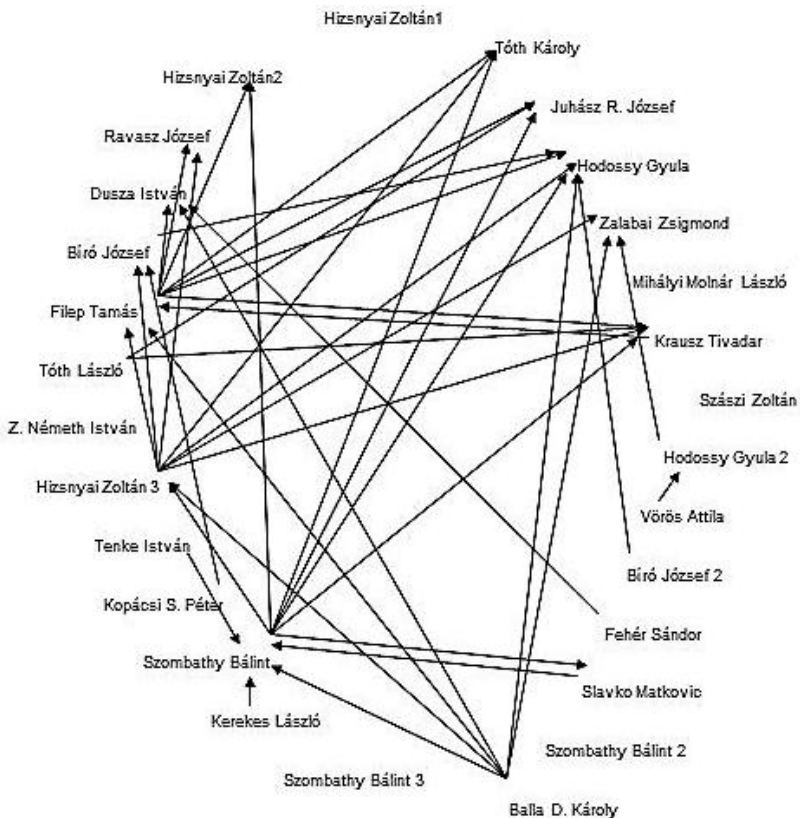
A korpusz bizonyos elemei szinte teljes izoláltságban állnak: ezek azok a tanulmányok, amelyek egyrészt nem hivatkoznak a Tsúszó-kutatás már elért eredményeire, másrészt rájuk sem hivatkozik a Tsúszó-szakirodalom. Példaként Z. Németh István vagy Szászi Zoltán írásait említhetjük; néhány tanulmány azért tartozik ide, mert vagy a kötet előszavaként működik, mint Hizsnai Zoltán első írása, vagy kései szakaszban, a nyomdai anyag lezárása előtt készülhettek, mint Szombathy Bálint két írása.¹⁸ Ezek a szövegek nem vesznek részt a hálózat kialakításában a kötetben. Más tanulmányok alig egy-két kapcsolódási ponttal rendelkeznek, mint például Fehér Sándor vagy Vörös Attila tanulmányai, esszéi – ezzel szemben Hizsnai Zoltán harmadik tanulmánya kilenc, Filep Tamás tanulmánya tíz, Szombathy Bálint első tanulmánya tizenegy kapcsolódási ponttal rendelkezik. Ezek azok a csomópontok, amelyek összekötik a Tsúszó Sándor-életművet értelmező tanulmányokat, vagyis a leginkább beágyazott szövegek. Természetesen itt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Hizsnai Zoltán, Tóth Károly, Juhász József és Hodossy Gyula (első) tanulmányai azért rendelkeznek viszonylag

¹⁶ *Legyél helyettem én: Tsúszó Sándor Emlékkönyv*, vál. Hodossy Gyula, Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 1992.

¹⁷ *Legyél helyettem én!: Tsúszó Sándor-breviárium I.* vál. Hizsnai Zoltán, Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 2011.

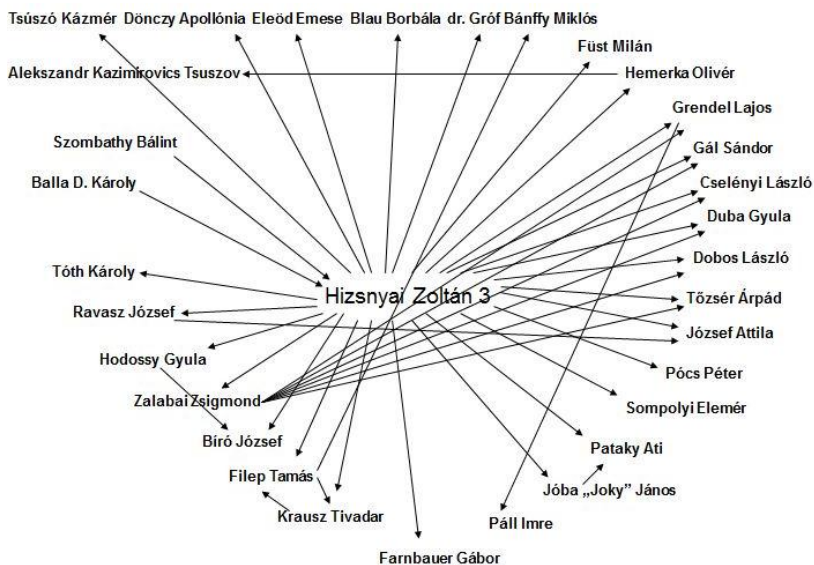
¹⁸ A későbbi kötetekben megjelenő további tanulmányok természetesen módosíthatják ezt a képet a szóban forgó írásokra való hivatkozások által.

kevés kapcsolattal, mert a Tsúszó-kultusz kialakulása tulajdonképpen ezekhez a kezdeti írásokhoz kötődik, vagyis még nem utalhattak egymásra. Mint látható, ezek a szövegek alpműként funkcionálnak, hiszen meglehetősen sokan hivatkoznak rájuk a későbbi szerzők közül.

1. ábra A Legyettem én – Tsúszó Sándor Emlékkönyv (1992) esszéinek, tanulmányainak hálózata

Az is tanulságos továbbá, hogy az egyes tanulmányokban létrejövő névhálózat milyen elemekből jön létre, illetve mely tanulmány szerzőket von be saját terébe. Ebből a szempontból Híznyai Zoltán A Tsúszó-életmű kritikai szintézise a megjelentetett méltatások tükrében című tanulmánya a Tsúszó-hálózat és -életmű egyik origójának számít.

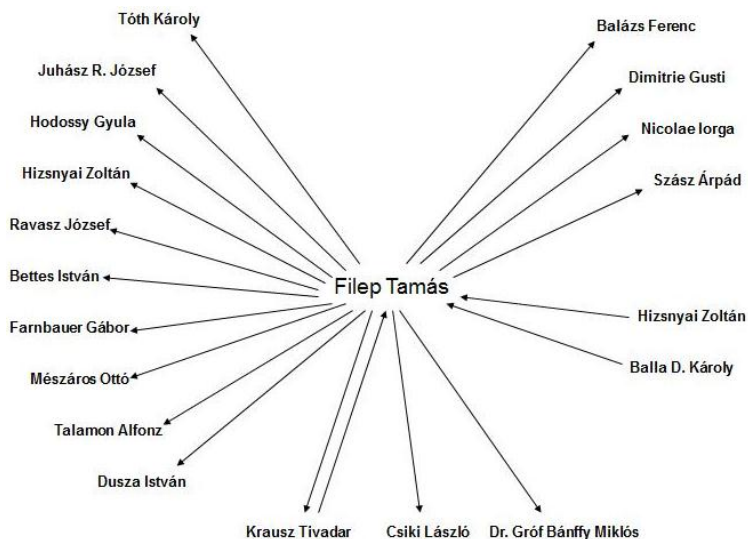
2. ábra Hizsnai Zoltán A Tsúszó-életmű kritikai szintézise a megjelentetett méltatások tükrében című tanulmányának hálózata

Rendkívül izgalmas tehát, hogy a Tsúszó kapcsán íródott esszéikben, tanulmányokban milyen irodalmi kontextus, milyen névsor és hagyomány rajzolódik ki az életmű értelmezésébe bevont nevek: költők, írók, képzőművészek, filmrendezők életművének felhasználásával. Ennek nyomán fontos szempont, hogy a Tsúszóról szóló szövegek egymásra utalásai milyen hálózatot hoznak létre, kik (és konkrétan mely tanulmányok) ennek a szerveződésnek a csomópontjai, központi alakjai, és kik azok, akik nem kapcsolódva ehhez a hálózathoz tulajdonképpen mintegy kívül kerülnek az így megjelenő Tsúszó-szuperorganizmuson.

Az is tanulságos, hogy a nevek hálózata által milyen kontextusokat mozgósít egy-egy Tsúszó-kutató a Tsúszó-életmű köré. Összehasonlítva például Zalabai Zsigmond Tsúszástükör című tanulmányának névhálózatát Szombathy Bálint Homályból világba című tanulmányával, vizuálisan is egyértelművé válik, hogy míg Zalabai írása egy szűk szlovákiai magyar kontextust rajzol fel a Tsúszó-életmű köré, addig Szombathy az óegyiptomi és kínai mintáktól kezdve a francia szimbolista és avantgarde költőkön keresztül, az olasz irodalmat is érintve a Gruppe 63-ig és a tágan értett magyar irodalmi hagyományig tágítja a Tsúszó-életmű érvényességét

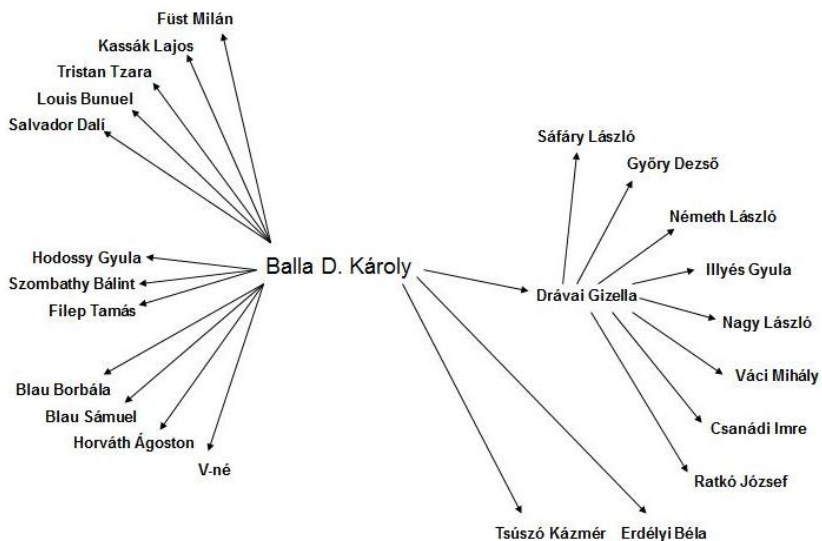
tartományát. Az is meglepő lehet, hogy a csehszlovákiai-felvidéki Tsúszó Sándor szlovák irodalmi kapcsolataira csupán Slavko Matkovič utal, akkor is pusztán egy fiktív név által (Hurban Hollý).

A hálózati elemek iránya egyúttal azt is megmutatja, hogy egy-egy Tsúszó-tanulmány mennyire ágyazódott bele a recepcióba, mennyire tartotta fontosnak a párbeszédet más elméleti szövegekkel, illetve – más szempontból nézve – mennyire kényszerített ki dialogikus viszonyt a recepcióval. Az alábbi hálózati ábrák tehát vizuálisan mutatnak rá az egyes tanulmányok Tsúszó-kontextusának tágasságára vagy szűkösségére, a szövegek párbeszédképességére vagy -képtelenségére, centrális vagy marginális helyére az elméleti szövegek Tsúszó-hálózatán belül:

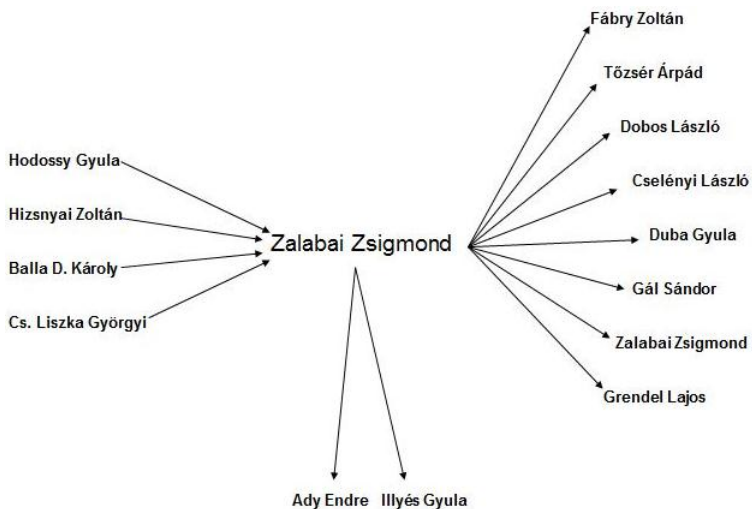

3. ábra Filep Tamás Tsúszó mindenkié! című tanulmányának névhálózata

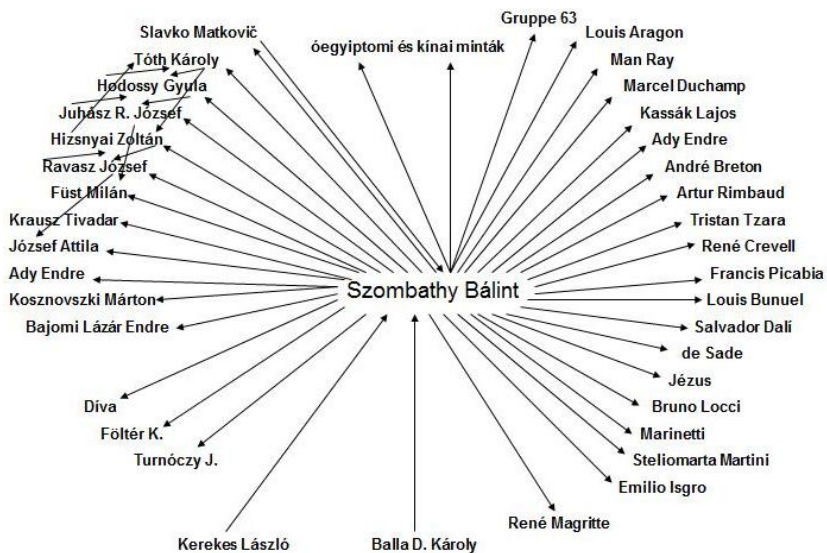
Míg a tanulmányok, esszék valódi hálózatot alkotnak, keresztihivatkozásaik által meghaladva az egyes tanulmányok lehetőségeit jól szervezett csoportként hatékonyan működnek közre a kanonizáció szempontjából, addig a Legyél helyettem én antológia szépirodalmi szövegei nem képesek hálózatként működésbe lépni. Elmondható, hogy egymástól izolált darabokból álló korpusz jön létre, ahol mindenki saját jól bejáratott nyelvjátékát működteti – csak éppen Tsúszó Sándor maszkjában. A Tsúszó

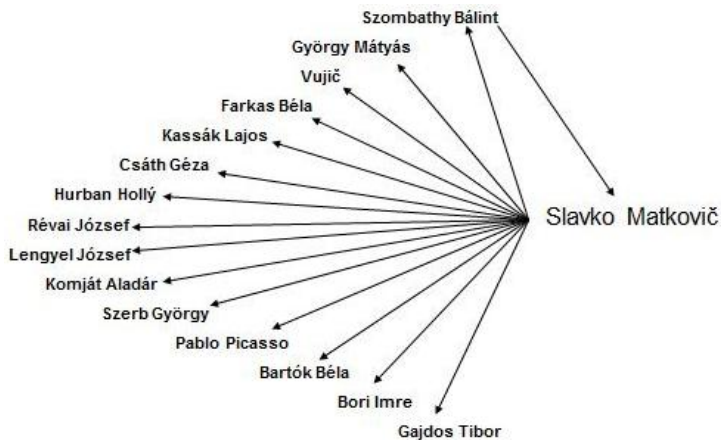
4. ábra Balla D. Károly „Mindig volt emberek?” (Tsúszó Sándor hét hónapja Ungváron) című tanulmányának névhálózata

5. ábra Zalabai Zsigmond Tsúszástükör című tanulmányának névhálózata

6. ábra Szombathy Bálint Homályból világba (A Tsúszó-kutatások újabb momentumai Tsúszó Sándor nemzetközi kifizása tekintetében) című tanulmányának névhálózata

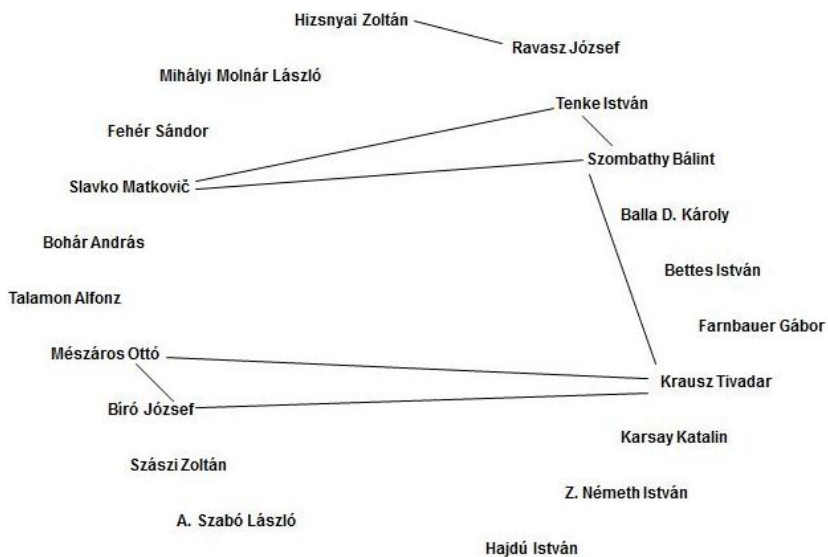

7. ábra Slavko Matkovič levelének névhálózata

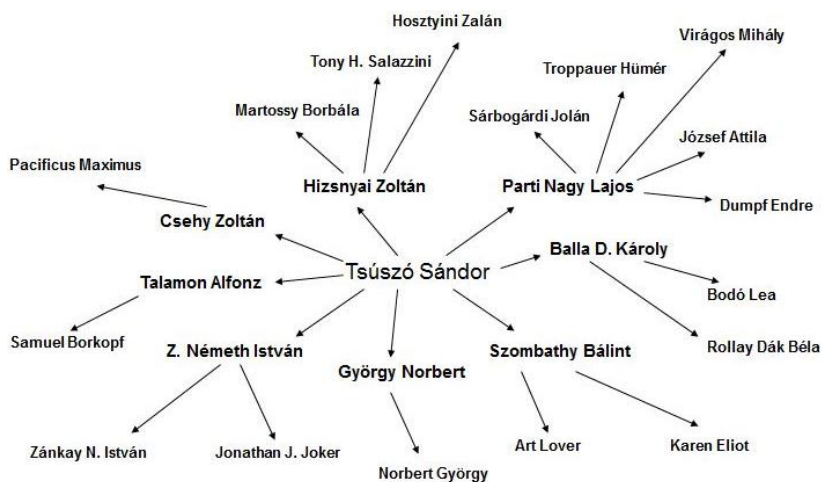
8. ábra Z. Németh István Tsúszó Sándor Komáromban című cikkének névhálózata

Sándor álnév alatt publikáló szerzők egyrészt nem vetnek számot a maskadás, az álnév, az identitáskérdés lehetőségeivel (amely kapcsolódási pontokat teremthetne), másrészt szinte minden esetben a saját név alatt már publikált szövegek eddig használatos poétikáinak intencióit követik, s így Tsúszó Sándor szépirodalmi korpusza elemeire hull. A neoavantgárd költő Tsúszó álnév alatt is neoavantgárd verset ír, a metafizikai kérdéseket versben megfogalmazó alkotó saját Tsúszó-versében is metafizikai kérdésekkel foglalkozik, a nyelvi játékoságból építkező szerző a Tsúszó-versben is a humoros nyelvjáték elemeit használja ki. Vagyis a Tsúszó-korpusz szépirodalmi szövegei nem lépnek egymással párbeszédbe, nem reflektálnak egymás poétikai eredményeire, eklektikus, széteső, kapcsolatok nélküli, izolált elemekre bomlanak. Mindez, úgy vélem, azt is maga után vonja, hogy a szépirodalmi jellegű Tsúszó-szövegek nem képesek hálózatot, s ezáltal jellegzetes Tsúszó-hangot létrehozni, s ez a kanonizáció akadályaként is értelmezhető. Annál is inkább, mert a Tsúszó-maszk kollektivitása miatt nemcsak az figyelhető meg, hogy több jellegtelen szöveg is a korpuszba került, másod-, harmad-, negyedvonalbeli írók-költők jóvoltából, hanem az is, hogy ezek a szépirodalmi szövegek nem lépve egymással dialógusba, voltaképpen nem alakítanak ki hálózatot, s nem képesek a csoport dinamikájában lévő többletet kihasználni. Vagyis míg az elméleti szövegek egy része valóban párbeszédbe lép egymással, s valódi hálózatként, szuperorganizmusként működik, addig a Tsúszó-maszkban írt szövegekről ez sokkal kevésbé mondható el.

Tsúszó Sándor szépirodalmi szövegei azonban mégiscsak értelmezhetőek a hálózatelméleti szempontból értett kanonizáció felől is. Ezt a hálózatelméletben rendkívül elterjedt „kis világ” elmélet felől bizonyíthatjuk: Tsúszó Sándor ugyanis a Tsúszó álnéven író Hizsnyai Zoltánon, Parti Nagy Lajoson, Szombathy Bálinton, Csehy Zoltánon, Talamon Alfonzton stb. keresztül a kortárs magyar álneves irodalom olyan – gyakran kultikus – szereplőitől áll csupán egy lépésnyi távolságban, mint Sárbovárdi Jolán, Virágos Mihály, Dumpf Endre, Pacificus Maximus vagy Samuel Borkopf. Tsúszó Sándor Parti Nagy Lajoson, Hizsnyai Zoltánon, Talamon Alfonzton, Csehy Zoltánon stb. keresztül mintegy „együtt mozog” a kortárs magyar irodalom más álneveivel, kollektív maszkos jellegzetességeiből adódóan hálózatot hozva létre az álnevek között, ezáltal nagyságrendekkel növelve kanonizációjának lehetőségeit.

9. ábra A Legyél helyettem én – Tsúszó Sándor Emlékkönyv (1992) izolált szépirodalmi szövegeinek vizuális megjelenítése

10. ábra A kollektív maszkként működő Tsúszó Sándor név által létrejövő álnévhalózat a kortárs magyar álneves irodalomban

A hálózatos kollektív identitásépítkezésnek is köszönhetően a Tsúszó-életmű fokozatosan tágul, nevét és alkotásait egyre több területen használják a legkülönfélébb célokra. A *Legyél helyettem én* című Tsúszó-élműsört 1995 szilveszterén tűzte programjára a Magyar Televízió, a több mint egy órányi anyagból Vallai Péter főszereplésével harminc perces műsor készült, de a Magyar Rádióban és Vígszínházban is megjelentek a Tsúszó-életmű egyes darabjai.¹⁹ Tsúszó kanonizációjára utal az is, hogy Füzfa Balázs középiskolai irodalomkönyvében szinte önálló Tsúszó-fejezet szerepel *Dilettáns beszélő(k) és önmegértés a posztmodernben* cím alatt.²⁰ A fiktív költői életmű egy más típusú hasznosítására a pozsonyi Szörös Kő irodalmi lapban került sor, ahol a mottóként felhasznált Bettes István-verset („szörös kő szundikál / többé aligha ébred / nem éber nem ember / egyszerű szörös kő / szörös kő szundikál”) talán a jogi vitákat elkerülendő egy Z. Németh István által írt Tsúszó-vers váltotta fel az 1999/2. számtól kezdődően: „vagyok egy lázas akvarell / szörös kő, borostás mellszobor / végtelennek udvarló bohóc / apró szakáll egy ércfejen”. Az utóbbi években Hizsnyai Zoltán tevékenységének köszönhetően két kötetben újra napvilágot lát a Tsúszó-életmű *Legyél helyettem én! Tsúszó Sándor-breviárium I-II.* cím alatt, s megalakult a Tsúszó Tudományos Akadémia, amelynek tagjai döntő többségében pályájuk elején álló szlovákiai magyar fiatal irodalmárok: Baka L. Patrik Czucz Enikő, Csillag Lajos, Gužák Klaudia, Gyenes Gábor Hizsnyai András, Mucha Attila Nagy Krisztián, Nagy Hajnal Csilla, Sipos Janka, Szászi Zoltán, Takács Zsuzsi, Václav Kinga, Vörös Gergely.

A Tsúszó Tudományos Akadémia megalapítása jó példa arra, hogy a hálózatos kánonépítés mennyire kézen fekvő lehetőség főként fiatal írók-költők számára, hiszen nemcsak egy bejáratott brandként van jelen, hanem bárki számára nyitott (ál)névként is, amelyet felvéve a kezdő író Tsúszó Sándor nevén keresztül hirtelen egy lépésnyi távolságra lesz Csehy Zoltántól, Hizsnyai Zoltántól, Parti Nagy Lajostól, Szombathy Bálinttól és másoktól. Vagyis írásai egy olyan szuperorganizmus részévé válnak, amely hálózatos felépítésének köszönhetően hívja fel a figyelmet, s erősíti fel az ide sorolható szövegek hatáslehetőségeit.

Ráadásul hasonló identitásképzésre és technikára figyelhetünk fel, mint az antik és középkori sajtós álnévhasználat idején, amikor közismert szerzők neve mögé bújva, azt álnévként használva alkottak többnyire olyan tanítványok, akiket ma Pszeudo-Plutarkhosz, Pszeudo-Dionüsziosz, Pseudo-Augustinus stb. néven emleget az utókor. Pál Katalin írja Szókratész

¹⁹ Z. NÉMETH István, *Tsúszó Sándor újonnan fellelt remekei*, Új Forrás, 1998/1., http://www.jamk.hu/ujforras/9801_12.htm

²⁰ FÜZFA Balázs, *irodalom_12*, Bp., Krónika Nova, 2008,226–229.

kapcsán, hogy „a tanítványok a filozófusra nem csak mint mesterükre, de mint médiumra is tekintettek, kinek segítségével saját tanaikat örökíthették meg.”²¹ Tsúszó Sándor nevét hasonlóan médiumként használják a Tsúszó-maszkban alkotó művészek, és a saját poétika elfogadtatására szolgáló kiváló eszközként működtetik azt, több mint negyedszázada.

Mint látható, az 1980-as évek végétől napjainkig Tsúszó Sándor a kollektív játék, a kollektív identitásteremtés és a játékos párbeszéd, valamint a kollektív fikcióalkotás ereje által a játékos és nagyon is tudatos irodalmi hálózatépítés egyik kiváló példája. A Tsúszó Sándor álnév hálózatként köti össze a benne résztvevőket, irodalmi szuperorganizmusként megnövelve a poétikai hatás és a kanonizáció esélyeit.

Summary

My work deals with the use of network theory in the theory of literature. We can find the network considerations in the contemporary theory of Hungarian literature in the studies of Márton Mészáros, Levente Pál Dániel, Levente Simon. The canonization and intertextual networks are used extensively at my topic, which is the network theory interpretation of phenomenon Tsúszó. The collective pseudonym of Sándor Tsúszó creates a network in contemporary Hungarian literature in the works of Zoltán Hizsnyai, Lajos Parti Nagy, Bálint Szombathy, Alfonz Talamon and others. On the basis of network theory I will present the networking of various genres: between poems, short stories, criticism and studies. These examples show that the possibilities of network theory can be applied in the theory of literature as well and they reveal new ways of analyzing literature.

²¹ PÁL Katalin, *Ki nevet a végén: A szórakozott tudós típusának eredete = Szövegek között 16.*, szerk. KOVÁCS Flóra, LENGYEL Zoltán, Szeged, SZTE BTK, Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2011, 7.

SAJÁTOS FÓKUSZOK ÉS PERSPEKTÍVÁK – KAREL ČAPEK APOKRIFJEI

Annotáció: A tanulmány Karel Čapek újszövetségi apokrifjeinek világát mutatja be, amely a profanizálás, kiegészítés, újírás eszközeit alkalmazza a jól ismert történetek XX. századi gondolkodásra történő fordítása során. Az újírások elsősorban a befogadási folyamat problematizálására törekuszenek, és a hitelesség kérdését felvetve gyanakvó olvasatot gerjesztenek. A szövegek többnyire megőrzik az alaptörténetet, azonban új perspektívában láttatják az eseményeket, és fókuszeltolásokat eredményeznek – felnagyítják a kanonikus események szempontjából jelentéktelennek vélt mellékeseményeket, új információkkal egészítik ki azokat, illetve a mellékszereplők perspektíváját helyezik előtérbe.

Kulcsszavak: parafrázis, irónia, perspektíva, mellékszereplő, profanizálás.

Az irodalmi hamisítások egyik legrégebbi és legjellegzetesebb szövegtípusaként az apokrifek műfaját tartjuk számon. A biblikus kánonon kívül rekedt szövegcsoport hamisítvány-jellege abban rejlik, hogy a szentnek minősített szövegekkel ellentétben nem hordoz magán szakrális – vagyis isteni szerzősége utaló – jegyeket. Apokrifok esetében a biblikus témájú szövegek ál-biblikus jelleget öltenek, a Szentírás szövegeinek modalitását imitálva idézik meg annak témáit és szereplőit.

KAREL ČAPEK MODERN APOKRIFJEI

Karel Čapek *Történelmi görbe tükör*² (Kniha apokryfů³) című kötetében a modern apokrif műfajával találkozunk. A szövegek – az apokrif fogalmát tágan értelmezve – nem csupán bibliai történeteket fogalmaznak újra, hanem a keresztény világ kultúrkörén túllépve egyéb, kanonikus jellegű vagy szakralitást hordozó területekre is bemelegszkednek. A kötet betekintést nyújt

¹ A szerző a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának (Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet) munkatársa.

² Karel ČAPEK, *Történelmi görbe tükör*, Bp., Európa, 1957.

³ Karel ČAPEK, *Kniha apokryfů*, Praha, Československý spisovatel, 1983.

a čapeki értelemben újraírt mitológia világába (Prométheusz és Therszitész története), újragondolhatjuk a – sokáig – tényirodalomként számon tartott történelmi személyiségek és események leírásait (Nagy Sándor, Agathón, Arkhimédész, Diocletianus, Attila, Napóleon tettei), illetve alternatív történeteket találunk a szépirodalom legismertebb hőseiről is (Goneril, Hamlet, Don Juan, Rómeó és Júlia története).

Čapek apokrif-interpretációja alapvetően abban tér el a bibliai átiratok szövegvilágától, hogy posztmodern magatartást közvetít, hiszen az irodalmi szövegtérben sérthetetlennek minősített történeteket szándékoltan profanizálja, és alternatív kiegészítéseket gyárt az eredeti szövegek szemantikai hálójának kitágítására. Az újraírások nem a pretextus kanonizált értelmezéseinek érvénytelenítésére, hanem a befogadási folyamat problematizálására törekuszenek, ugyanis a hitelesség kérdését vetik fel, és gyanakvó olvasatot gerjesztenek. A szövegek többnyire megőrzik az alaptörténetet, azonban új perspektívában láttatják az eseményeket, és fókuszeltolásokat eredményeznek – felnagyítják a kanonikus események szempontjából jelentéktelennek vélt mellékeseményeket, új információkkal egészítik ki azokat, illetve a mellékszereplők perspektíváját helyezik előtérbe. Zádor András szerint az apokrifek a „felületes megítélés alapján intellektuális játékoknak látszanak..., de az időszerű és konkrét kérdésekre időtlen és általános érvényű válaszokat keresnek.”⁴ Az apokrifek modalitása bennfentességet tükröz, ahol a mindentudó elbeszélő új titkokat tár fel az olvasó számára. Ez a leleplező jelleg látható például az *Archimedes halála* című apokrif kezdősoraiban is: „Az a bizonyos história Arkhimédésszel ugyanis nem egészen úgy történt, ahogyan megírták.”⁵

A Čapek-féle apokrifek az emberiség történetére nagy hatást kifejtő események rögzítése helyett a történetek egyéni megélésére és megítélésére összpontosítanak, ami felülírja a pretextusok krónikajellegét. Az újraírások tehát a heroikus eseményekből nem az emberi nagyságra, hanem az emberi gyarlóságra, kisserűségekre és korlátoltságra helyezik a hangsúlyt. A közérdeket az egyéni érdekek előtérbe helyezése váltja fel, a mitikus hősök deheroizálódnak és hétköznapi szereplőkké degradálódnak. Dobossy László ezért a kicsiség mítoszának nevezi Čapek apokrifjeit, ahol az elbeszélő alulnézetből közvetíti az eseményeket.⁶

Ez a perspektívaváltás a szövegek modalitására is hatással bír: a patetikus megszólalásmódot a hétköznapi nyelvezet, az élőbeszéd imitálása

⁴ ZÁDOR András, *Karel Čapek*, Bp., Gondolat, 1984, 194.

⁵ Karel ČAPEK, *Archimedes halála* = K. Č., *Elbeszélések* (ford. TÓTH Tibor), Bratislava, Madách, 1972, 527.

⁶ DOBOSSY László, *Čapek*, Gondolat, Budapest, 1961, 53.

váltja fel, ami szarkazmussal társul, és parodikus, ironikus beszédhelyzeteket teremt. A történetek iróniáját az elbeszélő jelenből való megszólalása is kiegészíti, ahol korhűség helyett az általános „emberi” megragadására töreksenek a történetek. Bohuslava Bradbrooková szerint éppen ezért az apokrifek az emberi természet változatlanságára mutatnak rá, lehántva a történetekről a rájuk ragadt romantikát.⁷

AZ ÚJSZÖVETSÉGI PARAFRÁZISOK ASPEKTUSAI

Tanulmányomban a kötetben található újszövetségi parafrázisokra szűkíttem a csepeki apokrifek vizsgálatát. Az újraírások aktualizáló modalitásuk ellenére nem transzportációkat vagy mutációkat hoznak létre, hiszen az eredeti szűzsé kibővítését, egy-egy szereplő belső perspektívájának felnagyítását tartalmazzák. Deszakralizáló jellegük a csoda, a csoda motívumának profanizálásában található, amely szemantikai eltolódásokat eredményez, hiszen a csoda ábrázolásáról a csoda elmúlását követő eseményekre helyeződik a hangsúly, vagyis a csoda utóélete kerül az elbeszélés fókuszába. Ezek az újraírások nem a transzcendenciát, hanem az eszme mögött található emberi tényezőt állítják pellengérré. A történetek többségében az Újszövetség főszereplője, Jézus, mellékszereplőként mutatkozik, és szinte teljesen néma marad – a szövegek inkább róla vagy neki szólnak, és a vele szemben kifejtett magatartásmodelleket, hozzá fűződő viszonyokat kommentálják. Jézus a történetek kiindulópontja és centruma, a szereplők hozzá képest definiálják és értelmezik önmagukat. A parafrázisok többségében ezért az válik a legfontosabb kérdéssé, vajon hogyan reagál az ember a transzcendensre, hogyan képes feldolgozni a hétköznapi életébe betörő természetfeletti eseményeket.

A szövegek a szakrális események megélőit átlagemberként tárják az olvasó elé, és a kanonikus történeteket – például Jézus születését – a csoda megtapasztalóinak sajátos perspektívájából látatják. Az objektív elbeszélői modalitást a szereplők szelektáló emlékezete, belső hangok, egyéni kommentárok, érzelmi kitörésektől túlfűtött élménybeszámolók, az egyéni érdekeket számba vevő csodainterpretációk és beszélgetések váltják fel. A szubjektív csodaértelmezés előtérbe állítása azt sugalmazza, hogy a csepeki apokrifek főszereplői véletlenszerűen válnak a kanonikus események hőiseivé, csupán belekeverednek a szakrális eseményekbe, ezáltal képtelenek azokat interpretálni – a történetek alapját tehát egy hermeneutikai dilemma alkotja, ahol a csoda értelmezhetőségének kérdése, illetve a csoda átélőinek

⁷ Bohuslava BRADBROOKOVÁ, *Karel Čapek*, Praha, Academia, 2007, 162.

értelmezői korlátai tematizálódnak. Ezt látjuk például Lázár esetében, aki feltámasztása után képtelen feldolgozni saját halálának az emlékét, és hipochonderré válik.⁸

Az újszövetségi parafrázisok fókuszába helyezett szereplők a csodás eseményekkel szemben háromféle értelmezői magatartást közvetítenek: a szövegek első csoportjában olyan szereplő perspektívája kerül előtérbe, aki a biblikus eseményeknek is aktív alakítója, és személyes tapasztalatokkal rendelkezik a transzcendenciáról, azonban az adott apokrifben a szereplő profán vagy szubjektív csodaértelmezésével találkozunk (ilyen a két Pilátus-történet⁹); a másik szövegcsoporthoz a kanonikus szövegek mellékszereplőinek előtérbe állítása képezi, ahol a pretextusban passzív megfigyelőként szereplő személy nézőpontja érvényesül (például Márta perspektívája¹⁰); a harmadik típusú újszövetségi parafrázisban olyan fiktív szereplők elbeszéléseivel találkozunk, akik a biblikus szövegekben nem szerepelnek, és az apokrifekben is csupán másodkézből értesülnek a transzcendens eseményekről (ilyen például a kenyérszaporítást követően megszólaló pék perspektívája¹¹).

A BIBLIKUS TÖRTÉNET AKTÍV SZEREPLŐJÉNEK PERSPEKTÍVÁJA

Az első apokrif-típust a *Pilátus krédója*¹² (Pilátovo krédo¹³) című szöveg értelmezésén keresztül mutatom be. A történet a megfeszített követőéjszakába kínál betekintést, és az evangéliumokban is említett találkozó képzelt lezajlását, Arimateai József és Pilátus beszélgetését jeleníti meg. A szöveg apokrifjellege a két szereplő Jézus-értelmezésében található, akik két eszme – a kereszténység és a szinkretizmus – megtestesítőjeként konfrontálódnak. A mű hermeneutikai dilemmája már az előhang intertextusában megjelenik, ahol a jézusi küldetés megfogalmazásával, az igazság hirdetésével találkozunk („Azért jöttem a világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról”¹⁴). A beszélgetés résztvevői kétféle igazságértelmezéssel rendelkeznek: Arimateai József a kereszténység

⁸ Karel ČAPEK, *Lazar* = K. Č., *Kniha apokryfů*, i. m., 100–105.

⁹ Karel ČAPEK, *Pilátův večer* = K. Č., *Kniha apokryfů*, i. m., 125–129. Karel ČAPEK, *Pilátovo krédo* = K. Č., *Kniha apokryfů*, i. m., 130–136.

¹⁰ Karel ČAPEK, *Marta a Maria* = K. Č., *Kniha apokryfů*, i. m., 91–99.

¹¹ Karel ČAPEK, *O pětichleběch* = K. Č., *Kniha apokryfů*, i. m., 106–112.

¹² Karel ČAPEK, *Pilátus krédója* = K. Č., *Elbeszélések*, i. m., 558–562.

¹³ Karel ČAPEK, *Pilátovo krédo* = K. Č., *Kniha apokryfů*, i. m., 130–136.

¹⁴ János evangéliuma 18, 37.

képviselője, aki Jézusban az abszolút igazság megtestesülését látja, és Jézus követését kizárólagosan, egyetlen járható útként képzelel el. Az ő érvelése biblikus gyökerű, és jézusi kijelentésekre alapozza kategorikus állításait („A ti beszédek legyen igen – igen, nem – nem”¹⁵). Vele szemben Pilátus a jézusi tanításban az igazság relativizálását látja, és az ő értelmezői magatartása az igazság megragadhatatlanságát, sokarcúságát és szétszóródó jellegét közvetíti, az igazságról szóló állításokat pedig kérdésekké transzformálja („Micsoda az igazság..?”¹⁶).

Pilátus karakterének újragondolása az uralkodót bölcs filozófusként ábrázolja, a történet így az események aktív irányítójából passzív megfigyelővé finomítja szerepét, hatalmi pozícióját és politikai érdekképviselőjét pedig a háttérbe szorítja. Az apokrif értelmében Pilátus szerepe nem az evangéliumokból ismert jézusi elítélés, hanem épp fordítva: úgy tűnik, a kanonikus művekben kételkedőként ábrázolt uralkodó ismeri el és ismeri fel a legpontosabban Jézus transzcendens küldetését. A szöveg Pilátust a tolerancia képviselőjeként¹⁷ a jézusi tanítás legértőbb befogadójaként ábrázolja, sőt prófétai szerepkörben is szerepelteti. Arimateai Józseffel ellentétben Pilátus elutasítja a keresztények kizáró jellegű, vagyis egyféle igazságértelmezését – ami a keresztény egyház hermeneutikájának kritikája is egyben –, és szinkretistaként a sokféle igazságértelmezés mellett áll ki. Nézete szerint „végtelenül nagyra, tágassá és szabaddá kellene tennünk a világot, hogy beleférjen minden valódi igazság.”¹⁸ Az apokrif a kétféle értelmezői hozzáállásban a vallásos és hívő magatartásmodellét állítja szembe: a keresztény abszolút igazság-elméletét a vallásos lelkülethez rendeli, és egy konkrét egyházi keretbe ágyazza, a Pilátus-féle relatív igazság-elméletéhez pedig tágabb értelmezői attitűdöket rendel, ami az egyházi határokat átlépve, valamennyi vallás igazságkeresését gyűjti magába. Az abszolút igazság, az egyetlen transzcendens követését Arimateai József belső parancsként értelmezi, ami egyértelműen felismerhető és körülhatárolható. Pilátus az egyéni igazságokban hisz, amelyeket szubjektív tényezők határoznak meg, ezért megfajlásuk is mindig egyéni úton történik. Az igazság relativizálásában odáig jut, hogy elveti az igazság értelmezésének a szándékát („Az a gyanúm, hogy a valóságban tömérdek igazság számára van hely”¹⁹), illetve egymás mellé illeszti az egymást kizáró értelmezéseket is.

¹⁵ Máté evangélium 5, 37.

¹⁶ János evangéliuma 18, 38.

¹⁷ Vö. Bohuslava BRADBROOKOVÁ, *Karel Čapek*, i. m., 163.

¹⁸ Karel ČAPEK, *Pilátus krédója* = K. Č., *Elbeszélések*, i. m., 561.

¹⁹ Karel ČAPEK, *Pilátuskrédója* = K. Č., *Elbeszélések*, i. m., 560.

Az apokrif valójában a kereszténység hermeneutikai csapdájára mutat rá: a jézusi tanítás interpretálást igényel, azonban mivel a transzcendens a befogadók számára nehezen értelmezhető/ értelmezhetetlen, az interpretálási kísérletek kudarcba fulladnak. Pilátus és Ariamateai József vitájában tehát nem Jézus személye a megosztó, hanem tanításának az értelmezése, az értelmezések utóélete. Pilátus rámutat, hogy az igazság abszolutizálása nevében az értelmezések félreértéseket generálnak, és „nem sok idő múltán az Ő tanítványai fognak keresztre feszíteni másokat.” Az igazság megismerési szándékát a hermeneutikai csapda az igazság birtoklási vágyává transzformálja át. Erre utal a cím paradoxona is, amely öntükrözésen – Pilátusnak előbb bele kell kerülnie a Credóba, hogy megfogalmazhassa saját krédóját – keresztül mutatja be az abszolút igazság és relatív igazság dilemmáját.

A BIBLIKUS SZÖVEG MELLÉKSZEREPLŐJÉNEK PERSPEKTÍVÁJA

Az újszövetségi apokrifek második csoportjába azok a szövegek tartoznak, amelyekben olyan biblikus személy kerül előtérbe, aki a kanonikus szövegben a transzcendens eseményeknek pusztán megfigyelőjeként, mellékszereplőjeként szerepel. A *Márta és Mária*²⁰ című apokrif háromféle női magatartásmodellt tár fel előttünk, ezáltal háromféle női Jézus-értelmezéssel találkozunk a szövegben. A történet alapvetően Márta perspektíváját helyezi előtérbe, az ő értelmezésén keresztül jutunk közelebb a többi karakterhez. Márta a háziasszony és a mártír toposzát testesíti meg, aki feláldozza önmagát a körülötte élők gondozásáért. Fő attribútuma a kiszolgálás, a másikkal való törődés²¹, azonban csak a test fizikai szükségleteit látja el – főz, mos, takarít –, a rá bízottak lelki világával nem foglalkozik. Az apokrif másik szereplője, Mária, két biblikus személy szerepösszevonásából születik meg – magán hordozza Márta hűgának (kontemplatív szent) és Mária Magdolnának (megtért szajha) karakterjegyeit. Mária fő jellemzője a jézusi tanítás szomjazása, a lelki elmélyülés igénylése. A szöveg harmadik szereplője, Támár, apokrif alak, aki – a másik két biblikus személlyel ellentétben – nem találkozik a transzcendenssel, csupán másodkézből, Mártán keresztül hallgatja a róla szóló beszámolókat.

²⁰ Karel ČAPEK, *Mártaés Mária* = K. Č., *Elbeszélések* i. m., 542–548.

²¹ Vö. Bohuslava BRADBROOKOVÁ, *Karel Čapek*, i. m., 164. ZÁDOR András, *Karel Čapek*, i. m., 1984, 195.

A szöveg érdekessége, hogy háromféle női Jézus-értelmezést kínál az olvasó számára. Márta Jézusban a *kiszolgálandó férfit* látja, fizikai kényelmével foglalkozik, kívülről nézi őt, és antropológiai szempontból próbálja meg interpretálni, vagyis képtelen felfogni a transzcendenciáját. Vele ellentétben Mária Jézust *szolgálandó Istenként* értelmezi, és az emberi tényezőket figyelmen kívül hagyva kizárólag Jézus tanításával foglalkozik. Míg Márta elsősorban a látás érzékszervére alapozza értelmezését, Mária a tanítás hallgatására fókuszál. Kettejük magatartását vegyíti Támár, hiszen Jézusban a *Rabbit* – az istenit és emberit egyszerre – ismeri fel, azonban neki nincs személyes tapasztalata Jézussal, csak a testvérpár értelmezéseire és elbeszéléseire hagyatkozhat.

Jézus interpretálása folyamán valamennyi értelmező önmagát is beleolvassa az interpretációs folyamatba, illetve – Márta perspektívájának előtérbe helyezésével – valamennyi női karakter értelmezésére sor kerül a történet folyamán. Mivel mindhárom nő verseng Jézus figyelmének kiérdemléséért, a másik megítélése alapvetően antifeminista álláspontból történik. Jézussal szemben Márta mindhármukat alárendelt pozícióban határozza meg, azonban ez nem az isteni-emberi oppozícióból ered, hanem férfi-női alárendeltségi viszonyon alapul. A legpozitívabbnak minősített női szerepkört Márta tölti be, aki jó háziasszonyként képes enyhíteni Jézus éhességét, fáradtságát. Mária a Jézussal való találkozás folyamán mellérendelt pozícióban kíván mutatkozni, amit a másik két asszony helytelenít, és „kelekótya hisztériának”²² minősíti az emancipálódni kívánó nőt. Márta és Mária oppozícióját mélyíti, hogy Mária szépsége hasznavehetetlennek minősül Márta háziasszony-tudásával szemben, vagyis alapvetően anti-háziasszonyi magatartása miatt minősül bukott asszonynak.

A szöveg iróniája, hogy egyedül Jézus utasítja el az alárendeltségi viszonyokat, hiszen ő akar szolgálni tanítványainak, így a testvérpárnak is, azonban a kor férfi-női kapcsolatai nem tűrik az ilyen jellegű demokratikus magatartást. A kanonikus történetben mellékszereplőként található Márta tehát éppen azért képtelen megérteni és interpretálni a jézusi tanokat, mivel túlságosan mereven ragaszkodik a patriarchális társadalmi hierarchiákhoz és normákhoz.

A BIBLIKUS TÖRTÉNETEN KÍVÜLI SZEREPLŐ PERSPEKTÍVÁJA

Az újszövetségi apokrifek harmadik típusát azok a szövegek alkotják, amelyekben a történet egy nem biblikus szereplő perspektíváját, Jézus-

²² Karel ČAPEK, *Márta és Mária* = K. Č., *Elbeszélések*, i. m., 543.

értelmezését közvetíti. Jó példa erre *Az öt kenyérről*²³ című szöveg, amelyben az első kenyérszaporítás pékiparra történő hatásáról számol be egy pék. A történet olyan én-elbeszélést tartalmaz, amely két szomszéd beszélgetéséből az egyik fél megszólalását rögzíti. A monológ magán hordozza a pletyka és a megszólás elbeszélői eljárásait, hiszen a történetmesélés alappilléret a beszélő környezete viselkedésének elítélő minősítése, a csoda egyéni érdekek szűrőjén keresztüli értelmezése és kiegészítése, a történet fókuszainak elcsúsztatása, rosszindulatú intenciók keresése, a beszélő szubjektum valamennyi szereplő fölé helyezése képezi. A pletyka modalitását idézi a történet szatirikus és kritikus megfogalmazása, az elégedetlenkedő magatartásforma közvetítése, illetve a hétköznapi beszédmód és szlenges kifejezőmód alkalmazása is, amelyet a szomszédok megszólításai és egyéb kiszólások tarkítanak.

Mivel a pék önmagát keresztény embernek tartja, az apokrif ebből kifolyólag az ál-keresztény magatartásmód kritikájaként és az érzelgős vallásosság paródiájaként funkcionál. Az elbeszélő a jézusi tanítást „szívhez szóló beszédként” értelmezi, amely könnyekig meghatja és a környezetére alkalmazhatónak minősíti, azonban az ő személyes életében nem idéz elő magatartásbeli változást („kis híja, hogy nem lettem a tanítványa”²⁴). A pék a vallásosságot csupán verbális tettként, a megbotránkozás terepeként és a tanácsadás eszközeként értelmezi, amennyiben azonban az elbeszélő egyéni érdekeit sérti, felháborodást kelt benne. A kenyérszaporítás csodája fordulatot hoz a pék Jézus-értelmezésében, mivel összeférhetlenséget lát az ingyen kenyérosztás és a saját iparának életben maradása között. Ettől a ponttól kezdve pejoratív értelemben nyilatkozik Jézusról („És akkor jön Ő, és csak felnéz az égre, s máris elegendő kenyere van öt, vagy mit tudom én, hány ezer ember számára. Neki persze egy fillérjébe se kerül a liszt, neki nem kell, Isten tudja, honnan hozatnia a fát, se fáradtság – így aztán könnyű ingyen osztogatni a kenyeret a népnek”²⁵), amely odáig fajul, hogy világmegváltás helyett istenverésnek minősíti Jézus működését.²⁶

A történet előrehaladtával modalitásváltást figyelhetünk meg a szövegben: a kezdetben dicsérő, elismerő szövegeket először panaszkodó, majd vádaskodó modalitás váltja fel. Az elbeszélő Jézus-értelmezése a pletyka kibontakozásával átalakul, a hívőből Jézus elítélője kerekedik, aki a történet végén a tömeggel együtt követeli a mester megfeszítését. Végül az

²³ Karel ČAPEK, *Az öt kenyérről* = K. Č., *Elbeszélések*, i. m., 549–553.

²⁴ Karel ČAPEK, *Az öt kenyérről* = K. Č., *Elbeszélések*, i. m., 549.

²⁵ Karel ČAPEK, *Az öt kenyérről* = K. Č., *Elbeszélések* (ford. HOSSZÚ Ferenc), Bratislava, Madách, 1972, 551.

²⁶ Karel ČAPEK, *Az öt kenyérről* = K. Č., *Elbeszélések* (ford. HOSSZÚ Ferenc), Bratislava, Madách, 1972, 553.

elbeszélő ironikusan jelenti ki: „Mindig így van ez, ha különböző érdekek csapnak össze. Aki segíteni akar az embereken, és meg akarja váltani a világot, mindig beleütközik valakinek az érdekébe.”²⁷ Az apokrif ezáltal kiszélesíti a kritikáját a társadalmi rendszerekre is, és finom iróniával leplezi le az önérdkek mindenképp felettségét.

ÖSSZEGZÉS

Karel Čapek újszövetségi parafrázisai a bibliai események újragondolására szólítják fel az olvasót, azonban a szakralitáson túl az általános emberi viselkedéssztereotípiák leleplezésére is szolgálnak. A szövegeket erős szatirikus modalitás hatja át, amely a Szentírásban idealizált keresztény normarendszer gyakorlati megvalósításának nehézségeire mutat rá. Fontos szerephez jut a fanyar humor, az önironikus megszólalásmód és a kritikus attitűd, amely a biblikus témák mellett megjelenő mellékesemények örök érvényűségét legitimizálja. A történetek a szakrális események hétköznapi lecsapódásaira hívják fel a figyelmet, ahol a hétköznapi életbe betüremkedő transzcendencia értelmezhetetlennek minősül. A Jézus-értelmezések mellett ezért hangsúlyossá válnak az átlagember erkölcsi fogyatékosai, az emberi kicsinyesség megnyilvánulásai, illetve megjelennek az emberiség nagy kérdései, konfliktushelyzetei (a nők helyzetének megítélése, az önérdkek érvényesítésének határai stb.). Minél koncentráltabb transzcendencia-értelmezést próbálnak a szereplők megfogalmazni, annál jellemzőbben kidomborodik kicsinyes természetük és korlátolt világ-, én- és szakralitásértelmezői képességük. A látszólag történetkiegészítő célzatú, anekdotázó modalitású szövegek végül deszakralizáló jelleget öltenek magukra, és a biblikus történeteket végül beolvasszják a pletyka világába.

Irodalom

- Bohuslava BRADBROOKOVÁ, *Karel Čapek*, Academia, 2007.
Karel ČAPEK, *Történelmi görbe tükör*, Budapest, Európa, 1957.
Karel ČAPEK, *Knihá apokryfů*, Praha, Československý spisovatel, 1983.
Karel ČAPEK, *Elbeszélések*, Bratislava, Madách, 1972.
DOBOSSY László, *Čapek*, Gondolat, Budapest, 1961.
ZÁDOR András, *Karel Čapek*, Budapest, Gondolat, 1984.
Biblia, Budapest, Szent István Társulat, 2006.

²⁷ Karel ČAPEK, *Az öt kenyérről* = K. Č., *Elbeszélések* (ford. HOSSZÚ Ferenc), Bratislava, Madách, 1972, 550.

Summary

The paper presents the world of Karel Čapek's New Testament apokriphs, which employs the tools of profanation, complementing and rewriting during the translation of the well-known texts into 20th century thinking. The primary goal of rewritings is to make reception processes more problematic and by questioning authenticity they generate a more suspicious reading. The texts mostly keep the basic plot, however, they highlight the events from a new perspective and result in shifts in focus – they magnify the minor events considered as unimportant from the point of view of canonical events, add new information, respectively shift the minor characters' perspective to the forefront.

Key words: paraphrase, irony, perspective, minor character, profanation.

FORDÍTÁS ÁLTAL, HOMÁLYOSAN² *Lubomír Feldek: Van Stiphout (1980, 1990, 2005)*

Annotáció: Lubomír Feldek *Van Stiphout* című, két első kiadásban is megjelent (1980, 2005) regényét a mű magyar nyelvű fordításával (1990) együtt tárgyalja a szlovák irodalmi recepció, és mint a cenzúrázott és cenzúrázatlan kiadás között álló, különleges státussal bíró „szekundáris pretextust” említi. A tanulmány előbb a magyar fordítás felhasználásával készült szövegrekonstrukció folyamatát követi nyomon, majd a magyar szövegváltozat saját-idegen határán mozgó kanonikus pozíciója kapcsán néhány – a regény intertextuális utalásait is magába foglaló – értelmezési lehetőséget vet fel.

Kulcsszavak: kortárs szlovák irodalom, Lubomír Feldek, Van Stiphout, magyar fordítás, Jozef Ignác Bajza, intertextualitás, saját és idegen, recepció

Lubomír Feldek *Van Stiphout* című regénye (1980) nem csupán az utalások, rájátszások, névköleszönzések és idézetjátékok révén kapcsolódik az első szlovák nyelven írt regényhez (1783–5).³ A közel kétszáz év különbséggel íródott kéziratok sorsa is egyezéseket mutat: egyik sem kerülhette el a cenzor beavatkozását, ráadásul mindkét mű eredeti kéziratának nyoma veszett. Feldek ugyan a rendszerváltást követően a teljes magyar fordítás alapján – fordító bevonásával – rekonstruálta a megcsonkított szöveghelyeket (2005), Jozef Ignác Bajza fejlődésregényét máig befejezetlenül, és (jobbára) a modern szlovák nyelvre átdolgozott változatában ismeri a kortárs szlovák olvasó.

A Feldek-regény „többrétegűen kihívó explicit utalásai” ellenére (Bílik 2000; 137) a szlovák kritikai fogadtatás kerüli az első szlovák regénnyel való intertextuális olvasatot, és a befogadói aktivitás elsősorban a szövegen

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás az 1/0233/11 számú, Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore megnevezésű VEGA-projekt keretében készült a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

³ Jozef Ignác BAJZA, *René mládenca príhodi a skusenosti* ('Az ifjú René kalandjai és viszontagságai')

kívüli kontextusra koncentrálnak. Ebben szerepet játszhat az is, hogy Bajza regénye mintegy százhetven évig ismeretlen volt az olvasók előtt, sőt, néhány folyóiratban publikált részletet leszámítva, csak az első rész létezéséről tudhatott. A normatív nyelv kialakulása előtti nyugat-szlovákiai nyelvjárásban keletkezett szöveg mindkét kötete először 1955-ben jelent meg, majd ezt követte 1970-ben a Jozef R. Nižňanský átíratában készült, szélesebb körben ismert változat. Az irodalomtörténeti mérföldkönek tekintett mű integrációját (vagy inkább integrálatlanságát) jól jelzi Lubomír Feldek azon megjegyzése, hogy egy rangos szépirodalmi kiadó munkatársa szerint azért nem kelendők bizonyos munkái, mert olyan címeket ad a könyveinek (L. Van Stiphout), amelyeket az olvasók nem tudnak helyesen kiejteni.⁴

A Feldek-regény több mint három évtizedes recepciójának legjellemzőbb vonása, hogy a recenzensek szinte kivétel nélkül a valóság és a fikció viszonyát, tehát a szöveg történeti hitelességét taglalják. Vladimír Petrík még a regény hányattatott sorsát is a szerző 50-es, illetve 60-as évekbeli meghurcoltatásával hozza összefüggésbe, majd többször is hangsúlyozza, hogy a regény megtörtént eseményeket dolgoz fel, a két főszereplő (René, Van Stiphout) prototípusa pedig a szerző, valamint barátja, Ján Johanides, és csupán zárójelben jegyzi meg, hogy a nevek Bajza regényéből származnak.⁵

A már említett René Bíliket kivéve, aki az ideológiai világkép megbontása és az alkotói szellem emancipációja felől közelít a két műhöz, akár úgy is vélhetnénk, hogy Bajza regénye nincs jelen a szlovák irodalom textuális hálójában.

A befogadást befolyásoló tényezők között nyilván a cenzúrának is meghatározó szerepe volt. Lubomír Feldek apjának ötvenes évekbeli meghurcoltatása a Kauzál és társai néven elhíresült koncepciók perben közismert ténynek számított, így a regényből kicenzúrázott kirakatper részletes leírása egyfajta üzenetként is felfogható volt a normalizáció éveiben: Még egy szocialista realista termelési regény műfaját parodizáló történetben sem elfogadható a fennálló szocialista világregend alapértékeinek megkérdőjelezése.

A PER (PROCES)

A cenzúra áldozatává vált per története – a 25 oldalas kéziratból kb. húsz szerzői oldal terjedelmű szövegrészt kihúzott – az irodalmi legendák sorsára

⁴ <http://www.24hod.sk/Lubomir-Feldek-predstavil-vyber-fejtonov-a-tri-tragedie-cl88169.html>

⁵ Vladimír PETRÍK, *Závan iného sveta*, Knižná revue, 16(2006/9), 5.

jutott, amelyet a magyar fordításban megjelent teljes szövegváltozat sem tudott felülírni, még a nyelvi kompetenciával rendelkező olvasók esetében sem.⁶ Sőt, amint ezt az alábbi összevetés is mutatja, a rendszerváltás utáni rekonstruált szövegváltozat sem vállalkozott a befogadói perspektíva elmozdítására.

Az 1980-as szövegváltozat szerint René Zsolnára utazik, hogy apja bírósági perén részt vegyen. A vád koronatanúja egy húsfeldolgozó nagyüzem vezető beosztású dolgozója, akit társadalmi tulajdont károsító lopás miatt már elítéltek. A mostani tárgyaláson René apjára és négy helyi orvosra kell rábizonyítania, hogy az otthonában rendezett kártyapartikon rendszeresen fogyasztottak a lopott sonkából, sőt további lopott árut, húst és kolbászt fogadtak el tőle ajándékba. A tárgyalást leíró fejezetből mindössze annyit tudunk meg, hogy kik ülnek a tárgyalóteremben, és hogy René aggódik apjáért, aki – a vádlottak közül egyedülként – leülte már hat hónapos börtönbüntetését, de a perújrafelvétel miatt újabb három hónapra vizsgálati fogságba került. Igaz ugyan, hogy bűnrészességért ugyanabban az ügyben még egyszer nem ítélik el, az ismerősei viszont már jelezték neki, hogy a tárgyalás során a „hú sügy” esetleg fordulatot vehet, és a vád valami „más” lesz („čosi politické” – politikai színezetű). A háromnapos tárgyalás első perceinek leírása, amelyet René érzékeny, minden részletre kiterjedő optikáján keresztül látunk (például az apa megromlott fizikai állapotáról), az „orvosper” vádlottjainak bevonulását követően megszakad. Az elbeszélő egy különálló, rövid bekezdésben lakonikusan közli az ítéletet: René apját három hónapra elítélik, de mivel ezt az időt már a vizsgálati fogságban letöltötte, szabadlábra helyezik.

Az eredeti kéziraton alapuló magyar fordítással összeolvasva az adott szövegrészletet jól látszik, hogy a szerkezetbeli aránytalanságokat valójában a cenzúra kíméletlen szövegamputációja nyomán keletkezett negatív terek okozzák. A magyar szövegben a tárgyalás cselekményes leírását meg-megszakító retrospektív narráció révén komplex jellemrajzot kapunk az egyébként csak „nyugdíjas jogászként” említett apáról. A falánkság bocsánatos bűnébe eső, trotli kártyás pitiáner története helyett az első köztársaság polgári értékrendjét képviselő, demokrata párti jogász bírói karrierjét követhetjük nyomon, aki nemcsak a szocialista káderpolitika szempontjainak megfelelő ellenálló múlnak köszönhette előmenetelét, hanem elsősorban szakmai kvalitásainak. A népi bírák szemében egyre kellemetlenebbé váló szaktekintély ugyan fegyelmezetten tűri, hogy egyre lejjebb kerüljön a ranglétrán, egészsége viszont megroppan, mígnem ötvenévesen rokkantnyugdíjazzák. A megtépzott tekintélyű bíró szakmai

⁶ <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2007/2007-oktober/1290>

becsvágyból jogi tanácsokkal lát el ismerősöket, sőt, sikereivel nyilvánosan el is dicsekszik, és ezzel ürügyet szolgáltat politikai ellenfeleinek, hogy az új idők igazságszolgáltatásának szellemében diszkreditálják őt. Először azért kerül bíróság elé, mert nyugalmazott bíróként jogi gyakorlatot folytat, de mivel a vizsgálat során csupán egyetlen tanú hajlandó ellene vallomást tenni (a húslopásért elítélt hentes, az enyhébb büntetés reményében), kénytelenek beérni azzal, hogy lopott hús fogyasztásáért – egy jogásznak fel kell tudnia ismerni az illegális hústerméket – félévre leültessék. Ez idő alatt születik meg az új koncepció, a monstre per folytatódik: a kártyapartnereket is bevonva államellenes szervezkedéssel vádolják meg René apját, mely szerint közép-európai konföderáció létrehozását készítette volna elő arra az esetre, ha a kommunista rendszer megbukik. Erre utal tehát a cenzúrázott változatban is meglebegtetett politikai célzatú „más” vád, amely René aggodalmait kiváltja, az olvasó számára viszont értelmezhetetlen marad. A rendkívül enyhe büntetés pedig annak a következménye, hogy René apja ügyesen védekezik, és a szervezkedés helyett csak izgatás büntetésben találják vétkesnek.

A politikailag kényes koncepciók per kicenzúrázása René alakjára is kihat, hiszen a családi szocializációs szintér elhomályosításával az „átnevelésre” irányuló törekvéseket a kor általános követelményrendszerébe utalja (tapasztalatokat szerezni a termelésben). Sőt, ily módon az apához fűződő ambivalens viszonya is kifejtetlen marad, amely akkor változik meg, amikor a vádlottak padján ülő apa védőbeszédével eléri, hogy a vádat állam ellenes szervezkedésről izgatásra minősítsék át. A retrospektív narráció egy a cselekményidőt megelőző eseményre is rávilágít: Renét apja „felforgató tevékenysége” miatt rúgja ki szerkesztői állásából az igazoló bizottság. Az egymással érintkező apai és fiúi történetből a normalizáció éveiben két kényesnek minősülő epizód marad ki: az ötvenes évek kirakatpereinek és az igazoló bizottságok ténykedésének emlegetése. Az ifjú René tapasztalatszerző utazása a szocialista valóságban tehát államilag ellenőrzött keretek között zajlik, a normalizáció szellemében.

SZÖVEGREKONSTRUKCIÓ ÉS „PERÚJRAFELVÉTEL”

Van Stiphout 2005-ös rekonstruált újrakiadását – ahogy ez a kiadó terjedelmes utószavából is kiderül – elsősorban a rendszerváltás előtt kialakult anomália megszüntetése indokolta: a regény megjelent ugyan teljes terjedelmében, de a szlovák olvasó számára nyelvileg továbbra is hozzáférhetetlen. Ivan Panenka filológiai alaposággal avatja be az olvasót a szövegrekonstrukciós munkálatok részleteibe, amely során Jozef Husár

szlovák fordító a kicenzúrázott szöveghelyeket visszafordította a forrásnyelvre, a szerző pedig a fordítói nyersanyagból kiindulva visszaállította a művet „az eredeti jogaiba”. A szövegrekonstrukció egyes fázisait taglalva viszont kiderül, hogy a szerző csak „bizonyos szakaszokat emelt vissza”, másokat „az arányok megőrzése érdekében önszántából kihagyott”, illetve „bizonyos passzusokat korábbi szövegeiből áttemelt”. A felsoroltakon kívül a szerző a regény egészét érintő módosításokat is végzett: a mai fiatal olvasóra is gondolva kihúzta például a szocialista tervgazdálkodással kapcsolatos leírásokat (öncenzúra), majd a törölt részeket újra visszaemelte a szövegbe (az öncenzúra felülbírálása), mégpedig abból a megfontolásból, hogy „régészeti báj” kölcsönöz a szövegnek.⁷

A konkrét szövegmódosítások részletezésétől eltekintve elsősorban a narrátori szólamban érhető tetten egy regiszterváltás, amely a fentebb említett szerzői intenció jegyében a mai kor fiatal olvasóját szándékozik megszólítani. A normalizáció éveiben megjelent szövegváltozathoz képest az elbeszélő korban érezhetően távolabb került a huszonéves Renétől, sőt, miután a narrátori szólamba a rendszerváltás utáni időszak hívószavai vegyülnek, mindentudása a jelenre is kiterjed. A regény egészét tekintve a narrátori beszéd először ebben a fejezetben, a tárgyalás leírása során kerül távol a szereplői beszéd frazeológiájától. Az utolsó fejezetbe betoldott, jövőbe tekintő „éber álom” során használt kifejezésmódja miatt (rendszerváltás, Európai Unió, rehabilitáció stb.) az elbeszélői beszéd hitelét veszti.

A SAJÁT IDEGEN ÉS AZ IDEGEN SAJÁT

A fentebb már ismertetett rekonstruált szövegkiadás paratextusában kifejtett kiadói szándék – anomália felszámolása – és annak gyakorlati kivitelezése implicit módon két, egymásnak ellentmondó fordításelméleti vonatkozású felvetést is megfogalmaz, amit szintén joggal nevezhetnénk egyfajta anomáliának.

Egyrészt adott egy javított, átdolgozott szlovák nyelvű kiadás, amelynek prioritást kíván szerezni a nemzeti irodalmi kánonban, másrészt pedig a forrásnyelvi eredeti fölé (elé) helyezett, szekundér pretextusként kezelt magyar nyelvű fordításnak a saját–idegen határvidékén biztosít kanonikus pozíciót.

⁷ Ivan Panenka: *Van Stiphout – outsiderský smiech cez slzy* = Lubomir FELDEK, *Van Stiphout*, Bratislava, Extempore, 2005, 191–198..

Ez a megközelítés akaratlanul is ráirányítja a figyelmet egy nyelv/kultúra integrálhatatlanságára, és kísértetiesen leképezi a kisebbségi nyelv (nyelvi ideológiáktól terhes) társadalmi megítélését. Az önmagától elidegenített szerző (akinek nincs önmagához nyelvi hozzáférése) problémafelvetés valójában a fordítás alapesete, a fentebb vázolt kontextusban viszont újszerű és produktív megközelítések számára is megnyitja az utat. Ilyen lehet például a fordítás határeseteként számon tartott visszafordítás (Feldek: Van Stiphout), valamint a diakrón nyelven belüli fordítás (Bajza: René mládenca...) útján keletkezett és az explicit intertextuális utalások, metatextuális eljárások révén játékba hozott szövegek dialogikus olvasata is.

Hivatkozások

- Josef Ignác BAJZA, *René mládenca príhodi a skusenosti*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1955, 407.
- Josef Ignác BAJZA, *René mládenca príhody a skúsenosti*, Bratislava, Tatran, 1970. (Jozef R. Nižňanský átdolgozása)
- René BÍLIK, *Lubomír Feldek*, Bratislava, Kalligram, 2000, 192.
- Eubomír FELDEK, *Van Stiphout*, Bratislava, Slovenský spisovateľ, 1980, 192.
- Lubomír FELDEK, *Van Stiphout*, Pozsony, Madách, 1990, 248. (Nóta János ford.)
- Eubomír FELDEK, *Van Stiphout*, Bratislava, Extempore, 2005, 213.
- Eubomír FELDEK, *V otcovej Prahe. Poznámky na pamäti*, Praha, Slovenský literárny klub v ČR–Spolok priateľov slovenského divadla v ČR, 2006.
- Valér MIKULA, *Od baroka k postmoderne. Bajza polemik čiže Od baroka k osvietenstvu (a spät)*, Levice, Vydavateľstvo L.C.A., 1997, 15–21.
- Vladimír PETRÍK, *Závan iného sveta*, Knižná revue, 16(2006/9), 5.

Zhrnutie

Román Lubomíra Feldeka *Van Stiphout* vyšiel v troch 1. vydaniach: v období normalizácie (1980, cenzurované vydanie), v roku 1990 necenzurovaný rukopis s kompletnou kapitolou Proces bol preložený do maďarčiny a v roku 2005 na základe spätného prekladu autor reštauroval pôvodnú podobu textu. Autorka štúdie *Fordítás által, homályosan* (Nejasne, akoby v zrkadle prekladu) sa primárne venuje komparatívnej analýze troch variantov kapitoly Proces (A per), záverečná kapitola je úvahou o určení kanonickej pozície sekundárneho pretextu na rozhraní dvoch literatúr.

EGY FILOZÓFIAI PLÁGIUM HÁTTERE²
(Szélgjegyzetek a 19. század második felének
osztrák – cseh – magyar filozófiai kapcsolataihoz)

Annotáció: A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy Robert Zimmermann filozófiai propedeutikája (1852, 1860) – amelynek első kiadása Bolzano fő művének plagizált változata – és amelyet az a Riedl Szende fordított magyarra, aki korábban, prágai ténykedése alatt ültette át magyarba a cseh romantika legnagyobb irodalmi misztifikációját, az ún. királyudvari kéziratokat, a plagiátumnak bizonyult tankönyvet, vagy pedig a herbarti gondolatokat közvetítő pszichológiát és logikát fordította-e? A szövegkomparáció feltárja azt a sajátos, szubverzió alapulóló recepciót is, amely az osztrák, a cseh és a magyar filozófiát jellemezte a német klasszikus filozófiával szemben. Ez az összehasonlítás olyan összefüggésekre is rámutat, amelyek eddig nem tematizálódtak a nemzeti szempontú filozófiatörténet-írásban.

Kulcsszavak: filozófiai plágium, Robert von Zimmermann, Riedl Szende, Bernard Bolzano.

A tanulmány egy olyan – akár marginálisnak is tekinthető – eseményt tárgyal, amelyik a 19. század második felének monarchiabeli filozófiai viszonyrendszerét érinti. Ezt az eseményt értelmezhetnénk az iskolai filozófia szemszögéből (hiszen egy tankönyv fordításáról van szó), vagy a filozófiai eszmék recepciójának aspektusából (vagyis Bolzano és Herbart bölcselete magyarországi megjelenésének tisztázása céljából), végezetül pedig úgy is, hogy kilépünk az ún. nemzeti filozófiák narrációs keretei közül, és az osztrák – cseh – magyar viszonyrendszert tekintetbe véve végezzük el az elemzést. Ez utóbbi módszernek az előnye az, hogy az eszmék recepcióját nemcsak számba veszi, hanem feltárja azokat a szubverzív viszonyulási módokat is, amelyek az adott korszakban

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás az 1/0233/11 számú, Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore megnevezésű VEGA-projekt keretében készült a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

meghatározták az egyes nemzeti filozófiák közt fennálló párhuzamokat és különbségeket a Monarchián belül.

Történetünk hazai főszereplője Riedl Szende, a neves pozitivistá irodalomtudós, Riedl Frigyes édesapja. Ez a családi kapcsolat némi pikantériát is kölcsönöz a sztorinak, hiszen a fiú volt az, aki 1913-as tanulmányában (*A kuruc balladák*) kimutatta Thaly Kálmán hamisítási eljárását. Az édesapa viszont magyarra fordította az „áttulajdonításon”, azaz a fordított plágiumon alapuló cseh nyelvű és Václav Hanka által „felfedezett” királyudvari kéziratot,³ amelyről a század végén derült ki, hogy a cseh romantika legjobban sikerült misztifikációja volt. Riedl Szende, persze, ártatlanul tette, amit tett, hiszen ezt a „művet” sok más nyelvre is lefordították, és maga Toldy is nagyra tartotta és irigyelte is Hankát, amikor 1829-ben, Prágában találkoztak.⁴ Sőt, tudjuk azt is, hogy ezt a kéziratot 1872-ben Szeberényi Lajos még egyszer lefordította.⁵ Gondolatmenetünk központjában azonban nem ez a plágium-ügy áll, hanem Riedl Szendének az a filozófia-tankönyv fordítása, amelyben Robert von Zimmermann prágai, később pedig bécsi egyetemi professzor propedeutikáját nyújtotta magyarul.⁶ (Zimmermann a történetünk osztrák – cseh oldalon szereplő deuteragonistája. Akiről tudni illik, hogy Bécsben tanára volt Kármán Mórnak és Alexander Bernátnak is.⁷) Zimmermann tankönyvének első kiadásába⁸ teljes, összefüggő szövegrészeket vett át volt tanárának és mentorának, Bernard Bolzanonak 1837-ben kiadott *Wissenschaftslehre*⁹ című főművéből. A tankönyv második kiadásából¹⁰ már Zimmermann eltávolította ezeket a szövegrészeket, és a gondolatmenet Herbart filozófiáját tükrözi.

³ *A Királyudvari Kézirat. Költemények a csehek hőskorából*, magyarította Riedl Szende, kiadja Hanka Vencel, Prága, 1856.

⁴ Lásd ehhez: FRIED István, *Die Rezeption der Königinhofer Handschrift in 19. Jahrhundert in Ungarn = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1968, XIV, 141–156.; DÁVIDHÁZI Péter, „Saját forrásvizsgálaton alapulnak”, *ITK*, 2004, 203–230. (a Hanka-féle hamisítás ügye a 215–226. oldalakon)

⁵ A mi szempontunkból most nem fontos foglalkozni azokkal a kísérletekkel, amelyek a posztmodern recepció-értelmezés szempontjából újraértelmezik a Hanka, de inkább a Thaly-féle fordított plágiumok ügyét. Lásd ehhez: SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel. Javaslát Thaly Kálmán rehabilitációjára*, Iskolakultúra, 2001, 4. sz, 9–23.

⁶ *Logika vagy gondolkodástan*, Pest 1864; *Tapasztalati lélektan*, Pest, 1865.

⁷ NYÍRI Kristóf, *A Monarchia szellemi életéről*, Budapest, 1980, 6.

⁸ Robert von ZIMMERMANN, *Philosophische Propädeutik für Obergymnasien*, Wien, 1852–53.

⁹ Dr. Bernard BOLZANO, *Wissenschaftslehre. Versuch einer ausführlichen und grösstentheils neuen Darstellung der Logik*, Erster Band, Sulzbach, 1837.

¹⁰ Robert von ZIMMERMANN, *Philosophische Propädeutik: Prolegomena – Logik – Empirische Psychologie*, Wien, 1860.

Jelen előadásban azt szeretném tisztázni, hogy Riedl Szende Zimmermannak melyik dolgozatát fordította magyarra, vagyis arra keresem a választ, hogy ismét plágium-ügybe keveredett-e, vagy pedig a plagizálástól mentes szöveggel dolgozott? Ugyanekkor nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy Zimmermann miért hagyta el Bolzanót, és választotta Herbert filozófiáját? Ez az áttérés rávilágíthat arra a helyzetre, amelyik a korban a cseh és az osztrák filozófiát közvetlenül, a magyart pedig közvetve jellemezte. A háttérben ugyanis a Monarchia hivatalos művelődési politikája állt, amelyik sajtóságos módon viszonyult a klasszikus német filozófiához, nevezetesen Hegelhez, valamint a vallást eltérő módon értelmező gondolkodókhoz, mint például a cseh kriptohegeliánus Smetanához, a hegelianus Hanušhoz, vagy éppen Bolzanóhoz. Riedl Szende fordításán és német nyelven Prágában publikált filozófiai dolgozatán¹¹ keresztül pedig képet kaphatunk a magyar hegelianizmusról, amelyet éppen az a magyar értelmiségi réteg támadott, amelyik pedig az osztrák politikai és kulturális hegemonia ellen lázadt. A szubverzív hozzáállás iskolapéldáját hozva létre ezzel.

Riedl Szende főként prágai korszaka és akkori tevékenysége révén került be a magyar művelődés- és irodalomtörténetbe.¹² Tudjuk, hogy Riedl, miután 1851-ben Németországban bölcsészdoktori címet szerzett és 1852-től Lőcsén volt gimnáziumi tanár, korábbi társasági kapcsolatainak köszönhetően Grillparzer ajánlására került Prágába az 1854-ben megalapított magyar nyelvi-irodalmi tanszékre, ahol 1860-ig működött. Itt széleskörű tevékenységet fejtett ki, ami nemcsak a fent említett fordításban és az orosz Igor-ének magyarításában¹³ fejeződött ki, hanem abban is, hogy magyar nyelvtani kézikönyvet¹⁴ valamint magyar irodalmi szöveggyűjteményt¹⁵ is

¹¹ *Die Philosophie in Ungarn*, Kritische Blätter, Prag – Leipzig, 1858, 1. Band, 14–20. – A tanulmány név nélkül jelent meg. Azt, hogy Riedl Szende a szerző, Kemény G. Gábor állapította meg először „*Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért*” című dolgozatában (Irodalomtörténet, 1950, 2. sz, 70–90.). Ennek a dolgozatnak a második kiadása: KEMÉNY G. Gábor, *Kapcsolatok vonzásában*, Pozsony, Madách, 1977, 70–99. – Riedl cikkét Beöthy Ottó jelentette meg magyar fordításban és kommentárokkal ellátva: Magyar Filozófiai Szemle 23, 1979, 3-4. sz, 520–528.

¹² Erről az időszakról elsőként: SAS Andor, *Riedl Szende hídrései a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában*, Bratislava, 1937 – Cseh oldalról lásd ehhez: Zuzana ADAMOŤOVÁ, *Szende Riedl, ústřední postava česko-maďarských literárních vztahů v padesátých letech minulého století*, Slavica 27, 1958, č. 2, 273–287.

¹³ *Szózat Igor hadjáratarúl a palócok ellen: hősköltemény az oroszok hőskorából*, Prága és Lipcse, 1858. (Riedl nem oroszról, hanem németről fordította a művet, és előszót is írt hozzá.)

¹⁴ *Magyarische Gramatik*, Wien, 1858; *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. I. Magyar hangtan*, Prága és Lipcse, 1859.

¹⁵ *Mutatványok a magyar irodalomból...*, Prága, 1856.

kiadott diákjai számára. Főmunkatársa volt a Prágában szerkesztett és Lipcsében kiadott, *Kritische Blätter* című folyóiratnak is (1857–58). Ebben publikálta fentebb említett filozófiai dolgozatát is, amelyről Sas Andor állapította meg, hogy „magyar nyelven Hegel filozófiájáról 1860-ig senki nem írt olyan világos, tartalmas és érdekes tanulmányt, mint Riedl Prágában”.¹⁶ Pedig Riedl egyáltalán nem volt filozófus. És itt került kapcsolatba a lap másik fontos személyiségével, Ignac Jan Hanuš eklektikus és jobboldali hegelianussal is, aki 1837-től Lembergben, 1847-től Olmützben, 1849-től pedig Prágában volt egyetemi tanár. Őt 1852 elején elmozdították a tanszékről azzal a váddal, hogy Hegel filozófiáját oktatja. Védelmében ugyan felhozta azt, hogy eklektikus filozófiát ad elő, de ez sem segített rajta. Riedl gondolkodására azonban hatással lehetett, hiszen az említett 1858-ös cikk nemcsak a magyarországi filozófiai állapotok, hanem Hegel filozófiájának ismeretéről is tanúskodik. Sőt arról is, hogy Riedl alighanem tájékozott volt a cseh filozófia aktuális állapotáról, amelyikről tudni illik, hogy csak a 19. század közepén vált át a németről a cseh nyelvre. Riedl talán ezért emelte ki cikkében azt, hogy a hegeli filozófia magyarországi bukásába erősen belejátszott az, hogy művelői nem tudtak megbirkózni a terminológiai problémákkal, és filozófiájuk ezért magyartalannak tűnt. Ami a reformkor szellemi légkörében idegen elemként hatott. A cseheknél pedig ekkor a filozófiai és a filológiai problémakör egymásba fonódott. A német nyelven publikált cikk tehát – a magyar reáliák alapos ismerete mellett – egyaránt szólt a német identitású prágai gondolkodókhoz és a bontakozó cseh filozófia képviselőihez.

Ezt az éppen kialakulóban levő cseh filozófiát alapvetően határozta meg a Monarchia hivatalos művelődéspolitikája – esetünkben éppen a frissen bevezetett Entwurf határozatainak gyakorlatba ültetése. Amelynek a háttérében éppenséggel egy Prágából a bécsi kormányzati körökbe avansált filozófus, Franz (František) Exner állt. Exner egyértelműen a klasszikus német filozófia, nevezetesen Hegel ellenlábasként fellépő Herbart követője volt, és ezt az orientációját – hatalmi helyzetéből kifolyólag – úgy használta fel, hogy az egyetemi filozófiai tanszékekre herbartianus gondolkodókat ajánlott és helyeztetett el. Ez az eljárás mód képezte az alapját a herbarti filozófia ausztriai elterjedésének, amelyet Böhme Károly „a realizmus karikatúrájának”¹⁷ nevezett, de amely ugyanakkor megfelelt annak, hogy a Monarchia ideológiáját megalapozza. Amikor aktuálissá vált az Entwurf által az újonnan létrehozott főgimnáziumok számára szorgalmazott, logikát és pszichológiát tartalmazó filozófiai propedeutika megírása, reális

¹⁶ SAS Andor, *id. mű.*, 35.

¹⁷ BÖHM Károly, *Az ember és világa I*, Budapest, 1941, XI.

esélyekkel két szerző pályázhatott. Az egyik Johann Heinrich Löwe (1808–1892),¹⁸ a spekulatív teizmus képviselőjeként számon tartott Anton Günther¹⁹ tanítványa, a prágai egyetemen elméleti és morálfilozófiát előadó tanár volt, akinek korábban már megjelent egy logikát tárgyaló könyve.²⁰ A másik Robert von Zimmermann (1824–1898), Exner tehetséges és kedvelt diákja, aki 1849 és 1851 között az olmützi egyetem tanára, 1852-től pedig a prágai egyetem filozófiaprofesszora volt. 1848 után az ausztriai (és cseh) filozófiai frontvonal teljesen egyértelműen megrajzolható volt. Az egyik oldalon voltak a klasszikus német filozófia képviselői és történetünk ausztriai (cseh) követői (Schlegel, Hegel, Günther, Löwe), a másik oldalon pedig Bolzano, Herbart, Exner és Zimmermann.²¹ Ezek után nem meglepetés sem az, hogy a tankönyv megírására a megbízást Zimmermann kapta, sem pedig az, hogy Löwe – aki 1857-ben szakvéleményt²² írt erről a könyvről – expressis verbis plágiummal vádolta meg Zimmermann, vagyis a fejére olvasta, hogy Zimmermann Bolzano alaplívéből vett át szövegrészeket, és a könyv alapszerkezete is Bolzanót követi. A helyzet megoldást követelt. A megoldás pedig a Monarchia kultúrpolitikáját jellemző lépéssorozat volt, amelynek a filozófia monarchiabeli és magyarországi filozófiát illető vonatkozásaival már a Kant-vita során, majd pedig a hegeli pör idején is találkozhattunk, és amelynek mindig volt hatalmpolitikai és valláspolitikai összetevője is. Ebben az esetben – ahogyan az eseményeket E. Winter pontosan összefoglalta – az történt, hogy 1857 folyamán Günthert és Löwét herézissel vádolták meg, majd pedig a pápa Günther tanait elítélte. Zimmermannat arra utasították, hogy tankönyvét írja át, és az újabb kiadásban

¹⁸ Löwe életéről lásd: WURZBACH: *Biographische Lexikon des Kaiserthum Österreich*, 15. k., Wien, 1866, 419–420.; Josef KRÁL, *Československá filosofie*, Praha, 1937, 36.

¹⁹ A katolikus egyháztörténet a XIX. század „téves irányzatai” közé sorolja az ún. szemiracionalizmust, amelynek fő képviselői, Georg Hermes és Anton Günther Hegel filozófiáját is megpróbálták alkalmazni a hittitkok racionális értelmezéséhez. – Lásd: IJJAS Antal, *A jelenkori egyház története. Az egyházi főhatalom fénykora*, Budapest, 1941, 191.; Dr. SZÁNTÓ Konrád O. F. M., *A katolikus egyház története II.*, Budapest, 1985, 461.

²⁰ Johann Heinrich LÖWE, *Über den Begriff der Logik*, Wien, 1849; Később egy diákja, W. Kaulich – Löwe tudta nélkül és annak felháborodására – Prágában megjelentette a logika-előadásokon alapuló *Handbuch der Logik* (1869) c. művét. Ezt követően 1881-ben Löwe saját maga jelentette meg *Lehrbuch der Logik* című könyvét. – Lásd ehhez: Eduard WINTER (Hrsg.), *Robert Zimmermanns Philosophische Propädeutik und die Vorlagen aus der Wissenschaftslehre Bernard Bolzanos. Einleitung*, Wien, 1975, 8.

²¹ Vessd össze: Eduard WINTER, id. mű, 9.; Eduard WINTER, *Bernard Bolzano a jeho kruh*, Praha, 1935; Ivo TRETERA, *J. F. Herbart a jeho stoupenici na pražské univerzitě*, Praha, 1990.

²² Lásd: Johann Heinrich LOEWE, *Gutachten über R. Zimmermanns Philosophische Propädeutik* = Eduard WINTER, *Ausgewählte Schriften aus den Nachlass E. Morscher und O. Neumeier, Beiträge zur Bolzano-Forschung* 3, St. Augustin, 1993, 51–102.

ne legyen egyértelmű a Bolzanótól való függés. Ezzel a függéssel ugyanis nemcsak az volt a baj, hogy a plágium nagyon kínos volt mind a szerző, mind pedig az oktatási minisztérium szempontjából, hanem az is, hogy Bolzano gondolkodásában az eszmék és kategóriák harmonikus léte konfrontálódott a valóság kevésbé kiegyensúlyozott voltával. Az 1860-as második kiadásban, ahogyan azt Nyíri Kristóf megfogalmazta, „a bolzanói kategóriák helyét herbarti kategóriák foglalják el, s ezek már sokkal inkább valamilyen tényleges és megvalósult harmóniát festenek. Zimmermann ugyan azt állítja, hogy a változás csak terminológiai, nem pedig tartalmi, és az 1841-ben elhunyt német filozófiaprofesszor, Herbart ebben az időben valóban Ausztriának, mondhatni, hivatalos filozófusává deklaráltatott, a Zimmermann könyvében történt változásoknak tehát inkább külsődleges, mint immanens filozófiai okai vannak – de a külsődleges megfontolások túlnyomóvá válása a korabeli művekben éppen a filozófiai gondolkodás hanyatlására utal.”²³ Ez a tankönyv, több kiadásban és több nyelvre lefordított formájában továbbra is a császári és királyi állami főgimnáziumok hivatalos filozófiai propedeutikája maradt. A bécsi egyetem filozófiai tanszékére kiírt pályázatot természetesen Zimmermann nyerte el, Löwét pedig úgy pacifikálták, hogy professzúráját a prágai egyetemen véglegessé tették.²⁴ Egyszóval: a plágiumvádát ad acta tették, mintha meg sem történt volna.

A kérdés azonban megmarad: miért állították félre Löwét, és miért csinálhatott karriert Zimmermann, hiszen nemcsak Günther, hanem Bolzano is kényelmetlen volt mind a hatalom, mind pedig az egyház számára? Bolzanóról közismert, hogy csak 1805-től 1819-ig taníthatott az egyetemen, egy évvel később pedig véglegesen eltávolították őt a tanszékről. Sőt, papi hivatását sem gyakorolhatta, hiszen meg volt tiltva számára mind a prédikálás, mind pedig a gyóntatás. Az okok egyértelműek voltak: nem tartotta magát az előírt tankönyvekhez, hanem önállóan gondolkodott, társadalmi nézetei pedig inkább közelítettek a felvilágosodás eszméihez, mintsem Metternich Ausztriájának ideológiájához. Vagyis Bolzano filozófiája is nemkívánatos bölcseleti rendszerré vált. Igen ám, csakhogy Bolzano egyrészt – és ez az eszmetörténet szempontjából fontos – egyértelműen Hegel-ellenes állásponton volt, ami egybevágott a hivatalos állásponttal, másrészt közeli baráti viszonyban volt Exnerrel valamint Zimmermann édesapjával. Ami azonban a legfontosabb ebben a vonatkozásban: mind Exner, mind pedig Leo Thun, az oktatási miniszter

²³ NYÍRI Kristóf, *id. mű*, 8.

²⁴ Eduard WINTER, *Robert Zimmermanns...*, 10–11.

nagyra becsülte Bolzanót.²⁵ A fiatal Zimmermann Bolzano „Herzensjunge”-nak nevezte, és annak Leibnizről szóló könyve²⁶ után úgy vélte, van akkora matematikai tehetsége, hogy tovább viheti az ő gondolatait. A bolzanói hagyatékban azonban Zimmermann nem tudott megfelelni.²⁷ Amit viszont meg tudott tenni: közvetítette Bolzano logikáját, és belevitte azt a filozófiai propedeutikába. Végrehajtva ezzel azt a szubverzív viszonyulást, amely a rendszerellenes eszmét helyezi el a rendszernek abban az elemében, amely pedig arra hivatott – legalábbis az első Ratio Educationis óta – hogy ezt a rendszert szolgálja ki a reprodukcióját elvégezni hivatott egyének kiképzése révén. Nem véletlen következmény ezek után, hogy két Zimmermann-tanítvány, a lengyel Kasimir Twardowski és a cseh Josef Durdik a XIX. század végén visszaemelik a filozófiai diskurzusba Bolzano művét,²⁸ amely utána Közép-Európában kiprovokálta a matematikai logika és a nyelvfilozófia létrejöttét.

Ezek után megválaszolhatjuk a kérdést: Riedl melyik Zimmermann-tankönyvet fordította? Első sorban meg kell állapítani, hogy Riedl csupán annyit tüntet fel könyvében, hogy a szöveg „Zimmermann nyomán” született. Ezért szöveg-összehasonlításra van szükség. Ennek alapján megállapítható, hogy Riedl az átdolgozott tankönyvet vette alapul, amelyik inkább herbartianusnak nevezhető, annak ellenére, hogy lényegi kérdésekben még mindig Bolzano gondolatai vannak a háttérben. Vagyis Riedl Szende felmenthető a plágium-átültetés vádjá alól. Ezt támasztja alá E. Winter tudósítása is, amely szerint a második kiadás alapján készült a tankönyv magyar és olasz fordítása.²⁹ A plágium esetéről Riedlnek feltételezhetően tudomása is lehetett – még ha erről semmilyen dokumentum sem áll a rendelkezésünkre – hiszen prágai ténykedése éppen az inkriminált időre esett, valamint ottani hegelista barátja, Hanuš révén betekintést nyerhetett a prágai egyetemen és annak környékén zajló eseményekbe.³⁰ Sőt, talán még azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a magyarországi filozófiát bemutató írása valamiképpen – még ha áttételeken keresztül is – csatlakozik a fentebb leírt történehez. Az esetleges további kérdés, hogy

²⁵ Eduard WINTER, *id. mű*, 21.

²⁶ Robert von ZIMMERMANN, *Leibniz und Herbart. Eine Vergleichung ihrer Monadologien*, Wien, 1840.

²⁷ Lásd: Eduard WINTER, *Bernard Bolzano. Ein Denker und Erzieher im Österreichischen Vormärz*, Wien, 1967, 23–24.

²⁸ Bernard BOLZANO, *Vlastní životopis*, Praha, 1981, 158.

²⁹ Eduard WINTER, *Robert Zimmermanns...*, 27.

³⁰ Hanušnak, a filozófiai nézetkülönbségek mellett személyes averziói is lehettek Zimmermannal szemben, hiszen 1852-ben arra a prágai filozófia-tanszékre nevezték ki Zimmermann professzornak, ahonnan Hanuš eltávolították, és az Egyetemi Könyvtárba helyezték át.

vajon mi okból vagy célból vállalta el a tankönyv javított változatának fordítását, már túl van az eredeti problémafelvetés keretein.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen hatást fejtett ki Zimmermann tankönyve a magyar gimnáziumokban folyó filozófiaoktatásra és közvetve a magyar filozófiára, akkor első sorban meg kell néznünk, hol használták ezt a kézikönyvet oktatási anyagként. Ha csupán a volt felső-magyarországi intézményeket vesszük szemügyre, akkor kizárhatjuk a protestáns iskolákat, ahol – természetes módon – túlnyomórészt a hazai bölcsésztanárok által írt tankönyvek voltak forgalomban. A katolikus főgimnáziumok közül pedig csak a pozsonyi és a besztercebányai iskola évkönyvei tesznek említést Zimmermann propedeutikájáról. A két iskola között azonban van némi különbség. Míg Pozsonyban 1853 és 1855 között a német nyelvű, eredeti tankönyvet – amely még tartalmazza a Bolzanótól származó szövegrészeket – használta Anton Schmid, a filozófia tanára,³¹ az 1870/71-es tanévtől az 1874/75-ös tanévig a Riedl-féle magyar fordítást jelöli meg hivatalos tananyagként az évkönyv.³² Az ezt megelőző években Purgstaller tankönyve, utána pedig a Klamarik János fordításában megjelent herbartiánus Gustav Adolf Lindner propedeutikája³³ volt használatos. Besztercebányán csak rövid ideig (1869-től 1873-ig) alkalmazták a Riedl fordításában megjelent logikát és pszichológiát, de ehhez még társították Purgstaller metafizikáját is. Utána pedig itt is a Lindner-féle tankönyv került be az oktatásba, amit az is erősített, hogy a tankönyvet fordító Klamarik volt az iskolában a filozófia tanára, és egy ideig az iskola igazgatója is. Egyébként a herbarti szellemű propedeutika nem volt idegen az egyes protestáns szerzők számára sem, hiszen pl. Böhm Károly is mint jól használható tanulmányi anyagra utal a Lindner-féle kézikönyvre mind logika-, mind pedig pszichológia-tankönyvében.³⁴ Ez érthető abból a szempontból, hogy Herbart gondolkodása összeköthető volt a kanti indítással.

A korabeli magyar filozófiára kifejtett közvetett hatás – paradox módon – ugyanúgy Böhm reakciójából olvasható ki, aki a Zimmermann- és Lindner-féle logika-tankönyveket formalizmusuk és a matematikai gondolkodásra való támaszkodásuk miatt keményen megbírált: „... Klamarik-Lindner mind a formalizmus útján mennyiségileg operálnak, s túlhajtják azt az irányt, melyet egész tisztaságában nálunk Riedl Szende

³¹ Vessd össze: *Program des k. k. Kathol. Gymnasiums zu Pressburg am Schlusse des Schul-Jahres 1853, 1854, 1855*, Pressburg 1853, 1854, 1855.

³² *A pozsonyi kath. Királyi főgymnasium Értésítvénye* (az illető évekből), Pozsony 1871 – 1875.

³³ Lindner Zimmermann tanítványa volt Prágában, és az ő herbarti szellemben írt tankönyve még a XX. század elején is használatos és mértékadó volt a Monarchia gimnáziumaiban.

³⁴ BÖHM Károly, *Logika*, Budapest, 1889, V.; BÖHM Károly, *Tapasztalati lélektan*, Budapest, 1888, 4.

hozott be a Zimmermann-féle logikában.”³⁵ Böhm kifogása főként azon alapszik, hogy – szerinte – a logikai tanokat nem lehet a pszichológiától és az ismeretelmélettől függetlenül fejtegetni. Ellenkező esetben ugyanis a logika mesterséges jelek kombinatorikájára szűkül le, és megfelelkezik a gondolkodásnak a valósághoz fűződő kapcsolatáról. Böhm gondolkodása túlságosan is a XIX. században gyökerezett ahhoz, hogy Bolzano teljesítményét a saját helyén és jelentésében értékelni tudta volna. A logika és a matematika mélyesges összefonódása a XX. század elejének nagy felfedezése, amely éppen Bolzanónak Husserl általi újrafelfedezésével vált lehetővé. Böhm ezt még nem látja, de a diszciplína belső problémáit feszegető és saját filozófiai meggyőződését érvényesíteni kívánó kritikája két más összefüggést is feltár a számunkra. Első sorban azt, hogy a Zimmermann-fordítás megalapozta Herbart jelenlétét a magyarországi filozófiaoktatásban, és ezt a vonalat a Lindner-féle tankönyv vitte tovább. Másodsorban pedig azt, hogy Lindner logika kézikönyve azért volt a legelterjedtebb a magyarországi gimnáziumokban, mert „a *legvilágosabban* fejtegeti a logikai tanokat”.³⁶ Valamilyen okból kifolyólag azonban Bolzano azon gondolatai, amelyek azért rejtve megőrződtek Zimmermann tankönyvének revideált kiadásában is, Ausztriával ellentétben nálunk nem találtak olyan folytatásra, mint a Monarchia német nyelvterületén. A magyar filozófia csak utólagosan, Brentano, Frege és Husserl hatására említi meg Bolzano nevét, de most már a logika történetének öt megillető helyén.³⁷

Zusammenfassung

Der berüchtigte Plagiatskandal des Jahres 1850 war die philosophische Propädeutik von Robert von Zimmermann. Der vorliegende Beitrag stellt die Frage, ob Szende Riedl von der erste oder von der zweiten Ausgabe des Werks ausgegangen war. Bei der Fragesuche sind auch die Bildungsverhältnisse der Monarchie im 19. Jahrhundert und auch die Machtbeeinflussung der Philosophie erklärt. Wir bekommen inzwischen ein Bild über einigen subversiven Technik, die der Platz der Philosophie von Herbart und Hegel in dem Unterricht und in dem öffentlichen Leben bestimmen hatten. Die Konklusion der Studie ist: Riedl hat die zweite, von direkten Plagiat „geläuterte“ Ausgabe übergesetzt. Die paradoxe Konsequenz war, dass in ungarischen Schulunterricht wurde die mathematische Logik von Bolzano in der Hintergrund gedrängt und die

³⁵ BÖHM Károly, *A formai logika reformjáról*, Magyar Philosophiai Szemle, 1885, 264.

³⁶ *Ugyanott*, 272.

³⁷ Lásd: VARJAS Sándor, *A logikáról = Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*, Budapest, 1910, 80.; POLGÁR Gyula, *A matematika logikájának alapelvei = ugyanott*, 459.

ungarische Philosophie hatte sich zu den Änderungen der Logik in dem 20. Jahrhundert mit großem Verspätung angeschlossen.

Resumé

Nechvalně známým skandálem padesátých let 19. století bylo vydání filosofické propedeutiky pro střední školy od Roberta von Zimmermanna. Tato učebnice byla totiž plagiátem hlavního filosofického díla Bernarda Bolzana. Studie zkoumá, zda se překlad této učebnice do maďarštiny z pera Szende Riedla opíral o první nebo druhé německé vydání. Při odpovědi na tuto otázku studie objasní dobové vzdělávací poměry Monarchie i determinovanost filosofie ze strany politické moci. Studie zároveň poskytne i obraz těch subverzivních technik, které rozhodovali o místě filosofie Hegela i Herbarta ve výuce a veřejnosti. Studie dospívá k závěru, podle které se Bolzanova matematická logika dostala na maďarských školách do úzadí a proto maďarská filosofie reagovala na přeměny logiky na začátku 20. století s opožděním.

KI A BENDEGUCZ SZERZŐJE?²

Annotáció: A tanulmány a címben feltett kérdést járja körül, annak tisztázása érdekében, miért fordulhat elő, hogy egy a szlovák irodalomtudomány által egyértelműen azonosított mű, más nyelvi közegben, esetenként más szerző feltüntetésével is adatolt. Az írás a címben említett német nyelven írt regény szerzőségének kérdését a 19. század első felének kulturális, nemzetiségi és felekezeti vitáinak tükrében látta át és a szerzőséget érintő „félrehallás” okait vizsgálva a többnyelvű kultúrközeg tagjai beavatottságát konstatálva mutat rá az adatok pontatlanságához vezető út relevánsnak tűnő állomásaira.

Kulcsszavak: Bendegucz, Ján Chalupka, Schedius Lajos, rejtőzködő szerző, Kocúrko, röpiratok.

Az egyszerű kérdések néha különleges csapdákat rejtenek. Esetenként veszélyeseket, máskor inkább szórakoztatóakat. Mert mégis: Ki a Bendegucz szerzője? Először természetesen az szorulna magyarázatra, ki vagy mi is ez a Bendegucz? Műfaját tekintve regény, amely 1841-ben jelent meg Lipcsében. Teljes címe: Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint; alcíme szerint Eine Donquixottiade nach der neuesten Mode. S nemcsak a cím, hanem a tartalom is német. Pontosabban német nyelven íródott, mert egyébként a magyarosítás kérdéseivel foglalkozik és az akkori Magyarország, Erdély és a mai Románia területén játszódik. Hősei két túróci nemes, Bendegucz (korábbi nevén Kazimir Arpad) és Kolompos Gyula (eredetileg Slanina), akik Bendegucz szolgája, Kurtaforint Pista (egykor Drobny) kíséretében keresik a magyar nyelv bölcsőjét. A mű nem a reformkorban domináns szempontok alapján viszonyul a magyarság, a magyar nyelv terjedésének kérdéséhez s lényegében a delibábos magyarságkultusz kifigurázásának tekinthetjük a három ugyancsak naiv lelkű, egyszerű figura arra irányuló törekvését, hogy Kőrösi Csoma

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás az 1/0233/11 számú, Jazyková a literárny manažment v multikulturálnom priestore megnevezésű VEGA-projekt keretében készült a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

nyomdokain haladva egy új felfedezés hírével kápráztassák el a magyar közvéleményt, a magyar sajtót és a magyar tudományos életet. Bendegúcz lelki szemei előtt már ott lebeg a kép, melyen magát Kazinczy mellett látja az Akadémia évkönyvében (! *Bendegucz*, 165.).

Ha mű nyelvének és témájának/tartalmának kapcsolatából indulunk ki, akkor elsőként nagy valószínűséggel a magyarországi német közösség körében kereshetnénk a szerzőt, de az 1841-es kiadás szinte semmit vagy csak nagyon keveset árul el arról, ki írhatta ezt a szöveget. Pedig a belső címlapon két adat is utal arra a valakire/valakikre, akik a keletkezéstörténetben szerepet játszhattak. A két betűnév/monogram a szerzőként feltüntetett **P. P-s.** és a fordítóként megnevezett **L. von Sch.** Ha a magyar irodalomtörténet rendelkezésünkre álló adatai felől kezdjük meg a keresést, akkor legalább az egyik esetben úgy tűnik, nincs nehéz feladatunk. Az L. von Sch. a legnagyobb valószínűséggel Schedius Lajos, neve német verziójaként Ludwig (von) Schedius névjegye. Ezt a feltételezést erősíti meg az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa is, amelyben a Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint bejegyzés adatai egyetlen nevet tüntetnek fel: a fordítóét, Schedius Lajosét. Ebben az esetben két lehetőségünk van. Megkeressük a magyar nyelven írt eredetit és azonosítjuk a szerzőt, hiszen a német kiadásban ez áll. „Aus dem Magyarischen übersetzt” vagy feltételezzük, hogy L. von Sch. csak eljátszott a lehetőséggel, elbújt egy nem is létező magyar mű mögé és ő maga a szerző. A világháló, sőt egy nagynevű amerikai egyetem könyvtári katalógusának egy bejegyzése is Schediust tünteti fel a szerző szerepében: az amazon.co.uk és az ebay is Schedius műveként kínálják a regény reprintjeit, a Harvard könyvtára pedig a magyar (magyar vonatkozású) művek között (is) szerepelteti: „Harward College Library/Dec. 9, 1920 – Minot Fund Hun L 858. 137. 30”.

Ha mégis keresni kezdjük a magyar eredetit, komoly nehézségekre ütközünk. A magyar regény ill. próza történetét feldolgozó művek – bibliográfiák, monográfiák, irodalomtörténetek nem ismerik a regényt. Nem ír róla Szinnyei Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig c. kétkötetes munkája sem, amely pedig részletező alaposággal őriz meg mára teljesen ismeretlen és akkoriban is jelentéktelen szerzőket az utókor tudata számára és nem ismeri a művet Toldy (Schedel) Ferenc irodalomtörténete sem. Tulajdonképpen magát a regényt leszámítva sehol sem található adat arról, hogy valaha is létezett volna egy magyar regény, amely alapján az egyedül ismert német „fordítás” készült. Így tűnik igazolhatónak az a gondolat, hogy nincs értelme magyar szöveget és P. P-s.-ként azonosítható szerzőt keresni; az egyedüli kézzelfogható, reális adat a fordítót rejtő névjegy, aki ezáltal maga a szerző – vagyis a regény

Schedius Lajos műve és eredetileg is német nyelven íródott, annak a koncepciónak jegyében, miszerint a haza iránti elkötelezettség nem kell hogy egyet jelentsen a magyar nyelv és kultúra egyedüli vagy fölérendelt értéként való szemléletével. A következő lépés tehát a Schedius-művek jegyzékének vizsgálata. Schediusról köztudott, hogy műveit anyanyelvén, németül írta (jelentős kivétel a tudomány nyelvén, latinul megjelent esztétikai elmélete). Szinnyei József jegyzéke a Magyar írók élete és munkái (! Szinnyei, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/s/s22879.htm>) vonatkozó szövege azonban minha nem ismerné ezt a regényt. Hibás a jegyzék vagy Schedius valamilyen okból titkolni szeretné szerzőségét? Ha igen, akkor miért ilyen átlátszó módszerhez folyamodik? Van-e erre valamilyen magyarázat? Ha a Schedius-kutató Balogh Piroska szempontját érvényesítjük, mely szerint Schedius egyik domináns vonása a kultúrák közötti közvetítés (! Balogh, 473.), akkor nincs logikája a rejtőzködésnek. Hiszen a Bendegucz – bár részleteiben sértheti a magyar önértetet – egészében csak azt mondja, hogy tettei következményeivel a magyar közéletnek együtt kell majd élnie, ill. aki példát követi, azt ne vesd meg ezért! A regény szerzője egyébként is jól tudja, hogy a Bendegucz-féle maradi Béltékycy³ fölött már eljárt az idő (Bendegucz édesanyja egy kálvinista magyar „von Béltékycy”) s hogy az elmaradottság, az eszem-iszom tartalmú múltba nézés a szatíra céltáblája lehet.

Mégis, oka kell legyen annak, hogy Schedius csak ilyen felemás módon adja a nevét az egyébként jó szórakozást is kínáló műhöz. Összefügghet-e a válasz azzal, hogy a Schediusról megrajzolható kép nem mentes az ellentmondásoktól? Egyrészt több mint ötven éven át volt „a pesti evangélikus társasélet központi alakja” (László, http://bf.archivportal.hu/id-868-laszlo_ferenc_evangelikus_tarsaselet.html), ugyanakkor tudós ember, professzor a pesti egyetemen, s mint olyan – széles körben ismert és elismert. Bár egyik területen sem fenntartásoktól mentesen. A polihisztor vállalkozóról Blaskó Katalin a következőket írja: „Tatsache ist, dass Schedius keine großen Werke mit Nachwirkung hinterließ, seine Polyhistor-Tätigkeit wurde von den Zeitgenossen mit Skepsis aufgenommen und die extreme Vielseitigkeit manchmal belächelt.” (Blaskó, 172.)⁴

A sikeres vállalkozóként is ismert tudós megítélésének ambivalens voltát Balogh Piroskára utalva értelmezi Blaskó, mikor arra a kérdésre keresi a választ, mi okozhatta, hogy Schedius közvetlenül a halála után a kulturális

³ A Béltékycy-ház, Fáy András 1832-ben megjelent, Széchenyi eszméit követő, népszerűsítő regénye.

⁴ Egy vonatkozó lábjegyzetben Kazinczyt idézi, aki Váczy Jánosnak írt levelében a következő megjegyzést teszi: „En is nevettem, hogy az idén Schedius Prof. Urat, kit én nagyon becsülök, a Bécsi Kalendariumban a fő Astronomusok számában olvastam.” (Blaskó, 172.)

kánon peremére került. A válasz kulcsfigurája Toldy, pontosabban a Toldy által rögzített Schedius-kép. A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig c. művében, a Széptani tudományi mozgalmakkal foglalkozó 99§-ban (! Toldy, 258–259.) Greguss Mihállyal egy mondatban említve fogalmazza meg mindazt, amit érdemesnek tart elmondani Schediusról: „Két jeles szépész, Greguss Mihály és Schedius Lajos élőszóval és irodalmilag fejtegették a szépet, amaz Bouterwek nyomában haladva, ez éles ésszel új rendszert alkotva; de latinul, amiért az iskola falai között ki nem hatottak az életre.“ (Toldy, 258.) A Schedius-kép elhalványodása általában arra vezethető vissza, ezt Blaskó is hangsúlyozza, hogy nem eléggé magyar (!): „er sich als Vertreter der Reformgedanken und der ungarischen Nationalkultur und Nationalsprache nicht markant genug profilieren konnte“ (Blaskó, 174.)

A nem eléggé magyar „vádja” egyébként ismét szorosabbra zárja a Bendegucz és Schedius kapcsolatát, hiszen a regény céltáblája az a korabeli figura, aki minden áron a legjobb, leghívebb magyar szeretne lenni. Így a szerző rejtőzködését a társadalmi megítélés „milyenségének” fenntartása is vezethette (az erőteljesen magyar szelleművé váló pesti, budai közegben).

A társasélet középpontjában álló Schedius profiljának része a politikai hatalommal fenntartott kapcsolata is. Egy 1807-es osztrák rendőri jelentés alapján tényként kell elfogadni, hogy József nádor informátorainak körébe tartozott, bár „Es soll betont werden, dass er offenbar kei bezahlter Spitzel war, der in regelmäßigen Berichten andere denunzierte, beim Palatin spielte er eher die Rolle eines Beraters, und vom Hof wurde er zu bestimmten Themen und Anlässen um Informationen gebeten” (Blaskó, 174.). Ez a tulajdonképpen tanácsadóiként megfogalmazott szerep ismét a Bendegucz irányába (is) mutat. Az udvar védelmét élvezve és a helyiek nyílt elutasításának lehetőségét megkerülve szólhat(na) hozzá a kultúrpolitika és a közélet alakulása szempontjából is fontosnak érzett témákhoz. Az evangélikus Schedius számára különösen fontos lehetett az evangélikus egyház szervezeti kérdéseiről való vélemény megfogalmazása (fontos helye van a regényben is), de szerepe van a regényben a Schediushoz is közel álló színház kérdéseinek és a szláv elem megjelenése is magyarázható a pesti szláv/szlovák elittel fenntartott kapcsolataival.

A reformkori pesti evangélikus közösség (melynek befolyásos támogatója József nádor harmadik felesége, a német evangélikus Mária Dorotya volt) vezető személyiségeként Schedius kapcsolatot tartott fenn Ján Kollárral, a Slávy dcera szerzőjével is, a pesti evangélikus lelkésszel, a szlovák irodalmi klasszicizmus meghatározó alkotójával. Schedius mint ezt már tudjuk „ideális közvetítő és ideális kapcsolatépítő volt” (László,

i.m.), aki minden eszközzel támogatta felekezetét. A pesti evangélikusok lényegében háromnyelvű közösség voltak, a magyar és a német mellett jelen volt a szlovák nyelv is, s a pesti szlovák elit egyik legjelentősebb képviselője volt Kollár. Kapcsolatuk elsősorban a pesti evangélikus iskolaügy kérdéseire épült, de Schedius szélesebb értelemben is nyitott volt a nem magyar (és nem német) kultúrák kérdéseit illetően. Ennek bizonyítéka a Zeitschrift von und für Ungarn, amelyet 1802–1804 között jelentetett meg és amely lényegében Magyarország és Európa német nyelvű részei között a közvetítő szerepét játszotta (! Blaskó, 177.). Blaskó Tarnóira hivatkozva emeli ki, hogy a folyóiratból kikövetkeztethető „haza-kép” jellemzője a német anyanyelv és a magyar haza kapcsolatának artikulálása (! Blaskó, 178.), ami végeredményben a magyar nemzettel való azonosuláshoz vezet. A magyarországi irodalmi termésben való tájékozódás megkönnyítése érdekében Schedius lapja ismerteti a századfordulón megjelenő tudományos és szépirodalmi műveket, miközben nyelvi alapú szelektáció nem figyelhető meg. Az ismertetett könyvek között egyaránt szerepelnek latin, magyar, német, szerb és szlovák nyelven írt művek is. A szlovák intelligenciával fenntartott kapcsolatának legismertebb eredménye azonban mégis a már említett evangélikus iskolaügy köréből származik. 1806-ban, Lovich Ádám (1760–1831) szuperintendenssel együtt egységes tantervet és iskolareformtervezetet készített, amely ugyan nem vált kötelezővé, de hosszú ideig mintaként szolgált.

De mégis miért hoznának minket ezek az információk közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához, vajon Schedius-e a Bendegucz szerzője? S ha mégsem ő, akkor ki lehet az L. von Sch mögé bújó alkotó? Ha új úton indulunk el, akkor az evangélikus és a szlovák kulcsszavakként szerepelhetnek (sőt részben a Kollár és a Lovich is). Ha ugyanis szlovák regényként kezdünk annak keresésébe, ki és mi ez a Bendegucz, akkor azt az információt kapjuk/találjuk, hogy a mű Ján Chalupka (1791–1871) szlovák evangélikus lelkész és író (Lovich Ádám Ludovika nevű lányának férje) évtizedekre feledésbe merült regénye. Még a beavatottak szűk köre, mint pl. az első szlovák irodalomtörténet írója, Jaroslav Vlček is valószínűleg csupán másodkézből származó információk alapján írt róla. Az elveszettnek hitt regényt a 20. század ötvenes éveinek legelején Ján Čaplovič (a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárának igazgatója) információja alapján Ján Vladimír Ormis „megtalálta” és szlovák nyelvre fordította. Az 1953-as első szlovák nyelvű kiadással végleg rögzítettnek látszik az a tény, hogy a regény szerzője Chalupka. A szlovákká lett mű címe Bendegúz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint (Donquijotiáda podľa najnovšej módy), majd az 1983-as (eddig utolsó) kiadás címe már Bendegúz, Dula Kolompoš a Pišta Kurtaforint.

Természetesen a líceumi könyvtárban található példány is csak olyan, mint az 1841-es első lipcsei kiadás valamennyi fennmaradt példánya. Csupán betűkkel jelöli a könyv szövege mögött álló személyt/személyeket, miközben a P. P-s. és az L. von Sch. sem utal közvetlenül Chalupkára.

A magyar irodalom számára sem ismeretlen jelenség a szerzői életmű utólagos megalkotása. Toldy Ferenc 1843-ban jelenteti meg a Fanni hagyományait s így a figyelmet az Uránia egykori szerkesztőjére, Kármán József-re irányítja. Irodalomtörténetében az „új iskola“ szépprózáját tárgyaló fejezetben említi Kármánt – természetesen megkerülve azt a tényt, hogy az Urániában 1794-ben folytatásokban megjelent szöveg alatt nem szerepel szerzői név, így a szerző „de facto“ névtelen –, amit viszont fontosnak tart elmondani, az a következő: „Az érzés mélysége s a belső valóság megragadó ereje e művet egyetlenné teszi a maga nemében“ (Toldy, 160.).

Devescovi Balázs A mítosz és Fanni c. munkájában az általánosan elfogadottá lett képet vizsgálata tárgyává téve több magyar forrásra hivatkozva teszi mégis/újra láthatóvá a szerzőség kérdését, pl. Pintér Jenő 1912-es és Szilágyi Márton 1993-as véleményeit idézve.⁵

Irodalomtörténeti hagyományként rögzült egyébként az az információ is, mely szerint az Uránia működésében Kármán József és Pajor Gáspár mellett Schedius Lajos is szerepet játszott. A Schedius szerepét illető – az idők folyamán felmerült – kétségeket Szilágyi Márton kutatásai látszanak eloszlatni: „Az Uránia tájékozódásában (tehát) Schedius ízlésvilágának és műveltségének fontos szerep jutott; a nyilván komoly szaktekintélynek tekintett ifjú esztétikaprofesszor jóval erőteljesebben határozhatta meg a folyóirat tartalmát, mint eddig a szakirodalom gondolta. ... Az Uránia bizonyos fokig tehát reprezentálja magának Schediusnak az ízlésvilágát és tükrözi műveltségének szerkezetét is.” (Szilágyi, 143.)

Szilágyi Márton is a közvetítő, kapcsolattartó/-építő Schedius-képet látatja, amely semmiféleképpen nem mond ellent annak az esetleg felmerülő lehetőségnek, hogy az eredetileg talán más nyelven írt művet Schedius azért fordítja németre, hogy közvetítői szerepbe állíthassa a magyarosítási törekvések túlkapasainak eliminálása ill. a többnyelvű közös haza koncepciójának pártolása érdekében. A szlovák irodalomtörténet-írás azonban az L. von Sch. monogramot másként olvassa és Schediust szinte kizárólagosan csak Kollárral kapcsolatban említi. Ezt teszik egyébként a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó magyar kutatók is. Sziklay László – a szlovák irodalomtörténészek által is nagyra értékelt –

⁵ „Mi egyre másra beszélünk Kármán munkáiról, holott bizonyosan azt sem tudjuk, vajon csakugyan övé-e azok a kisebb-nagyobb alkotások, melyeket nevéhez láncolunk.“ és a „Hagyományok“ szerzője – sajnos – nem nevezhető meg egyértelműen“ (Devescovi, 77.)

A szlovák irodalom története c. munkájában csak Kollár Národnie spievanky összeállításához adott segítsége kapcsán említi Schediust (! Sziklay, 224.). Fried István is csak a Kollárhoz fűződő kapcsolatát emeli ki.⁶

A Bendegucz első szlovák nyelvű kiadásának előszavát író Andrej Mráz a szerző nevét helyettesítő monogramok kérdését még marginalizálja, mikor így fogalmaz: „pod nič nehovoriacimi značkami skrývajúci sa autor” (Mráz, 14.), majd zavarba ejtően azt konstatálja, hogy „autor udáva, že on je len prekladateľom diela neznámeho pôvodcu” (Mráz, uo.). Itt természetesen nem arról van elsősorban szó, hogy az L.von Sch. Chalupka lenne, hanem arról, hogy a szerző egyértelműen Ján Chalupka, így a monogramok jelentésének kutatása felesleges.

Az 1953-as kiadást a fordító J. V. Ormis tanulmánya, ill. az általa kidolgozott és összeállított jegyzetapparátus zárja. Mráztól eltérően Ormis megpróbál magyarázatot találni a betűnevekre/monogramokra, de ekkor még azt állítja, hogy a P. P-s. a véletlen műve (vagy esetleg a latin Pastor Priznensis rövidítése, bár rögtön megjegyzi, hogy a helyes alak a Briznensis lenne – [! Ormis 1953, 220.], arra való tekintettel, hogy Chalupka Breznóbányán volt lelkész). Az L. von Sch. funkciója pedig csak annyi, hogy azt a benyomást keltse, mintha a szerző nemesi származású lenne (! Ormis, uo.). Ormis ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a regényszöveg szerves részét képező előszóban („Vorwort – Muthmaßliche Muthmaßungen über den muthmaßlichen Verfasser der folgenden Geschichte”) egy további „aláírás”, az x+y is szerepel.

Az 1959-es, második szlovák kiadás bővített tartalmú, részben átdolgozott Ormis-tanulmánya és a csatolt jegyzetek már többet árulnak el. Ormis ekkor már azt állítja, hogy a P. P-s. a klenóci evangélikus lelkész Peter Pavol Šramko (1775 – 1839) monogramja (pszeudonimje), miközben arra hivatkozik, hogy az általa ismert német nyelvű kéziratra a kéziratéval megegyező kézírással írták rá ezt a nevet a Petrus Paulus Schramko alakban (!Ormis 1959, 198.). Az L. von Sch.-t már Ludovít Šuhajdaként⁷ fejt meg, de a nemesi származásra utaló von-t, továbbra is azzal magyarázza, hogy a cél annak az illúzióknak a megteremtése, hogy nemesember szólal meg (! Ormis 1959, 189-199.).⁸

A szlovák irodalomtörténetek általában nem foglalkoznak a P. P-s. – L. von Sch. –kérdésével. Jelentős kivételnek a Szlovák Tudományos Akadémia 1960-ban megjelent szlovák irodalomtörténete számít: „Chalupka tým, že vo

⁶ „Kollegiális viszony fűzte ...Schedius Lajoshoz, akinek jubileumi ünnepélyén Kollár meleg hangú német beszéddel vett részt.” (Fried, <http://ep.oszk.hu/00000/00036/00014/pdf/08.pdf>)

⁷ Ludovít Šuhajda (1806 – 1872) – a selmecbányai evangélikus liceum tanára.

⁸ A P. P-s. – t érintő információt – azonos tartalommal – a csatolt jegyzetapparátusban is megismétli, az L. von Sch. -re vonatkozót nem. (! Ormis 1959, 221.)

vydaní naznačoval, ako by román napísala značka P. P-s. (Peter Pavol Šramko) a preložil ho do maďarčiny spisovateľ šľachtického pôvodu L. von Sch. (Ludovít Šuhajda, autor jednej z obranných brožúr) dokonale zastrel svoje autorstvo.” (*Dejiny slovenskej literatúry II*, 262.)⁹

A szlovák irodalomtudomány általánosan elfogadott álláspontja,¹⁰ hogy az anonimitás ill. a félrevezető monogramok a valódi szerző elrejtésének nélkülözhetetlen és szükségszerű elemei voltak. Az akadémiai irodalomtörténet szerint Chalupka azért nem vállalta névvel a szerzőséget, mert: „usiloval sa i pri tomto diele, aby sa verejnosť, najmä verejnosť naladená nepriateľsky, nedozvedela o jeho autorstve” (*Dejiny slovenskej literatúry II*, uo.). Jaroslav Vlček 1890-ben megjelent irodalomtörténete az anonimitást fontos tényezőnek tartja, és kísérletet is tesz az ok/okok megnevezésére. Bár tény, hogy Vlček nem a regénnyel, hanem Chalupka Kocúrkvó c. vígjátékával kapcsolatban keresi, mi oka lehetett a szerzőnek, hogy név nélkül jelentesse meg a darabot. Azt feltételezi, hogy a névtelenség megmozgatta a közönség fantáziáját, s így több figyelem irányult a műre (!Vlček, 94.). A Kocúrkvó esetében – ha ez lett volna az ok – a szerző számítása bevált, mert az 500 példányszámú első kiadás nagyon gyorsan elfogyott: „pán – nepán šháňali sa po ňom ani po ôsmom dŕve sveta” (Vlček, 94–95.). A Kocúrkvó nagyobb siker volt, mint az ugyanabban az időben (újra) megjelenő Slávy dcera.

Érdekes, hogy a szlovák irodalomtörténészeket mintha nem érdekelné mélyebben Chalupkának az a szinte szokássá lett jellegzetessége, hogy az 1848/49-es forradalomig terjedő időben megjelenő műveit többnyire neve megadása nélkül jelenteti meg. Az anonim szerző nemcsak a Kocúrkvó vagy a Bendegucz sajátága, hanem a többi ekkor írt vígjáték és a nagy jelentőségűnek tartott röpiratok jellemzője is. Stanislav Šmatlák 1988-ban megjelent irodalomtörténete még említi, hogy a regény 1841-ben Lipcsében névtelenül jelent meg, de a Národné literárne centrum 1999-es Šmatlák-féle kötetében a névtelenségre vonatkozó információk már egyáltalán nem szerepelnek (! Šmatlák 1988, 298.; Šmatlák 1999, 41–43.).

Az 1984-ben a SPN (Szlovák Tankönyvkiadó) kiadásában megjelent irodalomtörténet ugyan konstatálja, hogy a Bendegucz pszeudonim alatt jelent meg (! *Dejiny slovenskej literatúry 2*, 78.), de tovább nem foglalkozik sem a pszeudonimmal, sem az okokkal és a 2009-ben a Matica slovenská által kiadott *Dejiny slovenskej literatúry* sem ír arról, hogy a Chalupka

⁹ A megfogalmazás azt sugallja, hogy Šuhajda nemesi származású volt.

¹⁰ Már ha egyáltalán említik a szlovák szövegek azt a tényt, hogy a regény eredetileg tulajdonképpen névtelenül jelent meg!

művek zömükben a szerző nevének megadása nélkül jelentek meg (! Sedlák a kol., 327–329.).¹¹

Mégis milyen okok vezethettek ahhoz, hogy a szlovák irodalom egyik legjelentősebb 19. századi satirikus hangvételű életművének megalkotója a 30-as, 40-es években csak a háttérből/ rejtőzködve figyelte művei hatását? A prózai korpuszról legátfogóbb ismeretekkel rendelkező Ormis szerint Chalupka a látszólagos rejtőzködés ellenére iránytűként működő utalásokat rejtett el a művekben, amelyek egyértelművé tették szerzőségét: „nemusel (sa) vážne obávať o to, aby jeho dielo pripísali niekomu inému” (Ormis 1959, 199.).

A szerző azonosításában ill. az életmű egyes darabjainak egymás mellé való sorolásában a magyar irodalom „emlékezete” is kulcsszerepet játszik. A magyar drámairodalom történetét feldolgozó Bayer József műve őrzi meg a „kollektív tudat” számára a Kisfaludy Károlyt utánzó Chalupka János és vígjátéka A vén szerelmes emlékét (! Bayer II, 103.) A Peleskét színhelyül választó darab 1835-ben jelent meg Pesten, Trattner-Károlyi nyomtatásában, a szerző teljes nevét feltüntetve. A darabot 1837-ben – már a szerző neve nélkül – szlovakizáló cseh nyelvre fordítva¹² is kiadják, csak Peleskéből Kocúrko lesz, ugyanaz a hely, amely az 1830-ban névtelenül megjelent szlovák vígjáték, a Kocaurkovo, aneb: Gen abychom w hanbě nezústali fogalomná lett színtere.

A Chalupka-életmű lényegében két emblematisz fogalom köre szerveződik. Az egyik a Kocúrko, a fiktív kisváros, ahol úgy vannak a dolgok, ahogy nem kéne lenniük, a másik a fogalomná lett Bendeguz, a magát magyarnál is magyarabbnak álmódó túróci nemes. Így az utalásrendszer is, amely a névtelenül megjelent műveket egymáshoz kapcsolhatja/kapcsolja, jellemzően e két fogalomra (ill. a két azonos című műre) vezethető vissza. Az utalásrendszer jellemzője, hogy nemcsak a szépirodalmi művek között teremt kapcsolatot, hanem az 1834 és 1842 között megjelent, Chalupkának „ítélt” három röpiratot is érinti. A magyarosítással, az evangélikus egyház szervezeti kérdéseivel és iskoláival foglalkozó írások tartalma alapja lehetett annak a döntésnek, hogy a velük kapcsolatba hozható egyéb szövegek szerzője is anonim maradjon, legalábbis a hivatalos fórumok számára. Joggal feltételezhető azonban, hogy

¹¹ Az utóbbi irodalomtörténet Chalupka-címszavának jellemzője egy érdekes sajtóhiba is: „K nim (ku kocúrkiadam) možno zaradiť aj jeho po **maursky** napisaný a v nemeckom preklade vydané obsiahle prozaické satirické dielo Bendeguz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint.“ (Sedlák a kol., 328.)

¹² A szlovák evangélikusok használták, míg a szlovák katolikusok irodalmi nyelve az ún. „bernáláctina“ volt

elsősorban a szlovák értelmiségi körökben igazából nem merültek fel valós kétségek a szerző személyét illetően.

Az Ormis által is egyértelműen Chalupkának tulajdonított három röpirat a *Durch welche mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter dem Einwohner Ungarns am sichersten erzielen?*, alcíme: *Mit Speck fängt man Mäuse* (1834-ben jelent meg Baselben); az 1841-ben Lipszében megjelent *Schreiben des Grafen Carl Zay* és az 1842-ben ugyancsak Lipszében megjelent *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*.

Az 1834-es röpirattal kapcsolatban Mária Vyvíjalová, a szlovák akadémia történésze a Michal Kuničről (1765 – 1835) írt monográfiájában ugyan amellet érvel, hogy a „*Mit Speck fängt man Mäuse*” nem Chalupka, hanem az 1833-ban megjelent „*Reflexionen über die Begründung der magyarischen Sprache in Ungarn*” szerzőjének írása (! Vyvíjalová, 85.), de a röpirat szövegének ismeretében Chalupka szerzősége nem zárható ki. Vyvíjalová legfőbb – Kunič szerzőségével kapcsolatos – érve egyébként az, hogy Chalupka soha nem beszélt arról, hogy a röpiratot ő írta volna: „*nejestvuje priame ani nepriame svedectvo o tom, že by bol Chalupka priznal svoje autorstvo*” (Vyvíjalová, 85.). A Kocúrkvó megjelenését a röpirat szövegében azzal próbálja magyarázni, hogy Kunič és Chalupka tudtak (!) egymásról. Az 1833-as és az 1834-es röpiratok legszembevetőbb kapcsolódási pontjának a magyarosítás ellenzőjeként ismert Rummy (Rummy Károly György) mindkét szövegben való említését tartja (! Vyvíjalová, 86.).

A „*Mit Speck fängt man Mäuse*” és a Chalupka életmű jellemzőiként megnevezett Kocúrkvó és a Bendegucz feltételezett kapcsolatát vizsgálva a következő motívumok megjelenése érdemel figyelmet (természetesen azon túl, hogy maga a téma a magyar nyelv terjesztésének, terjedésének problémája a Kocúrkvóban és a Bendeguczban is domináns szerepű): a német nyelvű röpirat szerzője Csomát említi (Kőrösi Csoma Sándor), mint azt a valakit, aki a magyar nyelv édestestvérét keresi (! *Mit Speck*, 248.) és a Bendeguczban a két túróci nemes is Csooma példáját követve akarja megtalálni a magyar nyelv bölcsőjét (! pl. *Bendegucz*, 157.); a „drága kincsem galambocskám” a magyar nyelv „eufóniájának” példaként jelenik meg a röpirat szövegében (*Mit Speck*, 259.). Az adott Csokonai vers (részlete) *A vén szerelmesben* (! *A vén szerelmes*, 60.) és a *Staruš plesnivec*ben (! *Staruš plesnivec*, 52.) is elhangzik, és a Bendegucz szövege is említi, mikor Bendegucz szlovák dalokat éneklő társait szidja, és azt mondja, hogy a diákoktól tanulhattak volna valami jobbat is, például a „*Drága kincsem galambocskám*” című dalt (! *Bendegucz*, 62–63.).

Az ún. prózai Kocúrkvóhoz kapcsolható a röpirat szövegének az része, amelyben a nem magyar nyelvű hívőknek magyarul prédikáló lelkész figurája jelenik meg (! *Mit Speck*, 256.; *Z Kocourkowa*, Hronka I/II,

86–87.) és a Bendegucz „nevei” köszönnek vissza abban a felsorolásban (*Mit Speck*, 259.), amely azokat a neveket tartalmazza, amelyeket a születendő fiúgyermeknek kéne adni, hogy könnyebben azonosulni tudjanak magyarságukkal: [Géza], Gyula (Kolompos), Attila (Bendegucz álmában jelenik meg és a Kocúrko nemesének fia is Attila), Lehel (Bendegucz fiának neve), Taksony (a lelkész fiának neve a Bendeguczban), Árpád (Bendegucz egyik eredeti keresztnéve ill. a vezér, aki Attilával együtt ad feladatot Bendegúcnak). Különösen jellemzőnek tarthatjuk a Kocúrko 1830-as első kiadásából még hiányzó, de az 1871-es, az új, egységes szlovák irodalmi nyelvre átírt második kiadásban már olvasható idézet felhasználását a röpirat szövegében: „Mihelyt ruhát, nyelvet és szokást elhagytok, / Azonnal megszűntök lenni amik vagytok” (*Mit Speck*, 260.; *Kocúrko* 1995, 60.). A Bendegucz és a Kocúrko irányába mutatnak a röpirathoz tartozó ún. kiadói megjegyzések is, pl. a Kis Koszorú (Bendegucz lelkesítő olvasmánya), Don Quijote (a regény alcíme utal rá) említése, de szerepel itt a Kocúrko szerzőjének kritikája és a Kocúrko nemes (pán z Chudobíc) is (! *Mit Speck*, 266.).

A Chalupka nevéhez kötött röpiratok közül a legnagyobb visszhangot az 1841-ben megjelent „Schreiben” váltotta ki. Az ok, amiből aztán „ügy” lett, meglehetősen jelentéktelen. A lőcsei evangélikus diákok Jitřenka néven kiadtak egy almanachot, melynek „szláv szelleme” szemet szűrt Kramarcsik Károlynak, aki a Társalkodóban kikelt a diákok ill. tanáruk, Michal Hlaváček ellen. A folytatás Zay gróf a lőcsei tanároknak írt levele volt. Zay Károly abban az időben a magyarországi evangélikus egyház fő felügyelője volt és a levélben hazafias kötelességeikre figyelmeztette a címzetteket. A szlovák evangélikusok körében komoly visszatetszést provokáló szöveggel száll vitába a „Schreiben” névtelen szerzője. A röpirat szövegében egyébként szinte szó szerint idéződik fel az ugyanebben az évben megjelent Bendegucz egyik részlete: „Wissen Sie wohl, was Peter der Große dem Franz Rákótzí, als er in Polen lebte, vorgeworfen: die Magyaren wären seine Unterthanen, weil sie sich aus seiner provincz Juhria weggeschlichen” (*Bendegucz*, 188.; *Schreiben*, 318.). Jelzésértékűnek tekinthető a röpirat szerzői megjegyzései között szereplő „Eb aki nem!” (*Schreiben*, 324.), ami egyébként Bendegucz címerének választott jelszava és a regény szövegében ismételtelen megjelenik (! *Bendegucz*, 32–33, 35, 36, 53.) és az is, hogy a szerző professzoraként említi Chalupkát (! *Schreiben*, 322.).

Az 1842-ben névtelenül megjelent *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse* hasonló jellegzetességeket mutat. Bár Ormis a korszak szlovák röpirataival foglalkozó terjedelmes monográfiájában (O reč a národ) azt állítja, hogy a „Wirren” szerzője a korábbiaknál jobban álcázza magát (! Ormis 1973, 111.), a szöveget ismerve nem kell, hogy igazat adjunk neki. A Bendegucz

tartalmával rokon elemek közül szerepel a „Wirren” szövegében Széchenyi István említése és megítélése a Bendeguczhoz hasonlóan ambivalens: a teljesítménynek kijáró tisztelet társul a magyarosítás „atyjának” kijáró kritikával (! pl. *Wirren*, 3,4,6,9.; *Bendegucz*, 72.). A Jelenkor a regényhez hasonlóan a magyarosítás szócsöveként van jelen a szövegben (! *Wirren*, 9.; *Bendegucz*,105.). A „Wirren” és a regény szövegében Magyarország egyaránt mint „**das Canaan von Europa**” jelenik meg, sőt a röpirat első mondata így kezdődik: „Das Canaan von Europa, Ungarn, in einem tiefen Schlaf versunken, ward vor fünfzig Jahren durch die von Joseph II. aufgedrungene deutsche Sprache ausgerüttelt, und der magyarische Theil seiner Bevölkerung blieb seit jener Zeit wach” (*Wirren*, 3.; *Bendegucz*, 52.). Az iskolák helyzetével kapcsolatban megjelenik a „Schreiben” témája is – az evangélikus iskolákban működő szláv társaságok, melyek alapul szolgálnak azokhoz a vádakhoz, amelyek szerint a társaságok által megnyilvánuló pánszláv tendenciák a haza veszélyeztetését és idegen hatalmak szolgálatát jelentik. A szerző ezeket a vádakokat kategorikusan elutasítja, ugyanakkor azonban annak a nézetnek ad hangot, mely szerint a nem magyar anyanyelv és a magyar haza ügyének együttes szolgálata elfogadható koncepcióként kellene, hogy érvényesüljön (! *Wirren*, 15–20.).

A szláv származású nemesség gyermekeinek névadásával kapcsolatban a *Wirren*-ben is megjelennek a Bendeguczban kiemelten fontos nevek: „Arpad, Gyula, (Geyza), Attila, Bendegucz” (*Wirren*, 24.) és a röpirat családi étellel foglalkozó részében Bendegucz apja is példaként szerepel: „daß es Familien geben kann, wo die Kinder sich zu Magyaren zählen, deren Eltern Slowaken oder Deutsche sind, welche es in der magyarischen Sprache kaum weiter gebracht haben, als der **Vater des berühmten „Bendegucz”**. Ihre kleinen Bendegúcze bringen kaum ein deutsches oder slavisches Wort über ihre Lippen” (*Wirren*, 68.). A névmagyarosítás kapcsán is a regényből hoz példát a röpirat szerzője, mikor Bendegucz túlkapásait említi: „die sich bei Bendegucz sogar auf die Namen der vierfüßigen Säuge thiere ersteckt”¹³(*Wirren*, 70.).

A „Wirren” a tudomány és az iskolák helyzetével foglalkozó részében megjelenik a regénnyel már kapcsolatba hozott „fordító” neve is, mikor a szerző a lutheránus egyházi iskolák helyzetéről és az 1840-ben bevezetett egységes tantervről ír, melynek kidolgozója „Hrn. Hofr. Ludw. v. Schedius” (*Wirren*, 47.)

Egyébként nemcsak a röpiratok szövege utal a Bendeguczra, hanem a regény szövegében is megjelennek olyan elemek, amelyek a röpiratokra

¹³ Így lesz Bendegucz lovainak neve Pogány és Szikra, a kutyáké Bodrog és Farkas (! *Bendegucz*, 23.).

irányítják a figyelmet. Különösen érvényes ez az 1834-ben megjelent szövegre, melynek alcíme, a *Mit Speck fängt man Mäuse* ismételt említődik a regényben: a 18. fejezetben, mikor a miskolci társaság tagjai heves vitát folytatnak a magyar nyelv szerepéről (! *Bendegucz*, 127.), majd mikor a pesti Kaszinóban játszódó 21. fejezetben az olvasó megtudja, hogy a Kaszinó könyvei között megtalálható a „*Mit Speck fängt man Mäuse*” című, nagy népszerűségnek örvendő „*Brochüre*” is (*Bendegucz*, 155.). Ez az a fejezet, amelyben előkerül a „*Schedius-Blasnekische*” térkép is, hogy segítségével Bendegúczék megtervezhessék utuk folytatását (*Bendegucz*, 158.).

A regény egyébként nemcsak a röpiratokkal, hanem a Kocúrkovoval is „beszélget”, például mikor a már említett szlovák dalok kapcsán Bendegúcz a pokolba küldi a Pesten megjelent dalokat „*sammt dem Verfasser des Kocaurkowo*” (*Bendegucz*, 63.). Közvetlenül a Kocúrkovo fogalomkörhöz tartozik a regény 12. fejezetének az „éjjeli örök” jelentőségével foglalkozó része is, ahol a német eredetiben magyar nyelvű lapalji megjegyzésként olvasható: „A Nemzeti ségnek minden részben oajtott feltűnését nem kevésbé eszközölné, ha közhatározás által megállapítatnék, hogy : e) az éjjeli örök számára magyar Jel szavak készítenének, s'ezeknek gyakorlása mindenütt el rendeltessen” (*Bendegucz*, 79.).

Az éjjeliör-témáról az 1836-ban, a Hronkában, Karol Kuzmány lapjában megjelent ún. prózai Kocúrkovóban is olvashatunk a „*Kocaurkowané sobě wolj Hlásnjka (Ponocného)*” címet viselő szövegrészben. A Chalupka szövegvilágot jellemző kapcsolatláncnak itt egy másik láncszeme is megjelenik, rögtön az első mondatban: „*Kocaurkowský lid ge welice ostrý na každého, kdo nějakový auřad přisluhuje. Pana Lesebuchu gen proto wyhnali, že pánu Purkmistrowi zdravý zub mjsto děravého wywázil*” (Hronka I/III, 56.), s ez a *Lesebuch* az 1837-ben megjelent *Staruš plesnivec orvosa* is.

A prózai Kocúrkovonak van azonban egy a németül és szlovákul megjelent egyéb Chalupka művekre nem jellemző specifikuma. A folyóirat első évfolyama mindhárom számában, melyben a Kocúrkovo életét bemutató történetek szerepelnek fel van tüntetve a szerző neve is (!). Az első és a második számban ugyan Ján Chalaupkaként, de a harmadik számban már a Chalupka alak szerepel (! Hronka I/I, 78.; I/II, 84.; I/III, 56.). Van tehát egy nevesített prózai Kocúrkovo és egy német regényből, német röpiratokból és szlovák vígjátékokból álló „névtelen” szövegegyüttes, valamint egy ugyancsak névvel ellátott magyar vígjáték, mely szövegek mind a a harmincas években és a negyvenes évek legelején keletkeztek. Úgy tűnik a korpusz elemei közötti kapcsolat elég mély és szövevényes ahhoz, hogy joggal merüljön fel / rögzüljön a szövegek mögött álló egy szerző

képe. De vajon találunk-e magyarázatot arra, miért van az, hogy a szerző hol vállalja, hol elrejtí arcát?

A név nélküliség a legérthetőbb a magyarosítás, az egyház és az iskolaügy kérdéseire hozzászóló röpiratok esetében. Egyébként is jellemző volt, hogy a kor szerzői név nélkül, vagy egy-egy monogram mögé bújva jelentették meg röpirataikat.¹⁴

A Vén szerelmes Chalupka Jánosa is érthető, különösen akkor, ha a vígjátékot ismerve figyelmet szentelünk a főszereplő Notárius (Quoniam Vilmos) sopánkodásának a darabbeli szépasszony kapcsán: „Csak Tót ne vólna, olyan Magyar menyecske vólna, hogy...” (*A vén szerelmes*, 52–53.). Mielőtt azonban elhamarkodott következtetést vonnánk le az idézet alapján, azt is el kell mondani, hogy a zárójelenet (melyben tósztot mondanak a lengyelekre is) az „Éljen, éljen, éljen az, éljen a barátság!” éneklésével zárul (*A vén szerelmes*, 71–72.).

Összetettebb a válasz, ha azt a kérdést tesszük fel, mi értelme volt a Hronkában vállalni a kocúrkovói vígjátékok kiadásánál pedig elrejtíteni a szerzőséget? Kuzmány szerkesztői gyakorlatának jellemzője, hogy az írásokat a szerző nevét feltüntetve közli, tehát a Chalupka név minden valószínűség szerint egy Chalupkától származó kéziratot kell hogy jelentsen, de a név megjelenése kapcsolatba hozható azzal is, hogy a szlovák kulturális, irodalmi élet szempontjából jelentősnek tartott vállalkozást a szerzők a lap presztízse okán is fontosnak tartották nevükkel támogatni. A fent említett kettőség jellemző példája, hogy míg a Hronkában Chalupka neve alatt jelennek a kocúrkovói életét bemutató történetek, addig pl. az I. évfolyam II. számának „Liternj Zprawy” rovatában a 16. tételként feltüntetett „Starauš Plesniwec, práwě pod tiskem w Lewoči” esetében hiányzik a szerző (! Hronka I/II, 99–100.)¹⁵.

[Nem adja meg a szerző nevét az 1831-es Fejérpataky-kalendárium végén olvasható „Liternj zprawy” sem. Míg pl. Kollár és Krman művei esetében szerepel a szerző neve, a Kocúrkovót a következőképpen ajánlja: „K dostánj: (...) Kocaurkowo, anebo: gen abychom w hanbě nezůstali. Weselohra we třech gednánjch” (Fejérpataky 1831, o.n.). Pedig Fejérpataky számára sem lehetett ismeretlen a szerző. Egyrészt mert szövegei jelentek meg a kalendáriumban, másrészt – és talán ez a nyomósabb érv(?) – a Kocaurkowo c. vígjátékot először a Fejérpataky-féle műkedvelő társulat mutatta be 1830. augusztus 22-én, Liptószentmiklóson (Noskovič, 51.).

¹⁴ Mint pl. a Sollen wir Magyaren werden c. 1833-as röpirat D.H. monogram mögé bújó szerzője. A Bendeguczban is említett írást J. V. Ormis Samuel Hoičnak tulajdonítja. (! Ormis 1973, 165.)

¹⁵ Ugyanakkor általános gyakorlat szerzői név megadása pl. „Krásorečenka od J. Kollára” (uo.).

Egyébként, s ez talán már nem is meglepő, a Bendegucz szövegében is van utalás a kalendáriumra. Mikor Gyula védekezni kényszerül a Pistával dalolt szlovák dalok miatt, mentéséeként ezt hozza fel: „ich habe es aus dem Fejérpatakschen Kalender gelernt” (*Bendegucz*, 63.). Bár a kalendáriumban a dalszövegek névtelenül jelentek meg, az 1834-es kiadás egy négy sorosa nyilvánvalóan Chalupka-szerű: „Ach to ge přjmnoho, na mě Těsnošila!¹⁶ / Bodeg každá Moda krky wylomila./ Prwé než zablauďj nowučičká nowá, / Z Wjdně aneb z Pešti sem do Kocaurkowa” (Fejérpataky 1834, 7.). Sőt, a kalendáriumnak van egy „Z nowin Kocaurkowských” című rovata is, amely arról tudósít, hogy április elejétől újság jelenik meg Kocúrkovoban, melynek szerkesztője a helyi kocsmában telepedett meg (Fejérpataky 1834, o.n.). A „Liternj zpráwy” között ismét szerepelnek Kocúrkovoban játszódó vígjátékok, és ismét a szerző neve nélkül: „Wssecko naopak aneb Těsnošilowa Anička se ženj a Honzik se wydává. Weselá hra w 5 Gednánjch” és a „Trasořitka¹⁷ anebo: stará láska se předce dočekala. Frasska we 3 Gednánjch” (Fejérpataky 1834, o. n.).^{18]}

1836-ban a Hronkában összesen 8 „kocúrkovoi” szöveg jelent meg. Az I. számban 4, a másodikban 2, és ugyancsak 2 a harmadikban, miközben számozásuk folyamatos: 1-től 8-ig. Az első szám írásainak összefoglaló címe „Kocaurkowo” míg a II. és a III. számban a „Z Kocaurkowa” cím szerepel.

Az első rész („Můg přjgezd do Kocaurkowa”) az elbeszélő megérkezésének leírása, a megjelenését aláfestő kommentárok kíséretében, mint: „Ale si drndá ten Němčisko!“, „Oprawdowý Don Quixotte!” (Hronka I/I, 79.). Tudjuk, hogy a Gömörbe (Sajógömör) érkező Bendegúczt is németnek nézték¹⁹ és a regény egy „Donquixottiade”.

A második rész címe „Kocaurkowan, Němec a Cuzozemec” és a nadrág szó kapcsán – „gako Těsnošil má obyčeg nohavice gmenowat” –, megjelenik a szövegben Těsnošil mester, akiről köztudott, hogy amikor csak teheti, magyar szavakat sző beszédébe (Hronka I/I, 80.) és említi Těsnošilt a harmadik rész, az „Obchod a promysl (industria) w Kocaurkowě” is (! Hronka I/I, 82.).

A negyedik szöveg, a „Medwed, opice a Maria Stuartka” témáját tekintve a Bendeguczhoz köthető, ahol szintén megjelenik a színház, mint a nyelv és kultúra terjesztésének leghatékonyabb eszköze (! *Bendegucz*,

¹⁶ A csizmadiamester a Kocaurkowo c. vígjáték főszereplője.

¹⁷ A Staruš plesnivec egyik vénkisasszonya.

¹⁸ Fejérpataky társulata mindkét darabot játszotta. Az elsőt 1832. április 26-án, a másodikat 1833. június 23-án és július 3-án (! Noskovič, 51.).

¹⁹ „Die Kinder liefen dem Arpad haufenweise nach und verfolgten ihn mit einem: Német! Német!” (*Bendegucz*, 17.)

138.), bár a szöveg ebben az esetben inkább arra fektet hangsúlyt, hogy a kocúrkovoiak szívesebben nézik a medvetáncolatok produkcióját, mint a Stuart Máriát, de emellett – tanulságként – olvasható a város hivatalos elutasításának – Chalupkára jellemzően kétféleképpen értelmezhető – oka is a német társulattal szemben: „nebo prey idegen nyelvü komédiások nemagj swobodu po kragně baženj po cizině roztrusowati” (Hronka I/I, 84.).

A II. számban az ötös sorszámu szöveg a „Hronka chodj w smutku” azt meséli el, hogyan kéri meg Kocúrkovo éjjeliőre (!) a perszifikált Hronka kezét. „Duch Attilův tě zprovázey!” – szól a „menyasszonynak” adott útravaló (Hronka I/II, 86.). Attila (és Árpád) szelleme kíséri – saját meggyőződése szerint – Bendegúct is útján (! *Bendegucz*, 31.).

A 6. számú szöveg a „Pán Faráš Kocaurkowský – Otčenáš con variazioni, a c. t. p.”, és akárcsak a „Mit Speck fängt man Mäuse” arról szól, mennyire értelmetlen a hívők számára érthetetlen nyelven ígét hirdetni. A lelkész legnagyobb hibája a szöveg szerint, hogy: „On Wám nekáže tak aby ho, gako B***z**kého kněze²⁰, mohlo každé djtě rozumět” (Hronka I/II, 87.).

A III. számban megjelent 7-es jelzésű szöveg a már említett „Kocaurkowané sebě wolj Hlásnjka (Ponocného)”, és az utolsó, a 8., a „Wypsánj Kocaurkowa – Šibenice”, amelyben a helység bemutatását a vesztőhellyel kezdi (!) az elbeszélő. Jellemző, hogy az építményt díszítő festményt Pomazal²¹ készítette, s az egyes oldalakon olvasható feliratok egyike: „Per. Aspera. Ad. Prospera” a Bendegucz 11. fejezetének címe (Hronka I/III, 60.; *Bendegucz*, 68.).

Ha itt ilyen sokat elárul magáról a szerző, akkor mi értelme van a (részleges) rejtőzködésnek?

A legelfogadhatóbb magyarázat talán a Kocúrkovo második, már a teljes névvel vállalt, 1871-es kiadásának szerzői előszavában olvasható. Az 1830-ban (az első kiadás éve) 39 éves szerző joggal tarthatott a kritika céltáblájává tett szlovák közönség reakciójától s esetleg talán attól is, hogy hivatalos helyek találnak „fogást” a darabon (s így a szerzőn is). Ezért tartja fontosnak elmondani még 1871-ben is, hogy még az akkori cenzor sem talált kifogásolnivalót a szövegben „čo by boha, král'a, náboženstvo, dobré mravy, statočnost' a česť osoby urazilo” (*Kocúrkovo* 1995, 6.). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a már Vlček által is megfogalmazott feltételezést sem, hogy a rejtőzködő szerző keresését kísérő felbolydulás is komoly szerepet játszott abban, hogy a Kocaurkovo beszédtema legyen, és az is maradjon.

²⁰ A B***z**ký feltételezett „megoldása” a Brezniansky Chalupkát is jelentheti, aki Breznóbányán volt evangélikus lelkész.

²¹ A Staruš plesnivec főszereplője.

„Sotvaktorá knížka toľme skundolila prach ako Chalupkove divadelné kusy” – írja Vlček (Vlček, 94.).

Ormis a rejtőzködést egy tudatosan vállalt és játszott „bújócskának” tartja (! Ormis 1953, 227.), hiszen a Kocaurkowora irányult figyelemből a további darabok is profitáltak. A játék a Bendegucz előszavában teljeseedik ki: „Wer ist der Verfasser dieser Aventuriade? Ja, das weiß er selbst am besten. Er nennt sich einen P.P-s, aber das scheint mir, dem Uebersetzer, nur der gewöhnliche Kniff zu sein, dessen sich die Anonymität bedient.” (*Bendegucz*, V.)

A fenti kezdet után a „Vorwort” bőséges adathalmaz segítségével „kreálja meg” a szerzőt, aki egy „vielgereister Ulysses”; „In Gömör hat er in jedem Fall studirt”; „ein Theolog zu sein scheint”; „**ein Magyar ist er auf keinen Fall**”; „ein Polyhistor”; „ein Kenner mehreren Sprachen” (*Bendegucz*, VI–VII.), de mindez nem is fontos, a szerző lehet bárki, mert csak az a fontos, hogy SZÓRAKOZTASSON: „Darum sag ich ihm dem großen Unbekannten meinen Dank und bin ich in tiefster Ehrfurch – sein großer Verehrer x+y” (*Bendegucz*, VIII.).

Bár az idézett előszó a művet/ a szöveget állítja a figyelem középpontjába, ha ekkor mégis visszatérünk az OSZK világhálón is elérhető katalógusához, akkor a 191.554-es „raktári jelzet” alatt talált Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint mellett feltüntetett egyedüli név a fordítóé, aki a bejegyzés szerint „Schedius Lajos János (1768-1847)” és a „Megjegyzés” arról informál, hogy: „A fordító nevére von ld. Holzmann-Bohatta: Deutsches Anonymon Lexikon p. 184”²², ugyanakkor az OB 22.010 raktári szám (jelzet) a Bendegucz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint című művet takarja, s a bejegyzés további adatai: „[roman]/Ján Chalupka; [prelož., študiou a poznamkami doplnil J.V.Oimis]; [uvod Andrej Mráz] ; Bratislava: Vyd. Krásnej Lit. 1953”²³. A „Név / nevek” mellett szereplő adat: „Chalupka, Ján (1791–1871)”²³.

Ha a világháló segítségével szeretnénk olvasni az 1841-es kiadás szövegét, akkor Schedius névvel társítva érünk el eredményt. A Ján Chalupka mint név csupán a sme – zlatý fond szlovák nyelvű szövegverzióját

nyitja: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/32/Chalupka_Bendeguz.

Bárhonnét is indulunk el a szerzőt keresve, a végeredmény egymást kölcsönösen nem igazoló adatok halmaza. A regény szlovák nyelvű fordítását készítő Ormis, aki a Ján Chalupkaként megnevezett szerző német nyelvű regényét fordította, nem is említi Schediust, aki viszont – a világháló

²² <http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/2991682>

²³ http://nektar1.oszk.hu/LVbin/LibriVision/lv_view_records.html?SESSION_ID=13508049

adatai szerint – szerzője (vagy legalábbis fordítója) a Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint című, 1841-ben Lipszében megjelent regénynek.

Egy esetleges magyar kéziratot egyetlen forrás sem említ, pedig Chalupka János, annak alapján amit tudunk róla, akár magyarul is írhatta volna a művet. Ha ezt mégsem tette – s most ez tűnik a legvalószínűbbnek –, akkor Schedius nevét, pontosabban a német nyelvterületen jól ismert monogramját azért választotta, hogy szélesebb körű (megkérdőjelezhetetlen?) legitimitást biztosítson mondanivalója számára.

Hivatkozott művek

- Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint*, Eine Donquixottiade nach der neuesten Mode, Dichtung und Wahrheit von P.P.-s., Aus dem Magyarischen übersetzt von L von Sch. Leipzig, Otto Wigand, 1841.
- SZINNYEI Ferenc, *Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig I-II*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1926.
- TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig* [1864-1865], Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*,
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/s/s22879.htm>
- BALOGH Piroska, *Estétika és irodalom a 18-19. század fordulóján: Schedius Lajos előadása 1801-1802-ből* = ItK 1998/3-4, 459–475.
- LÁSZLÓ Ferenc, *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán*,
http://bfl.archivportal.hu/id-868-laszlo_ferenc_evangelikus_tarsasélet.html
- BLASKÓ Katalin, „*Aus inniger Überzeugung von der Nützlichkeit und Nothwendigkeit einer solchen Anstalt für Ungern*“. Ludwig Schedius *Zeitschrift von und für Ungern* = *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest*, Bremen, edition lumière, 2012, 169–188.
- VLČEK Jaroslav, *Dejiny literatúry slovenskej*, Bratislava, SVKL, 1953.
- CHALUPKA Ján, *Bendeguz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint*, Bratislava, SVKL, 1953.
- DEVESCOVI Balázs, *A mítosz és Fanni*, Budapest-Szeged, Osiris-Pompeji, 2000.
- SZILÁGYI Márton, *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül* = ItK 1996/1-2, 127–144.
- SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962.
- FRIED István, *Ján Kollár magyar környezetben*,
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00014/pdf/08.pdf>
- MRÁZ Andrej, *Ján Chalupka a jeho Donquijotiáda* = CHALUPKA Ján, *Bendeguz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint*, Bratislava, SVKL, 1953, 7–22.
- ORMIS Ján Vladimír, *Bendeguz – skoro neznámy román Jána Chalupku* = CHALUPKA Ján, *Bendeguz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint*, Bratislava, SVKL, 1953, 217–239.
- ORMIS Ján Vladimír, *Bendeguz – skoro neznámy román Jána Chalupku* = CHALUPKA Ján, *Bendeguz*, Bratislava, SVKL, 1959, 194–220.

- ORMIS Ján Vladimír, *Poznámky a vysvetlivky* = CHALUPKA Ján, *Bendeguz*, Bratislava, SVKL, 1959, 221–264.
- PIŠÚT Milan-ROSENBAUM Karol-KOCHOL Viktor, *Dejiny slovenskej literatúry II. Literatúra národného obrodzenia*, szerk. KUSÝ Ivan, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1960.
- ŠMATLÁK Stanislav, *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*, Bratislava, Tatran, 1988.
- ŠMATLÁK Stanislav, *Dejiny slovenskej literatúry II*, Bratislava, Národné literárne centrum, 1999.
- MAZÁK Pavol-GAŠPARÍK Mikuláš-PETRUS Pavol-PIŠÚT Milan, *Dejiny slovenskej literatúry 2 – Novšia slovenská literatúra (1780-1918)*, Bratislava, SPN, 1984.
- SEDLÁK Imrich a kol., *Dejiny slovenskej literatúry I*, Martin – Bratislava, Matica slovenská – Literárne informačné centrum, 2009.
- BAYER József, *A magyar drámairodalom története II*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1897.
- CHALUPKA János, *A Vén szerelmes, vagy a torházi négy vőlegény*, Pesten, Trattner-Károlyi nyomtatása, 1835.
- (CHALUPKA Ján), *Kocaurkowo, anebo: Gen abychom w hanbě nezůstali*, W Lewoči, Pjsmem Jana Werthmüllera, 1830.
- (CHALUPKA Ján), *Durch welche mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter dem Einwohner Ungarns am besten erzielen? Mit Speck fängt man Mäuse* = ORMIS J.V., *O reč a národ – Slovenské národné obrany z rokov 1832-1848*, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1973, 243–268. (ford. J. V. Ormis)
- (CHALUPKA Ján), *Schreiben des Grafen Carl Zay* = ORMIS J.V., *O reč a národ – Slovenské národné obrany z rokov 1832-1848*, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1973, 305–325. (ford. J. V. Ormis)
- (CHALUPKA Ján), *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*, Leipzig, Otto Wigand, 1842.
- VYVÍJALOVÁ Mária, *Michal Kunič – autor národných obrán*, Martin, Matica slovenská, 1988.
- CHAL(A)UPKA Ján, *Kocaurkowo* = Hronka Djlu I, swazek I, W B. Bystřici, 1836, 78–84.
- CHAL(A)UPKA Ján, *Z Kocaurkowa* = Hronka Djlu I, swazek II, W B. Bystřici, 1836, 84–89.
- CHALUPKA Ján, *Z Kocaurkowa* = Hronka Djlu I, swazek III, W B. Bystřici, 1836, 56–61.
- (CHALUPKA Ján), *Starauš plesniwec, anebo: Čtyry swadby na gednom pohřebě w Kocaurkowě*, W Liptowském Sw. Mikulássi u Kašpara Fejérpatakyho z Klačan, 1837.
- Nový i Starý Wlastenský Kalendář**, na rok Páně 1831, W Lewoči, Gegž wydal Kasspar Fejérpataky de Kelescen.
- NOSKOVIČ Alexander, *Ján Chalupka - Tvorca slovenskej veselohry*, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1955.

*Nowý i Starý Wlastenský Kalendář**, na rok Páně 1834, W Lewoči, Gegž wydal
Kasspar Fejérpataky de Kelecsen
CHALUPKA Ján, *Kocúrko*, Študentská knižnica – Edícia populart, 1995.
(a kiadás szövegforrása: Ján CHALUPKA, *Drámy*, Bratislava, SVKL, 1954.)

Zhrnutie

Kto je autorom Bendegucz?

Štúdia hľadá odpoveď na otázku, aké skutočnosti viedli k tomu, že (nemecky písaný) román Jána Chalupku sa v niektorých prípadoch dá dohľadať aj s uvedením iného autora – L. Schediusa, evanjelického vzdelanca prvej polovice 19. storočia. Chalupka, autor ikonického Kocúrko, ako aj významných dobových spisov, vo svojich dielach vytvára takú sieť vnútorných súvislostí a odkazov, ktoré majú potenciál vzájomne potvrdiť spoločné autorstvo diel, bez ohľadu na jazyk, v ktorom pôvodne vznikli. O Chalupkovi je známe, že písal a publikoval svoje diela okrem slovenčiny a nemčiny aj v maďarskom jazyku a mal prehľad o relevantných javoch kultúrno-spoločenského diania daných jazykových oblastí a zároveň je známa aj skutočnosť, že časť jeho diel bola pôvodne publikovaná bez uvedenia mena autora. Táto jazyková pestrosť v spojení so „skrývaním“ identity autora môže viesť v niektorých prípadoch k nedostatočne artikulovanému spojeniu pôvodného vydania diel s osobou tvorcu, čoho zjavným príkladom je aj román Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint z roku 1841.

* a *Nowý i Starý Wlastenský Kalendář* általam használt, a pozsonyi líceumi könyvtárban található példányai oldalihiányosak voltak ill. az oldalak alján az oldalszám már nem volt olvasható.

BENKŐ KRISZTIÁN

IDENTITÁSVESZTÉS, KISAJÁTÍTÁS, ÖNHELYREÁLLÍTÁS (Thaly Kálmán: *Kuruczvilág*)*

Annotáció: Az előadás gondolatmenetének kiinduló pontja a Thaly Kálmán életművét hosszú évtizedeken keresztül marxista/etikai módszerekkel a kánonból kitiltó Kovács Sándor Iván pár soros megjegyzése: „A fikciós epika első magyar klasszikusa sok fejtörést okozott a fikciós levél nyomainak tökéletes eltüntetésével, misszilis látszatával. (...) Aztán elkezdtek nyomozni a kitalált »P. E. grófnő« után. (...) Thaly szerint ez a titokzatos nő (...) Paksy Erzsébet 1758-ban »jobb létre szenderült« (...) Mindenesetre esze ágában sincs kompromittálni vele Mikesét (Thaly a férfiakat szerette), pedig kisinas filológus felismerheti, hogy Paksy Erzsébet névbetűi kiadhatnák »P. E. grófnő« nevét.” A jóindulatúnak nehezen nevezhető feltételezésből kiindulva igyekszem Thaly Kálmán Mikes Kelemenre vonatkozó filológiai/értelmező eszme-futtatásaiban feltérképezni, hogy megalapozott volt-e Kovács előítélete: a Rákóczi-kutatás első nagymestere a rodostói levelezés olvasása során alkalmazott-e jogos vagy túlzóan kisajátító eljárásokat?

Kulcsszavak: filológia, poétikai-retorikai olvasat, Paul de Man, Thaly Kálmán.

„Háborúban, fegyverzaj között énekelnek a műzsák. (...) 1913-ban egy új, nagy költönket fedeztük föl, már a halála után, Thaly Kálmánt. (...) Nietzsche, ha ismeri eredetiben a kuruc verseket, ő, a hősi erkölcs hirdetője s a nyájerkölcs megvetője, azokat is nyilván éppúgy bámulja és isteníti.”

(Kosztolányi Dezső, 1935)¹

* A 2012. novemberi konferencia-előadás beépült a szerző hét éve érlelődő, itt olvasható Thaly Kálmán-tanulmányába. A Csehy Zoltán jóvoltából megrendezett konferencia a költő és történetíró sírjának ünnepélyes megkoszorúzásával és az életműnek szentelt három előadással méltó módon rehabilitálta a kuruc kor legnagyobb szakértőjének, a kuruc költészet fölfedezőjének és úgynevezett „hamisító”-jának az életművét. Az alábbi tanulmány szerzője a pozsonyi esemény előtt már 2005-ben a CEU-n és 2008-ban a Debreceni Egyetemen is tartott előadást a témáról, illetve jóvoltából Thaly Kálmán önálló fejezetet kapott a 2007-ben Szegedy-Maszák Mihály és Veres András szerkesztésében megjelent *A magyar irodalom történetei* című három kötetes vállalkozásban.

„Ha pedig a Thaly Kálmánnak tulajdonított verseket nem vesszük fel a kuruc költészet anyagába, akkor új irodalomtörténeti fejezetet kell nyitnunk, »Thaly, a költő« címen.”

(Féja Géza, 1937)²

Hogy jó évszázaddal az életmű lezárulása után megtörténhessen Thaly lírájának rehabilitálása és kanonizációja, számot kell vetnünk a recepciótörténet és a kortárs paradigma közötti horizontváltással. Amennyiben Féja Géza kijelentését történeti kontextusban helyezzük el, egyértelművé válik, hogy maga is benne állt annak a filológiai alternatívának a hagyományában, amely a „hamisító” és a „kultuszeremtő” képzetek tautologikus váltakozását eredményezte. A költő műveinek egyetlen új kiadásában, *A századforduló költészete* című antológiában a szerkesztő azáltal, hogy a Thalytól közölt hat versből négyet a „leleplezett” kuruc balladák közül választott, leginkább újra csak az említett alternatívában foglalt állást.³ A 1903-ban megjelent *Kuruczvilág* című kötet lehetőséget ad arra, hogy – a szerző hatásában legfontosabb téma előtérbe helyezése ellenére is – kilépjünk ebből az értelmezési hagyományból, és Thaly Kálmán olvasása váljék kanonizációs aktussá. Olvasóként, értelmezőként ugyanis mondhatjuk azt, hogy az eredetiség kérdése többé nem érdekes, filológusként azonban ezt nem tehetnénk meg. Az, hogy Thaly Kálmán kuruc dalokként adott közre olyan szövegeket, amelyeket valójában ő írt, filológiai szempontból ma is „hamisítás”.

Thaly Kálmán utolsó, hatodik verseskötete a kuruc kor témájában írt korábbi (nagyrészt az 1850-es és '60-as években készült) versek gyűjteménye. A címlap a szerző személyének megnevezésére saját megoldást alkalmaz: *Kuruczvilág. A Rákóczi-szabadságharcz kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté Thaly Kálmán*. A cím alá helyezett, a költemények „egybegyűjtőjeként” megjelenő (lefokozott) szerzői név a korábbi kötetek és a „hamisított” kuruc versek között teremt meg az átmenetet, és visszamenőleg értelmezi a költői életmű lényeges sajátosságait: az áttulajdonítás, a kisajátítás és a fordított plágium mechanizmusait. A kompozíció kialakítására korlátozott én-funkció előrejelzi a „saját” hang háttérben maradását, és rendkívül korszerű módon a filológia és a szerzői név egymásrautaltságára is reflektál. A kötet paratextusa mintegy meg is előzte a halála után, 1913-ban kialakult vitát és a hamisítási vádakot – különösen, mivel a tíz hamisnak ítélt kuruc ballada

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A kuruc költészetéről*, pesti Hírlap, 1935. április 7.

² FÉJA Géza, *A Thaly-kérdés = Régi magyarság: A magyar irodalom története a legrégebb időkől 1772-ig*, Bp., Püski, (2001⁴) [1937], 284.

³ *A századforduló költészete*, kiad. POZSVAI Györgyi, Bp., Unikornis, 1999 (A magyar költészet kincsestára)

közül *A kölesdi harc*zról ebben a kötetben is szerepel: „Ezen gyűjteményeim anyagának összehozása s közzététele idejében a kurucz versekkel sokat-sokat, nagy szeretettel és a legbehatóbban foglalkozva,– egészen beleéltém magamat a kurucz költészet szellemébe és modorába; a mire önkéntelenül is, mintegy ösztönszerűleg kedvet kaptam a nevezett korszak szabadságharczai – legalább egyes, regényesebb vonatkozású – mozzanatainak költői alakú, verses feldolgozására a magam részéről, az eredeti kurucz énekek, balladák, dalok mintájára.”⁴ Az „utánérzés”, az archaizálási kedv, az eredetiség igényének eltűnése, a történelem és irodalom határainak elmosódása mind olyan elvek, amelyek posztmodern horizontból Thaly szöveggondozói elveinek rehabilitását is lehetővé teszik.⁵

A dekanonizációt elindító Tolnai Vilmos és Riedl Frigyes tanulmányait Bogoly József Ágoston vizsgálta tudománytörténeti szempontból: egyes balladák hitelességének megkérdőjelezése annak a paradigmaváltásnak a jelzése volt, amely a „romantikus, nemesi szemléletű értelmiségi és tudós mentalitás, a nemzeti elfogultságot érzelmi alapon még a tudományos módszerben is érvényesíteni óhajtó világkép és magatartásforma tradíciójának”, illetve a pozitivistá irodalomtudomány szövegromlás elkerülését előtérbe helyező kritikai akribiájának⁶ ellentétében bontakozott ki. Szentpéteri Márton rendkívül sűrű, sok elméleti szempontot felvető újraolvasó tanulmánya jutott el elsőként annak belátásáig, hogy az értelmezések és paradigmaváltások soha nem véglegesek, ehelyett a szövegek (és szerzők) kanonikus helyét mindig az aktuális olvasói horizont határozza meg, jelen esetben egy újabb tudományos „forradalom”, a filológia posztmodernizációja. Dávidházi Péter a következőképpen fogalmazta meg ennek a változásnak a lényegét: „A szövegkritika posztmodernizálódásával e tudomány művelőinek föl kellett ismerniük, hogy a közvetítés mozzanatát nem lehet kiiktatni, óhatatlanul beavatkozással jár, s okvetlenül némi idegen elemet visz a szövegbe, gyöngítvén annak eredeti meghatározottságát. (...) a legújabb szövegkritikában gyakorta megfogalmazódó gondolat, hogy a szöveg hagyományozódásába, még hivatásos textológus által szerkesztett kiadásokba is, mindig belevegyül bizonyos százaléknyi nem hiteles mozzanat, egy elkerülhetetlen bizonytalansági hányados tudomásulvételéhez vezetett”.⁷ Thaly Kálmán szövegkiadói gyakorlata – Szentpéteri szerint – rokonságot mutat a

⁴ *Kuruczvilág: A Rákóczi-szabadságharcz kétszázados évfordulója*, kiad. THALY Kálmán, Bp., Atheneum Rt., 1903, v-vi.

⁵ SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel: Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra, 2001/4., 9-10.

⁶ BOGOLY József Ágoston, „*Ars Philologiae: Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitívizmus öröksége*”, Pécs, Pannónia könyvek, 1994, 92.

⁷ DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétoztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában*, Helikon, 1989/3-4., 342-343.

genetikus textológia elveivel: a szerző eltűnése, szóródása a posztmodern filológiában is tetten érhető, „a genetikus textológia és annak digitális változatai arra figyelmeztetnek, hogy a 17–18. században kialakult individuális szerzőfogalom leáldozóban van, s egy újabb szerzőtlen kor hajnalán állunk, az új középkori szkriptorok, kompilátorok, kommentátorok és kombinátorok korában”.⁸ Azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a genetikus textológia emlegetése ebben az esetben félrevezető lehet, hiszen nem egy alkotói folyamat feltárásáról (rétegeiről) van szó, hanem különböző eredetű szövegek megtévesztő egymáshoz rendeléséről. A hagyománytörténés mára alapvetően eltávolította egymástól Thaly Kálmán kuruc balladáit és James Macpherson *Ossian énekeit*, amelyeket a Thaly-szakirodalom nagy része egymással analóg jelenségekként tárgyalt: amíg a kuruc versek legújabb értelmezései azáltal mondanak le a hamisítás elfogadott tényének etikai megítéléséről, hogy az eredetiség esztétikai igényének felszámolására hivatkoznak, addig *Ossian* újraolvasói Macphersont az „ősi költészet” összegyűjtőjének és kiadójának szerepére korlátozzák, és az *Énekeket* a szerzőség eldönthetlenségének állításával igyekeznek felmenteni a hamisítvány vádja alól.

Ha a „kuruc dalpör”-t a *Kuruczvilág* felől vesszük tekintetbe, akkor nyilvánvalóvá válik Thaly lépéselőnye a pozitivistá filológiával szemben. A szerző neve nem a szövegek megalkotóját, hanem egybegyűjtőjét jelöli, vagyis Michel Foucault szemléletmódját előrevetítve „(j)elenléte klasszifikációs funkciót lát el: az ilyen név lehetővé teszi bizonyos számú szövegek csoportosítását, elhatárolását, közülük egyesek kizárását, s e szövegek másokkal való szembeállítását”.⁹ Azáltal, hogy Thaly saját neve alatt is megjelentetett kuruc tárgyú verseket, éppen maga tette lehetővé azt az összehasonlító filológiai vizsgálatot, amely a tíz „legszebb” kuruc balladáról bizonyította, hogy ő írta. Nem a máig is behatárolatlan kuruc költészet homogenizálhatatlan sajátosságai szolgáltak alapul ahhoz, hogy belőlük kizárják Thaly verseit, hanem az explicit szerzői névvel ellátott költemények jegyei alapján sorolták a „hamis” költeményeket Thaly műveikhez. A szövegeket „csoportosító”, kompozícióképző tulajdonnév feltűntetésében nemcsak ironikus gesztus, de a diskurzusalapítás igénye is tetten érhető: a Thököly- és Rákóczi-korról való beszéd és írás akár költői, akár történelmi formában Thaly Kálmán diskurzusán belül mozog, követi (Endrődi Sándor, Ady Endre), bírálja (Szegefy Gyula), elutasítja (R. Vákonyné Ágnes), de nem tud függetlenné válni tőle.¹⁰

⁸ SZENTPÉTERI, *i.m.*, 10.

⁹ FOUCAULT, Michel, *Mi a szerző?*, (ford.) ERŐS Ferenc, Világosság 1981/7. [1969], 29.

¹⁰ Vö. R. VÁKONYI Ágnes, „Thaly Kálmán és történetírása”, Bp., Akadémiai, 1961 (Tudománytörténeti tanulmányok); PALKÓ Gábor, *Ősi dalok visszhangja: A hagyomány mint a(z) irodalmi nyelv emlékezte*, Prae, 2002/4., 165-191.

Szerb Antal a kuruc költészet világirodalmi párhuzamait keresve Thaly *Kuruczvilág*ának korabeli elvárásai horizontját is rekonstruálta: a 19. század végének magyar olvasói számára „a kuruc költészet jelentette a történelmi romantikának azt a tetőfokát, amit Angliában Tennyson Királyidilljei, Franciaországban Hugo és a Századok legendája, Németországban Wagner Richárd. Különösen, amikor megtalálták a tárogatót és a kuruc dalok zenéjét, e versek a zene szárnyán jártak be az egész országot és melankólikus varázslatnak senki sem tudott ellenállni”.¹¹ Ezt a hatástörténeti hagyományt igyekezett folytatni Féja Géza, amikor a *Kurucok* című antológiájában – a Thaly Kálmánnak tulajdonított verseket is felvéve – kijelentette, hogy szándéka „filológiai fontoskodás helyett nemzeti létünk egyik legdúsabb forrásvidékéhez”¹² vezetni az olvasót. A szentjánospusztai születésű irodalomtörténész a kurucság fogalmát kiemelte (irodalom)történeti meghatározottságából, és – szélsőségesen eszmei módon – politikai jelentést tulajdonított neki: a „kurucság nagyon régi történelmi magatartás: a patriótamagyarok önvédelmi harca a betolakodók illetéktelen szerepe és a betolakodók hazai lakójainak farizeus-magyarsága ellen”.¹³ Hogy Thaly Kálmán lírájának újraolvasásához éppúgy elhibázott az effajta politikai aktualizáció, mint a „hamisítás” és „hitelesség” filológiai alternatívája, az a magyar költészet legújabb fejleményeinek horizontjából válik nyilvánvalóvá. Amennyiben ugyanis a hagyomány-összefüggés történő megértését célul kitűzve a *Kuruczvilág*ot – mint a kulturális memóriának, az emlékezet újírásának költészeti kísérletét – például Kovács András Ferenc lírája felől olvassuk, akkor az ideologikus esztétizáció, a vers világnézeti minősítésében érdekelt kritika kudarcot vall: az „érzelmi-ideológiakritikai szemléletmód (...) a maga kétosztatú rendszerének tagolatlan fogalmaival (szabadság, kegyelmi állapot, szeretet, tanúsítás, felelősség, autonómia, igazság, szolidaritás stb.) nemigen tudja szóra bírni ennek a lírai világnak a *poétikai összefüggéseit*”.¹⁴

A hatvanas-hetvenes évek marxista irodalomtörténet-írása – újjabb ideológia(kritika) cízzal – a romantikával szembeni általános *fóbia* szemszögéből szemlélte Thaly Kálmán életművét is. Történetírói munkásságát és költészetét morális érvrendszerrel igyekezett a kánonon kívül tartani Kovács Sándor Iván, amikor 1978-ban megjelent esszéjében

¹¹ SZERB Antal, *A kuruckori költészet = Sz. A., A trubadúr szerelme: Könyvekről, írókról 1922 – 1944*, Bp., Holnap, 1997 [1935], 154.

¹² *Kurucok*, kiad. FÉJA Géza, Bp., Mefhosz, 1939 (Magyarok könyvtára), 9.

¹³ *Uo.*, 8.

¹⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Poesis memoriae: A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet „újírása” Kovács András Ferenc verseiben*, Kortárs, 1994/6, 71.

részletesen tárgyalta Thaly „erkölcsi eltévelyedését” és „betegesen fetisizáló hőskultuszát”.¹⁵

Érdemes röviden kitérni a Kovács Sándor Iván életművében tovább hagyományozódó, az abszurd határait súroló marxista túlkapasok egy 2000-ben – vagyis az 1978-as, a szélsőbaloldali kurzus kötelezőségének kifogásával elintézett tanulmány után több, mint húsz évvel – megjelent változatára is. Thaly Kálmán munkáját a Mikes Kelemen-filológia körül Kovács a következő megjegyzéssel illette: „A fikciós epika első magyar klasszikusa sok fejtörést okozott a fikciós levél nyomainak tökéletes eltüntetésével, misszilis látszatával. (...) Aztán elkezdtek nyomozni a kitalált »P.E. grófnő« után. (...) Thaly szerint ez a titokzatos nő (...) Paksy Erzsébet 1758-ban »jobb létre szenderült« (...) Mindenesetre esze ágában sincs kompromittálni vele Mikest (Thaly a férfiakat szerette), pedig kisasn filológus felismerheti, hogy Paksy Erzsébet névbetűi kiadhatnák »P.E. grófnő« nevét”.¹⁶ Vajon Kovácsot milyen logika vezette keresetlen megjegyzése írása során: netalán arra gondolt, hogy Thaly feltételezte, hogy az „édes néne”, P. E. grófnő valójában férfi volt Mikes fantáziája szerint?

Hasonlóan aránytalan és tarthatatlan „portrék” a német romantika recepciójában is felbukkantak, és a kritika hajlamos volt leegyszerűsíteni „olyan bonyolult eseteket, mint például Kleist, akit minden további minősítés nélkül az »örült és brutális nacionalizmus« eseteként” írt le.¹⁷ „A romantika bármilyen elemzése során döntő fontosságúvá válik az indíték keresése” – írta de Man *A nihilizmus irodalma* kapcsán – „a romantikus gondolkodásban jelen lévő negatív elemek valóban a gyengeség jelei lesznek, ha egy önmagát túlbecsülő szellem kompenzációs képzelgéseinek tekintjük őket. Ám másfelől, ha úgy tekintünk rájuk, mint a valóság hiteles tapasztalatának következményeire, akkor csak hálások lehetünk ezeknek az íróknak és gondolkodóknak, amiért közelebb kerültek ahhoz, hogy megmutassák helyzetünket olyannak, amilyen”.¹⁸

Thaly Kálmán költészete stílustörténeti szempontból a kései romantika, a historizmus korszakában helyezhető el. A 19. század második felére jellemző historizmus olyan stíluseklekticizmust teremtett, amely a reflexivitás tekintetében alapvetően eltért a történetietlen középkori és az antikvitás újjászületését hozó reneszánszkor stíluskölcsonzéstől; az új művészettörténeti

¹⁵ KOVÁCS Sándor Iván, *Thaly Kálmán a kriptában = K. S. I., „Eleink tündöklősege”*: *Tanulmányok, Esszék*, Bp., Balassi, 1996 [1978], 155-158.

¹⁶ KOVÁCS Sándor Iván, *Mikes Kelemen = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Barokk és késő-barokk rokokó*, kiad. K.S.I., Bp., Osiris, 2000, 591.

¹⁷ DE MAN, Paul, *A nihilizmus irodalma = Olvasás és történelem*, (vál.) SZEGEDY-MASZÁK Mihály, (ford.) NEMES Péter, Bp., Osiris, 2002 [1966], 28.

¹⁸ *Uo.*, 36-37.

periódus első jelei „a klasszicizmus és az azt csakhamar megopponáló neogótika”, amelyek már neostílusok.¹⁹ Borbély Margit Thaly Kálmánról 1927-ben írt doktori értekezésében a Thököly- és Rákóczi-kor költészeti emlékei mellett skót és spanyol ballada- és románcfordításoknak, Balassi és Amade László verseinek, Tompa Mihály regéinek, Arany balladáinak és Petőfi lírájának hatását egyaránt felismerte Thaly költeményeiben.²⁰ A különböző korok megszólalásmódjainak egyidejű használata, a korábbi stílusokhoz való reflektív viszony – funkcióját illetően – a kor személetmódját fejezi ki: a „historikus mű számára nem az esztétikai azonosság a döntő, hanem az ideológiai alkalmasság, megfelelés; nem a megismételt forma, hanem a *reaktivizált* történelem, amely a megismételt formában fejeződik ki”.²¹ Szentpéteri Márton már említett tanulmányában szintén idézi Németh Lajos előbbi – Wolfgang Götz-től kölcsönzött – gondolatát, elkövet azonban egy olyan alapvető félreolvasást, amely méltó Thaly szöveggondozói hagyományához: Szentpéteri idézésében „reaktivizált” helyett „relativizált” olvasható, majd megállapítja, hogy Thaly „sajátos módon kisajátította a kuruc kor költészetét (a megismételt formában *relativizálta* a történelmet)”.²² A félreolvasás akár produktívnek is nevezhető, hiszen a historizmus ellentmondásos megítélései közötti választássá válik. Amíg az önkritikus korabeli vélemények a gyengeség jelének tekintették, hogy a 19. század nem tudott önálló korstílust teremteni, hanem önkényesen válogatott a történeti stílusok között („stíluszekleticizmus”), addig a tudományos nyitottság szemszögéből a történeti stílusok egymásmellettisége önmagában is korstílusnak minősíthető („stíluspluralizmus”, „stílusöbesszám”).²³ Vagyis a historizmus egyrészt több történeti stílus beszédmódját „reaktivizálta”, másrészt viszont a korstílusok fogalmát visszamenőleg is „relativizálta”, és rávilágított az egységes stílusok, az abszolút homogén művészeti korok illuzórikusságára.

Borbély Margit kijelentése, mely szerint a *Kuruczvilág* Thaly Kálmán életművében „új szakaszt jelöl és élesen elkülönül a többi öt kötetétől”,²⁴ a historizmus poétikájának kontextusában is értelmezhető. A teljes költői életműből készült válogatás a költészetének stíluspluralizmusát egy konkrét történeti kor megszólaltatására szűkítve egységesíti, ezzel igyekszik a homogén korstílus létrejöttének lehetetlenségét elleplezni. Nyelvészeti

¹⁹ NÉMETH Lajos, *A historizmus mint művészettörténeti fogalom = A historizmus művészete Magyarországon: Művészettörténeti tanulmányok*, kiad. ZÁDOR Anna, Bp., 1993, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 14.

²⁰ BORBÉLY Margit, „*Thaly Kálmán költői munkássága*”, Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomda, 1927, 8-15.

²¹ NÉMETH, *i.m.*, 13. (kiemelés B. K.).

²² SZENTPÉTERI, *i.m.*, 12 (kiemelés B.K.)

²³ NÉMETH, *i.m.*, 15-16.

²⁴ BORBÉLY, *i.m.*, 13.

terminológiában ez a megoldás a „langue” (homogenizáló erő) és „parole” (egyéni művészi stílus) olyan modelljét valósítja meg, ahol eredetiség „csupán a kölcsönvett elemek felhasználási módjában mutatkozik meg”. A látszólagos nyelvi egységesség olyan benyomást kelt, „(m)int ha egy holt nyelvet akarna újjáéleszteni, a holt nyelv lexikáját próbálva felhasználni az új, összetettebb tartalmak megfogalmazására: és ha emiatt valamiben újítani kell, azt csak a holt nyelv grammatikájának szabályait követve teszi meg, vagy pedig eklektikus módon keveri több holt nyelv formakészletét”.²⁵ A lehatárolt történeti korszak végigjárására épülő *Kuruczvilág* kötet az egyidejű heterogén beszédmódok ilyen – teljesnek ugyan nem nevezhető – korlátozásával két szinkrón történeti horizont párbeszédének feltételét teremtette meg. A permanens intertextualizáció helyébe lépő transztextualitás, „egy nem végponti helyzetként értett időbeliségben” való benneállás Thaly-féle korai megvalósulásában már „észlelhetővé válnak a horizontkapcsolódás és -közvetítés történeti modelljei”.²⁶

A *Kuruczvilág* mint történeti elbeszélés lineárisan követi végig az 1672-től a rodostói emigrációig terjedő időszakot, a kötet mégsem válik epikussá, mert hiányzik belőle az egységes elbeszélői nézőpont: a csataleírások, „bordalok”, elégikus „bújdosoénekek”, „sírversek”, balladák, regék váltakozása modalitásbeli sokszínűséget eredményez, és az eseményeket a versek gyakran különböző fiktív „szemtanúk” hangját megszólaltatva beszélik el. Az ethopoeia (’elfordulás a beszélőtől’) alakzatára épülő költeményekben a fiktív szerzői név többször a cím részét képezi, és a szerzőség önreflexív kijelentése keretbe foglalja a szöveget:

(...) Seregeknek Ura –
Vezérelj minket haza,
Édes magyar hazánkban!
Ne engedd Thökölyt,
Ne engedd híveit
Sínleni bújdosásban!...
–Jó Petrőczy István
Magát siratozván
Szörzé Törökországban.

(*Petrőczy István bújdoso éneke, 1699 – Régies; Balassa-versszakban.*)²⁷

A *Petrőczy István bújdoso éneke* a monologikus hang ellenére sem nevezhető egységesnek, a verset értelmezve Szentpéteri Márton a szöveg palimpszesztjének négy rétegét különböztette meg: a Balassi-strófa idézte

²⁵ NÉMETH, *i.m.*, 16.

²⁶ KULCSÁR SZABÓ, *i.m.*, 89.

²⁷ THALY, *i.m.*, 31.

kort, a Petrőczy-maszk kuruc korát, Thaly Kálmán és a mindenkori olvasó korát. Az értelmező szerint ez a vers közel áll ahhoz, hogy megvalósítsa a Szigeti Csaba által bevezetett „radikális archaizmus”-t.²⁸

Az alakzat másik példájában, a *Bús Bertók énekében* a monológ énjét megnevező első strófa és a költemény keletkezésének deixisét közlő lezárás a temporalitás jelzésével (a megszólaltatott hang a „bátorság”-tól a „keseregés” modalitásáig jut el) a kötet főnarratíváját – a nemzeti függetlenség reményétől a „történelmi tragédiáig” és a „bújdosásig” ívelő történetírói koncepciót – süríti egyetlen költeménybe:

Kantáros pejkóm, csótáros nyergem, – mellett	(...) – Ungban, Beregben, Latorcza
Bús Bertók néven ösmérnek engem.	Bús Bertók mikor sokat tekergett:
Pár pisztolylyal pántos kardom minden fegyverem, kesergett,	Rákóczinak, Bercsényinek sorsán
Rácز vagy német/ Attúl széllyed – <i>Bátran</i> elverem!	Őket várván, Föl s lejárván/ Szörzé ez verset. (<i>Bús Bertók éneke, 1703</i>). ²⁹

Az, hogy éppen a *ethopoeia* alakzata szolgál a kötetkompozíció egyik modelljeként, úgy állít fel analógiát a kontemplatív olvasói és történelmi magatartás között, hogy egyúttal ezek elkerülése érdekében az aversiót (’elfordulást’) mintegy utasítsanak is szánja: újabb és újabb költői „én”-ek hangjai szólalnak meg, amelyek kikényszerítik az elégikus hangnemekről való elfordulást, így az ezekben a költeményekben megszólaltatott beszélők „vallomásossága”, a „szerzői sors” nem tud az azonosulás tárgyává válni. Ilyen olvasói attitűdváltást igényel például a kacér menyecske epekedésének „performanciá”-ja (Judith Butler) a *Trombitaszó harsan* című költeményben: „(...) Mikor lovát nyalkán ugratja:/ Jaj a szívem majd kiugratja!.../ Bár leszállna fényes nyergéből./ Megcsókolna kényes kedvéből!”³⁰

Borbély Margit a fiktív monológot Thaly lírájának legproduktívabb alakzataként értelmezte, „(l)evetni a maga köntösét, megtagadni saját személyiségét s *rég halott énekesek* hangján szólalni meg: ez Thaly legkedvesebb s legsikerültebb verseit eredményező eljárása”.³¹ Szentpéteri Mártonnak helytálló lehet az a megállapítása, hogy az *ethopoeia* alakzata „működteti az áttulajdonítás hamisítványokat”, mert ahogy az archaizáló

²⁸ SZIGETI Csaba, „A himfarkas bőre: A radikális archaizmus a mai magyar költészetben”, Pécs, Jelenkor, 1993 (Élő Irodalom), 7-20; SZENTPÉTERI, i.m., 15-16.

²⁹ THALY, i.m., 32., 34.

³⁰ THALY, i.m., 84.

³¹ BORBÉLY, i.m., 13. (kiemelés B.K.)

versekben ez rejti maszk alá a szerzőt, „a »hamis« balladákban éppúgy a maszk-mögé-bujdosás tulajdonítja át a szerzőséget a névtelen, kuruc közköltőknek”.³² A *Kurucvilág* kapcsán azonban nem beszélhetünk hamisításról; a „rég halott énekesek” és az „élő költő” oppozícióját előtérbe állítva pedig a kötet domináns alakzatává a *prosopopeia*, „a síron-túlról-jövő-hang fikciója” válik.³³ Az 1903-ban megjelent kötet lényegesen eltér Thaly korábbi – „hamisítványokkal” kiegészített – kuruckori gyűjteményeitől abban, hogy a fikció szerint sem kizárólag a 17-18. században „keletkezett” költemények olvashatóak benne, a versek egy része – legegységelműbben a mottó és az *Epilogus* – a 19. század horizontjában „beszél”, vagyis a két korszak közötti elválasztottság és folytonosság dialektikája nemcsak referenciális szinten (a kötet megjelenési évét tekintetbe véve) észlelhető, de a szöveg önreflexív utalásai ezt értelmezési szempontként is felkínálják. A *Kurucvilág* a diszkontinuitás leküzdésének és a „halállal szemközti felélesztés igényé”-nek³⁴ monumentális kísérlete.

A folytonosság megteremtésének lehetősége a múlt jelenlétét megtalálni a jelenben. Ennek a találkozásnak válnak allegóriájává a virág trópusai, amelyeknek különböző variációit olvashatjuk a kötetben. *A görgényi rózsza* című versben a beszélő „én” keblére tűzött virág a szabadság metaforája,³⁵ a jelölő és jelölt (időbeli) távolságának megszüntetése a trópus működtetésére van utalva, ez a ráutaltság metonimikus közvetítés formájában keres feloldást *A vén vadkörtefáról* retorikájában:

(...) Piros virág nő a harctéren,
Vértől vereslik gyöngye zirma,
S e hősök keblén nőtt virágot
A nép: álomvirágnak hívja.

(*A vén vadkörtefáról. Néprege.*)³⁶

A harctéren nőt virág toposzát, amely az elhunyt hősöknek a természet örök körforgása általi újjászületésére épül, a bonyolult retorikai felépítés destruálja: a „piros virág” képe újra csak metaforikus kapcsolatot hoz létre a „hősök keblén” és a mezőn nőtt virág között, ahol a hasonlóság a sebesültek „kebléből” folyó vér színe – ezt a közbeékelt metonimikus (ok-okozatiságot vagyis közvetlen érintkezést állító) szintagma sem tudja elfedni, mert éppen

³² SZENTPÉTERI, *i.m.*, 15.

³³ DE MAN, Paul, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, (ford.) FOGAEASI György, Pompeji, 1997/2-3 [1979], 102.

³⁴ *Uo.*, 99.

³⁵ THALY, *i.m.*, 95.

³⁶ THALY, *i.m.*, 61.

a közvetítettségre hívja fel a figyelmet. A vers folytatásában az idő metaforáira (Rába, „agg fa”) következik az alcím műfaji meghatározását beteljesítő rege, amely az emlékezet fenntartását a szájhagyomány útján terjedő mitikus történet írásos rögzítésében valósítja meg:

(...) A dombtetőn, a szőke Rába mellett
Még most is áll a terebélyes agg fa,
És mint mondják a partlakó halászok:
Ha jó az éjfél rémes pillanatja –
Körüle sarkantyúk pengését
S víg pohárcsengést hallani:
Ott vígadnak a sírból fölkeltek
Kurucz vitézek árnyai...

(*A vén vadvadkörtefáról. Néprege*).³⁷

A „partlakó halászok” elbeszélésének („mondják”) leírása és az éjszaka hangjai keltette érzékcsalódások „sírból fölkeltek” szellemek mulatságaként való értelmezése a romantikus képzelőerő ideológiájában kapcsolódik össze: a betű átlátszatlanságára ráakódott jelentés a materialitás elfelejtése, hasonlóan ahhoz, ahogy az írás feledtetni el a beszédet. Az idősíkok elválasztottságát *A bihari földvár romjában* ugyancsak a képzelőerő hivatott helyreállítani: a délibáb „tündérkeze” vásznán újrafesti a lerombolt várat, a leszakadt fejű hadnagy lelke tombol az éjféli vihar hangjaiban.³⁸

A folytonosság megteremtésének másik lehetősége a múltba való visszatérés. A sírkőállítás és sírfelirat-készítés az emlékezés feltételét a horizontok szétválásában látja, ennyiben még érintetlenül hagyja a múlt és jelen elválasztottságát:

ÉLT A HONÉRT, hon ügyét vérrel védé vala váltig;
Mehalt, s holta után porba dül a honi ügy...
Mégis – *boldog e hős!* Még ő sírjába reményt vitt
S nem láthatta: a harc vége minő szomorú.
Boldog e hős, – legalább nem hűnyt el a számkivetésben!
Egykor a hont őrzé, most a hon őrizi porát.

(*Bottyán tábornok sírkövére* († 1709. szept. 26.)).³⁹

Ezek a sorok a költemény olvasójára bizzák az „arcadás” figurációját, azt az alakzatot, amit maga a költő végez el a *Thököly sírjában*, ahol a múlt iránti nosztalgiát a sírfelirat-olvasás chiazmiikus szerkezete váltja valóra:

³⁷ *Uo.*, 62.

³⁸ *Uo.*, 68.

³⁹ *Uo.*, 115.

(...) Sirkövét zöld mohszakál benőtte,
 S hervatag lomb csörgve hull fölé;
 Ám a vándor mégis megtalálja
 Ezt a két szót: »Dux Hungariae.«
 Megtalálja, könnye hull reája
 És busong a régi múltakon

(Thököly sírja).⁴⁰

A „vándor által megtalált” sír az olvasás figurája: a beszélő a síron lévő „Dux Hungariae” véset utasítását követve – a „mohszakál” katakrézisével – arcot kölcsönöz az arctalan és néma kőnek. A felirat azonosítására felhívó sírkő a hiatus emblémájaként jelenik meg, amely áttemeli az olvasót a jelölt, a sír oldalára.⁴¹ A *prosopopeia* még bonyolultabb példája a *Rákóczi keserve Bercsényi halálán*, amelynek férfiidealizmusa és formai letisztultsága felidéri Stefan George *Maxim*-himnuszait:

(...) Én régi bajtársam,	Körülem lengeni	
Ismérem hű szived:	Érzem lángszellemed,	
Te még a sírban sem	Csókolja homlokom, (...)	
Hagyhatsz el engemet!	Lengeti fűrtimet;	Beszélgess
énvelem, –		
Szemed zárva,	S bús szívembe	Míg rám is végre
Barátod árva –	Lángot lehelve	Borúl sír éve,
Koporsódból törj fel őhozzá!	Bízzat, bízzat: vélem lesz örökre!	S együtt
nyugszik – aki együtt éle.		

(*Rákóczi keserve Bercsényi halálán* - Rodostón, 1725. nov. 6-án –).⁴²

Thaly a költeményben a figuráló felélesztést „átruházza” a megszólaló Rákóczira, ezzel a vers mintegy saját olvasatát implikálja. A Bercsényihez intézett aposztrophé „egy hiányzó, holt, vagy hangnélküli létező fiktív megszólítása, mely a megszólítottat a beszéd képességével ruházza fel, s megteremti számára a válaszadás lehetőségét”.⁴³ A sírból feltörő szellem a „bíztatás” hangján szólal meg, az örök együttlét azonban nem a jelenvalóvá vált „régibajtárs” életre keltése, hanem a beszélő elnémulása, és múlttá kövülése által válik valóra – a szubjektum („Rákóczi”) és az objektum („koporsó”) közötti chiazmusban, a *prosopopeia* „szimmetrikus szerkezeté”-ben (Riffaterre) az aposztrofálót az általa kölcsönzött arc beszédaktusához

⁴⁰ *Uo.*, 75.

⁴¹ Debra Friedet idézi: MENKE, Bettine, *Sírfelirat-olvasás*, (ford.) KATONA Gergely, Helikon, 2002/3, 312.

⁴² THALY, *i.m.*, 146-147.

⁴³ DE MAN, *i.m.*, 1997, 101.

tartozó jelenlét emlékművé dermeszti.⁴⁴ A vers a közös sírba szállás képével zárul, vagyis a figuratív olvasatban monumentalizált halott jelenlétének hatalma itt nem jelent fenyegetettséget. Az *Áldomás az ó kancsóból* hasonlóképpen játszik a feliratok olvasását, egy tárgy megszólítását és a halottak feltámasztását összekapcsoló retorikával, de a tételezés és behelyettesítés aporetikus kettősségének (a hang adásának és elvesztésének) „baljóslatú kölcsönössége” (Culler) feloldódik a dionüszoszi mámor hevületében.

Thaly Kálmán lírája továbblép a poétikai kísérletezésben, amikor a prosopopeia (arcrongáló) alakzata, valamint a hypogramma és inskripció szövegbeli munkája a kötetben összekapcsolódik, amikor a sírfeliratnak a kötet egyes költeményeiben témává avatott *olvashatatlansága* és a tulajdonnév más versek olvasásakor észlelt disszeminációja (anyagszerű szóródása) kölcsönösen képesek egymást értelmezni.⁴⁵ A emlékek keresésének hiábavalósága egyaránt a kuruc kor utolsó történeti helyszínéhez, a rodostói emigráció maradványaihoz kapcsolódik az *Epilogusban* és a *Bujdosók siralmában*:

(...) Itt a sirkő, – tíz, husz sirkő: Ó, fekvő márványlapok, Róluk név, írás, jel, czímer – Minden, minden lekopott...	(...) A sötét koporsót letettük a sírba, Fejfájára csak egy R betű van írva : Akár az se lenne, – Míg élünk, mi leszünk melletted az emlék
(...) (<i>Epilogus. Rodostón. – 1888.</i> október 7-én. –) ⁴⁶	(...) (<i>Bujdosók siralma – Rodostón, 1735.</i> ápril 8-án. –). ⁴⁷

A sírfelirat-olvasás, a tulajdonnévnek és a „márványlapok”-nak kölcsönzött arc alakzatát variálja mindkét vers; az *Epilogusban* az olvashatatlanság éppen a felélesztés lehetetlenségét jelenti, míg a *Bujdosók siralmában* – a felirat anyagszerűségének felismerése után – a *fejfára* írt betű arcának megképzésével az élők válnak „emlék”-(műv)-ekké. Rákóczi és Rodostó nevének kezdőbetűje alliterációként jelenik meg az *Emlékszel pajtás, a szentgothárdi harcra?..* című versben, ahol a teljes szöveget jellemző alliterációk és belső rímek gazdagsága a szerző tudatos szándékára utal:

⁴⁴ MENKE, *i.m.*, 312.

⁴⁵ DE MAN, Paul, *Hypogramma és inskripció = Olvasás és történelem*, (vál.) SZEGEDY-MASZÁK Mihály, (ford.) NEMES Péter, Bp, Osiris, 2002 [1986], 422.

⁴⁶ THALY, *i.m.*, 162.

⁴⁷ *Uo.*, 150-151.

(...) tizenhárom zászlónk: tizenhárom halál,/ Hajnal hús szelében fennen lobogva száll. (...) A könnyű köd oszlik, fojtó füstfellegek/ Borúlnak a sikra. (...) Rajta-rajta! Rontsuk hazánknak rontóját,/ Rákóczi vitézi! (...) A szép szabadságért, a szép harc-zhalállal!// Jó hegyes töreink szerelembe estek/ Labanczok szívével;/ S kit kardunk levágott: paripánk patkói/ Gázolták azt széjjel./ A csákány, buzogány béverte a vértet./ Sok gazdátlan mén nyihogva nyerített.⁴⁸

Ettől eltérően a betűk és szótagok véletlenszerű – az olvasó által elvégzett – szétszór(ód)ása diszfiguratív erővé válik, és a névnek tulajdonítható jelentés ellenében dolgozik *A kölesdi harczról* című költeményben:

(...) Fel van írva ott mindegyik (...)– A többit mondjátok el, ti
Kis fűszálra, vadvirágra, violára: E mezőn nőtt bokrok, füvek, fák, virágok:
Balogh *Ádám* a szabadság, Hisz ti mind a győzelemmel
A magyarság diadalmas daliája! Tönkre vert vad ellen sirján sarjadatok!⁴⁹

Az idézett részlet első strófájának nehezen fenomenalizálható kijelentése – a fűszálak, virágok felirataként olvasható az a mondat, amely a materiális „Balogh Ádám” betűsor jelentését nevezi meg – éppen a név betűinek „beiródásai” révén veszíti el megjelenítő erejét. Az *Ádám* tag (vagy anafonikus változata) részben vagy egészében megjelenik a „vad(virág)”, a „szabadság”, a „diadalmas”, a „daliája” és a „sarjadatok” szavakban. Ha a vers kulcsmondatát „az arcnak a materiális nyomok szétszórtságára való ráerőszakolásából eredeztethető megismerés allegóriájaként olvassuk, (...) a megismerésnek vagy a tapasztalat fenomenalitásának *megbomlásává*” válik.⁵⁰ A következő idézett strófa, egyben a vers lezárása oppozíciót képez az előbbi versszakkal, amennyiben a virágok ottani olvashatóságával („fel van írva”) szemben e növények felhangzó beszéde („mondjátok”) iránt kelt várakozást – ez az „olvasói” (hallgatói) várakozás azonban kielégítetlen marad, hiszen a vers befejeződése némaságba fojtja a siron nőtt virágok tanúságtételét. E némaság értelmezéséhez a költemény két korábbi strófájának olvasata járulhat hozzá:

(...)– Dobban a föld: **Balogh Ádám** (...) *Dob* megperdül, ágyú dördül, –
Vágtat, íme, pej paripán, vont aczéllal; Rabló ráczra vészt okádvá
kormos öble;

⁴⁸ *Uo.*, 130-131.

⁴⁹ *Uo.*, 99.

⁵⁰ CHASE, Chintia, *Arcot adni a névnek: De Man figurái*, (ford.) VASTYÁN Rita, Z. KOVÁCS Zoltán, Pompeji, 1997/2-3., 136.

Hósi mellén harczol a nap

Boglárokkal, skófumos pantallérral.

Fegyver roppan; – füstben,
porban
Vág előre a kurucz *had*
dübörögve...⁵¹

A két versszak között erős kapcsolatot létesít a sorkezdő „Dob” és „Vág” ismétlődése, a visszatéréskor mindkét szó csonkított a korábbihoz képest: a küzdelem áldozatainak vesztesége a betűk szintjére helyeződik. Ha a tulajdonnév inskripciójára továbbra is figyelünk, akkor a két versszak „legsokatmondóbb” anagrammatikus kapcsolata a „**Balogh Ádám**” részletének megjelenése a „**had**” szóban, ami azért különösen lényeges, mert az anagramma észlelése kizárólag leírt szövegben lehetséges. Ez egyrészt kiemeli az olvasói képzelőerőre utalt zajok (lódobogás, dobpergés, ágyúdörgés, fegyverroppanás) fenomenalizációjának törekenységét, másrészt előrejelzi azt a beteljesületlenséget, amelyet a vers lezáró strófája kelt. A sírszerű némaságba (hangtalanságba) zárkozó költemény olvasására a szöveg megint csak a sírfelirat-olvasás alakzatát kínálja fel: a „**Boglárok**”-ba beleírt „**Balogh Ádám**” a tulajdonnévre is átviszi az ékszerek tünékeny csillogást, amely a szoláris metafora katakrézisével („Hósi mellén harczol a nap”) felidézi a prosopopeia dekonstruktív elméletének wordsworth-i „gyökereit”. A fenomenális és materiális olvasás közötti választás helyett *A kölesdi harczról* inkább a két stratégia kölcsönösségét feltételezi. „A jelek »materialitása« sem más, mint idegenségük és uralhatatlanságuk újramegtapasztalása – írta Eisemann György a képzelőerő és a romantikus líra viszonya kapcsán – „azaz fenomenalitásuk egy válfaja, melynek óriási szerepe van e fenomenalitás – jelentéstételezés – irányváltásaiban, átíródásaiban, de nem lehet szerepe annak megkerülésében. (...) éppen a fenomenalitás idői perspektívája zárja ki eleve a figurativitás anyagszerűségbe rögzülő »lefagyását«”.⁵²

Az idegenség, amely kikényszeríti az egykorú befogadó szemléletváltását, Thaly lírájában nemcsak a betűk, de a szavak és mondatok szintjén is megmutatkozik. Már a *Székelykiürt* kötet előszavában (1861) felvetette azt a kérdést, hogy hol húzódnak az olvasás megnehezítésének határai, az érthetőség és érthetlenség kettősségében hogyan lehet az olvasó számára még elviselhető egyensúlyt teremteni: a kötetben nem mond le a bonyolult székely nyelvjárások és az „irodalmi nyelv” keveréséről, ezért egyes versekhez „tájszótárt kénytelen odabiggyeszteni”.⁵³ A *Kuruczvilágban* hasonló hatást

⁵¹ THALY, *i. m.*, 98.

⁵² EISEMANN György, *A képzelőerő és a romantikus líra viszonyának történetiségéhez = Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18-19. században*, kiad. SZÜCS Zoltán Gábor, VADERNA Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 265.

⁵³ KOMLÓS Aladár, „*A magyar költészet Petőfitől Adyig*”, Bp., Gondolat, 1980², 109.

eredményez az archaizálás, illetve a detractio (szükséges mondatelemek elhagyása) egy különösen érdekes példája, a második „névnapi köszöntő”, amely a tulajdonnév és jelentése tételezésének – korábban tárgyalt – kontextusában is olvasható:

Fenn hol a büszke – kurucz had lelke,	Ágyúja sárban – reked mocsárban:
Java, fénye, bátra,	Kuruczoknak zsákmány;
Golyó süvölt bár, – toroz, tobort jár	Labancza verve – megtizedelve
(...)	Viszi félszét hátán.

(*Két névnap II., Ferencz napja – 1708. okt. 4. –*).⁵⁴

A költemény egésze a gondolatjellel kettéosztott és a félsorok váltakozására épül, ez a megoldás az idézett két versszakban eredményez a leginkább nehezen érthetőséget. Az olvasóban a gondolatjelek használata miatt a mondatok a töredékesség és ellipsis (elhallgatás) benyomását keltik, annak ellenére, hogy a mondatrészek hiánytalanok. Az asyndeton, a kötőszók elhagyása („had lelke, java, fénye, bátra”); az inversio, a régies, soron belüli rímek kedvéért felborított szórend („Ágyúja sárban – reked mocsárban”); a logikai kapcsolások kifejtetlensége („kuruczoknak zsákmány”): mindezek enigmatikussá teszik a verset, és nagyobb befogadói aktivitást igényelnek.

Az idegenség tapasztalata által létrejött horizontváltás a teljes *Kuruczvilág* kötet főhangsúlyait az ellentétére változtatja – ahogy a prosopopeia chiazmus teszi –: az életet halálba, a bujdosást üldözésbe, a passzivitást aktivitásba, a pesszimizmust iróniába fordítja át. A „halál szabadsága”, a humanitáson túli metafizikai rend „hatalma” felváltja a rejtőzködés és megalázottság képzeit:

A halálban él még a szabadság,
S te, ki élve érte harcolál,
S el nem érted: halni kész valál, hogy
Egyesítsen véle a halál!
Most szabad vagy, végtelen szabad vagy;
Álmodoznod *mindenről* lehet,
És az álom drága kincs: hatalma
Felidézi a letűnteket.

(*Thököly sírja*).⁵⁵

illetve a dominancia átrendeződése a „sajátot” a tárgy pozíciójából az alanyéba helyezi: „Meggyalázva, lealázva dölyfös, gógös ellenünk”

⁵⁴ THALY, *i.m.*, 112.

⁵⁵ *U.o.*, 75.

(*Diadalmi ének: A szomolyáni harcz után, 1704.*); „Ősi pogány szokás szerént/ Áldozat is légyen;/ S a király tiszteletére/ Királyi vad essék:/ Ő Felsege párduczait/ Rendre leöldösték.” (*Két névnap: I.*); „Jöjjön a vész: láss, hogy néz/ Ez a nép szemébe!/ Jöjjön, s legvadabb villáma/ Nem sujtand úgy, mint szablyánk a/ Lompos labanczok fejére.” (*Bercsényi indulója*);

(...) Sebes, tüzes paripákon Széjjel jártok hét országban, Ragadozva... Hejh kuruczok! Vagytok igazi párducok.	Vérengezők, szádulgozók: Bosszúállást szomjúhozók; Merészen, majd lesben járók, Gyorsan, sebtlen, mint a rárók.	(...) Sűrű foltban: vad darázsok; Van is szörnyű pusztulások Kikre e szürös raj zúdul –
---	--	---

(*Hej egriek, újváriak!...*).⁵⁶

A halálnemek rendkívüli változatosságában – ágyúgolyó által leszakított fejektől a megnyúzason és döghalálón át az ebek általi felfalatásig – tobzódó költészet a nietschei tragikum sötét és misztikus világát idézi meg, ahol a morális törvények felbomlása („Sok szabad ily kuruczvilágon!” – *Trombitaszó harsan*)⁵⁷ olyan mértékű nihilizmusba torkollik, amely a halomra gyilkolt emberek képét egy mesemondó derűtségével „énekli meg”:

(...) Vágtuk, vágtuk, egyre vágtuk,
Addig vágtuk, amig láttuk!..
Testét raktuk nagy halomba:
Most is látszik hármás dombja.
Nagy darab föld ott, a táján,
Csontjaiktól még fehér (...)

(*Bonczidai nóta (Énekli egy bujdosó szegénylegény a kuruczvilág után.)*, 41).⁵⁸

A *Kuruczvilág* című kötet, ha Thaly Kálmán eredetiségét nem is bizonyítja, a költőről kialakult – tehetségét elvitató – értelmezési hagyomány megszakítását mindenképpen szükségessé teszi. Nem abban az értelemben

⁵⁶ *U.o.*, 44.; 109.; 47.; 119-120.

⁵⁷ *U.o.*, 84.

⁵⁸ R. Várkonyi Ágnes 1961-ben megjelent *Thaly és Kálmán és történetírása* című nagymonodográfiájának talán egyetlen érdeme, hogy a történetíró végeredményben tisztázza a kurucz-labanc oppozíció rosszízű vádját alól. Ahogy a kötet fülszövege fogalmaz: „Plasztikusan mutatja be, hogy milyen belső kötődések és hatások irányítják azt a folyamatot, amelynek során (...) a Habsburg-ellenes függetlenségi harc egyik felidézője mégis a Habsburg monarchia uralmának támogatójává válik”.

igényli Thaly (kultuszának) újjáéledését, ahogy Mikszáth regényében Zrínyi és hadserege kel föl a sírból (az *Új Zrínyiász* egyúttal Ady csípős megjegyzését, mely szerint „Thaly Kálmánról regényt kellene írni”, is megvalósította), hanem lírájának produktív poétikai-retorikai olvashatósága tekintetében. A *Kuruczvilág* máskülönben – (ön)helyreállító diskurzus helyett – nem lenne más, mint Thaly Kálmán olvasatlanságának emlékműve.

Summary

Kálmán Thaly has appeared for a long time in the Hungarian cultural studies as a history and poetry forger, who perverted the taste of the course of vulgar marxism as a nekrophil. For a several years maturing study shows that in the post-modern period of intertextual play no longer might be considered ethical misdemeanor, while philology is practically a metaphor for necrophilia. In my reading of his collection of poems, *Kuruczvilág* (1909), I reveal his verses taken up poetic-rhetorical values.

BRUTOVSZKY GABRIELLA¹

A MODERN THALY? (Thaly Kálmán maszkos versei)

Annotáció: Mint tudjuk, a történet szemléletek gyors váltakozásai a kurucok megítélésére is hatással voltak, s ez az irodalomtörténet-írásra is rányomta a bélyegét. Gondoljunk csak a Thaly Kálmán által megteremtett „kuruc nemesi romantikára” vagy az azt üldöző „népi kuruc romantika” szemléletére. A magyar irodalomtörténetnek talán nincs még egy olyan korszaka, melyet ennyire megnyírbált és homogenizált volna a nemesi szemlélet és a marxista ideológia. Előadásomban a barokk alkalmi-politikai költészet lecsapódásait vizsgálom a 19. században, azaz megpróbálok egy hiteles Thaly-képet konstruálni, figyelemmel kísérve az irodalomtörténeti munkákat, a folyóiratokban megjelent évtizedekig tartó vitákat, valamint a legújabb kutatási eredményeket is. Az előadásban sor kerül Thaly Kálmán „álkuruc” verseinek értelmezéstörténeti vizsgálatára, valamint az irodalmi kánon szempontjából a kiválasztott szövegkorpuszok retorikai-poétikai megközelítésére (átértékelésére) is.

Kulcsszavak: Thaly Kálmán, kuruc kori költészet, közköltészet, hamisítás.

*„A fiktív mint hamis és a hamis mint költői
állandó érintkezése teremt meg
az irodalomhamisítás költészetét.”²*

A metaforikus maszk terminus, mint a lehetséges emberi szerepek egyikére bevezetett megnevezés Thaly költészetében is az önmagát, saját szerepvállalásait a fikció keretében „megmagyarázó” szereplírai hangként vált szövegszervező motívummá. A szerepnek maszkként való leírása érthető: a maszk ugyanis szótári jelentése szerint is egyrészt a szerep eszköze, jelzése, a valóságos arcot meghatározott cél érdekében elfedő és helyettesítő álarc, másrészt – az eleven emberi archoz képest – élettelen, merev, előre rögzített. S mivel a maszk valóságos, történetileg is létező eszköz (színpadi maszk, halotti [gipsz]maszk stb.), ugyanakkor a szerepjáték általánosan elfogadott szimbóluma is, e metaforizált szerepmegjelölő szó

¹ A szerző az egri Eszterházy Károly Főiskola munkatársa.

² RADNÓTI Sándor, *Hamisítás*, Bp., Magvető Kiadó, 1995, 258.

használata lehetővé teszi a szerepértelmezés árnyalását, a többféle szerep elkülönítését.³

Radnóti Sándor az irodalmi hamisítást két szempontból vizsgálja, egyrészt „az irodalomhamisítás mint rosszhiszeműség”, „csaló szándék”, amely alapján a hamisítás produktuma elkülönül az irodalomtól, a másik viszont az az eljárás, melynek irodalmi eredménye valaminek a re- vagy megkonstruálása stb. Ennek három típusát különíti el: 1. egy *mítosz* rekonstruálása (mítoszépítés), a mítoszon végzett munka az emberi nem mítosz-kincsének szabad alakítása és újramesélése (pl. Macpherson), 2. egy *fantáziavilág* felépítése (fantáziamunka): elbeszélésben vagy leírásban, és kiterjesztése az időben és térben (pl. Chatterton), 3. *irodalmi hatás* feldolgozása (stílusjáték), egy író művének variációja, utánérzése, pastiche-a, amelyet szerzője eredetinek állít be – szerzői névvel vagy anélkül hagyományozott irodalmi és beszédmódok felidézései és megjelenítési képessége, utánzása és próbálgatása, a nyelvek és hangszerelések közötti szabad válogatás. Radnóti szerint ez utóbbi kategória az irodalom művészetének inherens része, amelynek szabadságfoka nő a modernitásban. A szabadságfok növekedésével valószínűleg az is összefügg, hogy a népiesség és a historizmus ideológiai tétjeinek csökkenésével (a hiszékenység, a rajongó elfogadás, illetve a kritikai elutasítás korszakai után) az utóbbi évtizedekre inkább a Macpherson- és Chatterton-revízió, a rehabilitációs törekvések voltak jellemzők.⁴ Thaly Kálmán esetében a két utóbbi típust érdemes megvizsgálnunk: a fantáziavilág építése nem más, mint a kuruc tárgyú szövegek „átulajdonítása” – saját verseinek elhelyezése a gyűjteményes kötetében – mintaszerzői („tájékozás”) és maszkszerzői (prosopopeia, közköltők álarca) fogásokkal ellátva, kánonkitöltő módszerrel élve egy kor rehabilitálása (miközben a történetírói fantáziája is megelevenedik). Az irodalmi hatás pedig maga a pastiche, stílustörekvés, melyet Thaly oly egyedien művelt az archaizálás, illetve az elődök és kortársak stílusainak utánzásán keresztül. A leghangúlyosabbnak viszont mindenképp az a tudatos jelenség tekinthető, amely költőnk barokk közköltőkhöz való társulását, a közköltők maszkjának felvételét tükrözi.

Thaly Kálmán hosszú ideig a kuruc kori hagyományok nagy hamisítójaként élt a magyar irodalmi köztudatban. Ez a gondolkodás mára egyre inkább háttérbe szorul, köszönet annak a néhány tudományos munkának, amely az elmúlt pár évben a szerző műveinek produktív poétikai-

³ LENGYEL András, *Maszk és (költő)szerep, Kosztolányi Dezső szerepértelmezéséről*, <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/00-10/lengyel.pdf>, 2000, Tiszatáj, 81, 77–89.

⁴ RADNÓTI, i. m., 240–241.

retorikai olvasatára tett kísérletet.⁵ Mindez lehetővé tette, hogy Thaly költészete és elsősorban (megvádolt) balladái egy új kontextusban kerüljenek megvilágításra és ártértékelésre. Mindezt a posztmodern irodalom identitásköltészete és az irodalmi folyamatokban fellelhető változáskategóriák megragadása, így a szépirodalmi beszédmódok közötti különbségek láthatóvá tétele indukálta.⁶ Maszkszerű identitásjátéknak minősülhetnek Thaly Kálmán balladái is,⁷ melyekben a fő szervezőelv az imitáció, amelynek eredményeképpen a fiktív szövegtér egy valódi költészet valódi szövegeinek darabjaként kíván funkcionálni – a fiktivitás által. A balladák a poétikai játék, a nyelvnek mint eszköznek a megjelenítése, illetve a szöveggenerálást elindító identitásjáték nyomán értelmezhető posztmodern keretben. E mellett a szöveg a tökéletes másolat, a hitelesség iránti igény okán kerül meg az autoreferencialitás problematikáját. A szerző anonimitása, a barokk kori közköltők sorába való beilleszkedés egy fiktív egzisztencia megteremtése a nyelv archaikus rétege által. Pl. Balogh Ádám vagy Petrőczy István alakja nem kizárólag nyelvként áll elénk, hanem történelmi figuraként is. Fontos következményekkel jár a maszkszemponjtájból, hogy milyen típusú nyelvváltozat felől generálódik a nyelvjáték. A leggyakoribb formája, ami Thaly balladaira is érvényes, az archaikus nyelv. Thaly költészetében ez a fajta nyelvi identitásjáték evokatív funkcióval is bír, hiszen nemcsak egy kor nyelvi regiszterének mozgósításáról van szó, hanem ugyanazon kor konkrét történelmi, illetve irodalmi jegyeinek felidezéséről is. Érdeemes megemlítenünk, hogy Thaly a hamisnak ítélt balladák előtt is írt már költői álarcban (bevallott fikcióként), mégpedig 20 éves korában ír egy ciklust „Balassa Bálint siralomdalmi bujdosásában” címmel, melyben költőnk Balassa hangján szólal meg. A költői maszkszereplés és a nyelvi mimikri teszi Thaly balladáit unikálissá, mindazonáltal a posztmodern irodalomelmélet kontextusában a hamisítás fogalmának relevanciája teljes mértékben megkérdőjeleződik. A hamisítás esztétikai értelemben ma már nem létezik. Ahogy ezt a kérdéskört Szentpéteri Márton is taglalja a már említett tanulmányában: az eredetiség meggyengülése, a szerzőhalál, az intertextualitás felértékelődése, a

⁵ Például: SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel: Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra 2001/4, 9–23., BENKŐ Krisztián, *Filológia, ideológia, poétika* = szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, veres András, *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 649–662.

⁶ NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*, Pozsony, Kalligram, 2011, 57.

⁷ Ezzel a kérdéskörrel már többen is foglalkoztak Thaly kapcsán: MARGÓCSY István, *A századforduló költészete*, Bp., Múnditer Kiadó, 1999, 310–311 (A Magyar Költészet Kincsestára, 84), és a már említett szerzők: SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel, Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, BENKŐ Krisztián, *Filológia, ideológia, poétika*.

posztmodern idézetekre épülő poétika és a technikai sokszorozhatóság⁸ mind hozzájárultak a hamisítás fogalmának ártértékeléséhez. A maszktechnika mint kreatív szerepjáték, illetve az imitáció mint beszédmódotűnzés és stílusverzió egy érdekesítő esztétikai játékra hívja az olvasót. Itt már nem a balladák autentikussága a mérvadó, hanem az esztétikai tapasztalat, mellyel a befogadás során szembesül az olvasó.

Umberto Eco mintaszerzőről alkotott determinációja bár az elbeszélői művek kapcsán került tárgyalásra, azonban érdemes a lírai műnemnél is górcső alá venni. Thaly Kálmán maszk szerzősége mellett éppen ez az a jelenség, ami bár nem olyan komplex módon, mint azt Umberto Eco Poe szövegei kapcsán tárgyalja, de Thaly műveiben is jelen van. Az empirikus szerző, aki a mi esetünkben Thaly Kálmán, létrehoz egy mintaszerzőt, aki az olvasókkal elhithető a szövegek „valódi mivoltát”, ez tetten érhető a hamisnak ítélt balladák függelékjeiben (végjegyzet/lábjegyzet/„tájékoztatók”), amelyekben Thaly eljátszik az olvasóval, és kijelenti, hogy tényleges forrásdokumentumokból származnak a balladák, melyeket a gyűjteményes kötetben, a többi kuruc kori szöveggel együtt közölt. Ez egy tudatos szerzői szövegstratégia, melyet semmiképpen nem hagyhatunk figyelmen kívül, ha Thaly szövegeit górcső alá vesszük.⁹

„A fiktív világok a valóságos világok parazitái (...) Mindenről, amiről a szöveg nem közli kifejezetten, hogy eltér a valóságos világban létezőtől, azt kell gondolnunk, hogy megfelel a valóságos világ törvényeinek és feltételeinek (...) Nincs szabály, ami előírná, hány fiktív elem fogadható el egy műben (...)”¹⁰ A szerző egyszerűen úgy tesz, mintha igazat mondana. Mi pedig elfogadjuk a fikció egyezményét.¹¹ Ennek értelmében a mindenkori olvasó kész arra, hogy egy játékot űzzön a szöveg olvasásakor, a valóság és a fikció határát feszegetve. Az *Adalékok*¹² című kötetben „a mintaszerző nyíltan jelen van – és szégyentelenül”¹³. Hiszen Thaly a balladák mögé ékelt „tájékoztatók” célját már a kötetének előszavában megelőlegezi a

⁸ SZENTPÉTERI, i. m., 9–10. A tanulmány szerzője Thaly szövegeit elsősorban a kortárs hamisítás-esztétikák, a genetikus textológia, illetve a történetírás és fikció viszonyában vizsgálja.

⁹ Példát Thaly maszkos technikájára lásd a 2. fejezet utolsó alfejezetében (2.1.1.4.1 Balogh Ádám nótája – Egy példa Thaly költői maszkjaira)

¹⁰ Umberto ECO, *Nyitott mű*, ford. DOBOLÁN Katalin, bevezető ford. MÁRTONFFY Marcell, Bp., Európa Könyvkiadó, 2006, 118.

¹¹ ECO, i. m., 107.

¹² THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, Pest, Ráth Mór Kiadó, 1872, I.

¹³ ECO, i. m., 30.

befogadónak, mellyel máris megkezdődik a szerző-olvasói játék.¹⁴ Hasonló fikciós játékot űz Thaly a *Kuruczvilág* című gyűjteménye előszavában, ahol (paratextuálisan) egyértelművé teszi, hogy nem verses dokumentumokat tart a kezében az olvasó, hanem „az eredeti kuruc énekek, balladák, dalok mintájára” írt, s egyetlen szerzőnek tulajdonítható szépirodalmi alkotásokat.¹⁵ A korábbi gyűjtemények mimetikus játékaival ellentétben, ebben a kötetben (ami egyben Thaly utolsó és saját kuruc tárgyú szövegeit tartalmazó kötete), költőnk explicit módon utal imitációs törekvéseire.

BALOGH ÁDÁM NÓTÁJA – EGY PÉLDA THALY KÖLTŐI MASZKJAIRA

A ballada paratextuális jegyeit figyelembe véve a szerző, Thaly Kálmán nincs jelen, áttulajdonítja a szöveget a barokk közköltőknek, miközben egy sajátos maszktechnikát alkalmaz, és a kuruc korból kölcsönzött archetípuson (kuruc hősi toposz) keresztül lép kommunikációba a mindenkori olvasóval. A mű címe utal (nóta) az énekelt formában történő versterjedésre¹⁶, továbbá a ballada költői énjére is, Balogh Ádámra, aki egy közismert (Thaly által is közkedvelt) történelmi hős. A szöveg vehikuluma (fizikai teste) kötött (négyyszer négy soros versszakok), Thaly épp ezzel a jól megformált kompozícióval és egységes szerkezettel (amit Aranytól tanult) lepleződött le az utókorban. A balladában E/1-ben megszólaló lírai én, Balogh Ádám prosopopeia alakzatként funkcionál, egy síron túlról jövő hangként szólal meg¹⁷. A vers hangneme buzdító, toborzó jellegű, nyelvi regiszterében pedig

¹⁴ „Mínt hogy pedig az itt-ott már, kivált történeti vonatkozásaikban, homályossá vált énekek pusztá közlésével a földadatot csak félig véltem megoldottnak: alig fogtam hibázni, midőn úgyszólván minden egyes darab mellé (...) tájékozásokat írtam. Mert speciális tanulmányaimnál fogva, épen a tárgyalt kor történeteinek tüzetes ismeretével bírva: az illető szövegek egyik-másik helyéből nemcsak hogy az ének keletkezési idejét meghatározhattam, hanem a homályos vonatkozásokat a történelem fáklájával – legtöbbször levéltári új adatok nyomán – megvilágosítván, egyet-mást tán folderíthettem. Továbbá a versezetek történelmi háttérének vázolója, a bennök szereplő egyéniségek jellemzése, némely állítások egyeztetése vagy czáfolása, élettrajzi s egyéb adalékok közlése s egyik-másik ének későbbi korra lett mikénti átszarmazásának kifejtése által, a mintegy holt anyagba életet lehelhetni, csonkult szervezetét helyreállíthatni, – vagy legalább a könyv használatát az olvasó számára megkönnyíthetni gondolám (...) Öntetszelgéstől menten mondhatom ezt; mert hisz csak a gyűjtés, közlés, tájékoztatás az enyém: maga a szöveg a XVII- és XVIII-ik századé. Én csak a szerény bányász vagyok, ki a nemes érczet napfényre hozom.” THALY, i. m., XII-XIII.

¹⁵ THALY Kálmán, *Kuruczvilág: a Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté Thaly Kálmán*, Bp., Athenaeum, 1903, V–VI.

¹⁶ Illetve arra, hogy ezek az énekelt formában terjedt szövegek variálódtak, és énekeskönyvekben jegyezték fel őket különböző változatban.

¹⁷ A maszkos technika, és a szereplőra felőli megközelítést lásd lejjebb.

megjelenik mind a népiesítés mind az archaizálás (jer velem, süveg, áldomás).¹⁸ A vers ritmusa magyaros ütemhangsúlyos (bokorrímmel és páros rímmel ötvözve), alkalmazkodik ahhoz a mintához, amit Thaly a hagyományban talált. A vers népdalszerűségére utal a palatális és veláris hangok váltakozása, az alliteráció (ház-háromszáz), ismétlés (ég), epifora (eszterház-ház) ritmikai jegyek alkalmazása is. Számos más poétikai-ritmikai elemmel is találkozunk a szövegben: inverzióval („császárt hogyha megkapom”), anagrammával (Balogh **Ádám**), enjambementtel („Fakó lovam, a Murza / Lajta vizét átússza”). A szövegekben rejlő retorikai alakzatok, toposzok: metonímia („az áldomást megiszom”, „Ég a város”), metafora („gyöngy életem”) stb. Az intertextusok nemcsak a toposzok és stílus (imitáció) szintjén valósulnak meg, hanem konkrét szövegközi dialógust vélhetünk felfedezni a szövegben. Egyrészt egy folklór népdaltörredék („Ég a város, ég a ház is, Nem is egy ház, hanem száz is, Tűz! Tűz! Tűz! Jaj, de messze a kanális”) változatát jelenik meg („Ég a kunyhó, ég a ház, / Nem is egy ház, háromszáz”) a szövegben, valamint toposzaiban rájátszik a közismert *Csinom Palkó* táncdalra is. A mű közköltészeti jellegére utal a szöveg másik ismert változata a „Török bársony süvegem” kezdetű. A ballada (epikus) történetyszerűségét összefoglalva: egy kuruc vitéz, Balogh Ádám E/1 személyben vitézi létének legszebb időszakát mutatja be. A vers monologikus jellegből hamar dialogikussá válik (4. sor), melyben nagy hangsúlyt kap a harcostársak (E/2) megszólítása, akiket a lírai alanyunk harcra buzdít, toboroz. Utalást találunk a kor történelmi eseményeire, a vitézi létre/életmódra (a sikeres harc után jön a megérdemelt a borívás, a Thaly által bemutatott katonai lét hasonlít a Balassi-féle vitézi életformához).

A vers két ismert változata:

Thaly Kálmán
Balogh Ádám nótája

Vörös bársony süvegem,
Most élem gyöngy életem,
Balogh Ádám a nevem,
Ha vitéz vagy jer velem!

Fakó lovam, a Murza
Lajta vizét átússza
Császárt hogyha megkapom
Bécs várába ugratom.

Egy további változata:

Török bársony süvegem,
Most élem gyöngy életem.
Balogh Ádám a nevem,
ha vitéz vagy, jer velem.

Fakó lovam a Murza,
Lajta vizét átússza,
Bécs alját ha nyargalja,
Császár azt megsiratja.

¹⁸ Az archaizálás folyamatáról a balladában lásd lejjebb.

Sándor Ferkó, sógorom,
Adja ide a borom!
Harc után, ha szomjazom,
az áldomást megiszom.

Zsindelyesieszterház,
Ég a város, ég a ház.
nem is egy ház, háromszáz,
mert a kuruc ott tanyáz.

Zsindeles hí, eszterhás,
Ég a kunyhó, ég a ház,
Nem is egy ház, háromszáz,
Mert a kuruc ott tanyáz.

Sándor Ferkó sógorom,
Addsz ide a jó borom!
Harc után ha szomjazom,
Az áldomást megiszom.

AZ ARCHAIZÁLÁS KOGNITÍV-FUNKCIONÁLIS MEGKÖZELÍTÉSE A BALOGH ÁDÁM NÓTÁJÁBAN¹⁹:

A szerző anonimitása, a barokk kori közköltők sorába való beilleszkedés egy fiktív egzisztencia megteremtése a nyelv archaikus rétege által. Például Balogh Ádám alakja itt nem kizárólag nyelvként áll elénk, hanem történelmi figuraként is. A Simon Gábor-féle funkcionális-kognitív leírásban az archaizáló nyelvhasználat többféle módon megragadható kontinuumként értelmeződik, olyan modellben, amely a fonológiai és a fogalmi, továbbá az enciklopédikus és az intertextuális motiváltságú archaizálást átfogóan magyarázza használatalapú kiindulóponttól. A javasolt modell érvényességét *Thaly Kálmán: Balogh Ádám nótája* című művében szemléltetem:

Fonológiai jellegű motiváltság: *meguszsza, az kurucz, az pogácsát, sövegem, az ház, harcz-* ezeknek a szerkezeteknek fonológiai feldolgozása során semmilyen elsődleges, a történelmi múltra vonatkozó fogalmi tudás nem aktivizálódott. Ugyanakkor ezek a fonológiai szerkezetek olyan szemantikai struktúrákkal állnak szimbolikus viszonyban, amelyeknek részét képezi az idő sematikus tartománya, és melyekben előtérbe kerül az archaizálás értéke, mert ezek a szemantikai szerkezetek a nyelvközösség hagyományait közvetítő megnyilatkozások (pl. népköltészet) értelmezése során konvencionálódnak. Természetesen a fonológiai jellegű motiváltságot kiegészítik a lexikai és morfológiai elemek (motiváltság) is, így ebben a kontextusban például: *gyer velem, hacsérossit, nyargalja, tanyáz, zsendely, adsz.* Ezek már egy intenzívebb szemantikai keretet hoznak létre (és javasoltabb őket a diskurzus kontextusában értelmezni).

¹⁹ Ez a rész a korábbi alfejezetben már olvasható, viszont a vers elemzési lehetőségeinek feltérképezése, illetve az archaizálás és a maszkos költészet egymásra reflektáltsága végett helyeztem el ebben az alfejezetben is.

Intertextuális motiváltság: „*Vörös bársony süvegem, / most élem gyöngvéletem.*” A népköltészetből ismert sor (mely *török bársony süvegem...* kezdettel él a köztudatban) előhívja létrehozásának történeti bázisát, azaz a jelentésképzés folyamatában a szemantikai szerkezet által profitált entitás a közösség múltja felől értelmeződik azáltal, hogy szemantikai keretében a közösség múltjára vonatkozó fogalmi tudás motiválja a kategorizálást. Hasonlóképpen az „*ég a város, ég az ház, / Nem is egy hét: háromszáz*”, mely szintén egy közös hagyomány felől értelmezhető újra. Mindkét esetben erősíti az archaikusságot, hogy a két általam kiemelt résznek a jelenben nem konvencionális a jelentésszerkezete, azaz az idő szociokulturális tartományának a részét képezi, amelyben az archaikusság érték profilálódik.

Az archaizáló nyelvhasználat diskurzus jellege: ebben a folyamatban intenzíven megjelenik a hagyomány perspektívája, a konceptualizáció érvényessége nem kizárólag a megnyilatkozóhoz kötődik, mert maga a folyamat (egyébként hasonlóan az előzőhöz) egy tág, a közösségi múlt felé nyitott diskurzustérbe helyeződik. Ebben az esetben a hagyomány saját szubjektumigénnyel lép fel: A *Balogh Ádám nótájában* a szöveg valójában Balogh Ádám alakját dolgozza ki fogalmilag, múltbeli tevékenységein keresztül vagyis elsősorban Balogh Ádámra referál. A *Zsendely, zsendelyes, esterhás*, valamint a *Balogh Ádám, Sándor Ferkó* kifejezések szemantikai kerete a tagok közös összetartozását helyezi előtérbe (népközösség, kuruc harcok), így a szövegben, a közösségi hagyományban mint motivációs kontextusban horgonyozódik le a szerkezet.

THALY KÁLMÁN SZEREPLÍRÁJÁNAK VÁLFAJAI A TRANZAKTÍV IRODALOMTUDOMÁNY TÜKRÉBEN

Polgár Anikó és Csehy Zoltán *Mögöttes én-ek*²⁰ címmel 2009-ben megjelent tanulmánya ösztönzött Thaly poétikai sajátosságait további szemszögből megközelíteni. A szerzőpáros az említett tanulmányban a szereplíra egyes válfajainak tipologizálását kísérli meg a tranzaktív irodalomtudomány nyomán, számos módszer számbavételével, melyek egy-egy költői szerepjátékot tárgyalnak. Így kerül a felsorolt kategóriák közé a *kánonkitöltő, a redivivus, az anakronisztikus vagy kiszólásos módszer, illetve a korrekciós, az archeológusi, a kontrasztív, a többszólamú, az életregény és a personaváltó módszer*. A felsorolt módszerek közül Thaly

²⁰ POLGÁR Anikó, CSEHY Zoltán, *Mögöttes én-ek: A szereplíra változatai – tipológiai vázlat* = Partitúra, 2009/2, IV., 131–137.

Kálmán költészetét, és elsősorban az érintett tíz balladát három szereplírai kategóriában is érdemes elhelyeznünk és tárgyalnunk. Ez nem más, mint *a kánonkitöltő, a redivivus és a korrekciós módszer*. Az alábbiakban ezek tárgyalására kerül sor.

A kánonkitöltő módszer Thalynál

A szerzőpáros által létrehozott kategória elsősorban olyan művek szereplírai játékat sorolja ide, amelyek valamilyen értelemben (pl. nyelvi) hiánytöltő szereppel bírnak, mindeközben a kánonkitöltő funkcionál túl egy sajátos (pl. nyelvi) terméket hoznak létre, amely „nemcsak integrálódik egy adott irodalomtörténeti kontextusba, hanem át is rendezi azt: azaz önmagán jócskán túlmutat”. Erre az eljárásra példaként a tanulmány Weöres Sándor Psychéjét említi, amellyel a szerző egy a maga archaizáltságában kompakt történeti nyelvet hozott létre, miközben szövege koherensen csatlakozott Ungvárnémeti Tóth László költészetesztetikájához, így egyúttal rehabilitálva a kánonról lemaradt szerzőt is. Thaly Kálmán költészetében a szereplíra kánonkitöltő módszere fontos szerepet kap. A szerző kuruc kori gyűjteményei közé sorolt balladáinak hiánypótló szerepe invenciózus vállalkozás egy költészet fellendítésére és újratereemtésére, mely során Thaly a költői maszktechnika és archaizálás eljárását alkalmazva az ún. kuruc kori költészet hagyományát írja újra. Thaly kuruc balladáit az eredeti kuruc kori költemények között hiánypótló szereppel is bírnak, hiszen azok igényes megszerkesztettsége (kifogásolhatatlan verstechnika), sajátos poétikai jegyei, világképe és hangvétele megemelik a gyűjtemény szövegkorpuszának értékét, és megerősítik azok kánonbeli pozícióját. A Riedl Frigyes, illetve Szerb Antal²¹ által is kimutatott sajátosságok (és az eredeti költeményektől való különbözőségek), mint „a koncentrált népiesség”²² és a „kompozíció egysége” is egy tudatos költői eljárást tükröz, és a szereplírai tipológián belül nemcsak kánonkitöltő, hanem kánonfenntartó módszerként is funkcionál. Igaz, Thaly azáltal, hogy áttulajdonítja költeményeit egy korábbi kornak, lemond a szerzőségről és saját kánonbeli pozíciójáról, viszont ezzel (talán kissé autochtón módon) *szakrális szolgáltató*²³ teljesít, ami felülmúlja a szerző költői ambícióit. A tárgyalt szövegkorpusz így nemcsak integrálódik egy adott irodalomtörténeti kontextusba (és kánonba), hanem sajátos módon felülírja azt.

²¹ SZERB Antal, A kuruckori költészet = SZ. A., A trubadúr szerelme: Könyvekről, írókról 1922 – 1944, Bp., Holnap Kiadó, 1997, 164.

²² RIEDL, i. m., 419.

²³ MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, ItK, 1990/3, 290.

A redivivus-módszer

„E módszer lényegében a visszatért költő mítoszán alapul: reinkarnációs rendszerként működött magát az irodalmat. A költő identitása egy befogadott identitás transzformációja és látványossá tétele.”²⁴ E modell kapcsán Polgár Anikó és Csehy Zoltán Janus Pannonius Martialis szövegeinek, stílusának „újjáéledését” és Berzsenyi Horatius-imitációit említi, melyek olvasása során a befogadó egy másik ismert énnel találkozik, s a „szerep vagy a teljes hasonulás válik a szövegben megképződő lírai én hordozójává is”. Thaly Kálmán esetében ez nem szerzői, hanem költészeti reinkarnációt jelent. Thaly úgy nyúl vissza a barokk alkalmi-politikai költészethez, mint Janus Pannonius Martialis szövegeihez, evokatív eljárás alkalmazva. A redivivus módszer a (hamisnak ítélt) balladák esetében méginkább érvényesül, hiszen maga a szöveg, és annak stílusa, poétikai jegyei válnak az imitáció reinkarnációs fókuszává és a szerzőség kérdésköre (a közköltészeti jelleg miatt) teljes mértékben háttérbe szorul. Itt az azonosulás a választott szövegvilággal maximálisan teljesül, Thaly pedig bekerül a barokk közköltészeti szerzők körébe. Épp ez a teljes hasonulás, és a szövegek egymásra kopirozottsága tette lehetővé a szerző számára az anonimitást (és a szerzői létről való lemondást).

Korrektíós módszer

„A korrektíós modell lényege abban áll, hogy a szöveggenerálás már egy ismert, meglévő korpusz kiegészítésére irányul.”²⁵ A szerzők elsősorban a műfordítás modelljeként tartják számon, egyik példaként Kovács András Ferenc Kavafisz-kötetét említik, melyben „a szerzői név forráskultúrára irányul, s azt a párbeszédet kívánja fenntartani, mely két szöveguniverzum közvetlen találkozásából jön létre, s egymás leképezéseként önazonosság kialakítására törekszik. Vagyis: magyar Kavafisz kíván lenni.” E módszer további tipikus elemei „a szenáció, a váratlan filológiai felfedezés, a közzététel nagyszerűségének túlhangsúlyozott gesztusa, illetve a hitelesítő effektusok többé-kevésbé sikeres latba vetése.” Thaly Kálmán költészetének esetében éppen ez az utóbbi elem játszik hangsúlyos szerepet, hiszen a XIX. században felértékelt ún. kuruc kori költészet, Thaly levéltári felfedezései és egybegyűjtött kuruc kori költeményei mind hozzájárultak a saját költeményeinek megírásához, a meglévő korpusz kiegészítésére vagy tökéletesítésére irányulva. A *Kurucvilág*című kötetének előszavában saját

²⁴ POLGÁR, CSEHY, i. m., 132.

²⁵ Uo., 133.

vallomása is tükrözi költői tevékenységének okait: „a kurucz versekkel (...) nagy szeretettel és legbehatóbban foglalkozva, egészen beleéltem magamat a kurucz költészet szellemébe és modorába; a mire önkéntelenül is, mintegy ösztönszerűleg kedvet kaptam a nevezett korszak (...) egyes regényesebb vonatkozású mozzanatának költői alakú (...) feldolgozására (...)”²⁶. Igaz, Thaly nem „műfordítóként” teszi mindezt, mégis régiség iránti vonzódása mindinkább egy sajátos költői fantázia működését vette igénybe, mely hozzájárul a barokk kor alkalmi-politikai regisztere ún. kuruc kori költészetének újraéledéséhez. Thaly balladái és a kötetben fellelhető kuruc kori szövegtörzsek egymásra reflektáltsága egy autentikus szövegvilágot hoz létre, melyben az eredeti és az „új” határa elmosódik.

Thaly modern recepciója szempontjából kétségtelenül szükséges: nem kellene-e elkülöníteni Thalyt, a történetírót és a költőt, nem lenne-e érdekes leválasztani a történeti és az irodalmi értékelését? A kritikusok legnagyobb hányada mindmáig egy lapon értékeli Thaly történeti és irodalmi tevékenységét, amely elsősorban a szerző költői kiválóságának elfedését eredményezi²⁷. A Thaly-kép árnyaltabb, korszerűbb megvilágításához mindenképp szükségeltetik egy többirányú megközelítés:

1. *Thaly történeti és költői szerepköre külön tárgyalandó*: A fikcionalitás, mellyel Thaly a munkáit színezte, tudományos munkák esetében (melyek az objektív tényközlésre fókuszálnak), nem releváns, azonban a poétika palettáján szinte elvárás. Költészetének poétikai alakzatai, esztétikai értéke korántsem elhanyagolható, és mindenképp átértékelést igényel. Thaly költeményei, ahogyan a hamisnak ítélt kuruc tárgyú balladái is számos esztétikai-poétikai sajátosságokat hordoznak, melyek megtermékenyítették nemcsak korának irodalmi palettáját, hanem az utókort is, közöttük például Endrődi Sándor, Ady Endre, vagy éppen Kovács András Ferenc költészetét. Ennek kontextusában Thaly Kálmánt két szerepkörben érdemes görcső alá venni: külön történeti és költői szerepben. A hitelesség kérdésköre nem költői munkásságának kereti közt kérhető számon, hanem (esetlegesen) tudományos történelmi dokumentációjában, melynek (a korban a) mércéje éppen az objektivitás (és a történelmi hűség). Ennek kontextusában írja Thaly „hamisításairól” R. Várkonyi Ágnes,²⁸ majd Pozsvai Györgyi²⁹, hogy történelemtudomány

²⁶ THALY, *Kuruczvilág...*, i. m., V–VI.

²⁷ Természetesen születtek olyan munkák is, mint például a már említett Szentpéteri vagy Benkő tanulmánya, amelyek a posztmodern irodalomtudomány felől közelítik meg a kérdéskört, és Thaly korszerűbb megvilágítására törekuszenek.

²⁸ R. VÁRKONYI, i. m., 116–131.

²⁹ POZSVAI Györgyi, *Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón*, ItK, 104, 2000, 3–4., 353–354.

szempontrendszerből mérlegelve Thaly „kegyes család”-t hajt végre (hamisítói manipulációt). Történetírói munkásságában számos helyen találunk írói fantáziával kiegészített vagy módosított leírásokat, gyakorta nyelvi és tárgyi képtelenségeket.³⁰

2. *Posztmodern történelemszemlélet, melynek keretében Thaly történelmi és költői szerepköre interakcióban van:* az bizonyos, hogy szerzőnk mindkét szerepben nagyot alkotott. Történeusként egy fontos történelmi korszak dokumentumainak feltárása, adatainak begyűjtése kapcsolódik a nevéhez, költőként pedig az általa gyakorolt bravúros (maszkos) szereplés, mely beleolvadt egy fontos irodalmi tradíció kánonjába. Ezek a szerepek az életpályája során kiegészítették egymást, mondhatni állandó interakcióban voltak. Erre Thaly maga is utal, amikor a *Kuruczvilág* című kötetének előszavában megjegyzi, hogy a gyűjtések során ő maga is elragadtatta magát a témában, és mintegy ösztönszerűen is kedvet kapott az adott kor megéneklésére.³¹ Az bizonyos, hogy Thaly mind saját, mind kuruc kori maradványként közzétett, régies stílusban írt versei elsősorban a régi emlékek közvetlen tanulmányozását igazolják. A posztmodern történelemszemlélet kontextusában a Thaly történelmi és költői szerepeinek kapcsán a fikció és a valóság feloldhatatlan összefonódására gondolhatunk. Ennek értelmében a történetírás és fikció kapcsolata sem egyértelműen elhatárolható, és az arisztotelészi felfogás, miszerint a történetírás az, ami a „ténylegesen megtörténtek”, míg a költészet „mindaz, ami megtörténhetett volna”, fellazul. A történetírás és a fikció viszonya megváltozik, az értelmezői konstruktivitásra helyezve a hangsúlyt.³² „A múlt másságán keresztül magunk megértésére törekszünk. E megértés során ahogyan mi is, a múlt is változik: újraírjuk, újraolvassuk azt. Mindent, amit a múltból mondunk, saját magunkról mondjuk (...) míg a múltba merülünk, felfedezzük saját énünk új lehetőségeit.» (FRIEDEL, kiemelve Szentpéteriől). A történelem félreértések sorozata (*Popper Leó*), vagy más szavakkal aberráns dekódolások rendszere (*Umberto Eco*), megint másképpen kreatív félreolvasások sokasága (*Harold Bloom*). A múlt tehát fikció,

³⁰ Például a *Tudósítás a 12 éves Rákóczi Ferenc jezsuita-kezekbe adatásáról = Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*, kiad. THALY Kálmán, Bp., 1873, 31–324. Lásd bővebben: SZÖRÉNYI László, *Rákóczi csehországi tanulóévei = Sz. L. Memoria Hungarorum*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 59, 69.

³¹ THALY Kálmán, *Kuruczvilág: a Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté Thaly Kálmán*, Bp., Athenaeum, 1903, V–VI.

³² Bővebben a posztmodern történelemfelfogásról lásd Szentpéteri tanulmányát. SZENTPÉTERI, i. m., 10–11.

vagyis szellemi »konstrukció«³³. Ebben az értelmezésben nehéz megállapítani, hol a határ a tudományos objektivitás és a fikció között, így azt is nehéz volna megmondani, hogy Thaly történelmi dokumentációja mennyire érvényesül ebben a(z értelmezői) horizontban. Az viszont bizonyos, hogy a korban, melyben Thaly alkotott, a történetírás és a költői mesterség nem különült el oly mértékben egymástól, számos olyan mű született, amelyben nehéz megállapítani, hogy szerzője történelmi vagy költői művet akart létrehozni. Ilyen szerző például Perecsenyi Nagy László, akit Kazinczy egy találó jelzővel illetett: „Historizáns poéta vagy, S poetizanshistoricus.”³⁴ Ez a megnevezés Thaly Kálmán esetében is releváns lehet. Mindenképp érdemes ebben a kontextusban felidézni Michel Foucault *A fantasztikus könyvtár* című tanulmányát, melynek alapján Thaly életműve „eredendően a tudás játékterében épül fel, a könyvekhez fűződő alapvető kapcsolatában létezik.” Arra ébreszt rá, hogy „a fantasztikum gazdagsága a dokumentumokban várja az embert”, miután műveiben létező vagy nem létező kéziratok, följegyzések, okiratok fikcionálása játszódik le.³⁵

Irodalom

- BENKŐ Krisztián, *Filológia, ideológia, poétika* = szerk. SZEGEDY–MASZÁK Mihály, VERES András, *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 649–662.
- Umberto ECO, *Nyitott mű*, ford. DOBOLÁN Katalin, bevezető ford. MÁRTONFFY Marcell, Bp., Európa Könyvkiadó, 2006.
- Michel FOUCAULT, *A fantasztikus könyvtár* = M. F., *A fantasztikus könyvtár*, Bp., Pallas-Stúdió Attraktor Kft., 1998.
- KAZINCZY Ferenc, *Levelek*, XXI, 99.
- LENGYEL András, *Maszk és (költő)szerep, Kosztolányi Dezső szerepértelmezéséről*, <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/00-10/lengyel.pdf>, 2000, Tiszatáj, 81, 77–89.
- MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, ItK, 1990/3.
- MARGÓCSY István, *A századforduló költészete*, Bp., Munditer Kiadó, 1999, 310–311 (A Magyar Költészet Kincsestára, 84).
- NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*, Pozsony, Kalligram, 2011.
- POLGÁR Anikó, CSEHY Zoltán, *Mögöttes én-ek: A szereplíra változatai – tipológiai vázlat* = Partitúra, 2009/2, IV., 131–137.

³³ Uo., 10–11.

³⁴ KAZINCZY Ferenc, *Levelek*, XXI, 99., 165.

³⁵ Michel FOUCAULT, *A fantasztikus könyvtár* = M. F., *A fantasztikus könyvtár*, Bp., Pallas-StúdióAttraktor Kft., 1998, 17.

- POZSVAI Györgyi, *Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón*, ItK, 104, 2000, 3–4., 353–354.
- R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.
- RADNÓTI Sándor, *Hamisítás*, Bp., Magvető Kiadó, 1995.
- RIEDL Frigyes, *A kuruc balladák*, It, 1913/2, 417–452.
- SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel: Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra 2001/4, 9–23.
- SZERB Antal, *A kuruckori költészet = SZ. A. A trubadúr szerelme: Könyvekről, írókról 1922–1944*, Bp., Holnap Kiadó, 1997.
- SZÖRÉNYI László, *Rákóczi csehországi tanulóévei = SZ. L., Memoria Hungarorum*, Bp., Balassi Kiadó, 1996.
- THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, Pest, Ráth Mór Kiadó, 1872, I.
- THALY Kálmán, *Kuruczvilág: a Rákóczi-szabadságharcz kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté Thaly Kálmán*, Bp., Athenaeum, 1903, V–VI.

Zusammenfassung

Dieser Beitrag beschäftigt sich mit den neuen Interpretationsmöglichkeiten der Werke von Kálmán Thaly. Die Balladen von Thaly wurden in der Literaturgeschichte mehrmals missinterpretiert, vor allem bezüglich der Anonymität (Maskenidentität) in den sog. Kurucz-Dichtungen, die Thaly den (Populär)Dichtern der Barockzeit übergeben hat. Thaly wurde lange Zeit für Fälscher gehalten. Anstelle der historischen-politischen Interpretation sollten die Texte von Thaly aus poetisch-ästhetischen Perspektive und im Kontext der neuen Literaturtheorien interpretiert werden. Dieser Beitrag versucht die Werke von Thaly in der Dimension des Archaismus (funktional-kognitiver Aspekt), der Maskenidentität und der Dichterrollen (transitive Literaturwissenschaft) zu deuten.

CSEHY ZOLTÁN¹

PERVERZIÓ ÉS PERZEKÚCIÓ (Thaly Kálmán arcai – a homoszocialitás és a férfiaságretorika megítélése és szerepe Thaly költészetében)²

Annotáció: A tanulmány azokra a retorikai fogásokra fókuszál, melyek (a marxista szemlélet jegyében) Thaly Kálmánt nemi orientációja, hamisítói énje és az irodalmi impotencia összekapcsolására építve igyekeztek kiiktatni mind a történetírást, mind pedig a költészet felségterületéről. Kovács Sándor Iván e pszichologizáló látszatösszefüggéseket szinte szépírói igénnyel dolgozta ki, s miközben pár szükségszerű apologetikus gesztust megenged, végeredményben Thaly történetírói munkásságát és költészetét az „erkölcsi eltévelyedés” és a fetiszizmusként megjelenő hőskultusz, illetve barátságretorika kategóriájába utalja, mondván, hogy Thaly teljesítményét az „érzelmi nyomorultság, az eszményi harmóniaképzet” motiválja. Kovács Sándor Iván egyenesen egy Liszti László-típusú rémmé torzítja Thalyt, mindössze a közös nemi orientáció okán. Az előadás megvizsgálja továbbá Thaly szerelmi költészetét és barátságverseit is, különösen a Molnár Aladárral „1866-ig rajongó, szinte szerelmes hangú” levelezés bevonásával, mely, ahogy Várkonyi Ágnes írja, egy „wertheri hangulatú” barátságretorika keretein belül valósult meg. Az elemzés a Jacob Stockinger-féle, a maszkosítás és a jelzés dinamikáján alapuló homotextualitás-elmélet módszerével mutatja be Thaly költészetének egyes olvasati lehetőségeit.

Kulcsszavak: Thaly Kálmán, kuruc kori költészet, homoszocialitás, homotextualitás, romantika, férfiaságretorika.

1. THALY – AZ ÖRÖK KURUC

*„Ha hős Thaly Kálmán paplan alatt szuszog,
Egy Rákóczi az ágyához lépni fog,
S így szól: »Te vén kurva, nem kellek már néked,
Ki nekem köszönhetsz baksist, dicsőséget?»*
(Lőwy Árpád: Thaly Kálmán v. b. t. t.)

Thaly Kálmán, miután beteljesítette élete egyik roppant küldetését, és feltárta II. Rákóczi Ferenc kultikusán tisztelt hamvait, számos sirerekljét is

¹ A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék) munkatársa.

² Az írás az 1/0233/11 számú, Jazykový a literárny manažment v multikulturálnom priestore megnevezésű VEGA-projekt keretében készült a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

magához vett. 1890 októberében a szemfedőből származó „szép arany és ezüst rosette-t” Torinóba vitte, és 18-án átadta Kossuth Lajosnak, mondván, „II. Rákóczi Ferencz, az ő historicusa által küldi azt neki, – Magyarország és Zemplén vármegye XVIII-ik századi legdicsőbb fia küldi koporsójából, Magyarország és Zemplén XIX-ik századi legdicsőbb fiának”.³ Thaly azonban nem pusztán mint historicus határozta meg önmagát, hanem költőként is: ami a kettőt egybeköti, az, mint látni fogjuk, elsősorban a választott múlt újraelmondhatóságának nyelvi-retorikai kihívása. „Kuruc lantosnak neveznek engem: / Mivel Rákóczit, Bercsényit zengem” – írja Thaly a Kuruczvilág című kötet egyik mértékadó versében. „Véreből a kuruczságot / Nem lehet kiirtani: / Bent van az minden cseppjében, / S gyökere nem mostani” – fogalmazza meg hitvallását pár oldallal korábban. Thaly Kálmánnak, az örök kurucnak irodalmi, irodalmári és történetírói egója is van, s ezek megítélése, illetve megítélhetősége radikálisan különböző lehet. Ahogy magáé a koré is, hiszen irodalomtörténetünkben alighanem épp a kuruc kori költészet megítélésének rendszeres és módszeres (szinte folyvást szélsőségekig felfokozott) átpolitizálódása a legerőteljesebb. Miközben Thaly maga is ötvözte múltértelmezését a jelen politikai mozgásaival és ideológiai kívánalmaival, utódai, akik ezt a szemére vetették, sokszor maguk sem jártak el jobban. A nacionalista misztifikációt lényegében a marxista misztifikáció váltotta fel: ami egyértelmű és kézzelfogható eredményként könyvelhető el, az egyelőre jóformán csak az ideológiától függetleníthető textológiai-filológiai aprómunkában keresendő. Az irodalomtudományi értelmezői stratégiák örvendetes sokasodásával és nyitottságával egyre világosabbá válik az is, hogy immár szükségszerűen és egészen radikálisan kettéágazik majd Thaly, a történész és Thaly, a költő megítélése. E furcsa helyzet kialakulásának köszönhetően, mielőtt a fejezet tulajdonképpeni tárgyára térnék, szükségessé válik egy hosszabb (ám még így is vázlatos), távolabbról induló bevezető. Az 1964-es akadémiai irodalomtörténet⁴ óta a kuruc költészetet a marxista szemlélet felszabadított keretei közt vagy annak eredményeit módosítgatva, korrigálva szokás értelmezni még az ideológiai ballaszttól való megszabadulás után is. E terepen Thaly nem pusztán mint szöveg-, hanem egyenesen történelemhamisítóként, tipikusan sötét lelkű retrográd figuraként jelenik meg, szinte mániákusan démonizálva, tudományos főbíával átítatott száműzetésre kárhóztatva. „A Rákóczi-szabadságharc jellegzetes emlékeinek nem a meg sem született nemesi versek, hanem a romantikus-nacionalista elképzeléseknek legkevésbé megfelelő népies énekek bizonyulnak” – szögezi le Varga Imre, aki a népi kurucság (ugyancsak) fetisizáló ideológiájának leghangosabb

³ THALY Kálmán, *Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak föltalálása*, Budapest, Atheneum, 1893, 232–233.

⁴ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964.

szószólója.⁵ A kontextus primátusából fakadó elemzések a szövegek irodalmi, esztétikai dimenzióit vagy hanyagolják, vagy zömmel megelégszenek a „népies” kategória örömteli demonstrálásával. A népi kurucság ideológiakumának ha nem is kizárólagosítására való törekvés nem is arat osztatlan diadalt, a népi kurucság magasabb fejlődési fokra helyezése irodalmi szempontból minden tekintetben evidensen legalább annyira eltúlzott és „déliabós” igyekezet, mint Thaly misztifikációi. Az osztályharc-alapú megközelítés a mozgalom kialakulását is magyarázni igyekszik, de a mozgalmon belül is osztályharc dül, a Thaly-féle időtávlatot szintén az osztályharcos ideológiának megfelelően sikerül szakaszolni. A szegénylegény tényező bevezetése és a hierarchia csúcsára emelése a nemzeti ideológia teljes diszkvalifikálását jelentette, s egy „másik nemzet” ideológiáját munkálta ki. A szegénylegény-fogalom ellentmondásosságát is nehezen sikerült takargatni, így kerülnek közéjük pl. a protestáns prédikátorok „aki ugyan nem nevezhető szegénylegényeknek, de egy részük az üldözések, a hányatott élet következtében teljesen összeforrott velük.”⁶ Talán már ebből is látszik, hogy a kuruc koncepció sürgősen új értelmezők után kiált, s hogy már annak a kornak a megítélése is problematikus, melyhez Thaly teljes lelkiületével, szinte anakronisztikusan kötődött.

A legradikálisabban talán a történetírói egóval bánt el utókora, s ebben a bánásmódban a jelek szerint gyökeres változás aligha remélhető. „Thaly (...) nem képes kora problémáira kora tudományos színvonalán válaszolni. Egy letűnt idő kosztümjében és fegyverzetében száll harcba. Állásfoglalása nemcsak a középnemességnek a kapitalizmus elleni romantikus pózba merevedett állásfoglalása, hanem annak az embernek a meghátrálása, aki a gyarak szirénáira a régi csaták rézkürtjeivel felel” – jellemzi Thaly Kálmán tudósi (és emberi) habitusát alapos monográfusa, R. Várkonyi Ágnes.⁷

A kosztüm, a maszkos játék és annak komolysága valóban meghatározó metaforája a Thaly-jelenségnek. Egy felnőtt férfi kritikátlan rajongása egy olyan korért, melynek eszményi újrateregethetőségét nem pusztán egy potenciális időutazásban képzelte el tudományos munkája során, hanem igyekezett viszonyítási pontként, mintegy analógiateremtésre alkalmas tárházként kiaknázni a jelen társadalmi-politikai és kulturális viszonyaira. Önmagát Rákóczi íródeákjának szerette mondani, afféle újjászületett Mikes Kelemenként lépett fel. A kuruc költészet – Szerb Antal szavait megidézve – felfedezője, kiadója és apostola az önstilizáció mestere is volt.⁸ „Azt a

⁵ VARGA Imre, *Népi kurucság és katolikus népiesség* = KLANICZAY Tibor (szerk.), *A magyar irodalom története 1600-ig*, i. m., 473.

⁶ VARGA Imre, *Népi kurucság és katolikus népiesség*, i. m., 475.

⁷ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 335. (Tudománytörténeti tanulmányok I.)

⁸ SZERB Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Budapest, Magvető, 1992, 153.

történetet, amelyet felkutatott és megírt, annyira átültette saját lelkébe, hogy, ezt úgyszólván újra átélte” – hangzott el Apponyi Albert temetési beszédében.⁹

Kétségtelen, hogy ez az átültetés leginkább irodalmi hamisításaiban, szerepverseiben csúcsosodott ki, melyek radikális történelmi leleplezése után¹⁰ azok irodalmi rehabilitációja is megindult. Szerb Antal a maga korának távlatából radikálisan pozitív Thaly-képet rajzol: „...ma már, amikor a kuruclelkesedés rég véget ért, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy a Thaly-versek, úgy, ahogy vannak, minden történelmi álglória nélkül is kitűnőek.”¹¹ Szerb továbbá egyenesen aszketikus középkorias vonást lát abban, ahogy Thaly legkiválóbb szövegeit feláldozza „imádott történelmi ideáljának”, Rákóczinak. A Rákóczi által reprezentált ideál és férfiaságkultusz központi szerepét, misztifikációját Thaly tudósi és művészi (a legtöbb esetben szinte szétválaszthatatlan) világának valóságos fétiseként érzékeljük, bárhova is nyúlunk az életművön belül. Ady Endre, aki maga is sokat köszönhet Thalynak, egyik ismert írásában valóságos pszichoterapeutaként lép fel: szerinte Thaly főbiája elsősorban Arany János ellen irányul, s épp Arany ambivalens vélekedésének és zsenialitásának köszönhetően érzi kirekesztettségét a magyar költészet halhatatlanságából. A halhatatlanságot ezért nem nyíltan, hanem rejtve kísérelte meg: szent család révén csempészte be magát a kánonba.¹² Még ha van is ebben nemi igazság, Ady vélekedése nem túl logikus: legfeljebb az lehet nyilvánvaló, hogy Arany korai „előzményeivel”, a kuruc balladákkal csökkenteni próbálta az élő klasszikus invenciozításának irodalomtörténeti jelentőségét. A hamisítás névtelen sikerének magányos élvezete aligha kárpótolhat valakit is a kánonba való bekerüléssel, ráadásul Thaly mérhetetlenül sokat kockáztatott. A játéknak akkor van igazi értelme, ha a lelepleződés is belekombinálódik, és végül kiderül a stilusbravúrok mesterének zsenialitása. S ez hamarosan be is következett, ma pedig egyenesen ott tartunk, hogy Thaly szövegeit egy irodalmi játéktér fontos elemeinek lássuk és láttassuk. Thaly A kölesdi harcról című alkotását előbb hiteles forrásként jelentette meg, majd felvette saját verskötetébe is. Ezt a „malórt” aligha lehet másként magyarázni, mint önleplező gesztusként.

⁹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m., 339. 1. jegyzet.

¹⁰ RIEDL Frigyes, *A kuruc balladák*, It 1913, 417–452. TOLNAI Vilmos, *Kuruckori irodalmunk szövegeiről*, EPhK 1913, 408–412. VARGA Imre, *A kuruc költészet hitelessége*, ItK 1936, 29–45, 171–187, 276–292. ESZE Tamás, *A kuruc költészet problémái*, It 1951, 31–47. VARGA Imre, *A kuruc költészet kérdésének története*, ItK 1961, 19–31.

¹¹ SZERB Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Budapest, Magvető, 1992, 154.

¹² ADY Endre, *Thaly Kálmán regénye*, Nyugat 1913. június 16., I., 933–934.

2. THALY – A POSZTMODERN POÉTA

Szentpéteri Márton a posztmodern elméleti megközelítésmód tágabb horizontja felől egyenesen javasolja a költő Thaly rekanonizációját,¹³ konkrétan három okból: részint a hamisítás (illetve a „fordított plágium”) fogalmának irodalomtörténeti és elméleti eliminálódása miatt. Az alkotásaitikai kérdés textuális téren valóban irrelevánsnak mutatkozik, ráadásul a hipertext jelleg legalább valamelyest időtleníteni képes az esztétikai betájoltságot, és ebből kifolyólag elveti az irodalomtörténet-írás fejlődéselvé kronologikuságát. Másodsorban a filológiai gyakorlat posztmodernizálódása miatt, az eredeti, az összöveg visszanyerhetetlenségének tudatát alapelvevő tevő kritikai kiadási mechanizmus rugalmasabbá válása okán, harmadszor pedig a fikció és a történelmi referencialitás kapcsolatában keletkezett posztmodern feszültség feloldhatatlansága végett. Kovács Kálmán, a marxista akadémiai irodalomtörténet Thaly-fejezetkéjének írója nem látott túl az ideológiai és az osztályelvű elmarasztaláson: a népnemzeti iskola uszályához csapott töltelékanyagként megjelenő életmű (elképesztő recepciók tradíciója ellenére) gyakorlatilag halott anyagként jelenik meg.¹⁴ A „Bach-korszak historizmusa” jegyében Thaly Lisznyai Kálmán mellé kerül.

Benkő Krisztián pedig egészen konkrét javaslattal áll elő A magyar irodalom története című reprezentatív kézikönyv vonatkozó fejezetében: újraolvassa Thaly Kuruczvilág című kötetét, s több szempontból is értékes olvasatot készít, melybe ugyanúgy belefér a prosopopeiával való maszkos játék, a rejtőzködés retorikája vagy akár a szövegekből sugárzó meleg érzékenység is, melynek eláradása végre nem a kontextuális, külső dimenziók előtérbe állításával válik indokolttá.¹⁵

3. THALY – A „NEKROFIL DEVIÁNS”

Thaly homoszexualitásának feltárása és összefüggésbe hozása történetírói szemléletével egy újabb nehezen behozható, a marxista „erkölcs” által is felfokozott hátrányt jelentett Thaly amúgy is lehetetlen, esszenciális vagy művészilag objektív megítélését illetően. R. Várkonyi monográfiája feldolgozza a Thaly magánéletére vonatkozó forrásokat is, melyek evidenssé

¹³ SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel. Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra 11 (2001/4), 9–23.

¹⁴ *A magyar irodalom története IV.*, szerk. SÖTÉR István, Budapest, Akadémiai, 1965, 173–174.

¹⁵ BENKŐ Krisztián, *Filológia, ideológia, poétika = A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY–MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 2007, 656.

teszik Thaly „erkölcsi életének eltévelyedését”,¹⁶ s ezt a külvilág felé végeredményben kosztümös identitást pszichologizáló alapállásból egyenesen úgy értelmezi, hogy az meghatározó szerepet játszott Thaly férfiasság- és barátságideáljának kialakulásában: „Ez a kor számára a »férfiasság«, »jellemesség« megtestesítője volt – mint annyszor írta. Úgy vélte, itt találja meg az ideális barátság eszményét is, amit a maga korában hiába keresett, »a leglángolóbb, önfeláldozóbb hazafiság és hajthatatlan, tiszta jellem nemes ércéből, színaranyából vert kettős érem« képét, s ezért alkotta meg túlfűtött képzelete Bercsényi és Rákóczi alakját úgy, hogy a politikai egyetértés mellett a tökéletes barátság megtestesítőjeként szerepelnek munkáiban.”¹⁷ Várkonyi Ágnes egyenesen „rács nélküli börtönről” beszél. Várkonyi számos egyéb adatot is ismer és felvonultat Thaly homoszexualitásával kapcsolatban: Márki Sándor (aki egyébként Thaly tanítványa volt) Bay Ilonát idézi Thaly „magányosságának” vizsgálatakor: „Thaly Kálmán csak kettőt szeretett forró, kiapadhatatlan, önzetlen melegséggel: a magyar hazát és II. Rákóczi Ferencet. Ő külön való szellem volt, kit afféle női szerelmeskedések nem érdekelték, és senki sem dicsekedhetnék azzal, hogy Kisfaludy Sándorként Rózsáért epedett.”¹⁸ Kovács Sándor Iván egy vitairatában ki is gyűjtötte a fenti adatokat, s Várkonyi eredményeit igyekezett beépíteni érvelésébe, és Thalyval gyenge szálon ugyan, de összefüggésbe hozta Listius Lászlót is.¹⁹ Várkonyi Thaly-életrajzában fellelhető számos hasonló célzás és utalás: pápai diákoskodásának idején egyik tanára, Csepely Sándor „maga is erős érzellemmel vonzódott ifjú tanítványához”²⁰, aki 1854. március 2-án kelt levelében így fogalmazott: „Önt bevallom azon nemével kedvelem a szeretetnek, melyet rokonszenvnek neveznek, ezért a 6-ik osztályban Kovács Gézával együtt önre különös gondom volt – És most megmondom a simpathia okát – Az én legnagyobb költőm Lord Byron – s én ennek az ifjú arca s az ön ifjú gyermek arca közt hasonlatot találok. Igen sajnálom, hogy Ön elhagyott bennünket. Az idén előre örültem, hogy önnel néhány kedves órát töltendek.”²¹ Várkonyi felfigyelt arra is, hogy Thaly legjobb barátjával, a szintén szárnypróbálgató költő Molnár Aladárral „1866-ig rajongó, szinte

¹⁶ „Thallóczy Lajos, amikor Thaly életrajzához az adatokat gyűjtötte, Thaly öccsétől dr. Thaly Lászlótól számos családi és személyi vonatkozású értesülést szerzett. Thaly László közölte vele, hogy bátyja homoszekszuális volt.” R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m. 380, 117. jegyzet.

¹⁷ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m. 161.

¹⁸ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m., 160.

¹⁹ KOVÁCS Sándor Iván, *Thaly Kálmán a kriptában* = Uő. „*Eleink tündöklősege*”, Budapest, Balassi, 1996, 149–160.

²⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m. 24.

²¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m. 344, 19. jegyzet.

szelmes hangú levelezést folytat”²² egy „wertheri hangulatú”²³ barátságretorika keretein belül. Az idős Thaly pályájának fontos eleme Thalwitzer Károly hadapródiskolai növendék örökbefogadása, ám immár a nemességgel, új névvel felruházott Thaly Károly 1902-ben „a halálba menekült nevelőapja terhes szeretete elől. A fiú öngyilkossága – mely állítólag Thaly szeme előtt játszódott le –, az öreg historikus alkotó erejét teljesen megtörte.”²⁴ Kovács Sándor Iván a fiúhoz való viszonyban is a „tökéletes barátság” hajszolását látta.²⁵ Mind Várkonyi, mind Kovács Sándor Iván leszögezi, hogy Thaly érzelmi életének nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani, ugyanakkor Várkonyi megjegyzi: „aki Thaly életművének felmérésére vállalkozik, annak tudnia kell, hogy így van, mert nélküle munkáinak néhány vonatkozása és nem sok, de jelentős tudománypolitikai kérdés, mely Thaly személyével összefügg, homályban marad.”²⁶ A Rákóczi–Bercsényi páros eszményítését és a kuruc homoszociális közeg maskulinitásának eltúlzottan pozitív (szinte érzéki) ábrázolását leszámítva ezekről „a jelentős tudománypolitikai” kérdésekről kevés nyílt szó esik a marxista ideológia által is determinált, ennek ellenére viszonylag nagy alkotói szabadsággal megírt monográfiában. Kovács Sándor Iván ezt az alapállást az irodalomra is kiterjeszti, noha Thaly homoszexualitásának (amit rendre „eltévelyedésnek” nevez) „fetiszizálását” ő is elveti, s indoklásként hozzáfűzi: „attól még akár zseniális, maradandó életművet is létrehozhatott volna”.²⁷ Természetesen mindezek ellenére világos, hogy a tehetségtelenség vagy a tehetségbeli korlátoltság szerencsétlen összekapcsolása az „eltévelyedéssel” nem véletlen, hanem része a kor (és Kovács Sándor Iván esetében a vitairat érzelmi befolyásolásra törő) lejárató retorikájának is, hiszen látszatösszefüggést alakít ki irodalmi teljesítmény és szexuális beállítódás között, hovatovább a Kovács Sándor Iván vitacikk igazi tárgyát (ki is írta valójában a fiktív Gelencei Szőke Ambrus Székelyföld-dicséző versét, illetve mit és mennyit hamisított, hamisított-e egyáltalán Thaly) nem is feltétlenül érinti Thaly nemi orientációjának ilyen részletességbe menő bizonygatása, ráadásul a Rákóczi testi maradványaiban gyönyörködő Thalyt szinte eszelős, perverz nekrofilként bemutató novellisztikus ábrázolása már egyenesen Kovács Sándor Iván szépirói erényeit és nem tudói gesztusait csillogtatja meg – mintha Thaly általa megvetett írói-tudósi technikáival akarná bemutatni Thalyt.²⁸ Kovács Sándor Iván Listius Lászlónál

²² R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m. 344, 21. jegyzet.

²³ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m., 25.

²⁴ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m., 276.

²⁵ KOVÁCS Sándor Iván, *Thaly Kálmán a kriptában*, i. m., 156.

²⁶ R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly...*, i. m., 380. Valamint:

²⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Thaly Kálmán a kriptában*, i. m., 158.

²⁸ Érdemes összevetni magával Thalyval: THALY Kálmán, *Rákóczi- emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása*, Budapest, Atheneum, 1893.

hasonlóképpen kapcsolta össze akaratlanul is, sietős apológiákkal kísérve ugyan, a homoszexualitást a gazemberséggel és az irodalmi impotenciával. Ráadásul, ami történettudományi szempontból indok lehet, az irodalmi szempontból nem szükséges, hogy akár érintőlegesen is, de tudományos magyarázatként funkcionáljon, legyen szó akár saját, bevallott szerepliről vagy akár bevallatlan hamisításról. Varga Imre, akárcsak R. Várkonyi végeredményben egy „marxista szintézis lehetséges szempontjait”²⁹ keresve foglalkozott a kuruc költészettel, ami ideológiai determináltsága révén végeredményben a filológia időnként szükségessé vált (technikailag a nemzetieskedő misztifikációval szinte rokon módon történő) kisiklása miatt olykor elhomályosította a költészetesztetikai kérdésfelvetések egzaktabb tisztaságát is. Ráadásul elgondolkodtató, hogy az a filológiai alapállás is, mely kigyomlálja önmaga korfüggő értelmezői hagyományát is: kétségtelenül érdekes és fontos elkülöníteni a talmit a dokumentálhatóan hitelestől, de attól még a talmi vagy a hamisítvány is része az értelmezői hagyománynak, sőt, gyakran radikálisabban meghatározza azt, mint a garantáltan hiteles szöveg.³⁰ Az Ady-értés például világos csorbát szenved a Thaly-örökség eliminálása vagy részlegesítése okán³¹. Varga Imre Csanda Sándor könyvét³² recenzeálva leszögezi a kuruc mozgalom haladó jellegének főbb vonásait: a mozgalomból a társadalmi haladásért folytatott harc lesz, s olyan kutatói terep, mely segít megtisztítani a „burzsoá nacionalizmus” elfogultságaitól a szlovák és a magyar nép barátságát.³³ Az ideológiai háló az egyes művek elemzéseit is minduntalan átszövi, így a mű befogadói megszólaltatása a legtöbb esetben bizonyos megszabott korlátok közé kényszerül.

4. THALY ÉS A (LEHETSÉGES) HOMOTEXTUALITÁS

A Thaly kuruc versein átderengő homoszociális vágy vagy meleg érzékenység mindenesetre olvasati és nem minőségi kérdés. Furcsa retorikai kettősség nyilvánul meg Kovács Sándor Iván abbéli vélekedésében, miszerint „Thaly történetírói munkásságát és költészetét nem az »erkölcsi eltévelyedés « és a betegesen fetisizáló hőskultusz determinálja”, ugyanis

²⁹ VARGA Imre, *Kuruc költészet és pozitívizmus*, Itk 66 (1962), 193.

³⁰ Varga pl. roppant és impozáns antológiájába programszerűen nem vesz fel kétes vagy gyanús szöveget, s ezzel mintegy ki is rekeszti a hagyomány egy szeletét, leszűkíti az értelmezési teret, kommentár és értelmezés helyett rekonstruál és dokumentál. *A kuruc küzdelmek története*, válogatta, sajtó alá rendezte VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1977.

³¹ Ady Thaly-képéről: KIRÁLY István, *Ady Endre II.*, Budapest, Magvető, 1970, 702–703.

³² CSANDA Sándor, *A törökellenes és kuruc harcok magyar– szlovák kapcsolatai*, Budapest, Akadémiai, 1961.

³³ VARGA Imre recenziójának helye: Itk (1962), 381–384.

már a bekezdés végén valósággal kivégzi és megalázza Thalyt, amikor megállapítja, hogy „szemléletét csak motiválja, színezi az érzelmi nyomorultság, az eszményi harmóniaképzet”.³⁴ Az „érzelmileg nyomorult” Thaly különösen szerencsétlenül sikerült beállítása nyilván az olvasó irodalomtörténeti szempontból teljesen indokolatlanul negatív értékítéletét is maga után vonhatja. Benkő Krisztián dolgozata a kérdést nemes eleganciával, az irodalom eszköztárán belül oldotta meg: nem Thaly életrajzát vagy lélektani analizisét állítja elő, nem kever ki regényírói színekből egy nyomoronc deviánst, hanem szövegeiből (konkrétan a Kuruczvilág című kötet anyagából) bontja, szállazza ki a prosopopeia keretein belül megvalósuló queer érzékenységet. Talán ez a homályos minőség az, amit maga Thaly „valami rejtélyes vonzalomnak” nevez a kötet előszavában.³⁵ Benkő olvasatában így kerül pl. a Rákóczi keserve Bercsényi halálán című vers értelmezési holdudvarába Stefan George Maxim-himnuszainak világa, melynek radikális férfieszményítése kétségtelenül rokon Thaly látásmódjával, illetve a két szerző, Thaly és George radikálisan jobboldali kiaknázása és kihasználása ideológiai célokra hasonló, még ha a párhuzam filológiai rokonítása hagyományos eszközökkel lehetetlen is. Benkő olvasói queer érzékenysége szerencsésen találkozott a Thaly-féle kölcsönzött arc retorikájának megszólalásbeli sokféleségével.³⁶

A bujdosás egy queer olvasat viszonylatában az identitás rejthetőségét is jelentheti, s ha Thaly bujdosódalait feltöltjük ezekkel az energiákkal, döbbenetes élményben lehet részünk.³⁷

A kozmikussá növelt és ugyanakkor szinte természetté, vérré vált magányosság és kitaszítotttság túlnő az archaizálás remekbeszabott formakísérletein: „Együtt sírok a harmattal, / Az erdei madarakkal, / Őszi köddel, őszi széllel – / Hej, hervadok a falevéllel!” (Bujdosódal). Vagy ugyanennek a versnek a végén: „Futó felhők, vándor szelek – / Szállnak amíg el nem vesznek... / Valami azt súgja nekem: / Hej, az én sorsom is az leszen!” A Bujdosó kuruc dala című vers nyolcadik strofája akár Thaly ars poeticáját és ars vivendijét is megfogalmazni látszik: „Büszke vagyok, megalázom magamat? / Lehajtsam a vasigába nyakamat?... / Igaz, nemes, nyakas kuruc nem hajol, / Inkább elteng az ég alatt valahol!”

Ráadásul a minduntalan hangoztatott belehelyezkedős tapasztalatnak olykor ellentmondani látszanak azok a vélekedések, melyek épp azért

³⁴ KOVÁCS Sándor Iván, *Thaly Kálmán a kriptában*, i. m., 158.

³⁵ *Kuruczvilág. A Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté* THALY Kálmán, Budapest, Atheneum, 1903, III.

³⁶ BENKŐ Krisztián, *Filológia, ideológia, poétika*, i. m., 656.

³⁷ Szentpéteri kiténő megfigyelése szerint a bujdosás a bujdosó szerzői szubjektumra is vonatkoztatható. SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel...*, i. m., 13.

marasztalják el Thalyt, hogy ez a beleélés sokszor kimerül a „külsőségek túlbecsülésében”, illetve – Gyulai Pál szavaival élve – a hyper-kurucos lelkesedésben, indokolatlan érzelmi kitörésekben.³⁸ Természetesen más intenzitású lehet a költői és más a tudományos behelyezkedés: épp ez a feloldhatatlan kettősség okozza Thaly irodalom- és történettudományi otthontalanságát. Ez az otthontalanság is ambivalens jellegű: Thaly, a kuruc versek „hamisítójaként” elvitathatatlan költői tehetségről tesz tanúbizonyságot, mely ugyan az archaizálás kosztümös megnyilvánulása, de a szereplíra terén maximális művészi sikerként könyvelhető el. A hagyományos szerzői funkció kijátszása vagy a költői túlzás ambivalens megítélhetősége szintén pusztán a művészet terepén nyerhet megbocsátást, sőt válhat „erénnyé”. Thaly kuruc verseit vagy szövegkiadásait azonban csak ritkán közelítették meg kifejezetten irodalmi szempontból: a történeti látásmód permanens hitelességigénye ellen viszont elvben nem lehet kifogásunk, hacsak nem nyitunk azok felé a koncepciók felé is, melyek a történelmi tudást az önismereti tudással vegyülő, egymás karakterét kölcsönösen átható minőségnek tartják. Ez azonban már inkább az esszé irányába tett elmozdulás, s azzal a tendenciával rokon, melyet Margittai Gábor elsősorban R. G. Collingra felvetéseire támaszkodva, a történetiség megértési modelljeit és a történetiség írásba való átfordulásának tendenciáit jellemezve így fogalmaz meg: „az egzisztenciálisan, létérdekűen hangolt kultúrtörténeti alapállás feltétele az irodalom történeti megértésének, a másik arca megformálásának, a történelemmel folytatott személyes jellegű párbeszédben művelődéstörténet és öntörténet fonódik össze és értelmezi egymást, hogy szintézisükben a történeti ismeret mint önismeret, az önismeret pedig mint történeti tudás táruljék fel.”³⁹

Thaly történetírói munkái közül ma több is kalandos útleírásnak vagy anekdotázó életrajznak hat, illetve az „aclopásos” esszé műfajába tartozik: retorikailag magas fokon működtetett, élvezetes kalandrögzülések dokumentumokkal megszakítva. Csak hogy a dokumentumok zöme valóban jelentős közlés, még akkor is, ha az interpretációs környezet bizonyos tudományos horizontból radikálisan problematikus. Az R. Várkonyi és a Kovács Sándor Iván által jelzett férfiaságeszmény radikalizmusa nem pusztán az érzékiség határait súroló személyleírásokban érvényesülnek, hanem a közlések intimitásának művészi aurájában is: ez a művészi aura lényegében a kuruc kor (mosson is egybe bármit is e fordulat alatt a kultúrtörténet) műfajaira való rájátszás gesztusait juttatja eszünkbe. Rákóczi

³⁸ GYULAI Pál, *Thaly Kálmán Bottyán Jánosról*, Budapesti Szemle 1867, 369–377.

³⁹ MARGITTAI Gábor, *Az esszé mint arckép: arclopás és történeti önmeghatározás*, Alföld 51 (2000/8), 80–100, az idézet helye: 95.

vallomásosságának szélsőséges imitációs példája pl. a Thaly úgymond tudományos életrajzként funkcionáló szövegébe a tizenhat éves fejedelem kamaszkori önkielégítéseiről szóló gyónásillesztett részletező (a kényesebb részek latin nyelvű) leírása.⁴⁰ Ez a fokú intimitás, mely Thaly éntelenített lírájától oly idegen, a barokk emlékirat-irodalomból jól ismert gesztus (lásd pl. Bethlen Miklós önéletrírását), a történettudomány szó szoros értelmében vett tárgykörétől viszont idegen. Thaly Rákóczit itt Rákóczi szövegeinek radikalizmusával hozza közös nevezőre: vizsgálódása épp ezért is elsősorban nyelvi karakterű játék is, mely barokk tartalmak modern újramondásában érdekelt. Maga Thaly állapítja meg a régiek nyelvi és viselkedésbeli őszinteségének tételét kora prudériájával szemben: „A régiek sokkal őszintébbek valának, mint mi, ők megnevezék a tárgyat a maga nevéen, míg voltaképpen sokkal »emancipáltabb« korunk, mely szép szín alatt titokban jobban úzi undokságait – külsőleg finnyáskodni szeret.”⁴¹ Ez a „finnyáskodás” odáig fajul, hogy már az ótestamentum vaskosságaira is kiterjed, miközben Paul de Kock erotikus regényei ott díszlenek az olvasók polcain.

A Rákóczi-világ átmentése és átplántálása nosztalgikus és misztifikáló, de ugyanakkor minden részletre kiterjedően rekonstruktív is. Ahogy a sír hazatelepítése és a rodostói ház kassai újraépítése a tárgyi valóság szintjén reprezentálja azt, amit Thaly a szövegek szintjén, végül is szoros olvasás révén részletekbe menően kivitelez. Nem leír, hanem újraír, a hézagokat vagy mozaikokat pedig kitölti. Thaly a behelyezkedést húsba vágó illúzióként éli meg, de a saját perspektíva nyomai is megmaradnak, hiszen nála „a hagyomány nem pusztán történés, mely a tapasztalat révén megismerhető, hanem nyelvezet.”⁴² Az én sorozatos versbeli destabilizálása, kijelöletlensége, illetve mindössze technikai jelöltsége (hiszen Thaly a paratextusokban önmagát nem a hagyományos szerzői, sokkal inkább a közzétevői funkcióba helyezi) szinte textológiai vonalon jelenik meg. Verseit ebből kifolyólag az én önépülésében létező hiány megfogalmazódásaiként is olvashatjuk.

Thaly mitologizáló törekvései antik gyökerűek. Ha pl. a táj funkcióit nézzük, kétségtelenül megidéződnek a táj egyes elemeinek antik

⁴⁰ THALY Kálmán, *II. Rákóczi Ferencz ifjúsága. 1676–1701. Történeti Tanulmány*, Pozsony, 1882, 134–135. Az első kiadás 1881-ben jelent meg.

⁴¹ *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbéli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból egybegyűjtve s jegyzetekkel ellátta* THALY Kálmán, I., Lauffer, Pest, 1864, 17–18.

⁴² KISS Andrea Laura, *A saját nyelv mássága – a másik nyelvének sajátága = Kultúrák határán* I., szerk. BÁNYAI Éva, Bukarest – Sepsiszentgyörgy, RHT Kiadó, 2010, 34.

perszonalizációs gesztusai: minden létező átváltozás eredménye, minden földi alakzat mögé tragédia képzelhető. A táj Thálnál elsősorban a militáns agresszió eredménye vagy lehetősége a metaforák szintjén: a heroizált táj egyben maszkulinizált homoszociális közegként jelenik meg: „Mintha fűszálak helyett kardszálak kelnének, / Búzakalászok helyett kopják rengenének.” (Hajnal hasadása). Az idilli és a horrorisztikus táj kettőssége, illetve ezek felcserélhetősége egyenesen provokáció. A Bonczidai nóta pl. az öldöklés szadisztikus örömét demonstrálja, mely átrendezi a tájat magát:

„Vágtuk, vágtuk, egyre vágtuk,
Addig végtük, amíg láttuk!
testét raktuk nagy halomba,
Most is látszik hármas dombja.”

A táj csontoktól fehér és német vér mossa, a virág, a fű vérből sarjad. A fenti idézet hármasság halma szinte a címer képzetét kelti, a fehér–piros (csont és vér) mellé a csatamező zöldjét sem nehéz odaképzelni, és máris egy tájba (azaz a történelemben) írt jelképpel szembesülünk. A vers vér–bor–könyv hármassága a heroizmus–hedonizmus–nosztalgia textuális hármashalmát eredményezi. Ebben az olvasatban Thaly lényegében a kossuthi magyar címert rajzolja vissza a kuruc tájba, illetve a táj enigmatikus, anticipációs kiolvashatóságát mutatja fel versként. A táj nem pusztán rajz-, hanem írásfelület is: „Fel van írva ott minden szál / Véren termett füre, fára, friss virágra: / Balogh Ádám diadalmas!” (A kölesdi harcról).

Rákóczi és Bercsényi valósággal Harmodiosz és Arisztogeitón, Akhilleusz és Patroklosz típusú barátságretorika részeként kezd el működni a kötetben belül. Rákóczi szavai a Rákóczi keserve Bercsényi halálán egyenesen Homérosz gyászoló Akhilleuszát idézi fel az olvasóban. Thaly amúgy is fogékony az Arany János szóhasználatával élve „homéri helyek” kiragyogtatására a kuruc periódus történetében. Történetíróként is gyakran homéri helyeket kreál, melyeket aztán költőként népesít be. Rákóczi és Bercsényi gyakori textuális közelsége egymás másságát kölcsönösen kiegészítő hiányként jelentkezik: „Rákóczi! Bercsényi!...hazánk szemefényi. / Tiétek éltünk, vérünk!” (Diadalmi ének). A haza teste – a szem páros testrésze egységet képező metafora a két hős megjelenítésében. Bercsényi indulójában Rákóczi a haza száját jelképezi: „Rákóczi! szavadra dicső daliák / Égnék száguldani a csatatűzbe”. A Harmodiosz és Arisztogeitón, avagy a zsarnokölők pozíciója ugyanebben a versben ölt testet: „Én népem, / E nap – zsarnokid halála!” A test metaforarendszere azonban nem pusztán a haza teste és a hős teste között áll fenn, hanem a felerősített barátságretorika egyes teste között is, mely különösen a Rákóczi keserve Bercsényi halálán

című versben erőteljes (igaz, ebbe belejátszik az antik hagyomány is). Bercsényi itt Rákóczi karjának ereje, lelkének fele, majd bekövetkezik az eksztatikus szerelmi költészetet idéző hévvel bekövetkezik a testek teljes „egyesülése”, a teljes azonosulás:

„Egyé lettünk,
Egy minden tettünk, –
Együtt ítél a nagy Ég felettünk.”

Illetve:

„Szívem a szíveddel
Együvé forradott”.

A verset egy iszonyú erejű látomás zárja, a sírból „lángszellem” emelkedik ki, és megcsókolja Rákóczi homlokát. Ez az oszthatatlanság részhalált eredményez, az én egy részének elsorvadását, és tudatosan az önmegvalósításba befogadott másság kitörölhetetlen hiánykomponense. A létezés a hiány (és végeredményben a hiányból fakadó felismerések rendszerének) szorítása. Thaly kötetkompozíciós elvei szerint a vers után a Bujdosók siralma következik Rákóczi haláláról: textuálisan tehát bekövetkezik az „együtthalás”. A szinekdochikussággal való játék, a nagy egész reménytelen helyreállítását tükrözi. Rákóczi „fejfájára csak egy R betű van írva”. Ez a szinekdochikus megoldás ismét antik gyökerű, a római légiósok hadijelvényeinek R-betűjét idézi, mely Rómát hivatott reprezentálni.

A másság megjelenítése szempontjából tanulságos A Dervis-kapitány című vers: a másság előbb kiüzetik majd, igaz, szeparációja után megdicsőül. A vers Báró Andrásy Miklós minorita barát hadi ambícióinak története: Andrásy a minorita barát kámzsájában harcol, önmaga másságát a közös eszme fényei és árnyai közt is megőrizve, ám a kuruc ideológiában a katolikus pap mint hadvezér nem pusztán súlyos deviancia, hanem egyenesen a férfiaság megalázásának számít. A szerzetes nőies külseje a paródia szintjén demonstrálódik egy zászlótartó szavaiban:

„Szoknya után lovagoljunk?
– Miklós páter hallja búsan –
Uram, ezt nem érdemeltük...
Zúg az ezred: „Úgy van! Úgy van!”

A másságot csak a másság képes befogadni, minden általános erénye ellenére a pap identitása érthetetlen rejtély marad: maga lesz a stabil másság

könyörtelensége. A másság elfogadása a férfiaság eszményének meggyalázásaként ölt testet ebben a Thalynál hangsúlyozottan protestáns ideológiában: „Küldj az ágyuk nyílt torkába: / Csak csúffá ne tégy, könyörgünk!” – fejezi be szavait a zászlótartó. Humorral átítatva bár, de az ítélet világos: inkább a halál, mint a másságnak való alárendeltség. Metaforikusan itt mintha Thaly saját korának maskulinitáskonceptióját is jellemezné. A pap viszont nem hajlandó felvenni a maskulin világ kosztümjeit, melyek A kurucz lantos című versben demonstrálódnak egyértelműen: az öltözék a virtus reprezentánsa, a virtus pedig a hedonista, konvencionális férfiaság egyféle diadalát támogatja (harci vitézség, bor, szerelem). Andrassy nem lét be a kurucz homoszocialitás univerzumába, kívülálló marad, s identitását elszigeteli. Végül Bercsényi „a török-tatár légió ezredesévé nevezé ki a csukylás pátert.”⁴³ A másság itt feloldódik a sereg másságában, eljelentéktelenedik (természetesen csak a kurucz szemlélő szemében), s így a kontextuscseré identitásmegőrzést is jelent, a dervis és a barát fogalma tágabb értelmezést is megbír. A vers végén ironikusan kiszól a „vén gárdián”, és féltetni kezdi a pap identitásának esetleges módosulását.

Az *Esztergom megvételeéről* című vers 1706. szeptember 14-ére hajtja vissza az idő kerekét. A férfias Rákóczi idealizálásába itt furcsamód izgalmas, elpuhult orientalizmus keveredik: „Perzsia-szőnyegen pihen szép sátorban. / Perzsia-szőnyegen, fényes tigrisbőrön...” Rákóczi sátrának dombját süveggel hordták egybe, „patyolat-sátorát” arra emelték. Ez az orientalizmus azonban a heroizmusból fakad. A Két névnap című versben Leopold megcsúfolásaként őfelsége párdúcaival is végeznek a kurucok: bőreikből csótár készül. Az egzotikus másság kivégzése és kihasználása, a vadállatok szimbolikus és rituális leölése és bőrük felhasználása a maskulin tudatba való beépülés révén valódi jelentőségre tesz szert.

5. „IFJA BARÁTSÁG, ELSŐ SZERELEM, KÉT OLY ROKON ÉRZELEM!” – THALY ÉS MOLNÁR ALADÁR

A politikai-történetírói aspektus felőli biográf és művészi közelítés eredményezte versbe telepedő érzelmi intenzitás túl érdemes megvizsgálni Thaly személyesnek nevezhető, mondhatni alanyi költeményeit. Thaly pápai tanulmányai során egészen bizalmas barátságba kerül Molnár Aladárral.⁴⁴ Szenvedélyes levelezésük egy része fenn is maradt.⁴⁵ Molnár szintén

⁴³ THALY Kálmán, *Kuruczvilág*, i. m., 49.

⁴⁴ Vö. pl. VESZPRÉMY Dezső, *Tali és széchi-szigeti Thaly Kálmán dr. életrajza*, Pozsony, Angermayer, 1915, 25.

⁴⁵ Magyar Országos Levéltár, jelzete: P 1747. 6. tétel, N° 4416–4442, 8. cs.

irodalmi babérokra tört, beszélyeket, novellákat és verseket ír, kevés sikerrel, rendkívüli intenzitással vonzódott Thalyhoz, s egyre reménytelenebbnek látta a nemzet dicső fiává váló férfi eltávolodását a fiatalkori intimitás territóriumától. Gyakorta gyötirik írói és személyes válságok. 1858. április 25-én kelt levelében ugyan ironikusan, de őszintén számol be a „nehéz kedélykór” szinte spleen-karakterű eluralkodásáról érzelmein.⁴⁶ Várkonyi az érzelmi hullámzások pőresége miatt nevezi Thaly és Molnár levelezését egyenesen „wertherinek”.⁴⁷ Molnárt egyetlen késedelmes levél is kedélybeteggé teszi, folytonosan a vélt sértődés vagy talán kitérőkedés őszintesége miatti aggodalmi gyötirik, mint pl. az 1856 február 3-án kelt levelének nyitószakaszában: „De kedves kis Kálmánkám, ne olvasd ám ki levelem egyetlen betűjéből sem, hogy haragszom, mert inkább az bánt, hogy tán te haragszol, utolsó levelemben én nem tudom, mit írtam, a kezem reszketett, s ’ a szívem úgy járt, mint a bárány farka”. Thaly a pesti református gimnáziumba került, ami tovább fokozta Molnár stílusának expresszivitását. Az elválást drámai hangsúlyokkal festi 1856. augusztus 8-án kelt levelében: „Úrt érzek lelkemben, melyet sem a barátok szives szeretete, sem mosolygó hölgyek bájús pillantatai, sem szellemi gyönyör be nem töltenek. Hiányzik a testvér, a hű barát! Távol vagy Kálmánom! ki előtt nem volt titkom, nem volt örömem, nem bánatom, mit a bizalom nyájas nyelvén el nem mondtam volna. Én azt hiszem édesem, a mi lelkeink nem rokonok, de azon egyek! Hazudok, nem hiszem, érzem is!” Egy 1856. szeptemberében a keltezés szerint Pécsely–Zádorváron kelt levélben Molnár Aladár tulajdonképpen teljesen kitérőkedik: a magyar irodalom egyik legszenvedélyesebben ki-kítőző elfojtás-sorozatokból álló szövegét, mely az önuralom kínos megérzését célba véve időnként megröppan a lelki teher alatt, és tulajdonképpen kódolva, non-verbális elemekkel (felkiáltójelek, kérdőjelek sajátos koncepcióját veti be, majd egy szívet is belerajzol a szövegbe) lényegében szerelmet vall az eszményített barátnak. Molnár itt számol be egy játékos eseményről: baráti társaságban a hiányzó Thaly felett „bíraskodnak”: „Demosthenesed szerettem volna lenni, rossz gyerek... nem tudtam, mikor kárhozhatni akartalak, védnem kellett. Miért? én nem tudom! Tudok mindent! legalább nyelvem örökös némaságára esküdve – ezt is csak tollammal merem leírni: – hallottam annyit, mennyiből az én poétai facultásom ismerve téged mindent ki komponált. !!!!!!!!!!!!!!!?!!?!!?!!!!!!!!!!!!!! ez a baj úgy e, osztán meg ♥ ah! óh! uh! huh! ez. Gondolom valamennyit halhatóan fogod elolvasni, mint én leírtam. Hej Kálmán! beteg vagyok, szívdobogást érzek...” Az anekdotát és a bizarr vallomást megelőző részben Molnár az elválás tényét idézi meg, majd egy Byron-citátum után eljut az

⁴⁶ „Nemde mosolyogsz, 20 éves ember kedélybetegségbe esett! ha ha ha! most már magam is nevetem.”

⁴⁷ VÁRKONYI Ágnes, Thaly... i. m., 25.

első szerelem és az első barátság érzelmi intenzitásának azonosságához: „Elváltunk tehát édes Kálmánom! e gondolat oly kínosan esik, mintha vele a fájdalom egész világa volna kapcsolatban!Egy évi folytonos együttlétünk alatt a barátságnak oly gazdag tápanyaga gyült össze lelkemben, hogy többé sem idő, sem távollét, sem semmi életrendítő körülmény ki nem törülhetik, vagy a Britt költővel...

sőt drágábbá lesz nekem az idő
A barátság örök és mindig egy
A napraforgó istenével szemben
Egy arcot mutat mikor kelt s lemegy.

Ifja barátság, első szerelem, két rokon érzelem!”

A barátságmagasztalásoknak se szeri, se száma ebben a csekély terjedelmű levelezésben. 1859. június elsejei, Pápán kelt levelében Molnár így jellemzi kettejük kapcsolatát: „barátságunk nemcsak az együttlét eredménye, amelynek neve megszokás, s mely az elválás után idővel csak emlékeinkben él, hanem más...” Ez a más barátság Thalyra olyannyira hatott, hogy versben ünnepelte meg, pontosan feljegyezve és megörökítve a találkozás dátumát.

Ápril 17. 1855⁴⁸

Emlékgazdag nap én előttem.
Egy hű barátot ekkor elvesztettem, –
De helyette hübbet lelék,
Egy lombos fáját vágták ki a kertnek:
De más, lombosabb tölti bé helyét.
Nem, nemcsak lombos: illatdús, virágzó–
Ha a lélek virága: szeretet!...
Óh mi szerettük véghetetlen egymást,
Én őt, s ő engemet!

Búcsúzásra emeltem poharat,
S a búcsúpohárból lett – társpohár,
Melynek borában lelkünk összefolyt
A cimborák, zengő danáinál...
Óh e dalok meg néha néha most is
Fülemben csengenek:
Miként ha távol menydörgés morajját
Halkan viszhagozzák a kék hegyek...

⁴⁸ THALY Kálmán, *Zengő liget*, Pest, Lauffer és Stolp, 1859, 1, 128–130.

S oly jól esik lelkemnek andalogni
E képzelt hangokon; –
Én azt hiszem, hogy mindez most történik –
Ugy elgondolkodom!...

Még szinte érzem
Végigsordulni képemen
Azon forró és tiszta könnyűt, melyet
Szememből az elválás érzete:
De ajakam is lángol még a csóktól,
S az öleléstől reszket kebelem;
Az öleléstől, – amely által egy hű,
Egy tiszta szív olvadt eggyé velem.
Van élve, van a szeretetnek is;
Kéjt nem csupán a szerelem ad:
Hő nyári nappal, bármi szép virágnál
Jobban szeretjük a hús lombokat!

...A távol dörgés egyre visszazeng...
Merengő lelkem mindent elbeszél;
És százszor újra, százszor ugyanazt,
S a szív fölrezen: mint zörgő haraszt –
Ha kikeletről zeng az őszi szél...
Oly édes, édes elborongani,
Elandalogni multak képein...
Óh énnekem oly kedvesek vagytok
Emlékeim, emlékeim!

Önkénytelen felétek visz, ragad
Egy gyorsszárnyú tündér: a gondolat;
Lelekemnek tükre mint a tengeré
A futó felhők röpke árnyait:
Úgy visszadaja iffju életem
Eltűnt valóját, eltűnt álmait. –
E mái nap is feljegyezve ott –
Fényes-tündöklőbben a többinél..
Halk!... újra hallom azt a régi dalt,
S elandalg lelkem, zöngedelminél.
És föllebbenti halvány fátyolát
A multaknak a hű emlékezet...
Óh mi szerettük véghetetlen egymást,
Én őt, s ő engemet!

Thaly nagyjából ugyanazt az érzelmi utat járja végig, és költői kifejezésmódot, szavakat is talál rá. Az expresszivitás felfokozódása a

szerelmes zárlatban éri el a tetőpontot: ha nem tudnánk, hogy a vers Molnárhoz íródott, sok pontos határozottan hagyományos szerelmes versnek tartanánk. A harmadik strofa szentenciája int csupán óvatosságra, vagy jobban mondva, válik árulkodóvá: „Van élve, van a szeretetnek is; / Kéjt nem csupán a szerelem ad.” Ez a gondolat is, akárcsak a vers szinte teljes struktúrája mintha Molnár Aladár levelének versbe szedett, költői variánsát képezné. Thaly ugyan rájátszani látszik a Kazinczy–Dayka verses levelezés barátságretorikájára, de kevésbé képes uralkodni érzéki elragadottságán. Olyan szövegtestet kapunk, melynek alaptulajdonsága a folytonos elpirulás, a reszketés a szívdobogás, és ugyanakkor a félreérthetőség és a megbélyegzés gyanúja. Mire szolgálna akkor a barátság érzékiségét magasztaló szentencia? Thaly kiaknázza a barátságban rejlő erotikus vágyat, és e vágymunka költő feltérképezése után a szerelemmel egyenrangúsítja azt.

Molnár Aladár ihletése azonban nem itt jelentkezik először Thaly költészetében. Molnár 1857. február 14-én Pápán kelt levelében olvasható az alábbi passzus: „De most jut eszembe, hogy köszönetet is kell nyilvánítani a megénekelésért. Ezek az átkozott fiúk azzal üldöznek, hogy a »N. Tükör« második füzetében megjelent »Sápadt fiú« refraines verset te írtad, és pedig hozzám. De azzal vigasztalom magamat, hiszen rám illett.” A levélben emlegetett költemény valóban a Nagy Tükör című satirikus lapban jelent meg.⁴⁹ Thaly az évszakvers hagyományával kísérletezett, s ebbe a humoros, regiszterbeli diszsonanciákban bővelkedő univerzumba komponálta bele konstans elemként a sápadt fiú alakját. Az örök sápadtság nyilván kódolt értelemben a beteljesületlen, inadekvát környezetben kibontakozni képtelen arisztokratikus-görögös vágyat jelentheti. Ez a narratíva nyilván ellentétben áll azzal a szerkesztői koncepcióval, mely a szöveget frappáns, humoros versként fogta fel, s így illesztette be ebbe a mai szemmel nézve lényegében értéktelen, hatásvadász humorú élclapba.

A paratextusok alapján Pesten, 1857. május közepén íródott Thaly egyetlen név szerint is Molnárnak dedikált nosztalgikus költeménye, mely a Zengő ligetben látott napvilágot:

Emlékezés 1856-ra⁵⁰

– M. Aladár barátomnak –

Egy éve most... emlékezel?
Együtt ülénk, együtt valánk;
Kezeinkben borzó pohár,

⁴⁹ Megjelenési helye: *A Nagy Tükör*, 1856. dec. 14., 2. füzet, 35.

⁵⁰ THALY Kálmán, *Zengő liget*, Pest, Lauffer és Stolp, 1859, 2, 140–142.

Kebleinkben attól a láng.
Lenn, alattunk mélyen, mélyen
Úgy háborgott a Balaton:
Tán valami örült szellem
Jára táncot a habokon...
Egy éve most... emlékezel?

Virág volt az akác-lombon –
De vad szélben ingott az ág;
S fejünkre mint a téli hó,
Úgy hull a fehér virág...
Hallod: ez erdős ormonkon
Mint zendül végig a vihar –
Majd a távol Csobánc felé
Vonul búsan, és ott kihál –
Egy éve most... emlékezel?

Jer, menjünk a romok közé!
A vén Zádorvár oly közel;
Vad szélroham... ingó falon
Járdalni fenn... emlékezel?
Nézd, nézd csak a távol Tihanyt,
Hah, hogy hull e falról a kő! –
Ott Piskynek ősz várhegye,
Amott a viszhangos tető...
Egy éve most... emlékezel?

És jó apád reánk kiált:
Őrültek vagytok? – ing a fal!
Szálljunk alá; a kéz közel,
S tán jó leend a lángital?
Erős ürmös tűznyelvitől
Telik, és ürül a pohár,
Sápadt arcunk kipirosul –
Pirosra festi a borár...
Egy éve most... emlékezel?

És elbeszélünk vidoran,
Dalogatunk is olykoron;
Majd álom száll ránk csendesesen...
Hajh, én most is csak álmodom!
Elmúltak a boldog napok!
Széthányt bennünket a világ:
S az élet fáján sem nyílik
Minden tavaszra új virág!
Egy éve most... emlékezel?

Ülök szobámban egyedül,
S rólad némán gondolkodom;
Ott künn úgy zendül, zúg a szél:
Mint Zádorházán – akkoron!
Váromladék az én szívem,
A múltban él ábrándival, –
S remélve vár... reméli, hogy
Tán majd ledönti a vihar!!
Egy éve most... emlékezel?

A refrén következetes alkalmazása, a folytonos visszatérés, a nosztalgikus ábránd és a rendszeresen felhorgadó hiány jelzéseként mintha Thaly és Molnár viszonyának metaforikus alakzata lenne. Az egykori közös barangolások topográfija rákopírozódik a testre („váromladék az én szívem”), és így fiziológiai dimenziót nyer, mely a nosztalgikus erős kiszolgáltatottja lesz: ez a vad vágy a pusztulásban való feloldódás orgiasztikus kéjét reméli („tán majd ledönti a vihar!”). A veszély irracionálisnak tűnő szeretete („Örültek vagytok? – ing a fal!”) is ebben a viszonylatban nyeri el racionális helyi értékét. Thaly versének áradó túlírtsága mintha egy vallomás késleltetése, mintha a kimondás időhúzó kudarca lenne: személyes hangvételi verseinek alaptermészete queer aspektusból nézve viszont érdekfeszítően stimuláló lehet.

Summary

This paper is dealing with the homosocial desire in the poetry of Kálmán Thaly using the method of homotextuality developed by Jacob Stockinger. The Marxist–Leninist ideology had created from Thaly demonized and perverted personality, who’s literary falsifications were related to his sexual orientation. The postmodern strategies of text permit to interpretate Thaly’s poems as the special kind of prosopopeia. His early relationship with A. Molnár is mirrored in his poetry, which uses the strategies of suppression, covering up and uncovering at the same time.

Tartalomjegyzék

I. Nyelvi és irodalmi menedzselés multikulturális térben*

LANSTYÁK ISTVÁN: <i>A nyelvmenedzselés-elmélet két kérdéséről</i>	7
MISAD KATALIN: <i>A szlovák nyelv oktatásának összefüggései a szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban</i>	39
BILAS BOGLÁRKA: <i>Kétnyelvűség, nyelvhelyesség és nyelvi ideológia szlovákiai magyarnyelv-tankönyvekben</i>	56
MÉSZÁROS ANDRÁS: <i>A Magyar Hírmondó a felvilágosodás viszonyrendszerében</i>	68
DUSÍK ANIKÓ: <i>Chalupka, Palárik és Záborský Kocúrkojoja</i>	73
ZUZANA DRÁBEKOVÁ: <i>BONK, alebo fínska cimrmanológia</i>	98
CSEHY ZOLTÁN: <i>Aritmikus képzelet, disszonancia, szimmetriaélmény (A bartóki hídforma és kromatika hatása Cselényi László költészetére A képzelet aritmiai című kötet kulcsszövegeiben)</i>	110

II. Hamis(ítatlan) irodalom

KESERŰ JÓZSEF: <i>Kézirat-hamisítók</i>	131
VIDA GERGELY: <i>Hogyan hamisítsunk identitást? (Tőzsér Árpád: Naplók naplója; Martin Scorsese: A leleményes Hugo)</i>	135
POLGÁR ANIKÓ: <i>Macskafül. Fordítás és hamisítás a rekonstrukció elméletében</i>	146
H. NAGY PÉTER: <i>Hamisítás és paranoia</i>	160
BENYOVSZKY KRISZTIÁN: <i>Hamis Holmesok, ál-Watsonok</i>	168
ORCSIK ROLAND: <i>Istenem emlékszel-e valamire (Fenyvesi Ottó Commando dance című versének horvát irodalmi vonatkozásai)</i>	182
CSAPÓ CSABA: <i>Identitás és határátlépés Rakovszky Zsuzsa VS című áltörténelmi regényében</i>	196
NÉMETH ZOLTÁN: <i>A Tsúszó-jelenség hálózatelméleti értelmezése</i>	205
PETRES CSIZMADIA GABRIELLA: <i>Sajátos fókuszok és perspektívák – Karel Čapek apokrifjei</i>	219
HIZSNYAI TÓTH ILDIKÓ: <i>Fordítás által, homályosan. Lubomír Feldek: Van Stiphout (1980, 1990, 2005)</i>	229
MÉSZÁROS ANDRÁS: <i>Egy filozófiai plágium háttere (Széjlgyezetek a 19. század második felének osztrák – cseh – magyar filozófiai kapcsolataihoz)</i>	235

* A tanulmányok az 1/0233/11 számú, Jazyková a literární manažment v multikulturálnom priestore megnevezésű VEGA-projekt keretében készültek a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

DUSÍK ANIKÓ: <i>Ki a Bendegucz szerzője?</i>	245
BENKŐ KRISZTIÁN: <i>Identitásvesztés, kisajátítás, önhelyreállítás</i> (Thaly Kálmán: <i>Kuruczvilág</i>)	265
BRUTOVSZKY GABRIELLA: <i>A modern Thaly?</i> (Thaly Kálmán <i>maszkos versei</i>)	283
CSEHY ZOLTÁN: <i>Perverzió és perzekúció (Thaly Kálmán arcai – a homoszocialitás és a férfiaságretorika megítélése és szerepe Thaly költészetében)</i>	297

**Katalin Misad
Zoltán Csehy**

SPECULUM VARIETATIS

**JAZYKOVÝ A LITERÁRNY MANAŽMENT
V MULTIKULTURÁLNO M PRIESTORE
A (PSEUDO)IDENTITA TEXTOV**

**NYELVI ÉS IRODALMI MENEDZSELÉS,
MULTIKULTIRÁLIS TEREK,
(PSEUDO)IDENTITÁS ÉS SZÖVEG**

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave vo Vydavateľstve UK
Technická redaktorka, návrh obálky: Andrea Jahnátková
Korigovali autori

Rozsah 320 strán, 21,39 AH, 21,88 VH, prvé vydanie,
Vytlačilo Polygrafické stredisko UK v Bratislave

ISBN 978-80-223-3602-4

